

**С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ**

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Павлодарского государственного университета имени С. Торайгырова

ПМУ ХАБАРШЫСЫ

Филологиялық сериясы
1997 жылдан бастап шығады

ВЕСТНИК ПГУ

Филологическая серия
Издается с 1997 года

№ 3 (2018)

Павлодар

МАЗМҰНЫ**НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ**

Павлодарского государственного университета имени С. Торайгырова

Филологическая серия

выходит 4 раза в год

СВИДЕТЕЛЬСТВО

о постановке на учет средства массовой информации

№ 17026-Ж

выдано

Министерством культуры, информации и общественного согласия
Республики Казахстан**Тематическая направленность**публикация материалов в области лингвистики
и языкознания**Бас редакторы – главный редактор**

Жусупов Н. К.

д.ф.н., профессор

Заместитель главного редактора

Демесинова Г. Х., *к.ф.н., доцент*

Ответственный секретарь

Шахметова Н. А., *к.ф.н.,**ассоц.проф. (доцент)***Редакция алқасы – Редакционная коллегия**Брицын В. М., *д.ф.н., профессор (Украина)*Дементьев В. В., *д.ф.н., профессор (Россия)*Еспенбетов А. С., *д.ф.н., профессор*Жусип К. П., *д.ф.н., профессор*Трушев А. К., *д.ф.н., профессор*Казиминова И. А., *ст. науч. сотр. НАН, Украина*Маслова В. А., *д.ф.н., профессор (Белоруссия)*Пименова М. В., *д.ф.н., профессор (Россия)*Ыскак Д., *д.ф.н., профессор*Хасанулы Б., *д.ф.н., профессор*Шокубаева З. Ж., *технический редактор*

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели

Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов

При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник ПГУ» обязательна

© ПГУ имени С. Торайгырова

Абдуллаева Қ. М., Тұрышев А. Қ.

Тілдік тұлғаны танудағы мәтін мен дискурс мәселелері 12

Абуова А. Т., Кокеева Ж. М.Қазақ-түрік тілдеріндегі шылау сөздердің
лексика-семантикалық аспектісі 20**Әлімжанова Г. М.**

Мәдени тұжырымдама лингвомәдениеттің бірлігі ретінде 33

Асланян Т. М.

Автордың концептуалды жүйесін қалыптастырудағы метафораның рөлі ... 42

Ауелбекова Ш. Е.Қазақ, түрік, ағылшын тіліндегі мақалдардағы ортақтық
пен ерекшеліктер 52**Әбікенова Г. Т., Сүлейменова Р. Ш.**

Көркем шығармадағы автор бейнесі – көркем баяндаудың субъектісі 59

Баймамыров С. А.Мұнай-газ ісіне мамандандырылған студенттерге орыс тілін оқытудағы
терминологиялық номинацияның экстралингвистикалық факторлары 66**Бейсенова Ж. С.**

Тіл және мәдениет мәселесі туралы: лингвистикалық аспекті 74

Бимагамбетова Ж. Т.Ағылшын тілін оқыту үрдісіндегі қазіргі заманғы кәсіби дайындықтың
қоғамдық-мәдени моделі 87**Бимагамбетова Ж. Т., Махамбетжан А. Т.**

Ағылшын тілінің іскери стиль аудармасының тілдік ерекшеліктері 93

Бөкен Г. С.

Мрожек шығармаларының аудармалық негіздері 102

Бораш Б. Т.

Алаш зиялылары Абайдың рухани қайнарлары хақында 116

Бораш Б. Т.

Пушкин заманындағы орыс жазушыларының қазақтар туралы еңбектері ... 125

Гауриева Г. М., Ақатаева Б. Қ.Болашақ бастауыш сынып мұғалімдеріндегі
кәсіби рефлексияның қалыптасуы 134**Дуйсенбина А. Т., Дальбергена Л. Е., Бейсембаева Г. З.**

Конверсия транспозиция түрі ретінде 143

Жанұзақова Қ. Т., Абитова Ж. С.Б. Кенжебайұлының қазақ әдебиетінің даму
тарихы жайлы концепциясы 154**Жарқынбекова Ш. Қ., Логинова М. В.**Лингвомәдени типаждардың сипаттамасы:
зерттеу қырлары мен әдістемелік тәсілдемелер 161

Жүсіп Қ. П., Жүсіпов Н. Қ., Баратова М. Н. Абай Құнанбаев – сөз шебері	172
Ибраева А. Т., Зейнулина А. Ф. Заманауи қазақ драматургиясындағы ұлттық көркемдік ұстаным	181
Кабанова А. Б. Кәсіби орыс тілін оқытудағы техникалық аударма білектерін қалыптастыру	191
Қасым Б. Қ., Абдуалиева А. А. Түркі сөзжасамы: антропологиялық парадигма	197
Құдайбергенова М. С., Жумабекова Г. Б. Іскерлік хат түріндегі жазбаша нысанын қалыптастыру	205
Курманова Ж. Б. Көптілділік Қазақстандағы заманауи білім беру және тілдік мәдениеттің басымдықтарының бірі ретінде	213
Мадиева Г. Б., Бектемирова С. Б., Медетбекова П. Т., Молдасанова А. А. Ұлттық корпустардың жасалу мәселелері	222
Насирли А. А. Ағылшын тілінде метафора, салыстыру және идиома арасындағы құрылымдық-семантикалық айырмашылықтары мен ұқсастықтарын талдау	231
Нуржанова Ж. Д., Жусупова Р. Ф., Құрманбаева Ә. Б., Абайкенова Н. Т. Ағылшын тілі сабағында сыни тұрғысынан дамуы коммуникативтік дағдысын қалыптастыру тәсілі ретінде	239
Нуркина Н. А. Балдырғандарға арналған бағалы жырлар (Қ. Мырзалиев шығармалары негізінде)	248
Өтемісова Г. Ж., Карипжанова А. О. Метафора және фразеологизмнің метафоралану құбылысы (Нұртуған мен Ерімбет шығармалары бойынша)	256
Рысбаева Г. Қ. Лексикографиялық материалдар негізіндегі «Жаратушы күштер» концептісі	263
Рысбаева Г. Қ. Араб-парсы тілдерінен енген антропонимдер	271
Сейітова Ш. Б., Нергиз Б. А. Байтұрсынұлы – ұлт ұстазы	280
Сейітова Ш. Б. Ұлттың ұлттық ерекшелігі – тілінде	288
Сухова О. В., Решетова О. П., Мерғалиев Д. М. Мәдениетаралық шетел тілі құзыретілігін қалыптастыру және дамыту үрдісіндегі герменевтикалық көзқарас	296
Тлеубердина Г. Т., Әбілқасов Ғ. Ж. Есіл-Көкше өңірі ақындар шығармашылығының Абай Құнанбаев әлемімен үндестігі	308

Тоқатова Л. Е., Измайлова М. А. «Кармен». Әдеби контекст	319
Тұңғышбаева Б. Қ. Техникалық жоғарғы оқу орнындағы мамандық тілді оқыту технологиясындағы терминдердің құрылымды-семантикалық талдау рөлі	330
Шахметова Н. А. Соматизм әлемнің ұлттық тілдік суретінің бөлігі ретінде	336
Иманбаева Ж. А., Нуркушева Л. Т., Самойлов К. И. Заманауи Қазақстандағы мемориалдық сәулеттің қалыптасуының дамуы	347
Ахтаева Н. Х., Сағындықұлы Б. Қазіргі Қазақ Тілі лексикологиясын оқыту арқылы шығармашылық тұлға қалыптастыру	361
Еспекова Л. Ә. Тарихи жырлар – әдеби тілдің бір арнасы	369
Кужакулова С. Г. Қазақ тіліндегі функционалды етістіктер. Функционалды етістіктердің түрлері мен қолданылуы.....	379
Сабитова Л. С., Илеубаева А. К. Қазақ тілінің жұмсалымдық грамматикасындағы модальдылықтың зерттелу ерекшеліктері	387
Оразақынкызы Ф., Алмабекова А. Үйренушілердің шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру	396
Сайымкулова Ш. Болашақ шет тілі мамандардың мета-коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру үдерісіндегі заманауи технологиялар.....	405
Оразақынкызы Ф. Заманауи педагогикалық технологиялар құзиретін құрастыру.....	412
Авторларға арналған ережелер.....	420

СОДЕРЖАНИЕ

Абдуллаева Қ. М., Тұрышев А. Қ. Текст и обсуждение вопросов на языке самоопределения	12
Абуова А. Т., Кокеева Ж. М. Лексико-семантический аспект послелогов казахского и турецкого языков	20
Алимжанова Г. М. Культурный концепт как единица лингвокультурологии	33
Асланян Т. М. Роль метафоры в создании концептуальной системы автора	42
Ауелбекова Ш. Е. Общие особенности и различия в казахских, турецких и английских поговорах и пословицах	52
Абикенова Г. Т., Сулейменова Р. Ш. Образ автора художественного произведения – субъект художественного повествования	59
Баймамыров С. А. Экстралингвистические факторы терминологической номинации в обучении русскому языку студентов специальности нефтегазового дела ..	66
Бейсенова Ж. С. К вопросу о связи языка и культуры: лингвистический аспект	74
Бимагамбетова Ж. Т. Создание новой социально-культурной модели в процессе преподавания иностранного языка	87
Бимагамбетова Ж. Т., Махамбетжан А. Т. Языковые особенности перевода делового стиля английского языка	93
Бокен Г. С. Основы перевода произведений Мрожека	102
Бораш Б. Т. Деятели Алаша о духовных источниках Абая	116
Бораш Б. Т. Казахская тема в произведениях пушкинского периода	125
Гауриева Г. М., Акатаева Б. Қ. Формирование профессиональной рефлексии у будущих учителей начальных классов	134
Дүйсенбина А. Т., Дальбергенова Л. Е., Бейсембаева Г. З. Конверсия как разновидность транспозиции	143
Жанузакова К. Т., Абитова Ж. С. Концепция Б. Кенжебаева о развитии истории казахской литературы	154
Жаркынбекова Ш. К., Логинова М. В. Описание лингвокультурных типажей: аспекты изучения и методологические подходы	161

Жусип К. П., Жусупов Н. К., Баратова М. Н. Абай Кунанбаев – мастер слова	172
Ибраева А. Т., Зейнулина А. Ф. Национально-художественные принципы в современной казахской драматургии	181
Кабанова А. Б. Формирование навыков технического перевода при обучении профессиональному русскому языку	191
Касым Б. К., Абдуалиева А. А. Тюркское словообразование: антропологическая парадигма	197
Кудайбергенова М. С., Жумабекова Г. Б. Формирование письменной формы общения в формате делового письма	205
Қурманова Ж. Б. Полиязычие как один из приоритетов современного образования и языковой культуры в Казахстане	213
Мадиева Г. Б., Бектемирова С. Б., Медетбекова П. Т., Молдасанова А. А. Проблемы создания национальных корпусов	222
Насирли А. А. Структурно-семантический анализ сходств и различий между метафорой, сравнением и идиомой в английском языке	231
Нуржанова Ж. Д., Жусупова Р. Ф., Курманбаева А. Б., Абайкенова Н. Т. Развитие критического мышления как средство формирования коммуникативных навыков на уроках английского языка	239
Нуркина Н. А. Стихи посвященные детям (на основе произведений К. Мырзалиева)	248
Утемисова Г. Ж., Карипжанова А. О. Метафора и явление метафоризации фразеологизмов (по произведениям Нуртугана или Еримбета)	256
Рысбаева Г. К. Лексикографические материалы на основе концепта «Силы создателя»	263
Рысбаева Г. К. Антропонимы пришедшие из персидского, арабского языков	271
Сейітова Ш. Б., Нергиз Б. А. Байтурсынов – народный просветитель	280
Сеитова Ш. Б. Язык – живая душа народа	288
Сухова О. В., Решетова О. П., Мергалиев Д. М. Герменевтический подход в процессе формирования и развития межкультурной иноязычной компетенции	296
Тлеубердина Г. Т., Абилкасов Г. Ж. Созвучие творчества поэтов Есильского и Кокшетауского регионов с миром Абая Кунанбаева	308

Токатова Л. Е., Измайлова М. А. «Кармен». Литературный контекст	319
Тунгушбаева Б. К. Роль структурно-семантического анализа терминов в обучении языку специальности в техническом Вузе	330
Шахметова Н. А. Соматизм как фрагмент национальной языковой картины мира	336
Иманбаева Ж. А., Нуркушева Л. Т., Самойлов К. И. Развитие формообразования мемориального зодчества современного Казахстана	347
Ахтаева Н. Х., Сағындықұлы Б. Формирование творческой личности с помощью обучения лексикологии современного казахского языка	361
Еспекова Л. А. Исторические песни – источник литературного языка	369
Кужакулова С. Г. Функциональные глаголы казахского языка. Виды и использование функциональных глаголов	379
Сабитова Л. С., Илеубаева А. К. Особенности исследования категории модальности в функциональной грамматике казахского языка	387
Оразакынқызы Ф., Алмабекова А. Формирование креативных способностей у обучающихся	396
Сайымкулова Ш. Современные технологии при процессе формирования мета коммуникативной компетенции у будущих специалистов иностранного языка	405
Оразакынқызы Ф. Современные педагогические технологии при формировании профессиональной компетентности	412
Правила для авторов	420

CONTENT

Abdullayeva K. M., Turyshev A. K. The problems of text and discourse in the cognition of the language personality	12
Abuova A. T., Kokeyeva Zh. M. Lexico-semantic aspects of postpositions of Kazakh and Turkish languages ...	20
Alimzhanova G. M. Cultural concept as a unit of linguoculture	33
Aslanyan T. M. The role of metaphor in the conceptual world's creation	42
Auyelbekova Sh. E. The similarities and differences of proverbs in Kazakh, Turkish and English languages	52
Abikenova G. T., Suleimenova R. Sh. The image of the author of a work of art is the subject of an artistic narrative ..	59
Baimamyrov S. A. Extralinguistic factors of terminological nomination in teaching Russian language to students specializing in oil and gas business	66
Beisenova Zh. S. To the question of language and cultural ties: linguistic aspect	74
Bimagambetova Zh. Modern professional training of socio-cultural model in the English language teaching	87
Bimagambetova Zh., Makhambetzhana A. Language features of business style translation in the English language	93
Boken G. S. The basics of translation of Mrozek's works	102
Borash B. T. Alash's writers on the spiritual sources of Abai	116
Borash B. T. Kazakh theme in works of the Pushkin period	125
Gauriyeva G. M., Akatayeva B. K. Formation of professional reflection in future teachers of primary classes	134
Duisenbina A. T., Dalbergenova L. E., Beysembaeva G. Z. Conversion as a kind of transposition	143
Zhanuzakova K. T., Abitova Zh. S. Concept of B. Kenzhebayuly on the development of Kazakh literature in history	154
Zharkynbekova Sh. K., Loginova M. V. Description of linguocultural types: aspects of study and methodological approaches	161

Zhussip K. P., Zhussupov N. K., Baratova M. N. Abai Kunanbaev – master of the word	172
Ibrayeva A. T., Zeynulina A. F. National art principles in modern Kazakh dramaturgy	181
Kabanova A. B. Formation of technical translation skills at the training of professional Russian language	191
Kasym B. K., Abdualieva A. A. Turkic word formation: anthropological paradigm	197
Kudaibergenova M. S., Zhumabekova G. B. Formation of written correspondence in a format of business letter	205
Kurmanova Zh. B. Polylinguism as one of the priorities of modern education and language culture in Kazakhstan	213
Madyeva G., Bektemirova S., Medetbekova P., Moldasanova A. A. Problems of creating national corpora	222
Nasirli A. A. Structural-semantic analysis of similarities and differences between the metaphor, comparison and idiom in the English language	231
Nurzhanova Zh. D., Zhusupova R. F., Kurmanbayeva A. B., Abaikenova N. T. Development of critical thinking as a means of formation of communicative skills in English lessons	239
Nurkina N. A. Verses for children (on the basis of K. Mirzaliev's work)	248
Utemisova G. J., Karipzhanova A. O. Metaphor and metaphorization phenomenon of phraseological units (in Nurtugan and Yerimbet's compositions)	256
Rysbayeva G. K. Lexicographic materials on the basis of the concept «Supernatural forces» ..	263
Rysbayeva G. K. The anthroponyms which came from Persian and Arabic languages	271
Seitova S. B., Nergiz B. A. Baitursynov – national enlightener	280
Seitova S. B. Language is the living soul of the people	288
Sukhova O. V., Reshetova O. P., Mergaliev D. M. Hermeneutic approach in the process of forming and development of intercultural foreign language competences	296
Tleuberdina G. T., Abilkasov G. Consonance of creativity of poets of Yesil and Kokshetau regions with the world of Abai Kunanbayev	308
Tokatova L. E., Izmailova M. A. «Carmen». Literary context	319

Tungushbaeva B. K. The role of structural-semantic analysis of terms in training specialty language in technical higher education	330
Shahmetova N. A. Somatism as a fragment of the national language picture of the world	336
Imanbayeva Zh. A., Nurkusheva L. T., Samoilov K. I. Development of the formation of memorial architecture in modern Kazakhstan	347
Akhtayeva N. H., Sagyndykuly B. Formation of creative personality by teaching lexicology of the modern Kazakh language	361
Yespekova L. A. Historical songs – source of literary language	369
Kuzhakulova S. G. Functional verbs of Kazakh language. Types and usage of functional verbs	379
Sabitova L. S., Ileubayeva A. K. The research peculiarities of category of modality in the functional grammar of Kazakh language	387
Orazakynkyzy F., Almabekova A. Formation of creative abilities of students	396
Saimkulova Sh. Modern technologies in future foreign language specialists meta communicative competence formation process	405
Orazakynkyzy F. Formation of the competence of modern pedagogical technologies	412
Rules for authors	420

Қ. М. Абдуллаева¹, А. Қ. Тұрышев²

¹PhD докторант, Гуманитарлық-педагогикалық факультеті, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы;

²ф.ғ.д., профессор, Гуманитарлық-педагогикалық факультеті, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы

e-mail: ¹akm1166@bk.ru

**ТІЛДІК ТҰЛҒАНЫ ТАЛУДАҒЫ МӘТІН
МЕН ДИСКУРС МӘСЕЛелЕРІ**

Мақалада тілдік тұлғаны танудағы мәтін мен дискурс мәселелеріне зерттеушілердің ғылыми ой-пікірлері негізінде талдау жасалады. Тілдік тұлғаны танытатын мәтін мен дискурстың арақатынасы, қолданылу ерекшеліктері т.б. сараланады. Сонымен бірге, мәтін мен дискурстың жеке тұлғаның тіл элементін танытатын кеңістік екендігі т.б. сөз етіледі.

Қазіргі лингвистикалық әдебиеттердегі дискурс ұғымы мәтінді түсінумен тығыз байланысты. Алайда, дискурс пен мәтін арасында айырмашылықтың барлығы күмәнсіз. Дискурс мәтін термині арқылы анықталатындығына қарамастан, оның таза түрде мәтін болып танылмайтындығы т.б. қарастырылады.

Кілітті сөздер: тілдік тұлға, мәтін, дискурс, автор бейнесі, прагматика, диалог, грамматика, стилистика, фрагмент, фактор т.б.

КІРІСПЕ

Тілдік тұлға – өзіндік күрделі де қайшылықты ішкі әлемі бар, дүниедегі зат, құбылыстарға өзіндік көзқарасы, қарым-қатынас межесі қалыптасқан, өзін-өзі, өзі және өзге, өзі және жаратылыс атаулымен ерекше диалог орната білетін үлкен сана мен тіл иесі, шын мәніндегі адам. Ал, «ол не арқылы танылады?» дегенде, ғалым Ю. Н. Караулов тұжырымдамасында тілдік тұлға «вид полноценного представления личности, вмещающий в себя и психические, и социальное, и этические, и другие компоненты, но представленные через её язык, её дискурс» [1, 7 б.] – ретінде анықталғанын ескерсек, тілдік тұлға мәтін мен дискурс арқылы танылады деген жауап аламыз. Бұған көз жеткізу үшін адамның тілді қолдану ерекшелігі көрінетін

мәтін мен дискурс ұғымын айқындау қажет. Біздің жұмысымыз осы мәселелерді қарастыруға бағытталады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Орыс тіл білімінде тілдік тұлға ұғымының негізі ғалым В. В. Виноградов еңбектерінде кеңінен қарастырылады. Ю. Н. Карауловтың айтуынша: «В. В. Виноградов тілдік тұлға ұғымын түсіндіруде көркем әдебиет тілін алады, ал ол тұтастықты зерттеудің басталған сәтін жеке тілдік құрылымнан көреді. Егер жеке тілдік құрылымнан тілге ауысу мүмкін болса, тілдік тұлғаға ауысуға болады» [1, 30 б.].

Автор бейнесінің тілдік тұлғаға қатысы туралы мәселелер В. В. Виноградовтың көптеген еңбектерінде көрініс табады. Онда автор бейнесі қоғамдық сана мен оның негізіндегі тұлға туралы жалпы ұғымның дамуымен байланысты пайда болып, автордың өзі, баяндаушы және кейіпкерлер сөйлеу субъектісі бола алатыны, бірақ бұлар біріктіріліп, автордың дүниетанымдық көзқарасы арқылы бейнеленетіндігі айтылады. Яғни, автор бейнесі – сөз өнерінің барлық стилистикалық әдіс-тәсілдері біріктірілетін нүкте. «Автор бейнесі жай ғана сөйлеу субъектісі емес... Ол – шығарма мәнінің байытылып жүзеге асырылуы» [2, 118 б.]. Демек, мәтіннің тілдік құрылымында жүзеге асырылған, бейнеленетін затқа деген қарым-қатынас автор бейнесі болып табылады. «Шығарманы жасаушы әрқашан өз шығармаларында өзі бейнеленеді және ол көп жағдайда оның еркінен тыс жүзеге асады» [2, 152 б.]. Бұл жерде байқайтынымыз, авторлық даралық автор бейнесі ұғымына басқаларына қарағанда сәйкес келетіндігі. Олай болса, автор бейнесі дегеніміз – суреткер тұлғасының өз шығармаларында бейнеленуі.

Сонымен, көркем шығарма авторын тілдік тұлға деп санасақ, автор бейнесін көркемдік сипатта бейнеленген тілдік тұлға көрінісі деуге болады. Автордың көзқарасы мен шығармашылық ұстанымын бейнелейтін тілдік тұлғасын тану арқылы автордың бейнесі байытылып, анықтала түседі. Автор бейнесі мәтін құрылымының негізінде жасалады. Себебі әрбір мәтінді нақты тұлға жасайды. Мәтінде ақпаратты тілдік жүйе құралдарының көмегімен өзінің мақсаттарына сай береді. Автордың жазған мәтіндерін талдау арқылы ол өмір сүрген заманның шынайы бейнесін көреміз. Бұған қоса автор тұлғасының ерекшеліктерін тануға, оның ғаламдық бейнесін көруге болады.

Жалпы мәтін көп уақыт бойы тізбекті түрде орналасқан сөйлемдер арқылы жасалады және коммуникацияның жазбаша формасымен байланысты, ал дискурс тілдік актілерге бөлінеді және ауызша коммуникацияға сәйкес келеді деп есептелді. Ал кейбір зерттеулерде дискурс ұғымы мен мәтін ұғымы синоним ретінде бірін-бірі ауыстыратын тең дәрежедегі терминдер ретінде қарастырылып келді. Біздің ойымызша, мәтін мен дискурс мәселесі олардың

арақатынасын талдау барысында анықталады. Сол үшін бұл мәселелерге жеке-жеке тоқталып, зерттеушілердің пікірлерін саралауды мақсат еттік.

Сөздікте: «Мәтін – мағыналық байланысқа біріккен таңбалық бірліктердің тізбегі. Мәтінді дұрыс қабылдау тек тілдік бірліктер мен олардың қосындылары арқылы ғана қамтамасыз етілмейді, сонымен бірге қажетті білім қоры, коммуникативтік қор арқылы да қамтамасыз етіліп, сол себепті мәтінді қабылдау пресуппозициямен байланысты болады», – деген анықтама берілген [3, 507 б.].

Ал соңғы зерттеулерде «мәтін» терминімен қатар «дискурс» термині түрлі түсініктер мен көп мағыналы ұғымдардың қатарына еніп, *сөз түрі, мәтін, мәтін типі, байланысты мәтін, байланысты сөз мәтіні* атауларына ие болып келеді. Жалпы «Дискурс (француз – discours, ағылшын – discourse, латын – discursus «қозғалыс, шыр айналу, сұхбат, әңгіме» – сөз, тілдік қызмет процесі, сөйлеу тілі. Тілді тура не жанама түрде зерттейтін гуманитарлық ғылымдар қатарының көп мағыналы термині» [4].

Лингвистикада *дискурс* ұғымы мағынасы бойынша мәтін ұғымына жақын болғанымен, тілдік қатынастың уақытта өрістейтін динамикалық сипатын көрсетеді, ал бұған керісінше мәтін көбінесе статикалық объект, тілдік қызметтің нәтижесі ретінде қолданылады. Оларды бөлу зерттеушілер еңбектерінде түрліше көрініс тапқан. Мәселен, Н. Д. Арутюнова: «Дискурс – оқиға аспектісінде алынған мәтін. Мақсатты әлеуметтік іс-әрекет ретінде қарастырылатын сөз. Адамдардың өзара іс-қимылдарына және олардың санасының механизмдеріне қатысатын компонент. Экстралингвистикалық факторлармен жиынтықтағы жүйелі мәтін», – дейді [3, 137 б.].

Ал Е. С. Кубрякова мен О. В. Александрованың пікірінше, «дискурс ретінде нақты сөз өндірумен, тілдік шығарманы білумен байланысты когнитивтік процесті түсінуіміз керек, ал мәтін белгілі бір сақталған формаға айналатын тілдік қызмет процесінің ақырғы нәтижесі болып табылады» [5, 19 б.]. Осылайша, дискурс нақты сөз өндірумен байланысты құбылыс ретінде көрініс тапса, мәтін белгілі бір сақталған және бекітілген формадағы сөз өндірудің өнімі ретінде көрініс табады, яғни мәтін – тіл жүйесі мен лингвистикалық күзінетке қатысты коммуникативтік іс-әрекеттің нәтижесі, дискурс сөзге және тілдік әрекетке қатысты мәтінді тудыру процесі. Мұндай нақты сөйлеуді оның нәтижесімен салыстыру арқылы мәтін оны қабылдаушы жеке адамның санасына түсіп қабылданған кезде дискурс ретінде түсіндіріле алатындығына көз жеткізуге болады.

Қазақ тіліндегі дискурстың мәтін түзу мәселесін зерттеген Г. Садирова: «Дискурс – өмірдегі нақты оқиғалардың тілге көшкен тізбегінің ағымы болса, мәтін – дискурс үзігі, ол жанр заңдылықтарына сай рәсімделеді немесе тіпті арнайы рәсімделмеуі де мүмкін. Сонымен қатар дискурс шынайы уақытта

туса, ал мәтіннің өз ішінде сақтап қалған уақыты болады. Нақтылап айтсақ, шынайы уақытта белгілі бір дискурс нәтижесі болған мәтін ішіндегі уақыт шынайы уақытқа сай түспейді», – деп, мұны мәтін мен дискурстың негізгі ерекшелігін танытатын басты белгілердің бірі деп санайды [6, 11 б.].

Жалпы дискурс пен мәтін арақатынасын қарастыруда Е. С. Кубрякованың пікірі маңызды деп ойлаймыз. Себебі, «адам тәжірибесі мен оны пайымдау фрагментін белгілемейтін мәтін болмайды. Мәтіннің бұл қасиеті оны концептуалдық және когнитивтік сараптау объектісі етіп алуға, яғни бұл мәтінде қандай ғалам бейнесімен таныстық, не және қандай себептен біздің назарымызды аударады, ондай қандай білім және бағалау фрагменті бекітілген деген сауалдарға жауап алуға мүмкіндік береді. Сонымен бірге, соңғы нәтижесінде дискурстық болып табылмайтын, яғни коммуникативтік қызметке әлеуметтік бағдарланбаған мәтіндер де болмайды. Бұл айтылғандардан мәтін мен дискурсты ажыратып тануға болатындығы, олардың мүлде бір-біріне қарама-қарсы ұғымдар емес, яғни бір-бірін жоққа шығармайтындығы туралы қорытынды жасауға болады» [7, 75 б.].

Ал Қ. Есенова: «Біздіңше, дискурсты прагматикалық тұрғыдан талдағанда коммуникативтік ситуацияға және оған қатысушыларға байланысты экстралингвистикалық, этномәдени факторлар, сондай-ақ коммуниканттардың мақсат-ниеттері басшылыққа алынуы тиіс. Қандай да бір ақпаратты алғанда оқырман автордың сол мәтінді дайындаған сәттегі қиял-дүниесін елестетуге тырысады. Басқаша айтқанда, дискурсты түсіну бөгде адамның ойлау дүниесіне еріксіз және ерікті түрде ену деуге болады. Ал өз кезегінде адресант сол дүниені керекті нұсқада жасау үшін тілдегі семантиканың барлық мүмкіндіктерін пайдаланады», – дейді [8, 36 б.].

Жоғарыда сараланған тұжырымдар мынадай қорытынды жасауға жетелейді. Қазіргі лингвистикалық әдебиеттердегі дискурс ұғымы мәтінді түсінумен тығыз байланысты. Дискурс пен мәтін арасында айырмашылықтың барлығы күмәнсіз, дискурс және мәтін термині арқылы анықталатындығына қарамастан, ол таза түрде мәтін болып табылмайды. Ауызекі тіл шығармаларына қатысты «дискурс» терминінің жиі қолданылатындығы, ал жазбаша шығармаларға «мәтін» терминінің қолданылатындығы олардың айырмашылықтарының тағы бір қыры болуы мүмкін деген пікірлер айтылғанымен, ол көзқарстарды дискурс пен мәтін ауызша да, жазбаша да шығармаларды толықтай қамтиды деген пікірлер жоққа шығарады. Олай болса, зерттеушілер мәтін мен дискурс ұғымдары бір-бірімен байланысты, бірақ теңбе-тең ұғымдар емес, олар бір-бірімен ұғымдарының көлемі мен зерттеу аспектісі бойынша ажыратылады деген пікірге келеді. Сонымен, дискурс – мәтіннің көлемді түрі, бірнеше мәтіннің байланыстылығы. Дискурс бір уақытта тілдік әрекеттің процесі және оның нәтижесі.

Алайда «дискурс» ұғымы пайда болған кездегімен қазіргі түсініктің арасында айтарлықтай өзгешелік те жоқ емес. Мәселен, В. В. Петров пен Ю. Н. Караулов лингвист ғалым Теон Ван Дейктің пікірін жинақтай келе мынадай тұжырым жасайды: «Дискурс дегеніміз – мәтінмен қатар, мәтінді түсінуге қажетті экстралингвистикалық факторлардан тұратын күрделі құбылыс» [9, 8 б.]. Біздің ойымызша, бұл тұжырым дискурсқа қатысты айтылған пікірлерді тиянақтай түседі. Дискурс дамуында бұл тұрғыдан келудің ерекшелігі – сол лингвистиканың тіл, сөз, тілдік қызмет және дискурс сияқты іргелі ұғымдар арасында белгілі бір айырмашылық орнатылып, зерттеушілер бұл көрсетілген терминдердегі оқиғалық-динамикалық және жекелік сипаттамаларды анықтайды. Егер сөз тілдік қызмет пен дискурсқа қатысты ұғым ретінде түсіндірілсе, тілдік қызмет сөзді қабылдау мен жасау процесі, тілдік қабілеттерді жүзеге асыру және тілдік дағдыларды жетілдіру шарты ретінде түсіндіріледі.

Дегенмен, дискурс сипатын айқындауда мәтін семантикасына қатысты кейбір ұғымдарды да ескерген жөн. Себебі, біз «дискурс сипатын бірден көрсете алмаймыз. Ол зерттеу барысында анықталады. Тек мынадай қырын алдын ала нұсқауға болады. Бұл мәтіндер дара тұлғаның ішкі интенциясын көрсетеді, оның ішкі дүниесін модельге түсіреді. Оның негізінде объективті түрде өмір сүретін дайын құрылымдар жатыр» [10, 22 б.].

Ал тілдік тұлғаға қатысты дискурстың сипатына келсек, дискурс жеке тұлғаның тіл әлемін танытатын кеңістік. Оған тұлғаның тілдік өресі, белгілі бір дүниетанымдық білім аясы енеді [11, 6 б.]. Яғни, дискурс – тілдік тұлғаның қасиетін көрсететін тілдік факті. Дискурста тілдік тұлғаның мынадай ерекшеліктері көрініс табады: бірінші – сөйленіс деңгейі; екінші – ұлттық таным деңгейі; үшінші – сөз қорыту, түсінік, ұғыну, сезіну деңгейі; төртінші – қоғамдық ой сипаты; бесінші – интеллект деңгейі [12, 32 б.]. Демек, тілдік тұлға тілін зерттеуде дискурс ұғымының маңыздылығын оның тілдік тұлға болмысын ашуда толық ақпарат беру мүмкіндігіне ие екендігінен байқаймыз.

«Дискурстық талдау кез келген көлемдегі мәтінге жүргізіледі де, мәтіннің лексика-синтаксистік құрылымы ғана сарапталмайды, мәтінді кім жазды, қашан, қайда, кімге арнап жазды, қандай мақсатпен жазылды, тіпті автордың нормативті ұстанымы, идеологиялық, бағалаушылық бағыты қандай деген сұрақтарға жауап алу үшін талдау жүргізіледі» [13, 20 б.]. Демек, белгілі бір дискурсты зерттеу үшін ол пайда болған мәдени органы саралап, оны жасаған тұлғаның ниетін тануға күш салып, оны осы дискурсты туғызуға жетелеген себептерді және жағдайларды түсінуге тырысу керек деп ойлаймыз. Себебі, «тұлға өзіне өз этносының, өз қауымының, жынысы мен жасының, білім және тәрбие жүйесінің ықпалын шоғырландырып, соларды тірек ете отырып дискурс жасайды» [14, 3 б.].

Тұлғаның тілдік тұлғасының бірегейлігі қалдырған мұрасының толық дискурсының деңгейінде жүзеге асады, яғни оның дискурстық сипатын зерттеу барысында тұлғаның тілдік, шығармашылық ішкі интенциясы айқындалады, оның ішкі дүниесін модельге түсіру арқылы шығармалардың құрылымы да өзгеше болмыста қарастырылады.

Мәселен, көркем шығармада шындық өмірдегі оқиғаның тура мазмұны сол күйінде көшіріліп тұрмайды. Ол автор санасы арқылы жаңаша бейнеленіп, нақтыласақ, тілдік тұлғаның шығармашылық қиялы мен білімі оқырманның қабылдауы бірлескен шығармашылығынан туындаған кешенді тұтастық. Көркем шығарманың құндылығы автор құрастырған тілдік бейне арқылы өз жан-дүниесінің шындығын қалыптастыру. Ең жоғары дәрежедегі тілдік тұлға өзінің жеке санасы негізінде өзіндік танымын оқырман немесе тыңдаушы санасында қайта жасайды.

Тұлғаның тілдік тұлғасы оның шығармаларынан көрініс тауып, өзінің мазмұны мен тілі жағынан тілдік тұлғасы жалпы мұрасының негізінде туындайтын қайталанбас дискурсы арқылы көрінеді. Оның танымы жалпы тіл жүйесіндегі заңдылықтарға сай құрылған тілдік бірліктердің жаңаша, өзіндік бояуымен, реңкпен берілуін саралау арылы ашылады. Жалпы мен жекенің бірлігі тіл тұтынушының сөз қолданысының бірегей моделін жасайды. Бұларды саралай келе көрсету тілдік тұлғаның қағарайым тұлғадан айырмашылығын көрсетеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Тілдік тұлғаны танудағы мәтін мен дискурс мәселесінің арақатынасын қарастыра келе мынадай тұжырым жасауға болады:

Дискурс – грамматика мен стилистиканың ережелеріне сай құрастырылған, тұлғаның белгілі бір ойын дамытатын прагматикалық мәні бар және оның танымындағы құндылықтар жүйесін тануға септігі тиетін когнитивтік функцияларға негізделген, оның ішкі әлемін көруге мүмкіндік беретін тілдік шығарма. Демек, дискурс тілдік шығарманың айналасына шоғырландырылған, прагматикалық мазмұнмен толыққан тұлғаның өзіндік қырын көрсететін күрделі жүйе.

Тілдік шығармаларды жасауға мүмкіндік беретін адамның қасиеттерінің жиынтығы ретінде түсіндірілетін шығарманы жасаушының тілдік тұлғасы дискурстың маңызды бөлігі болып табылады. Бұл ретте, дискурсты жасаушыны жекелік қасиеттердің бірегей жиынтығымен қаруланған тілдік тұлға ретінде тануға мүмкіндік береді. Ал тілдік тұлғаны кішігірім мәтінде немесе бір өлең мәтінінде тану мүмкін емес, сол себептен тілдік тұлғаны дискурс негізінде қарастырған жөн деген пікірдеміз.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Караулов, Ю. Н.** Русская языковая личность и задачи ее изучения // *Язык и личность*. – М. : Наука, 1989. – С. 3–8.
- 2 **Виноградов, В. В.** О теории художественной речи. – М. : 1971. – 239 с.
- 3 *Лингвистический энциклопедический словарь*. – М. : 1990. – 685 с.
- 4 *Энциклопедия. 2000-2008 000 Krugosvet*. [электронды ресурс]. – WWW. krugosvet.ru
- 5 **Кубрякова, Е. С., Александрова, О. В.** Виды пространств текста и дискурса // *Материалы науч. конф.: Категоризация мира : пространство и время*. – М. : Диалог-МГУ, 1997. – С. 15–26.
- 6 **Садирова, Г. Қ.** Қазақ тіліндегі көп пропозициялы дискурстың құрылымдық негіздері: филол. ғыл. докт. ... автореф. – Алматы, 2008. – 55 б.
- 7 **Кубрякова, Е. С.** О тексте и критериях его определение // *В кн. : Структура и семантика*. – М., 2001. – Т. 1. – С. 72–81.
- 8 **Есенова, Қ. Ә.** Қазіргі қазақ медия-мәтінінің прагматикасы (қазақ баспасөз мәтіні негізінде): филол. ғыл. докт. ... автореф. – Алматы, 2007. – 54 б.
- 9 **Караулов, Ю. Н., Петров, В. В.** От грамматики текста к когнитивной теории дискурса // *В Кн. : Дейк Г. А. ван. Язык. Познание. Коммуникация*. – М. : Прогресс, 1989. – С. 5–11.
- 10 **Жаманбаева, Қ.** Тіл қолданысының когнитивтік негіздері : эмоция, символ, тілдік сана. – Алматы : Ғылым, 1998. – 140 б.
- 11 **Нұрдаулетова, Б. И.** Жыраулар поэтикасындағы дүниенің концептуалдық бейнесі : филол. ғыл. докт. ... дисс. – Алматы, 2008. – 328 б.
- 12 **Имашева, Г. Е.** Міржақып Дулатұлы шығармаларындағы «Ғаламның тілдік бейнесі» : филол. ғыл. канд. ... дисс. – Алматы, 2007. – 119 б.
- 13 **Мұратова, Г. Ә.** Абайдың тілдік тұлғасы: дискурстық талдау жөн концептуалды жүйесі : филол. ғыл. докт. ... автореф. – Алматы, 2009. – 56 б.
- 14 **Сусов, И. П.** Прагматика дискурса и этнолингвистические проблемы. // *В сб. : Прагматика этноспецифического дискурса*. – Бэлць, 1990. – С. 2–5.

Материал 17.09.18 баспаға түсті.

Қ. М. Абдуллаева¹, А. Қ. Турышев²

Текст и обсуждение вопросов на языке самоопределения

^{1,2}Гуманитарно-педагогический факультет,

Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова,
г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 17.09.18.

К. М. Abdullayeva¹, А. К. Turyshev²

The problems of text and discourse in the cognition of the language personality

^{1,2}Faculty of Humanities and Education,
S. Toraighyrov Pavlodar State University,
Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan.

Material received on 17.09.18.

В данной статье анализируются проблемы текста и дискурса в познании языковой личности на основе научных выводов исследователей. Разбираются связь между текстом и дискурсом, позволяющие познавать языковую личность, особенности их употребления и т.д. Вместе с этим, говорится о том, что текст и дискурс – это пространство, которое знакомит с языковым миром отдельной личности.

В нынешних лингвистических литературах понятие дискурс тесно связано с познанием текста. Однако, наличие различия между дискурсом и текстом несомненно. Несмотря на то, что дискурс определяется через текст, в чистом виде он не рассматривается как текст.

This article analyzes the problems of text and discourse in the cognition of the language personality on the basis of scientific conclusions of researchers. The connection between the text and the discourse, allowing to know the linguistic personality, the features of their use, etc. is analyzed. Together with this, it is said that the text and discourse is a space that introduces the linguistic world of an individual person.

In the current linguistic literature the concept of discourse is closely connected with the knowledge of the text. However, the distinction between discourse and the text is beyond doubt. Despite the fact that discourse is defined through the text, in its pure form it is not considered as text.

А. Т. Абуова¹, Ж. М. Кокеева²

¹PhD доктор, доцент м.а., Шығыстану факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы;

²магистрант, Шығыстану факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы
e-mail: ¹akabuova@gmail.com; ²elanur_78@mail.ru

**ҚАЗАҚ-ТҮРІК ТІЛДЕРІНДЕГІ ШЫЛАУ СӨЗДЕРДІҢ
ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ АСПЕКТІСІ**

Шылаулар лексикалық мағынасы жоқ, бірақ басқа сөз таптарымен тіркесіп, сол сөз таптардың мағыналарын толықтырады және айқындайды. Сөздерді, сөз тіркестерін және сөйлемдерді байланыстыратын сөз табы. Тілдегі сөздерді түрлі семантика-құрылымдық топтарға жіктеудің теориялық негіздерін айқындауда барысында олардың мағыналары мен морфологиялық белгілерін, сөзжасамдық және сөз өзгерімдік қасиеттерін, сөйлемдегі синтаксистік қызметін ажыратып алу керек. Мақаланың мақсаты түрік және қазақ тілдеріндегі шылаулардың жасалу жолдарын қарастыра отырып, олардың ерекшеліктері мен айырмашылықтарын анықтау арқылы аудармадағы қызметін талдауға алу көзделіп отыр. Зерттеу жүргізу барысында салыстырмалы-типологиялық, диахронды-синхронды әдістер мен көркем шығармаларға анализ жасау да кешенді зерттеудің әдістері қолданылды. Сонымен қатар, Бісқақов А., Исаев С., Аханов К., Серғалиев М., Сауранбаев Б., Гиганов И., Терентьев М., Ергин М., Хажыеминовлы Х., Бангуоглы Т., Айдыгузел К., Зулфехар К., Языжы Х. сынды отандық және шетелдік ғалымдардың зерттеулерінің әдістемелік теориялық талдаулары басшылыққа алынып, салыстырмалы-салғастырмалы әдіс, аударма әдісі қолданылған.

Кілтті сөздер: тіл, лексика, семантика, қазақ және түрік тілдері, шылау.

КІРІСПЕ

Тіл дамуы қоғам өміріндегі жаңалықтар мен өзгерістерге тікелей байланысты да, ондағы өзгерістер тілден орын алып, лексикалық байлығының молая түсуіне жағдай жасайды. Тілді байытып құнарландыра түсетін осындай кайнар бұлақтың біріне тілдегі бар сөздердің мағыналық жағынан іштей

жіктеліп, семантикалық өзгеріске ұшырап, сапа жағынан ылғи дамып отыру жатады. Тіл арқылы жер бетіндегі сан мыңдаған адамдар өзара түсініседі, басқа біреудің айтқанын, пікірін қабылдайды. Тілдің нәтижесінде небір құнды пікірлер, өлең-жырлар, маржан сөздер кейінгі ұрпаққа мұра ретінде, ескерткіш ретінде қалады. Тіл жоқ жерде адамдардың бірлесіп жұмыс істеуі, қоғамдық өндірістің қай саласын болса да ұйымдастыруы, дамытуы мүмкін емес. Ал тілдің өзі қоғам бар жерде ғана өмір сүреді. Жер бетіндегі әрбір халық әртүрлі тілде сөйлеп түсініседі. Әр тілдің өзіндік тарихы, грамматикалық құрылысы, лексикалық мағынасы т.б. ерекшеліктері болады. Бір тілмен бір тіл ұқсас, туысқан тіл болып келсе, керісінше басқа бір тілмен мүлде ұқсамайтын болуы мүмкін. Әр халықтың тілі бір-бірімен өзара байланысты болады, бір тіл екінші бір тілге әсер етіп, соның арқасында өзара толығып, түрленіп байып отырады. Әсіресе өзара туыс тілдердің бір-біріне деген әсері көп болады, тілдің дамуына, өркендеуіне, өсуіне көптеген ықпал етеді. Ондай тілдердің қатарына түркі тілдері де жатады. Тіл-тілдің өзара бір-бірімен байланысты екі жағы болады. Оның бірі тілдің сөздік, екіншісі тілдің грамматикалық жақтары. Тілдің бұл екі жағының бірлігінен біртұтас тіл құралады да, айтылатын ой түсінікті болып, тіл нағыз қатынас құралы болып қызмет етеді. Тілдің сөздігі мен грамматикалық құрылысының өз жүйесі болатындықтан, тілдің сөздігін Тіл білімінің лексикология саласы, ал грамматикалық құрылысын грамматика саласы қарастырады. Тіл ғылымының бұл салаларының зерттеу объектілері басқа болғанымен, өзара байланыстары да күшті. Өйткені, Тіл өздерінің зерттеу объектісінің негізі етіп сөзді алады. Яғни зерттеуді жеке сөздерден бастайды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Тіліміздегі сөздердің мағыналық дамуы – олардың ішкі потенциясына (мүмкіндігіне) байланысты өзіндік заңдылықтарға мол күрделі құбылыс екендігі де аңғарылады. Бұл құбылыстың бір көрінісі – тілдегі сөздер. Сөз дегеніміз – қыры-сыры мол, күрделі тілдік категория. Сөздің мағыналық, дыбыстық, шығу төркіні, даму тарихы, қолданылу ерекшелігі, жасалу жолы және басқа да алуан түрлі жақтары болады.

Қазақ тіліндегі барлық сөздер өзінің мағынасына және морфологиялық белгілеріне қарай үш топқа бөлінеді. Олар атаушы сөздер, көмекші сөздер, одағай сөздер.

Атаушы сөздер өздеріне тән лексикалық та, грамматикалық та мағыналары бар сөздер. Атаушы сөздер өз алдына сөйлем мүшесі бола алады, басқа сөздермен әр алуан қарым-қатынасқа түсе алатын дербес сөздер.

Одағай сөздер ешқандай ұғымды білдірмейтін сөздер. Олар тек адамның әртүрлі көңіл-күйін, сезімін білдіру үшін қолданылатын сөздер.

Көмекші сөздер жеке тұрып, ешқандай мағынаға ие болмайды. Тек атаушы сөздер арқылы жасалған мүшенің құрамына кіріп, сол мүшелерді өзара байланыстыру қызметін атқарады.

Қазақ тілінде шылау сөздер мағына және сөйлемдегі қызметіне қарай төмендегідей үш топқа бөлінеді:

Диаграмма 1

А. Ысқақов «Қазақ тілі» атты еңбегінде шылауларға мынадай анықтама береді: «Сөзбен сөздің, сөйлемдердің араларын байланыстыру, құрастыру үшін қолданылатын, өздері тіркескен сөздерінің ұғымдарына әр қилы реңктер жамап, оларға ортақтасып, тұлға жағынан тиянақталған, лексика грамматикалық мағынасы бар сөздерді шылаулар», – дейді [1].

Түрік тіліндегі шылауларға М. Эргин «Түрік тілі» атты еңбегінде: «Шылаулар мағыналары жоқ, тек қана грамматикалық қызметі бар, жеке тұрып, ешқандай түсінік бере алмайды, бірақ басқа сөздермен қосылғанда ғана мағынаға ие болады. Шылаулардың грамматикалық – қызметі басқа сөздердің есімдердің, етістіктердің арасын байланыстыру» дей отырып, шылауларды үш топқа бөлген [2]:

Диаграмма 2

Түрік және қазақ тілдеріндегі кейбір шылаулардың араб тіліне ауысу, қолданылу мүмкіндігі болған соң, олардың сол тілдегі қызметтері мен ерекшеліктеріне кей жағдайда ғана тоқтала кетуді жөн санадық.

Түрік және қазақ тілдеріндегі шылаулар. Шылау сөздер дегеніміз ішкі мазмұндары жағынан да, сыртқы формалары жағынан да, сондай-ақ,

қызметтері жағынан да өздерінің бастапқы шыққан төркіндерінен біржола қол үзіп, әрі осы аталған үш белгі жөнінен де дербестіктерінен айырылып, өз алдына категория болып қалыптасқан сөздер. Сонымен бірге жалпы көмекші сөздер тобына негізгі ұйытқы есебінде қызмет ететін сөздер. Шылау сөздер есімдерге де, етістіктерге де жақындаспай, өз алдына оқшауланып, жеке топ болып отырады. Сол себептен бұл топқа, шылау сөздерге арнайы талдау жасалады.

А. Ысқақов өзінің «Қазақ тілі» атты еңбегінде шылауларға мынадай анықтама береді: Шылау сөздер өздері тіркескен негізгі (атаушы) сөздердің мағыналарын я толықтырып, я анықтап оларға әр қилы реңктер жамап, айқындап отырады. Ал шылау сөздердің тиісті тіркестерде айқындالاتын осындай қосымша мағыналары олардың нақтылы лексико-грамматикалық мағыналары болып табылады.

Шылаулар – сөз бен сөздің немесе сөйлем мен сөйлемнің араларын байланыстырып тұратын, өздігінен дербес мүше бола алмайтын, бірақ өзге толық мағыналы сөздерге көмекші болып қызмет атқаратын сөздер.

Шылау сөздердің бірқатарының сөйлемдегі атқаратын қызметі қосымшаларға ұқсас болады. Өйткені олар толық мағыналы сөздердің лексикалық, грамматикалық мағыналарын түрлендіру үшін, дәлелдеп толықтыру үшін қолданылады. Бұлар жеке тұрғанда толық лексикалық мағынасы болмағанымен, өзге мағыналы сөздерге тіркесе айтылғанда белгілі дәрежеде мағыналары болады, бірақ ол мағыналары өзге дербес мағыналы сөздермен тіркесті түрде ғана көрінеді.

Түрік тілінде Н. Хажиеминоглу «Türk dilinde edatlar» атты еңбегінде шылауларды он топқа бөліп қарастырады [3].

- 1 Çekim edatları (сентеулік шылаулар)
- 2 Bağlama edatları (жалғаулық шылаулар)
- 3 Karşılaştırma edatları (салыстыру қызметінде қолданылатын шылаулар)
- 4 Kuvvetlendirme edatları (демеулік шылаулар)
- 5 Soru edatları (сұраулық шылаулар)
- 6 Çağırma edatları (шақыру одағайлары)
- 7 Cevap edatları (жауап ретінде қолданылатын шылаулар)
- 8 Ünlem edatları (одағайлар)
- 9 Gösterme edatları (сілтеу есімдіктері)
- 10 Tekerrür edatları (қайталанып қолданылатын шылаулар)

Профессор, доктор М. Эргин «Түрік тілі» атты еңбегінде шылауларға мынадай анықтама береді: «Шылаулар мағыналары жоқ, тек қана грамматикалық қызметі бар сөздер. Жеке тұрып ешқандай түсінік бере алмайды, бірақ басқа сөздермен қосылғанда ғана мағынаға ие болады.

Шылаулардың грамматикалық қызметі – басқа сөздердің арасын, есімдердің, етістіктердің арасын байланыстыру.

Шылаулар тілдің көмекші сөздері және негізгі сөздерге, есімдерге, етістіктерге көмек береді» [2].

М. Эргин шылауларды үш топқа бөледі:

1 *Ünlem edatları (одағайлар)*

2 *Bağlama edatları (жалғаулық шылаулар)*

3 *Son çekim edatları (септеулік шылаулар)*.

Сондай-ақ «Türkçenin grameri» атты еңбегінде Тахсин Бангуоглу шылауларды «takılar» деп атап, шылауларға төмендегідей анықтама береді: «Есім сөздерден кейін келіп, сөйлемнің ішінде есім сөздерді басқа сөйлем мүшелерімен байланыстыратын сөздерге шылаулар (тақылар) дейміз. Шылаулар (тақылар) жеке тұрғанда ешқандай мағынасы жоқ, тек екі сөз немесе сөйлемнің арасындағы байланысты білдіруге қатысады» [4].

Сол сияқты көптеген тілдерде де шылаулар түрік және қазақ тілдеріндегі шылауларға ұқсас болып келеді. Жеке тұрып сөйлем мүшесі бола алмайды, тек сөйлем ішінде ғана мағынаға ие.

Мысалы өзге тіл ретінде араб тілін алатын болсақ, бұл тілде де шылаулар түрік және қазақ тілдеріндегі шылаулар сияқты қызмет атқарады. Шылау деп араб тілінде жеке тұрып еш мағына бермейтін, сөйлемде өзге сөз мүшелерімен ғана көрінетін сөз табын айтады. Араб тіліндегі ерекшеліктерді айтатын болсақ, жалпы араб тілінде объекті ретінде «сөз (كلمة)» қарастырылады. Араб тілінде бұл сөздерді үш топқа бөледі: фиил (فعل) – етістік, исим (اسم) – есім, харф (حرف) – демеулік. Араб тілінде шылаулар үшінші топ, харф тобында қарастырылады. Шылауларға мынадай анықтама береді: харф – демеулік жеке тұрғанда ешқандай түсінік бермейді, тек басқалармен қосылғанда ғана мағынаға ие болады. Мысалы: Әлемде әркім тек қана өз халқы үшін жұмыс істейді. Мұғалім және оқушылар сыныпқа кірді.

Септеулік шылаулар (son çekim edatları). Өз алдына толық лексикалық мағынасы жоқ, өзге сөздерге тіркесіп айтылғанда, өзінің алдындағы толық мағыналы сөздің белгілі септік жалғауларында тұруын талап ететін шылау сөздер септеулік шылаулар (son çekim edatları) деп аталады.

Бұл шылаулар өзінің алдындағы толық мағыналы сөздің атау, барыс, шығыс, көмектес септік жалғауларының бірінде келіп тұруын талап етеді. Яғни, сол септік жалғаулардағы сөздермен тіркесіп қана айтылады. Сол сөздің мағынасына жаңа грамматикалық мағына үстейді. Сондықтан септеуліктер қай септіктегі сөзбен қолданылуына қарай атау септікті меңгеретін септеуліктер, шығыс септікті меңгеретін септеуліктер, барыс септікті меңгеретін септеуліктер, көмектес септікті меңгеретін септеуліктер болып төрт топқа бөлінеді.

1 Атау септікті меңгеретін септеуліктер (Yalın halindeki kelimelerden sonra kullanılan son çekim edatları)

İçin (үшін) септеулігі негізінде атау септік формасындағы зат есімдермен, қимыл атауларымен, есімдіктермен, есімшелермен тіркесіп жұмсалады да, оларға көбінесе себеп, мақсат, арнау мағыналарын білдіреді. Мысалы: «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін, Жоқ барды, ертегіні термек үшін» жолдарында екі рет қайталанып, қолданылған «үшін» сөзінің мағынасы басқа сөздерден өзгеше. Басқа сөздердің «мен, жазбаймын, өлеңді, ермек, жоқ барды, ертегіні, термек» әрқайсысының толық мағынасы бар, түсінікті, ал үшін сөзін жеке алып қарасақ ешқандай мағына бермейді. Тек ермек, термек сөзімен тіркесіп айтылу арқылы ол сөздерге мақсат, себепті аңғартатын грамматикалық мағына жасап тұр. Мысалдар: Vatan için ateşe gir yanmazsın (Отан үшін отқа түс, күймейсің).

Gibi (сияқты) септеулігі сөйлемде зат есіммен тіркесіп, қолданылады да негізінде ұқсату мағынасын білдіреді. Мысалы: Arslan gibi Adamsın (Арыстан сияқты адамсың).

2 Барыс септікті меңгеретін септеуліктер (Yönelme halindeki kelimelerden sonra kullanılan son çekim edatları)

Şeyin, deyin септеулігі зат есімге, есімдікке, сан есімге тіркесіп, негізінде мезгілдің я мекеннің белгілі бір аралық шегін, қатынасын білдіреді. Мысалы: Şehirde kadar atla, ondan sonra arabayla gideceğiz (Қалаға дейін атпен, одан соң машинамен жүреміз).

3 Шығыс септікті меңгеретін септеуліктер (Çıkma halindeki kelimelerden sonra kullanılan son çekim edatları)

Beri (бері) септеулігі негізінде мезгілдік шектің басталуына, түрік тілінде кейде тұтас қамтылуына байланысты ұғымды білдіреді де, көбінесе мезгіл атауларына, есімдіктерге тіркесіп, уақыттың я мерзімнің басталу шегін білдіреді. Мысалы: Dünden beri kar yağıyor (Кешеден бері қар жауып тұр). İki saatten beri sizi bekliyor (Екі сағаттан бері сізді күтуде).

Önce (бұрын) септеулігі белгілі бір амалдың я оқиғаның немесе оқиғаның алдын ала болуын білдіру үшін қолданылады. Bizden önce burada birisi oturmuş (Бізден бұрын мұнда біреу тұрған екен).

Sonra (соң, кейін) септеулігі зат есімге, мезгіл атауларына, есімдіктерге тіркесіп, белгілі бір фактінің соңынан болатын мекендік немесе мезгілдік ұғымды білдіру үшін қыюмет етеді және соң, артынан сөздерімен мағыналас болып келеді. Мысалы: O adamdan sonra biz içeriye girdik (Ол адамнан кейін біз ішке кірдік).

4 Көмектес септікті меңгеретін септеуліктер (Vasıta halindeki kelimelerden sonra kullanılan son çekim edatları).

İle (бірге, мен, пен), birlikte (қатар). Бұлар өзара мағыналас септеуліктер. Олар белгілі бір іс әрекеттің басқа бір әрекетпен қабаттаса, жарыса жасалуын аңғартады. Мысалы: Автобуспен Істамбулға кеттім (Otobüsle İstanbul'a gittim).

Түрік тілінде тәуелдік жалғауынан кейін келетін төмендегідей септеулік шылаулар да кездеседі. Олар:

- im, -için, -in için;
- ımız, -için, -ınız için;
- im gibi, -in gibi;
- ımız gibi, -ınız gibi.

Мысалы: Мұны машина үшін алдым. Bunu arabam için aldım.

Bağlama edatları (Жалғаулық шылаулар). Жәй сөйлемдегі бірыңғай мүшелердің немесе құрмалас сөйлемге енген жәй сөйлемдердің арасын байланыстыру үшін қолданылатын шылаулардың түріне жалғаулық шылау (Bağlama edatları) дейді.

А. Ысқақов «Қазіргі қазақ тілі» атты еңбегінде жалғаулықтарға мынадай анықтама береді: «Жалғаулықтар дербес лексикалық мағыналары дерексіздерген, бірақ өздеріне тән ерекше семантикалық мағыналары мен абстракт грамматикалық қызметтері бар шылау сөздер. Жалғаулықтар өзара тең бірыңғай сөздер мен сөзтіркестердің, сөйлемдердің араларындағы әрқилы қатынастарды білдіреді» [5].

Жалғаулықтар салалас құрмалас сөйлемдердің құрамындағы жәй сөйлемдерді де өзара байланыстырады және олардың арақатынастарын білдірудің қызметін атқарады. Мысалы: Ол әлсіреп, көзін біраз жұмып жатты да, қайтадан көзін ашты. Ol baygın halde gözlerini biraz kapattı da tekrar gözlerini açtı.

М. Серғалиев: «жалғаулықтар бірыңғай мүшелердің немесе салалас құрмаластың сыңарларын әр түрлі мағыналық қатынаста байланыстырады», – деп жалғаулықтарға түсініктеме бере отырып, төмендегідей жіктейді [6].

Диаграмма 3

Kuvvetlendirme edatları (Демеулік шылаулар)

Демеулік шылау деп өздері тіркесетін сөздерге әр қилы қосымша реңктер жамайтын сөздерді айтамыз. Өз алдына жеке тұрғанда толық лексикалық мағынасы болмаса да, өзге сөздермен тіркесе айтылғанда, өзінің алдындағы сөздің лексикалық және грамматикалық мағынасын аз да болса дәлелдеп, тиянақтап тұратын шылаулардың бір түрі *демеулік шылаулар (kuvvetlendirme edatları)* деп аталады.

Демеулік шылауларды А. Ысқақов «Қазақ тілі» атты еңбегінде жеті топқа бөліп қарастырған болса, С. М. Исаев демеулік шылауларды негізгі сөзге (сөйлемге) үстейтін мағынасына қарай, алты топқа бөліп қарастырған [7].

- 1 Soru edatları (сұраулық демеуліктер) -ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе, -ша, -ше;
- 2 Kuvvetlendirme edatları (күшейткіш демеуліктер) – ақ, -ау, -өй, -әсіресе, -да, -де, -та, -те.

Күшейткіш демеуліктер төменгідей іштей бөлінеді:

- ✓ Шектік демеуліктер: -ғана, -қана, -тек, -кейде;
- ✓ Болжамдық демеуліктер: -мыс (-міс), -кейде (-ау);
- ✓ Болымсыздық немесе қарсы мәнді салыстыру демеуліктері: -түгіл, -тұрсын, -тұрмақ;
- ✓ Нақтылау демеуліктері: -қой, -ғой, -ды, -ді, -ты, -ті.

Лексика грамматикалық жағынан демеулік шылаулар: сұраулық, шектік, шақтылық, күшейткіш, болжамдық, болымсыздық демеуліктер болып бөлінеді.

С. Исаев демеуліктерге мынадай анықтама береді [8]: «Демеуліктер мәзге я сөйлемге күшейту, тежеу, шектеу, сұрау, божамдық, күмән сияқты қосымша мағына үстейді. Бірақ септеулік пен жалғаулықтар сияқты сөздерді де, сөйлемдерді де байланыстыра алмайды».

И. З. Еюубоглы өз зерттеуінде еңбегінде соңынан келетін шылаулар, бұлар сөздердің, сөйлемдердің соңынан келіп, оларды алдыңғы немесе соңғы сөйлемдермен байланыстырып отыратын шылаулар демеулік шылаулар деп атап көрсеткен [9].

Демеулік шылаулар -dahi,- da, -ise, -ki,- bile, -degil яғни, -ғой, -қой, -қана, -ғана, -ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе, -ша, -ше, -ақ, -ой, -ау, -ды, -ді. Мысалы: Bu hayat daha kaç yıl devam edecek. (Бұл өмір тағы неше жыл жалғасады). Son fikrimi de söyledim (Соңғы пікірімді де айттым).

Қазақ тіліндегі демеулік шылаулар, яғни сұраулық, нақтылық, күшейткіш шылаулар түрік тілінде өз алдына жеке қарастырылады. Түрік тілінде демеулік шылаулар алдыңғы сөйлемнің мағынасын күшейтіп отырады. Күшейту мәнін беру үшін -da, -de, -dir, -dir (-қой, -ғой, -да, -де) демеулігі зат есіммен, сын есіммен, есімдік және кейбір үстеу сөздермен

тіркесіп, оларға әртүрлі күшейткіш мән үстейді. Мысалы: *Yarın değil bugün de gidebiliriz* (Ертең емес, бүгін де барсақ болады)

-da, -de (-да, -де) күрделі етістіктің құрамындағы негізгі етістік пен көмекші етістік тіркестің аралығында жұмсалып, солар арқылы айтылатын іс әрекеттің де тіпті тез, дереу болғанын білдіреді. Мысалы: Менің ендігі баратын жерім дайын деп, теңізге секірдім де кеттім. *Bu kitap da kayboldu* (Бұл кітап та жоғалды). Сен де бір кірпіш дүниеге кетігін тап та бар қалан (Абай). *Ne gelirse yakınlardan gelir, iyilik de, kötülük de ...* Не келсе де жақындарыңнан келеді, жақсылық та жамандық та).

-da, -de демеулік шылау ретінде қолданғанда, тек бір ғана сөзге қатысты болады да, сол сөзді өзге сөздерден бөліе күшейту мәнін үстейді. Мысалы: *Öğrencilerle birlikte Ahmet de geldi*.

-да, -де (-da, -de) демеулік шылауы күшейткіш мәнді білдіріп, демеулік болса, енді бірде бірыңғай мүшелерді, сөйлемдерді ыңғайластыра байланыстырып, жалғаулық шылау болып, қызмет атқарады. Мысалы: Сен де бір кірпіш дүниеге кетігін тап та бар қалан. Бұл сөйлемде «-de» шылауы демеулік, «сен» сөзіне күшейту мәнін үстеп тұрғанымен оны басқа сөзбен байланыстырып тұрған жоқ, ал «-та» шылауы жалғаулық болып, «тап» және «бар» деген бірыңғай баяндауыштарды ыңғайластық мәнде байланыстырып тұр. *Sen de tuğla dünyada eksikini bul da git, inşa et*.

-dır, -dir (-қой, -ғой) бұл демеуліктер жеке сөздер мен сөз тіркестерінің мағыналарын, сөйлемде айтылатын ойды нақтыландыра, тұжырымдай түсу үшін қолданылады. Сонымен қатар, -бар, -жоқ, -көп, -емес, -мол сияқты сөздермен де тіркесіп, оларға тұжырымдау мәнін үстейді. Мысалы: *Şimdi kolhoz vardır evinin bir tarafını verir*. Қазір колхоз бар ғой, үйінің бір жағын берер).

-қой, -ғой демеулігі есімдерге, етістіктің ашық рай формасына, көсемшеге, есімшеге тіркесіп, олардың мағыналарына нақтылау, тұжырымдау, мақұлдау реңктерін жамайды.

Түрік тіліндегі шылаулардың бір түрі салыстыру мәніндегі шылау (*karşılaştırma-denkleştirme edatları*).

Салыстырылған немесе салыстырып отырып, байланыстырады.

Дилачар Агоп «*Atatürk ve Yazım*» атты еңбегінде салыстыру мәніндегі шылау (*karşılaştırma denkleştirme edatları*) деп бірге қарастырған болса [10], профессор Ю. Гокнел еңбектерінің бірінде теңестіру мәніндегі шылаулар (*denkleştirme edatları*), салыстыру мәніндегі шылау (*karşılaştırma denkleştirme edatları*) деп екіге бөліп қарастырады [11].

М. Эргин теңестіру мәніндегі шылауларға (*denkleştirme edatları*) мынадай анықтама береді: «Бұл шылаулар бір-біріне тең болып, бір-бірінің орнында қолданыла алатын екі сөз немесе сөйлемнің арасын байланыстырып, бір-бірімен салыстырыла қарастырылады».

Бұл шылаулар *veya* (немесе), *yahut ve yahut*. Мысалы: *Elma veya armurt* (алма немесе алмұрт). *Ayaklarımnın altında bir gün daha kaydı yoksa ben bir yerlere mi gidiyorum?* (Аяғымның астында бір күн тағы да жылжып кетті немесе мен бір жаққа барамын ба?) *Yahut televizyonu açıp veya şarkı söyleyeceğim* (телевизорды қосамын немесе өлең айтамын). *Şimdi de doğmayan çocuğuna veya hayattaki herkese ağıyor* (қазір туылмаған баласына немесе өмірдегі барлық адамдарға жылайды). *Acaba oğlum babası gibi veya benim gibi olur mu* (Менің ұлым әкесі сияқты немесе мен сияқты болар ме екен?). *Masmavi bir gök veya pırıl pırıl güneş* (Көк аспан немесе жарқыраған күн).

Салыстыру мәніндегі шылау (*Karşılaştırma edatları*) – салыстырылған екі немесе одан да көп сөз немесе сөйлемдерді бір бірімен байланыстырады. Мысалы, *ister yaz, ister yazma* (қаласаң жаз, қаламасаң жазба). *Ne anneme gidelim ne arkadaşlara* (Не анама не достарыма барайық).

Сұраулықты шылау (*soru edatları*) деп жеке тұрғанда еш мағынасы жоқ, тек сөйлем ішінде мағына және қызметі юелгілі болатын сөздерге шылау деп аталғанына қарағанда түрік тілінде сөз бен сөз таптарынан немесе сөйлемдерден бұрын келіп, сұрау ұғымын білдіретін сөздерді атайды.

М. Эргин «Түрік тілі» атты еңбегінде сұраулықты шылауға мынадай анықтама береді: «Сұрау ұғымын білдіріп, сұрау үшін қолданылатын шылауларға сұраулықты шылаулар дейміз. Сұраулықты шылаулар өте аз. Оның негізгілеріне *-hani* (-қане), *-neye* (-неге), *-nasıl* (-қалай), *-neden* (-неден), *-hangi* (-қайсысы)» сынды шылаулар жағады дейді [2].

Қазақ тілінде сұраулық демеуліктер *-ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе* демеуліктері мәтіндегі қолданылу тәртібіне қарай әр қилы грамматикалық формадағы әртүрлі сөздермен тіркесе береді.

-ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе демеуліктері хат және сын есімдермен, үстеулермен, етістік райларымен және есімше, көсемше формаларымен тіркесіп қолданыла береді және тіркесетін негізгі сөздер жіктік жалғауларында, оларға тән басқа әртүрлі формаларда тұра береді.

-ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе шылаулары сөйлемге сұрау мәнін үстеп, сұраулы сөйлем жасаудың юір жолы боып табылады да, өзі тіркескен сөзден бөлек жазылады.

-ба, -бе, -па, -пе деген болымсыз етістік жасайтын жұрнақпен ұқсас келеді. Бірақ шылау бөлек жазылады да, болымсыз етістік жұрнағы түбірге қосылып, бұйрықты мағынаны білдіріп, бірге жазылады.

-ше демеулігі әр қилы сөздермен тіркесіп, оларға сұраулық мән беріп отырады. Сонымен қатар үнемі көтеріңкі екпінмен ерекше бөлініп айтылады да, оның сұраулық мәні де әлдеқайда күшті болып келеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Мақаланы қорытындылай келе, түрік және қазақ тілдеріндегі шылауларды қарастыра келе екі тілдегі шылаулардың басты-басты ерекшеліктерін анықтадық. Біріншіден түрік және қазақ тілдерінің бір-біріне ұқсастығы, тіпті бір-бірін қайталауы екі тілдің туыстас, тамыры бір екендігін айқын көрсетіп отыр. Әсіресе септеулік шылаулардың бір-біріне өте ұқсастығы байқалып отыр. Ашығырақ айқындайтын болсақ, бұл екі тілдегі септеулік шылаулар өзінің алдындағы толық мағыналы сөздің септік жалғауларының бірінде келуін талап етіп тұруын айтуға болады.

1 Атау септікті меңгеретін шылаулар (Yalin halinden gelen edatlar);

2 Барыс септікті меңгеретін шылаулар (Yönelme halinden gelen edatlar);

3 Шығыс септікті меңгеретін шылаулар (Çıkma halinden gelen edatlar);

4 Көмектес септікті меңгеретін шылаулар (Vasita halinden gelen edatlar).

Шылауларға екі тілде де, яғни қазақ және түрік тілдерінде бірдей анықтама беріледі. Қай тілде болмасын шылаулар – сөз бен сөздің, сөйлем мен сөйлемнің араларын байланыстырып тұратын, өздігінен дербес мүше бола алмайтын, бірақ өзге толық мағыналы сөздерге көмекші болып қызмет атқаратын сөздер болып табылады.

Шылаулар ішкі мазмұндары жағынан да, сондай-ақ, қызметтері жағынан да өздерінің бастапқы шыққан төркіндерінен де бір жола қол үзіп, әрі осы аталған үш белгі жөнінен де дербестіктерінен айырылып, өз алдына категория болып қалыптасқан көмекші сөздер.

Екіншіден, түрік және қазақ тілдері бір топқа, Орал, Алтай тобына жатады. Бұл тілдер жалғамалы (аглютинативті) болғандықтан, өте ұқсас болып келеді. Түрік және қазақ тілдерінің ұқсастықтарымен бірге айырмашылықтарын да қарастырдық. Қазақ тілінде жалпы шылауларды септеулік шылау, жалғаулық шылау, демеулік шылау деп үш топқа бөліп қарастырады. Ал түрік тілінде Н. Хажыеминолу шылауларды он топқа бөліп қарастырған болса, М. Эргин Son çekim edatı, bağlama edatı, kuvvetlendirme edatı деп үш топқа бөледі.

Түрік тіліндегі одағай шылаулар (ünlem edatları) қазақ тілінде өзінше бір сөз табы ретінде жеке қарастырылады. Сонымен бірге қазақ тілінде жауапты шылау (cevap edatları), шақыру мәніндегі шылаулар (çağırma edatları), көрсеткішті шылаулар (gösteriş edatları) және қайталау мәніндегі шалаулар (tekerrür edatları) болып бөлінбейді.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Ысқақов, А. Ы.** (1991) Қазақ тілі. – Алматы : Мектеп, 1964. – Б. 393.

2 **Эргин, М.** (2002). Orhun Abideleri (in Turkish). Boğaziçi Yayınları. – S. 239.

3 **Hacıminoğlu, N.** Türk dilindeki edatlar. – İstanbul, 1992. – 104 s.

4 **Banguoglu, T.** Dil edatları. Isparta, 2004. – 54 s.

5 **Ысқақов, А. Ы.** Қазіргі қазақ тілі [Қазақ тіл білімінің антологиясы] / А. Ы. Ысқақов; бас ред. Е. М. Арын; құраст. А. Ж. Құдабаев т.б.. – Павлодар : С. Торайғыров атын. ПМУ, 2010. – 458 б.

6 **Сергалнев, М.** Қазіргі қазақ әдеби тілі (морфология және синтаксис). – Қарағанды, 1991. – 67 б.

7 **Исаев, С.** Қазақ тілі. – Алматы, 1993. – 67 б.

8 **Исаев, С. М.** Қазақ тілі. – 2-бас., өңд. – Алматы : Атамұра, 2006. – 208 б.

9 **Eyüboğlu, İsmet Zeki.** Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü [Etymological Dictionary of the Turkish Language] (in Turkish). – İstanbul : Sosyal Yayınları, 1991. – ISBN 978975-7384-72-4.

10 **Dilaçar, Agop.** «Atatürk ve Yazım». Türk Dili (in Turkish). – 1977. –35 (307). – ISSN 1301-465X. – Retrieved 2007-03-19.

11 **Göknel, Yüksel.** «Turkish Grammar Updated Academic edition». – 2012. Retrieved 2013-01-16.

Материал 17.09.18 баспаға түсті.

А. Т. Абуова, Ж. М. Кокеева

Лексико-семантический аспект послелогов казахского и турецкого языков

^{1,2}Факультет востоковедения,

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,

г. Алматы, 050000, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 17.09.18.

А. Т. Abuova, Zh. M. Kokeyeva

Lexico-semantic aspects of postpositions of Kazakh and Turkish languages

^{1,2}Faculty of Oriental Studies,

al-Farabi Kazakh National University,

Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 17.09.18.

Служебные слова не имеют самостоятельного лексического значения, но сочетаясь с частями речи, дополняют и уточняют их значение, обеспечивают связь слов, словосочетаний и предложений друг с другом. При определении теоретических основ структурно-семантической классификации лексического состава языка

необходимо различать их значение и морфологические показатели, словообразующие и словоизменяющие свойства, а также синтаксическую структуру предложения. Цель исследования – изучение послелогов казахского и турецкого языков с позиции их образования, особенностей и роли в процессе перевода.

В работе использованы сравнительно-типологический и синхронно-диахронический методы. Работа также опиралась на теоретико-методологические основы трудов отечественных и зарубежных ученых, таких как Ысқақов А., Исаев С., Аханов К., Серғалиев М., Сауранбаев Б., Гиганов И., Терентьев М., Ергин М., Хажыеминоглы Х., Бангуоглы Т. Айдыгузел К., Зулфехар К., Языжы Х.

Postpositions are service words that do not have a separate meaning from the position of internal content and external form, but which connect words and phrases. Determining the theoretical foundations of the structural and semantic classification of the lexical composition of a language, it is necessary to distinguish between their meaning and morphological indicators, word-building and changing properties, and also the syntactic structure of the sentence. The purpose of the study is to study the postpositions of the Kazakh and Turkish languages from the standpoint of their formation, features and role in the translation process.

The work uses comparative-typological and synchronous-diachronic methods. The work also relied on the theoretical and methodological foundations of the works of domestic and foreign scientists, such as Iskakov A., Isayev S., Akhanov K., Sergaliev M., Sauranbayev B., Giganov I., Terentyev M., Ergin M., Hacıyeminoglu H., Banguoglu T., Aidyguzel K., Zulfekhar K., Yazyci H.

ГРНТИ 81'426.001

Г. М. Алимжанова

д.ф.н., академик МАНПО, доцент, Гуманитарно-юридический факультет, кафедра «Журналистики и переводческого дела», Университет «Туран», г. Алматы, А15Н6А9, Республика Казахстан
e-mail: agmdiamond@mail.ru

**КУЛЬТУРНЫЙ КОНЦЕПТ КАК ЕДИНИЦА
ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИИ**

В данной статье автор определяет концепт как дискретное ментальное образование, являющееся базовой единицей мыслительного кода человека, обладающее относительно упорядоченной внутренней структурой, представляющее собой результат познавательной (когнитивной) деятельности личности и общества.

В анализе материала определена структура концепта, который состоит из пяти составляющих компонентов: 1) понятийный; 2) значимостная составляющая; 3) образный; 4) культурно-ментальный; 5) языковой.

Актуальность статьи в том, что автор выделяет несколько основных направлений к пониманию концепта: лингвистическое, когнитивное, культурологическое, лингвокультурологическое.

Ключевые слова: концепт, понятийный, образный, культурно-ментальный, языковой, компонент.

ВВЕДЕНИЕ

В настоящее время многими учеными подчеркивается, что концепт является базовым понятием лингвокультурологии. Однако в это понятие вкладывается различное содержание.

Впервые в отечественной науке термин *концепт* был употреблен С. А. Аскольдовым – Алексеевым в 1928 г. Ученый определил концепт «как мысленное образование, которое замещает в процессе мысли неопределенное множество предметов, действий, мыслительных функций одного и того же рода» [1, с. 4].

Д. С. Лихачев примерно в это же время использовал понятие *концепт* для обозначения обобщенной мыслительной единицы, которая отражает и интерпретирует явления действительности в зависимости от образования, личного опыта, профессионального и социального опыта носителя языка и, является своего рода обобщением различных значений слова в

индивидуальном сознании носителей языка, что позволяет коммуникантам преодолевать существующие между ними индивидуальные различия в понимании слов.

Концепт, по Д. С. Лихачеву, «не возникает из значений слов, а является результатом столкновения усвоенного значения с личным жизненным опытом говорящего. Концепт в этом плане, выполняет заместительную функцию в языковом общении» [2, с. 7].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Ю. С. Степанов определяет понятие концепта следующим образом: «Концепт – это как бы сгусток культуры в сознании человека; то, в виде чего культура входит в ментальный мир человека. И с другой стороны, концепт – это то, посредством чего человек – рядовой, обычный человек, не «творец культурных ценностей» – сам входит в культуру, а в некоторых случаях и влияет на нее» [3, с. 40].

В статье мы придерживаемся точки зрения Ю. С. Степанова, что культуру можно представить концептами:

«– культура представлена концептами;
– в культуре нет ни чисто материальных, ни чисто духовных явлений, так как они всегда представлены парами;
– концепты культуры образуют эволюционные и синхронные семиотические ряды» [3, с. 21].

Ю. С. Степанов пишет, что «в структуру концепта входит все то, что и делает его фактом культуры – исходная форма (этимология); сжатая до основных признаков содержания история; современные ассоциации; оценки и т.д.» [3, с. 41].

Иными словами, концепт признается Ю. С. Степановым базовой единицей культуры, ее концентратом.

В. И. Карасик приводит ряд подходов к концептам, развиваемых разными авторами.

Среди них назовем следующие:

1 концепт – идея, включающая абстрактные, конкретно-ассоциативные и эмоционально-оценочные признаки, а также спрессованную историю понятия.

2 концепт – личностное осмысление, интерпретация объективного значения и понятия как содержательного минимума значения.

3 концепт – это абстрактное научное понятие, выработанное на базе конкретного житейского понятия.

4 концепт – сущность понятия, явленная в своих содержательных формах – в образе, понятии и символе.

5 концепты – своеобразные культурные гены, входящие в генотип культуры, самоорганизующиеся интегративные функционально-системные многомерные (как минимум трехмерные) идеализированные формообразования, опирающиеся на понятийный или псевдопонятийный базис.

Концепт определяется как дискретное ментальное образование, являющееся базовой единицей мыслительного кода человека, обладающее относительно упорядоченной внутренней структурой, представляющее собой результат познавательной (когнитивной) деятельности личности и общества и несущее комплексную, энциклопедическую информацию об отражаемом предмете или явлении, об интерпретации данной информации общественным сознанием и отношении общественного сознания к данному явлению или предмету.

Концепт по М. В. Пименовой: «Концепт – это некое представление о фрагменте мира или части такого фрагмента, имеющее сложную структуру, выраженную разными группами признаков, реализуемых разнообразными языковыми способами и средствами.

Концептуальный признак объективируется в закрепленной и свободной формах сочетаний соответствующих языковых единиц – репрезентантов концепта.

Концепт отражает категориальные и ценностные характеристики знаний о некоторых фрагментах мира. В структуре концепта отображаются признаки, функционально значимые для соответствующей культуры.

Полное описание того или иного концепта, значимого для определенной культуры, возможно только при исследовании наиболее полного набора средств его выражения» [4, с. 10].

В современной лингвистике можно выделить несколько **основных направлений, к пониманию концепта: лингвистическое, когнитивное, культурологическое, лингвокультурологическое.**

Различные подходы к трактовке термина «концепт» отражают его двустороннюю природу: как значения языкового знака (лингвистическое, культурологическое и лингвокультурное направления) и как содержательной стороны знака, представленной в ментальности (когнитивное направление).

Необходимо заметить, что подобное разделение трактовок понятия «концепт» условно, все вышеприведенные точки зрения связаны между собой, а не противопоставлены друг другу.

Так, например, **когнитивный и лингвокультурологический** подходы к пониманию концепта не являются взаимоисключающими: концепт как ментальное образование в сознании человека есть выход на концептосферу социума, т.е. в конечном результате на культуру, а концепт как единица

культуры есть фиксация коллективного опыта, который становится достоянием каждого человека.

Другими словами, эти два подхода различаются векторами по отношению к носителю языка: когнитивный подход к концепту предполагает направление от индивидуального сознания к культуре, а лингвокультурологический подход – направление от культуры к индивидуальному сознанию.

Лингвистический подход представлен точкой зрения С. А. Аскольдова, Д. С. Лихачева, В. В. Колесова, Н. Ф. Алефиренко на природу концепта.

В частности, Д. С. Лихачев, принимая в целом определение С. А. Аскольдова, считает, что концепт существует для каждого словарного значения, и предлагает рассматривать концепт как алгебраическое выражение значения.

В целом, представители данного направления понимают концепт как весь потенциал значения слова вместе с его коннотативным элементом.

Приверженцы **когнитивного** подхода к пониманию сущности концепта относят его к явлениям ментального характера (А. П. Бабушкин; З. Д. Попова; И. А. Стернин), определяя его как глобальную мыслительную единицу.

Представители данного подхода при рассмотрении концепта большое внимание уделяют **культурологическому** аспекту.

По их мнению, вся культура понимается как совокупность концептов и отношений между ними. Концепт трактуется ими как основная ячейка культуры в ментальном мире человека. Этому взгляду придерживаются Ю. С. Степанов, В. И. Карасик.

Они убеждены, что при рассмотрении различных сторон концепта внимание должно быть обращено на важность культурной информации, которую он передает.

Лингвокультурный подход предполагает изучение специфики национальной концептосферы от культуры к сознанию.

По мнению А. В. Костина, «лингвокультурологический подход опирается на идею о кумулятивной (накопительной) функции языка, благодаря которой в нем запечатливается, хранится и передается опыт народа, его мировидение и мироощущение.

Язык, согласно этой концепции, есть универсальная форма первичной концептуализации мира и рационализации человеческого опыта, выразитель и хранитель бессознательного стихийного знания о мире, историческая память о социально значимых событиях в человеческой жизни» [5, с. 8].

К исследователям, работающим в рамках лингвокультурного подхода, следует отнести В. В. Воробьева, В. А. Маслову, С. Г. Воркачева, В. Н. Телия, А. Т. Хроленко, Г. Г. Слышкина.

Этот подход определяет концепт как базовую единицу культуры, обладающую образным, понятийным и ценностным компонентами, с преобладанием последнего.

Концепты можно классифицировать по разным основаниям, каждое из которых будет отражать «когнитивную реальность».

С нашей точки зрения, наиболее важно различать концепты по тому типу знания, отражения действительности, которое они закрепляют, поскольку именно от этого зависят методы выделения и описания концептов.

З. Д. Попова, И. А. Стернин предлагают следующую **типологию концептов**.

«1 Представление – обобщенный чувственно-наглядный образ предмета или явления.

Концепты – представления, как правило, объективируются в языке преимущественно лексическими единицами конкретной семантики. О том, что смысловая сторона подобных единиц репрезентирует именно представление, свидетельствуют словарные дефиниции этих лексем, которые состоят из перечисления чувственно воспринимаемых признаков предмета номинации: клен – листовое дерево с широкими разными листьями.

2 Схема – концепт, представленный некоторой обобщенной пространственно - графической или контурной схемой человека – голова, туловище, руки и ноги («точка, точка, запятая, минус, рожица кривая, палка, палка, огурчик – вот и вышел человек» – как в детских рисунках и др.).

Схемы можно нарисовать, что говорит о реальности существования данной формы структуризации знаний» [6, с. 117].

«3 Понятие – концепт, который отражает наиболее общие, существенные признаки предмета или явления, результат их рационального отражения и осмысления. Например: квадрат – прямоугольник с равными сторонами.

Понятие возникает на базе представления или схемы путем постепенного, поэтапного отвлечения от второстепенных, случайных, индивидуальных чувственно воспринимаемых признаков (фрукт, овощ, птица) либо путем соединения в понятийном образе мыслительных компонентов других концептов.

В силу сказанного следует признать, что концепты – понятия формируются в мышлении преимущественно как отражение научной и производственной сфер действительности (терминология).

4 Фрейм – мыслимый в целостности его составных частей многокомпонентный концепт, объемное представление, некоторая совокупность стандартных знаний о предмете или явлении. Например, магазин (компоненты – покупать, продавать, товары, стоить, цена и др.).

5 Сценарий (скрипт) – последовательность нескольких эпизодов во времени; это стереотипные эпизоды с признаком движения, развития.

Фактически это фреймы, разворачиваемые во времени и пространстве как последовательность отдельных эпизодов, этапов, элементов: посещение кино, поездка в другой город, посещение ресторана.

6 Гештальт – комплексная, целостная функциональная мыслительная структура, упорядочивающая многообразие отдельных явлений в сознании. Гештальт, представляет собой целостный образ, совмещающий чувственные и рациональные элементы, а также объединяющий динамические и статические аспекты отображаемого объекта или явления.

Экспериментальное исследование показало, что значение подобных слов испытуемые связывают с чувственно воспринимаемыми явлениями, которые увязываются сознанием в некоторую комплексную картину.

Типичными гештальтами являются концепты, объективированные такими лексемами, как любовь, судьба и др.

Таковы основные типы концептов по характеру концептуализируемой информации» [6, с. 119].

Итак, существует несколько типов концептов: представление, схема, понятие, фрейм, сценарий (скрипт), гештальт, каждое из них отражает «когнитивную» реальность.

Неоднородность структуры концепта стало очевидно исследователям с начала лингвокультурных и когнитивных исследований.

Обращает на себя внимание, что большинство исследователей вычленяют в составе концепта образ, определенное информационно -понятийное ядро и некоторые дополнительные признаки, что свидетельствует о принципиальном сходстве в понимании структуры концепта в разных научных школах.

Итак, **главным признаком структур концепта является его неоднородность.**

Целесообразно рассмотреть соотношение таких понятий, как **концепт и значение.**

Сложности в разграничении значения и концепта определяются в зоне их пересечения, они и требуют развернутого обсуждения.

1 Общие черты значения и концепта. Сознание человека, локализуясь в мозге, отражает объективную и субъективную действительность.

2 Различия между значением и концептом. Значение и концепт – продукты деятельности разных видов сознания.

Концепт – продукт когнитивного сознания человека, значение – продукт языкового сознания.

Особенность семантики языковых единиц в том, что семантика не просто отражает действительность, как концепт, это общеизвестная и коммуникативно релевантная часть концепта, выступающая в виде стороны языкового знака в актах коммуникации.

3 Отношения между значением и концептом. Значение по отношению к концепту выступает как его часть.

Таким образом, значение и концепт соотносится как коммуникативно-релевантная часть и ментальное целое.

Понятие концептосферы. Важнейшим понятием когнитивной и лингвокультурной лингвистики является понятие концептосферы.

Концептосфера – это сфера мысли, информационная база когнитивного сознания народа и отдельной личности. Основным источником формирования концептов – личная познавательная деятельность личности, в том числе – через ее коммуникативную деятельность (общение, чтение, учебу).

Таким образом, концептосфера – это упорядоченная совокупность концептов народа нации, информационная база мышления.

Менталитет мы предлагаем определить как специфический способ восприятия и понимания действительности, определяемый совокупностью когнитивных стереотипов сознания, характерных для определенной личности, социальной или этнической группы людей.

Менталитет народа проявляется прежде всего в его характере, действиях, коммуникативном поведении. Менталитет формируется под влиянием экономических условий, политических изменений, социально-политических процессов, природных явлений, контактов с другими этническими группами и т.д.

Таким образом, менталитет – специфический способ восприятия и понимания действительности.

Концепт связан с концептосферой социума, т.е. с культурой, а концепт как единица культуры есть отражение коллективного опыта, который становится достоянием каждого человека.

ВЫВОДЫ

Концепт в статье понимается и рассматривается в рамках лингвокультурологического направления как синтез культуры в сознании человека; как и, в виде чего культура входит в ментальный мир человека, как человек сам входит в культуру, а в некоторых случаях и влияет на нее.

Основные признаки концепта как лингвокультурологической категории, могут быть сформулированы следующим образом: универсальность, общность представления о чем-либо; одинаковое понимание членами общества, которые обладают общим менталитетом; культурно-этическая, историко-культурологическая значимость для носителей языка; способность воздействовать на формирование концептосферы в рамках коллективного сознания.

Концепт тем богаче, чем богаче национальный, сословный, классовый, профессиональный, семейный и личный опыт человека, пользующегося концептом.

В настоящее время общепринятым является мнение о том, что как в культуре, так и в языке каждого народа присутствует универсальное (общечеловеческое) и национально-специфическое.

В то же время в каждой культуре имеются присущие только ей культурные значения, закрепленные в языке, моральных нормах, убеждениях, особенностях поведения и т.п.

Совершенство концептов, характерных для конкретной нации, составляют национальную концептосферу, складывается из совокупности индивидуальных, групповых, классовых, национальных и универсальных концептов, т.е. концептов, имеющих общечеловеческую ценность.

К числу универсальных относятся такие базовые концепты, как родина, мать, семья, свобода, любовь, вера, дружба, на основе которых формируются национальные культурные ценности, а также такие фундаментальные универсальные ценности, как время, пространство, причинность и т.д.

Именно наличие общих, универсальных концептов обеспечивает возможность взаимопонимания между народами.

В то же время каждая нация имеет собственную шкалу мировоззрения, собственную шкалу ценностей. Каждая культура формирует свои стереотипы сознания и поведения, опирающиеся на собственное видение мира.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Аскольдов, С. А.** Концепт и значение. – М. : Знание, 1981. – 175 с.
- 2 **Лихачев, Д. С.** Концептосфера русского языка. – М. : Известия РАН. Серия литературы и языка, 1993. – Т. 3. – №1. – С. 5–12.
- 3 **Степанов, Ю. С.** Семиотика. – М. : Знание, 1971. – 253 с.
- 4 **Пименова, М. В.** Введение в когнитивную лингвистику. – Кемерово : Наука, 2004. – Вып. 4. – 208 с.
- 5 **Костин, А. В.** Способы концептуализации обиходно-бытовых понятий в разножанровых произведениях В. И. Даля (на материале концепта «вода»): автореф... канд. филол. наук. – Иваново, 2002. – 22 с.
- 6 **Попова, З. Д., Стернин, И. А.** Когнитивная лингвистика. – М. : АСТ: Восток – Запад, 2007. – 314 с.

Материал поступил в редакцию 17.09.18.

Г. М. Әлімжанова

Мәдени тұжырымдама лингвомәдениеттің бірлігі ретінде

Гуманитарлық-заң факультеті,
«Туран» Университеті,
Алматы қ., А15Н6А9, Қазақстан Республикасы.
Материал 17.09.18 баспаға түсті.

G. M. Alimzhanova

Cultural concept as a unit of linguoculture

Humanitarian-Legal faculty,
University of TURAN,
Almaty, A15N6A9, Republic of Kazakhstan.
Material received on 17.09.18.

Бұл мақалада автор тұжырымдаманы адам мен қоғамның когнитивтік қызметінің нәтижесі болып табылатын салыстырмалы түрде реттелген ішкі құрылымға ие адам ойлау кодексінің негізгі бірлігі болып табылатын дискретті ойлау формасы ретінде анықтайды.

Материалды талдау кезінде тұжырымдаманың құрылымы анықталды, ол бес компоненттен тұрады: 1) тұжырымдамалық; 2) маңызды құрамдас бөлік; 3) бейнелі; 4) мәдени-психикалық; 5) тілдік.

Мақаланың өзектілігі оның авторы тұжырымдаманы түсінудің бірнеше негізгі бағыттарын белгілейді: лингвистикалық, танымдық, мәдениеттану, лингвомәдениет.

In this article the author defines the concept as a discrete mental formation, which is the basic unit of the human thought code, possessing a relatively ordered internal structure, which is the result of the cognitive activity of the individual and society.

In the analysis of the material, the structure of the concept is defined, which consists of five components: 1) conceptual; 2) a significant component; 3) figurative; 4) cultural-mental; 5) language.

The relevance of the article is that the author singles out several basic directions for understanding the concept: linguistic, cognitive, cultural, linguocultural.

Т. М. Асланян

магистрант 2-го курса, Институт языка и литературы, Северо-Казахстанский государственный университет имени М. Козыбаева, г. Петропавловск, 150000, Республика Казахстан
email: tatevik.92@mail.ru

**РОЛЬ МЕТАФОРЫ В СОЗДАНИИ
КОНЦЕПТУАЛЬНОЙ СИСТЕМЫ АВТОРА**

В статье предпринята попытка рассмотреть роль метафоры как одного из способов создания и влияния на концептуальный мир автора. Метафора рассматривается под призмой когнитивной лингвистики и концептуального анализа художественных текстов. В данной статье также изучается отношение таких понятий, как метафора, концепт и концептуальный мир автора, их взаимовлияние и взаимосвязь друг с другом. В данной статье рассматривается мнение различных ученых в области когнитивной лингвистики о роли метафоры в процессе создания концептуального мира автора. Метафора рассматривается не только как стилистический приём, но и как когнитивная единица, как концептуальный механизм изучения авторской системы концептов. Метафора является отражением авторского мировоззрения, мировосприятия и основным концептуализатором его ментальных образов.

Ключевые слова: метафора, концепт, концептуальный мир автора.

ВВЕДЕНИЕ

Метафора как уникальный механизм когнитивного процесса, вносит свои изменения в формирование и модулирование концептуальной системы автора. Она традиционно считается одним из средств создания образов и, следовательно, одним из слагаемых индивидуально-поэтического стиля автора. Соотношение слова и образа в метафоре принимает новые очертания в связи с развитием когнитивного направления в исследовании художественного текста, в котором основной единицей выступает концепт.

Авторское индивидуальное видение (картина, образ) мира диктует выбор средств выражения. Здесь часто несопоставимое с точки зрения языка оказывается возможным благодаря метафоре, которая представляет собой двустороннюю сущность, синтезирует две области, языковую и

ментальную, в единый механизм порождения смысла. Так в сознании читателя формируется новый концепт.

Процесс метафоризации являет собой творческий акт, в котором обнаруживаются эти грани. Ее содержание составляет комплексный опыт, который включает понятия, чувственные представления и эмоциональные реакции. Об этом упоминал еще Аристотель, отмечая силу эмоционального воздействия метафоры. В 20 веке на эту проблему обратили внимание М. Б. Хестер, а вслед за ним П. Рикер, который настаивал на том, что при анализе процесса метафоризации нужно учитывать не только познавательное содержание, но и акты, связанные с воображением и чувствами [1].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Специфика изучения метафоры как когнитивного механизма диктует включение в понятийный аппарат ее исследователя таких понятий как концепт и концептуальная система. Рассматриваемая с точки зрения индивидуального сознания, концептуальная система соотносится со знанием и опытом конкретного человека, его картиной мира. При таком подходе модель взаимодействия концептов в метафоре оказывается встроенной в систему образов, соизмеримых с авторской картиной мира.

Концептуальная система – это организованная структура концептов, обладающая такими характеристиками как подвижность, непрерывность, континуальность. Концептуальная система – это контекст интерпретации вновь поступающей в сознание информации. Любая новая информация взаимодействует с прошлым опытом индивида. Проецируясь во всем объеме концептуальной системы, она вызывает переструктурирование всего содержания концептуальной системы. В сознании постоянно происходит воссоздание порядка из хаоса. Теоретически поле интерпретации вновь поступающей информации равно всему мышлению. Метафора, рождаясь в сознании автора, обнаруживает устойчивые связи между концептами, благодаря которым в системе постоянно сохраняется равновесие и целостность.

Основным признаком способности мыслить метафорически является творческий потенциал человека, который нарушает рамки стандартного процесса мышления.

Использование метафор индивидуально, им характерно установление случайных связей, т.к. они обусловлены персональным мировосприятием.

Классическая метафора, по словам Н. Д. Арутюновой, «это вторжение синтеза в зону анализа, представления (образа), в зону понятия, воображения, в зону интеллекта» [1]. Сознание способно преодолеть собой в логическом порядке свойств сопоставляемых в метафоре объектов,

поскольку особенности сенсорных механизмов и их взаимодействие с психикой позволяют человеку сопоставить несопоставимое и соизмерить несоизмеримое. Метафора предлагает индивидуальный ракурс рассмотрения объекта, тем самым характеризуя способ и тип мышления индивида [2].

Однако, рассматриваемые с точки зрения концептуальной системы, в которой закреплено индивидуальное сознание, эти связи оказываются не случайными, а заранее запрограммированными самой системой. Обращаясь к творчеству одного автора, можно обнаружить, что образы, в которых реализуется тот или иной концепт, отражают устойчивую модель, определяющую направление развития концепта и его место в структуре взаимодействия с другими концептами. Эта концептуальная модель служит несущей конструкцией ассоциативных сетей, тех связей, которые обуславливают формирование и интерпретацию образов. Она формирует русла, по которым течет мысль. Конструирование концептуальной системы автора возможно через выявление и описание этой модели, или моделей.

Таким образом, метафора и концептуальная система образуют нерасторжимое единство. С одной стороны, для анализа механизма метафоры неизбежно рассмотрение ее функционирования в концептуальной системе автора. С другой стороны, через метафорические выражения возможно изучение организации этой системы.

В этой связи встает вопрос о понимании читателем метафор, используемых автором в тексте. С одной стороны, в метафоре, особенно авторской (художественной), всегда содержится некий недоступный собственный скрытый смысл, соотносимый с личностными переживаниями автора. С другой стороны, читатель может интерпретировать метафору по-своему, основанные на его мировосприятии, зависящие от его ощущений и ассоциаций. В таком параллельном порождении смыслов и заключается загадка метафоры, ее частичная или полная непредсказуемость. Процессы создания, понимания и интерпретации метафоры в равной степени рассчитаны на участие обоих участниках диалога – писателя и читателя.

М. В. Никитин, затрагивая вопрос о направлении когнитивного процесса метафорического осмысления в сознании адресанта и адресата, указывает, что «для говорящего это поиск моделирующих аналогов зародившейся мысли». Когда читатель сталкивается с уже усвоенными концептами, дело сводится к их актуализации в сознании. Это случай так называемых стертых, или языковых метафор. Процесс формирования концепта в сознании читателя усложняется, когда мы имеем дело с художественной метафорой [3]. Усложнение это идет не через специфику механизмов восприятия таких метафор, а через особенности авторской картины мира, т. е. через индивидуальное наполнение уже готовых моделей. По мнению

М. Г. Мелентьевой, «авторская метафора, рождаясь и существуя в определенном контексте, использует заложенные в концептуальной системе когнитивные способы метафоризации, высвечивая потенциально заложенные, но не закрепленные узусом характеристики, однако при этом не выходит за рамки концептуальной системы каждой языковой общности» [4].

Тереза Добжинская, описывая метафору как поэтический способ концептуализации, утверждает, что исследование языковой картины мира, то есть моделирующей функции закрепленных в языке метафор должно стать основой для анализа индивидуальных картин мира, создаваемых в художественных текстах [5].

Кроме языковой и художественной метафоры, исследователи выделяют и другие типы. Например, риторическая метафора употребляется многими авторами и представляет собой своего рода «художественный штамп», клише, с ослабленным образным элементом. Примером могут служить известные метафоры «жизнь – театр», «жизнь – борьба».

О единстве художественной, языковой и других типов метафор свидетельствует тот факт, что субстратом для них является общий для всех язык. Исходный языковой материал для исследования, как правило, берется из художественных текстов. Писатель использует метафоры, включая их в широкую живую картину, при этом весь контекст произведения, нескольких или всех произведений, несет на себе метафорический заряд.

Среди компонентов речемыслительной деятельности можно выделить текст, автора, читателя, авторский концептуальный мир, отображаемую автором окружающую действительность и безусловно языковую систему, способствующую осуществлению авторского замысла и обеспечивающую его необходимыми средствами выражения, такими как, например, метафора. При этом языковая организация текста сводит воедино все эти элементы, обеспечивая их взаимосвязанное функционирование, которое в комплексе выражает авторское мировоззрение и основные концепты в его картине мира. Чем большими сведениями мы располагаем о каждом из этих элементов, тем более глубоким и обоснованным становится исследование каждого в отдельности.

Каждый текст создается для того, чтобы актуализировать замысел автора, передать его знания, опыт и мировосприятие окружающей действительности, вынести эти представления за пределы авторского сознания и сделать их достоянием других людей.

Анализ же данного текста, в нашем случае – анализ метафор, формирующих концепты, приводит нас к владению концептуальной системой отдельного автора. Из последнего следует умение осуществлять новые метафорические построения, из опыта анализированных. Метафора также расширяет границы существующих концептов, обогащает их,

придает новые черты, и способствует созданию новых метафор. Обратное, в концептуальной системе заложены устойчивые аналогии между концептами, и владение ею позволяет человеку понимать и продуцировать множество метафорических выражений, построенных как образная характеристика одного концепта в терминах другого на основе установления существенных признаков их аналогии.

В зависимости от «эпистемологической силы», потенциала освоения новых областей и продуцирования нового когнитивного содержания представляется возможным выделить следующие типы метафор: глубинные метафоры, корневые метафоры и, наконец, поверхностные метафоры, подразумевающие наличие явной, поверхностной аналогии между двумя понятийными областями.

Метафора является свидетельством того особого стиля, который автор использует для выражения своего мировосприятия. Анализ ее языкового воплощения в тексте ведет к выявлению общих принципов организации концептуальной системы автора. Данное положение отражает специфику современных исследований художественного текста.

По выражению Ю. Н. Караулова, «нельзя познать сам по себе язык, не выйдя за его пределы, не обратившись к его творцу, носителю, пользователю – к человеку, к конкретной языковой личности» [6]. С другой стороны, исследование концептуальной картины мира невозможно без опоры на ее языковое воплощение. Проникнуть в глубинные структуры человеческого сознания, анализировать концептуальный мир автора мы можем только через текст. Об этом пишет М. М. Бахтин: «Текст (письменный и устный) является первичной данностью таких дисциплин как лингвистика, филология, литературоведение, и вообще всего гуманитарно-филологического мышления. Текст является той непосредственной действительностью (действительностью мыслей и переживаний), из которой только и могут исходить эти дисциплины и это мышление. Где нет текста, там нет и объекта для исследования и мышления» [7].

Специфика изучения метафоры как когнитивного механизма диктует включение в понятийный аппарат ее исследователя таких понятий как концепт и концептуальная система. Рассматриваемая с точки зрения индивидуального сознания, концептуальная система соотносится со знанием и опытом конкретного человека, его картиной мира. При таком подходе модель взаимодействия концептов в метафоре оказывается встроенной в систему образов, соизмеримых с авторской картиной мира.

Метафора традиционно считается одним из средств создания образов и, следовательно, одним из слагаемых индивидуально-поэтического стиля автора. Соотношение слова и образа в метафоре принимает новые

очертания в связи с развитием когнитивного направления в исследовании художественного текста, в котором основной единицей выступает концепт.

Авторское индивидуальное видение (картина, образ) мира диктует выбор средств выражения. Здесь часто несопоставимое с точки зрения языка оказывается возможным благодаря метафоре, которая представляет собой двустороннюю сущность, синтезирует две области, языковую и ментальную, в единый механизм порождения смысла. Так в сознании читателя формируется новый концепт.

Метафора являет собой творческий акт, в котором обнаруживаются эти грани. Ее содержание составляет комплексный опыт, который включает понятия, чувственные представления и эмоциональные реакции. Об этом упоминал еще Аристотель, отмечая силу эмоционального воздействия метафоры. В 20 веке на эту проблему обратили внимание М. Б. Хестер, а вслед за ним П. Рикер, который настаивал на том, что при анализе процесса метафоризации нужно учитывать не только познавательное содержание, но и акты, связанные с воображением и чувствами [1].

Концептуальная система – это организованная структура концептов, обладающая такими характеристиками как подвижность, непрерывность, континуальность. Концептуальная система – это контекст интерпретации вновь поступающей в сознание информации. Любая новая информация взаимодействует с прошлым опытом индивида. Проецируясь во всем объеме концептуальной системы, она вызывает переструктурирование всего содержания концептуальной системы. В сознании постоянно происходит воссоздание порядка из хаоса. Теоретически поле интерпретации вновь поступающей информации равно всему мышлению. Метафора, рождаясь в сознании автора, обнаруживает устойчивые связи между концептами, благодаря которым в системе постоянно сохраняется равновесие и целостность.

Какое бы направление ни выбиралось при исследовании концептуальной системы, в центре неизбежно будет находиться основная ее единица – концепт.

Термин «концепт» вошел в лингвистику в 80-е годы 20 века вместе с переводами англоязычных авторов на русский язык. Концепты делятся на познавательные и художественные. К познавательным концептам не примешиваются чувства, в то время как художественные концепты – индивидуальны, хотя их природа частично совпадает с природой концептов познания, и в них тоже есть «заместительная сила». Однако основная ценность последних заключается в «ассоциативной запредельности», в «динамической направленности», «потенции», которая скрывается в образе и зачастую оказывается «ценнее того, что мы в силах в ней раскрыть».

С. А. Аскольдов четко обозначил существование субъективного и объективного компонента в структуре концепта, его двойственную природу:

«Из того, что концепт есть образование ума, вовсе не следует конечно, что он имеет только субъективное значение. Хотя он и выражает точку зрения субъекта, эта точка зрения обращена на нечто объективно-реальное» [8].

В современных лингвистических исследованиях концепт – это объем знаний об обозначаемом, фокус знаний о мире, идеальная сущность, формирующаяся в сознании человека, когнитивная структура, «квант» структурированного знания. Эти определения концепта имеют универсальный характер и составляют основу многочисленных его трактовок.

Можно выделить два основных подхода к определению концепта. А. А. Залевская, анализируя современные лингвистические исследования, разграничивает концепт как инвариант, функционирующий в определенном социуме или шире – культуре, и концепт как достояние индивида [9].

Специфика метафоры как объекта исследования состоит в отражении динамики взаимодействия концептуальной и языковой сфер. Авторское индивидуальное видение (картина, образ) мира диктует выбор средств выражения. Здесь часто несопоставимое с точки зрения языка оказывается возможным благодаря метафоре, которая представляет собой двустороннюю сущность, синтезирует две области, языковую и ментальную, в единый механизм порождения смысла. Так в сознании читателя формируется новый концепт. Новизна состоит не в отрицании или замещении уже имеющегося концепта, а в его прояснении через другой. Это и есть то усложнение структуры концепта, о котором пишет Н. Н. Болдырев (см. выше), включение новых характеристик, которое, как ни странно, ведет к упрощению понимания авторского смысла [10].

Наиболее четко данная точка зрения на процесс метафоризации сформулирована в работах М. В. Никитина [3]. Суть ее сводится к тому, что метафора является аналогической моделью, действующей на перекрещении двух концептов и их структур. Концепты как дискретные содержательные единицы сознания относятся к статическому плану в структуре сознания, метафора отражает динамический план когнитивных процессов, моделированное взаимодействие концептов.

Образуя континуум, концепты имеют свойство «перетекать» друг в друга, их нечеткие границы могут накладываться на границы других концептов, необязательно рядом расположенных. Ментальное пространство, охваченное концептом, способно объединять разнородные знаковые и смысловые элементы в единство. В метафоре значения образов-лексем не фиксируют содержание концепта, а лишь очерчивают некую семантическую область с вероятностной структурой. Каждый раз та или иная лексема актуализирует новые грани кристаллообразной структуры концепта.

Метафора, являясь элементом образным, придает концептуальному миру автора специфические черты, например, такие как национальный окрас, характерологические, пространственно-временные, семантические, информационные, стилистические и т.д. С позиции когнитивной лингвистики метафора это ключевая ментальная операция, способ познания, категоризации, концептуализации и оценивания мира [11].

ВЫВОДЫ

Метафора – основной концептуализатор в процессе создания концептуального мира автора. Творческое и образное видение любого автора в процессе написания произведения, выраженное метафорами автоматически создаёт ядро и периферию будущего концепта, рассматриваемого в качестве элемента концептуального мира автора. Таким образом, метафора участвуя в создании концепта а затем и концептуального мира автора, приписывает последнему индивидуальные черты, уникальные.

Метафора соотносится с формой мышления отдельного автора, придавая его произведениям образность, индивидуальность и собственный авторский стиль. Метафора обеспечивает текстуальный или эпистемический доступ к концепту, а анализ того как метафоры функционируют является важнейшим источником данных о деятельности человеческого разума, отношениях между различными концептами и их уровнями, о концептуальной системе отдельного автора.

Метафора также осуществляет доступ к неочевидным уровням концепта и концептуальной системы в целом. Она является тем мыслительным орудием, с помощью которого удастся достичь ее максимально отдаленных участков. Концепты, которые близки к нам и легко постижимы, открывают человеческой мысли доступ к удаленным и даже эфемерным концептам. То же можно сказать и о компонентах отдельного концепта, то есть с помощью метафоры могут актуализироваться потенциальные концептуальные признаки.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Рикер, П.** Живая метафора // Теория метафоры. – М. : Прогресс, 1990. – С. 435–455.
- 2 **Арутюнова, Н. Д.** Языковая метафора (синтаксис и лексика) // Лингвистика и поэтика метафоры. – М. : Наука, 1979. – С. 147–173.
- 3 **Никитин, М. В.** Концепт и метафора // Studia Linguistica. Проблема теории европейских языков. – СПб. : Тригон, 2001. – Вып. 10. – С. 16–35.
- 4 **Мелентьева, М. Г.** К вопросу об изучении метафоры // Studia Linguistica. Слово, предложение и текст как интерпретирующие системы. – СПб. : Тригон, 1999. – Вып. 8. – С. 339–343.

5 **Добжинская, Т.** «Мой интимный маленький мир» и поэтические способы концептуализации: Метафора // Слово в тексте и в словаре. Сб. ст. к семидесятилетию акад. Ю. Д. Апресяна. – М. : Языки русской культуры, 2000. – С. 529–537.

6 **Караулов, Ю. Н.** Русский язык и языковая личность. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 264 с.

7 **Бахтин, М. М.** Литературно-критические статьи. – М. : Художественная литература, 1986. – 541 с.

8 **Аскольдов, С. А.** Концепт и слово // Русская словесность: Антология / Под ред. В.Н. Нерознака. – М. : Академия, 1997. – С. 267–279.

9 **Залевская, А. А.** Психолингвистический подход к проблеме концепта // Методологические проблемы когнитивной лингвистики / Под ред. И. А. Стернина. - Воронеж: Изд-во ВГУ, 2001. – С. 36–45.

10 **Болдырев, Н. Н.** Концепт и значение слова // Методологические проблемы когнитивной лингвистики / Под ред. И. А. Стернина – Воронеж : Воронежский гос. ун-т, 2001. – С. 25–36.

11 **Лакофф, Дж., Джонсон, М.** Метафоры, которыми мы живем. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.

Материал поступил в редакцию 17.09.18.

Т. М. Асланян

Автордың концептуалды жүйесін қалыптастырудағы метафораның рөлі

Тіл және әдебиет институты,
М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан
мемлекеттік университеті,
Петропавл, 150000, Қазақстан Республикасы.
Материал 17.09.18 баспаға түсті.

T. M. Aslanyan

The role of metaphor in the conceptual world's creation

Institute of Language and Literature,
M. Kozybayev North Kazakhstan State University,
Petropavlovsk, 150000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 17.09.18.

Мақалада метафораның рөлін автордың концептуалды өмірін қалыптастыру және әсер ету әдістерінің бірі ретінде қарастыруға әрекет жасалынған.

Метафора көркемдік мәтіндердің когнитивті лингвистика және концептуалды сараптама тұрғысынан қарастырылады.

Аталмыш мақалада сондай-ақ метафора, концепт және автордың концептуалды әлемі сияқты ұғымдардың өзара әсері мен өзара байланысы сияқты қатынастары қарастырылады.

Мақалада когнитивті лингвистика саласындағы автордың концептуалды әлемін қалыптастыру үрдісі барысында метафораның рөлі туралы түрлі ғалымдардың тұжырымдары қамтылған.

Метафора тек стилистикалық амал ретінде ғана емес, сонымен қатар, концептердің авторлық жүйесін зерттеудің когнитивті бірлігі, концептуалды механизмі ретінде де қарастырылады.

Метафора автордың өмірлік көзқарасын, өмірді қабылдауының айнасы және менталды бейнелерінің негізгі концептуализаторы болып табылады.

An attempt to consider role of the metaphor as a creator and influence on the author's conceptual world is made in this article. The metaphor is regarded in the framework of cognitive linguistics and the conceptual analysis of fictional texts. The relation of such notions as a metaphor, a concept and the conceptual world of the author, their interference and interrelation with each other is also studied in this article. The opinion of various scientists in the field of cognitive linguistics about a metaphor role in the course of creation of the conceptual world of the author is considered in this article. The metaphor is considered not only as stylistic reception, but also as cognitive unit, as the conceptual mechanism of studying of author's system of concepts. The metaphor is reflection of author's outlook, attitude and the main conceptualization tool of its mental images.

Ш. Е. Ауелбекова

PhD, қауымд. профессор, Педагогикалық және гуманитарлық ғылымдар факультеті, Сулейман Демирел университеті, Қаскелең қ., 040900, Қазақстан Республикасы

e-mail: auelbekova.shynar@mail.ru

ҚАЗАҚ, ТҮРІК, АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ МАҚАЛДАРДАҒЫ ОРТАҚТЫҚ ПЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Қай халықтың болсын мақал-мәтелдеріндегі жалпыадамзаттық құндылықтардың сөз етілуі олардың ортақ тақырыбы болып табылады. Олардағы ерекшелік мағынаны беруде қолданылатын әдеби құралдар мен ұлттық реңнің көрініс табуы арқылы көрінеді. Мақаламызда қазақ, ағылшын, түрік тілдеріндегі мағына жағынан бір-біріне балама бола алатын мақал-мәтелдер салыстырылып беріледі. Мақал-мәтелдердегі мағынаны беруде қолданылған әдеби құралдарға талдау жасалынады.

Мақалада қазақ, түрік, ағылшын тілінде айтылған мақалдардағы тұжырымдалатын ортақ тақырып жалпы адамзаттық құндылықтар, ал ұлттық ерекшеліктер, әр тілдегі көркемдік құралдар, теңеулермен бейнелі образдар әртілдегі мақал-мәтелдерді ерекшелік тұратын факторлар екендігі нақты мысалдар арқылы талданады. Жұмысымыздың нәтижесі қазақ, ағылшын, түрік тілдеріндегі мақал-мәтелдердің баламасының анықталуында қолданыла алады.

Кілтті сөздері: мақал-мәтелдер, қазақша, ағылшынша, түрікше, ортақтық.

КІРІСПЕ

Даналық сөздердегі қорытындыланған мағынаны «...бір идеяны, бір логикалық ой тұжырымды әртүрлі жүйедегі тілдерде қалыптасқан тұлғасы әр қилы, бірақ мағыналас мақал-мәтелдерден айқын көруге болады» [2, 96]. Қай халықтың даналық сөздерін алып қарасақ та, оларда әсерлі, бейнелі, образды, ұтымды бейнелеу арқылы ғасырлар бойы жиналып, қорытындыланған өмірлік тәжірибелері арқылы келер ұрпаққа тәлім-тәрбие айтылып отырған. Мақал-мәтелдерде, жалпы, аз сөзге кең, әрі дөп басатын мағына беріліп, бейнелеуде көркемдік, құбылтуда дәлдік қолданылған. (Muallim Naci, 2002:10). Осы тұрғыдан, мақал-мәтелдер рухани байлық ретінде халықтың мәдениеті мен

әдебиетінде ерекше орын алады. Барлық халықтарда ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып айтылып келе жатқан мақал-мәтелдердің ортақ тұсы – тәлім-тәрбие, үгіт-насихат ретінде өмірге келуінде болса керек. Мақал-мәтелдерде халықтың тұрмыс-тіршілігі, мәдени, діни ерекшелігі көрініс табады. Қысқаша түрде, оларды халықтың қоғамдық санасы туралы мағлұматтар жиынтығы десек те болғандай. Мақал-мәтелдерде тұжырымдалатын негізгі ой-пікір, ең алдымен, қоғамдағы адамгершілік мәселелерді сөз етеді және адамдар арасындағы қарым-қатынастың жөн-жоралғысын көрсетеді. Даналық сөздердегі қорытындыланған ой-пікір көбінесе, қай кезеңде болса да өзектілігін жоғалтпайды. Десек те, заманның, уақыттың ықпалымен өзгеріске ұшыраған мақал-мәтелдер де кездесіп жатады. Оларда қолданылған сөздер, теңеулер заманға байланысты мүлдем қолданыстан шығып қалуы да мүмкін, бірақ адамзаттық мәнге ие мағыналар әрқашан өзекті болып қала береді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Сөзімізді қазақтың мақал-мәтелдері арқылы өрбітсек: Қазақта «*ымға түсінбеген дымға түсінбейді*» деген мақал бар [2, 545]. Адамның қабылдауы, түсінігі, алғырлығы тіпті тәжірибесіне де қатысты айтылған осы мақал алғыр, түсінігі мол адам айтайын дегенінді бірден қағып алады, не айтқалы тұрғаныңды ұға қояды дегенге меңзейді.

«*Anlayana sıvrı sinek saz, anlatayana davul zurna az*» [1, 30]. (Түсінгенге маса секілді кішкене ғана нәрсенің өзі жетіп жатады, түсінбегенге қатты дауыстап, жаңғырттып айтсаң да қабылдамайды. (Түсінгенге масаның ызыңы да «саз» секілді ұға қояды, түсінбегенге «дабыл» мен «зурна» үрмелі аспабынан шыққан қатты дыбыс та жетпейді). «Маса» мен «дауыл», «зурнаның» үлкен кішілігі және дауыс шығарудағы күші қатар салыстырылып берілу арқылы алдындағы адамға ұқтуруда сарп ететін күш-жігердің мөлшері суреттеліп тұр.

Түрік тілінде «*Arifolana bir söz yeter*» [3, 42] қазақшалайтын болсақ, (Данаға бір сөз де жетеді) немесе «*Арифте тариф не казіт*». [3, 42] (Данаға түсіндіру керек емес); «*Ариф олан тез дуяр*» [3, 42] (Дана болса, тез ұғады) деген ұғымтал, білімді, тәжірибелі адамның бір мәселені бірден ұға қоятыны жайында айтылатын мағынаны білдіру үшін қолданыла алатын балама мақалдар да бар.

Ағылшын тілінде *A word to the wise is enough; A word to the wise is sufficient.* [idioms.thefreedictionary.com] *Түсінігі мол адамға көп сөздің қажеті жоқ, бір сөз де жетерлі*, мағынасында қолданылатын мақал бар.

Ағылшын тілінде «*A nod is as good as a wink to a blind horse*» қазақшалайтын болсақ: (Соқыр атқа бас шұлғығаның да, көз қысқаның да бірдей). Ағылшын тіліндегі мақалда тұжырымдалған «ымдағанға түсінбеген соқыр ат» арқылы берілген мағынада, түсінбеу, ұқпаудың түбінде өздігінен түсінгісі келмеу, ұғуға тырыспау мағынасы «соқыр ат» теңеуі арқылы беріліп

тұр. «Соқыр ат» көрмейтін болғандықтан оған қандай ишара жасасаң да өзгеріс болмайтыны, сырттан келетін көрініс белгісінің ешбірін қабылдай алмайтыны арқылы «көңіл соқырлығы» да айтылып тұр. Мақалдың ағылшынша түсіндірмесі: *түсінгісі келмегендерді ыммен ала алмайсың*. Бұл мақаладағы ишара, ым, қабылдамау деген тірек сөздер жағынан жоғарыдағы мақалымызға үйлесіп тұрса да, мақалдардың кең мағынаны қамтитын ерекшелігіне байланысты қазақ тілінде айтылатын «*Соқыр жазғанынан танбайды*» [2, 474] мақалына мағыналық жағынан жақынырақ. Қазіргі кезде ағылшын тілінде «*A nod is as good as a wink*» деп қысқарған варианты қолданылады. Мақаладағы толық нұсқасы 16 ғасырдағы *Letters of the English lawyer and writer Joseph Ritson, February, 1793* жылғы жазбадан алынған [/idioms.thefreedictionary.com].

Аспандағы еттің сасығы ай. Адамның қолы жетпейтін нәрсесін ең болмаса, жамандау арқылы қадірін түсіргісі келетіні болады.

A high-hanging bunch of grapes is sour. Биікте асылып тұрған жүзім қышқыл
Kedi uzanamadığı ciğere «murdar» der [3, 163]. Мысық қолы жетпейтін бауырды «сасып кеткен» дейді. Үш тілде айтылған мақалдарда қолданылған тірек сөздер ұлттық ерекшеліктердің, халықтардың тұрмыс-тіршілігіндегі материалдық заттардың көрінуіне тамаша мысал болады. Қала халқы жүзім өсірсе, мал шаруашылығымен айналысып негізгі азық-түлік «ет» болған қазақтарда етті жоғарыға асып сақтайтын әдеті көрініс тапқан. Түрік халқының әдетінде хайуанаттың «бауырын» ағашқа тізіп көше аралап сататын әдеттері болған. Азық ретінде «бауырды» көбірек тұтығанын көреміз. «Қолы жетпейтін, ұзақ жердегі нәрсенің «жүзім», «ет», «бауыр» секілді үш түрлі затқа теңелуі халықтардың тұрмыс-тіршілік ерекшелігінен байланысты алынған. Мақал-мәтелдердің жасалуындағы этникалық фактор, мағына беру үшін қолданылған әрбір сөз өзіндік реңімен қолданылған. Мақалдардағы сөйлеу тәсілі, бейнелі, образдылығы жөнінен айтылатын мағынаны ерекше әсермен жеткізу қызметін әдемі атқарып тұр.

Адамдардың ой-пікірлері, сенімдері, сезімдері көрініс тапқан кейбір мақалдарға халықтың ғасырлар бойғы тарихи жолы, өмір тәжірибелері мен ғибратты оқиғалары негіз болған.

Құндылықтар жақсы мен жаман істер мінез-құлықтардың парқын айырып беретін қоғамда қабылданған ой-пікірлерден тұрады. Жақсы мінез-құлықтың да кейбір кезде қабылданбауы мүмкін.

Шындық жаңғақ сияқты: сүйегі қатты, дәні тәтті [2, 543] мақалы осыған мысал бола алады.

All truth is not always to be told. «Барлық шындық әрқашан айтыла бермейді», ал айтылса не болатыны қазақ және түрік мақалдарында кеңейтіліп айтылады.

«*Doğru söyleyeni dokuz köyden kovarlar*» [3, 143] «*Ақиқатты айтқанды тоғыз ауылдан асырып қуалап жібереді*»

Атқарылатын бір істің табысқа жету үшін жақсы жоспарланып, оған керекті шарттар белгіленіп, құралдардың дұрыс таңдалуы – қай кезде де болса құлақ асылатын кеңес. Іс басталмай тұрып көрегендікпен, дәлдікпен жоспарлануы өте маңызды. Уақыт өтіп кеткеннен кейін тығыл-таян кезде асығыс шешім алынып, бастапқы алынған шешімдерді өзгерту жақсы нәтиже бермейді, тіпті зиянға ұшыратуы да мүмкін.

Өткел үстінде көлік ауыстырмайды [2, 460].

Don't change horses in mid-stream. Орта жолда ат ауыстырмайды.

Irmaktan geçerken at değiştirilmez [1, 138]. *Өзеннен өтін бара жатып ат ауыстырмайды.*

Кейбір мақалдардағы мағына белгілі бір тарихи оқиға немесе бір тарихи тұлғалар есімдерімен байланыстырылған. Мысалы, *Абылайдың асында шаптағанда атаңның басында шабасын ба?* [2, 161] *Соқыр десе Құнанбайға тиеді* [2, 474]. Түрік тілінде «*Koynun bulunmadığı yerde keçiye «Abdurahman Çelebi» derler*» [1, 174]. *Қой болмаған жерде ешкіге Абдурахман Челеви дейді*. Бұл мақалға қазақтыңнағыз құрметті, қадірлі адам болмаған жерде одан төменіректері сый-құрметке ие болады мағынасында айтылатын «*Ит жоқта шошқа үреді қораға, Ер жоқта құл жүреді жораға* [2,343] даналық сөзі балама бола алады. *When the cat is away. The mice will play. Мысық болмаған жерде, тышқандар асыр салады*

Мақал-мәтелдердің айтылатын ойды бейнелеп, нақты нәрсемен ауыстырып, әсерлеп жеткізуде хайуанаттар образын қолдану – адамның санасына бірден әсер ететіндігі белгілі әдеби әдіс.

Өлі арыстаннан тірі тышқан артық [2, 454].

A living dog is better than a dead lion. Арыстанның өлісінен, иттің тірісі жақсы.

Ölen arslana tavşanlar bile hücum eder [3, 317]. *Өлген арыстанды қоян да бас салады.*

Бір оқпен екі қоян атып алған.

To kill two birds with one stone. Бір таспен екі құс өлтірген.

Bir taç attı iki kuş vurdu [3, 90]. *Бір таспен екі құс ұрып алды.*

Бірлік, адамдар арасындағы бір-біріне қол ұшын беріп көмектесу керек-ақ.

Көп түкірсе көл.

A penny saved is a penny gained.

Many a little makes a mickle

Damlaya damlaya göl olur.

Жаман қасиеттер кімді болса да жақсылыққа апармайды.

Өтірікшінің құйрығы бір-ақ тұтам [2, 462].

Cheats never prosper. Өтірікші ешқашан жетілмейді.

Yalancının tuttu yatsıya kadar yanar [3, 370]. Өтірікшінің шамы құтпанға дейін ғана жанады.

Сапа, адамгершілік қасиеттерге ие және оны ісімен көрсете алатын шынайылық кімде болса да бағаланады.

Есекке жүк артқанмен түйе болмас, сиырды көп сауғанмен бие болмас [2, 292].

It is a goat. Though it flies. Ешкі ұшса да, сол- ешкі.

Eşeğe altın semer vursalar yine eşektir [1, 108]. *Есекке алтын жүген тақса да, сол – еске.*

Есекке жүк артқанмен түйе болмас, сиырды көп сауғанмен бие болмас [2, 292].

A dog is a dog though a golden collar is put a around its neck. Мойнына алтыннан таспа тақсаң да ит ит күйінде қалады.

Қай халықтың болсын мақал-мәтелдері өмірлік тәжірибеден жиналған қай кезде болса да ісіне жарайтын пайдалы кеңестерге тұнып тұрады

Көрпеңе қарай көсіл [2, 368].

Do not stretch your feet beyond your carpet. Кілемді аяғыңды кілемнен әрі созба.

Ayağım yorganına göre uzat [1, 43]. *Аяғыңды көрпеңе қарай көсіл.*

Жылы-жылы сөйлесең жылан інінен шығады [2, 339].

Tatlı dil yılanı deliğinden çıkarır [1, 234]. *Тәтті тіл жыланды інінен шығарады.*

Good words are worth much, and cost little. Жақсы сөз салмағы көп, бағасы аз.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта айтқанда, ортақ мағынаны білдіретін мақал-мәтелдер санын да, ортақ мақал-мәтелдер кездесетін халықтар санын да көбейте беруге әбден болады. Мақаламызда үш тілде кездесетін мақал-мәтелдерді талдауымыз осыған дәлел бола алады. Адам бойында жақсы қасиеттердің коды сақталған. Адамгершілік қасиеттер, қоғамдағы адамдар арасындағы қарым-қатынастағы баршаның қабылдаған, мақұлдаған құндылықтары жақсылық, ізгіліктің насихатталуы – әлімсақтан бері келе жатқан игі іс. Мақал-мәтелдер бұл құндылықтарды тарих бойынша ұрпақтан ұрпаққа тәлім-тәрбие құралы ретінде жеткізіп келеді. Барлық халықтар мақал-мәтелдер арқылы бүкіл адамзатқа қарата айтылған адамзаттық құндылықтарды үгіттеп, ғасырлар бойғы өмірлік тәжірибелерімен бөлісіп

отырған. Олардың бүгінге дейін сақталып келуінің түбінде осы ізгі мақсат жатқанынан болса керек.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Вурал Сөзер.** Бүйүк сөзү динлейенлер ичин Атасөзлері сөзлүгү. 2 басқы. – Истанбул : Мелиса матбасы, 2000. – 138 б.

2 **Қайдар, Ә. Т.** Халық даналығы, – Алматы : Ана тілі, 2004. – 560 б.

3 Түрк атасөзлері ве дейімлері 1 т. 2 т. – Истанбул : Девлет китаплары, 1971.

4 [http://www. 4 idioms.thefreedictionary.com](http://www.4 idioms.thefreedictionary.com)

Материал 17.09.18 баспаға түсті.

Ш. Е. Ауелбекова

Общие особенности и различия в казахских, турецких и английских пословицах и поговорках

Факультет Педагогических и гуманитарных наук,

Университет имени С. Демиреля,

г. Каскелен, 040900, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 17.09.18.

Sh. E. Auyelbekova

The similarities and differences of proverbs in Kazakh, Turkish and English languages

Faculty of Education and Humanities,

S. Demirel University.

Kaskelen, 040900, Republic of Kazakhstan.

Material received on 17.09.18.

Какой бы народ это не был, общей темой пословиц и поговорок являюся – человеческие ценности. Их отличительной особенностью является отражение и использование литературных произведений на фоне национальных цветов. В нашей статье, мы сравним пословицы и поговорки на казахском, английском и турецком языке, которые смогут стать альтернативой друг для друга. Сделан анализ смысла литературных текстов в пословицах и поговорках.

В данной статье анализируются общие человеческие ценности, которые сформулированы (написаны) на казахском, турецком и английском языке. Национальные и художественные особенности

и фигуративные персонажи являются факторами, отличающими пословицы и поговорки каждого языка. Результат нашей работы может быть использован для определения эквивалента пословиц и поговорок на казахском, английском и турецком языках.

For every nation the common theme of proverbs and sayings is human values. Their distinctive feature is the reflection and use of literary works on the background of national colors. In our article, we will compare proverbs and sayings in Kazakh, English and Turkish languages, which can become an alternative for each other. Also the analysis of the meaning of literary texts in proverbs and sayings was done.

This article analyses the general human values that are articulated (written) in Kazakh, Turkish and English languages. National and artistic features and figurative characters are the factors that distinguish the proverbs and sayings of each language. The result of our work can be used to determine the equivalent of proverbs and sayings in the Kazakh, English and Turkish languages.

FTAMP 16.01.11

Г. Т. Әбікенова¹, Р. Ш. Сүлейменова²

¹д.ф.н., профессор, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қ., 071410, Қазақстан Республикасы;

²филология магистрі, аға оқытушы, Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университеті, Семей қ., 071410, Қазақстан Республикасы
e-mail: abikenova-gt@mail.ru

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАДАҒЫ АВТОР БЕЙНЕСІ – КӨРКЕМ БАЯНДАУДЫҢ СУБЪЕКТІСІ

Мақала көркем шығармадағы автор бейнесінің зерттелуі, құрылымдық ұйымдасу жолдары сияқты мәселелер қарастырылады. Мақалада автор бейнесі шығарманың барлық стилистикалық жүйесін өз маңына топтастыратын діңгек болғандықтан мәтін түзушілік қызметі айырықша деген тұжырым жасалады. Автор бейнесінің шығарманың өзіндік ұйысуындағы, оқиға байланыстылығындағы, келесі мәтінмен ой жалғастығын тудырудағы маңыздылығы мен автор бейнесінің шығарманың бүкіл құрылымымен тығыз байланыстылығы айтылады. Мақалада автор бейнесі көркем шығарманың барлық элементтерін бір жүйеге ұйымдастыратын категория ретінде қарастырылады.

Автор бейнесі мәселесіне қатысты В. В. Виноградов, Б. Шалабай, Г. Әзімжанова сияқты ғалымдардың пікірлеріне сүйене отырып, автор бейнесін шығарманың бүкіл құрылымдық, көркемдік ерекшеліктерін, жазушының тілдік құралдарды пайдаланудағы суреткерлік шеберлігін анықтайтын тілдік категория деп тануға болады деген тұжырым жасалады. Автордың баяндау шеберлігінің шығарманың көркемдігіне, мазмұндылығына әсері баяндалады.

Кілтті сөздер: автор бейнесі, стилистика, көркем шығарма, көркем әдебиет тілі, көркем баяндаудың субъектісі, мәтін, мәтіннің идеялық-көркемдік концепциясы.

КІРІСПЕ

Көркем шығарма автор субъектісінің формаларынан, бейнелік элементтерінің дәнекерлік топтарынан, көркем тілдің сыртқы құрылымдық формаларынан және олармен байланыстағы таным объектісінен құралады. Автор бейнесі шығарманың ішкі образдар жүйесі және көркем тілдің шығарманың идеялық мазмұнын жинақтап, оны эмоционалды тұрғыда

бейнелейтін сыртқы формалары жанды қарым-қатынаста, бірлікте болады. Демек, көркем шығарманың барлық элементтерін бір жүйеге ұйымдастыратын – автор бейнесі.

«Көркем туындының құрылысы әртарапты көптеген компоненттердің бірлігінен тұрады. Олар көркем шығарма тілінің заңдылығына бағынады және тілдік жүйе түзеді. Осы жүйені жасайтын жазушының өзі. Осыдан «автор бейнесі» мәселесі туындайды. «Автор бейнесі» көркем әдебиет тілінің ішкі сапалық қасиеттері мен заңдылықтарын анықтауға мүмкіндік беретін категориялардың бірі әрі негізгісі болып табылады. Автор өзі жазып отырған шығарманың өн бойында ойы мен идеясын, көзқарасын, психологиясын танытып отырады. Яғни әрбір көркем шығарманы оқығанда автор бейнесін де байқауға болады» [1, 13]. Көркем шығармаларда автор бейнесі баяндау типтерін (әңгімелеу, суреттеу, ойталқы, диалог) бір-біріне сәйкестендіру формаларынан, баяндаудың даму және баяндау типтерінен, ауысу ерекшеліктерінен және шығарманың жеке бөліктерінде орын алатын жазушының өзіндік кейбір пікір-көзқарастарынан көрінеді.

Автор бейнесі дегеніміз – көркем шығарманың мағынасы мен стилінің барлық элементтерін мәтіндік тұтастыққа біріктіретін лингвистикалық категория. Ол көркем шығармадағы барлық стильдік амалдарды тұтас бір жүйеге байланыстырып, көркем шығарманың ішкі бірлігі мен тұтастығын қамтамасыз етеді. Автор бейнесінің жеке және әлеуметтік-типологиялық ерекшеліктері, оның дүниеге деген көзқарасы, тәжірибесі мен қиялы, сезімдері мен санасы, туындыларының идеялық-көркемдік ойы мен шеберлік деңгейі, осының барлығы «автор бейнесін» қалыптастырады. «Автор бейнесі» - көркем мәтіннің арқауын, оның тұтастығы мен бірлесімін тудыратын, көркем баяндаудың субъектісі. Көркем шығармадағы «автор бейнесі» - көркем тілдік категория.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Автор бейнесі жөнінде белгілі орыс ғалымы В. В. Виноградов: «Образ автора – эта та цементирующая сила, которая связывает все стилевые средства в цельную словесно – художественную систему» [2, 166] дейді.

Автор бейнесі концепциясы М. Бахтин, Л. Гинзбург т.б. ғалымдардың еңбектерінде жалғасын тапты. Г. О. Винокур, А. Л. Шанина, Е. Ю. Геймбук, Л. А. Новиков сияқты ғалымдар жалпы көркем шығармадағы автор бейнесінің қалыптасуы мәселесін қарастырса, Е. П. Тетюхин, Л. В. Малов, Н. В. Драгомирецкая, С. Н. Филошкина, Ю. М. Проскурина сияқты ғалымдар жеке авторлар шығармаларындағы автор бейнесінің көріну ерекшеліктеріне тоқталады. Қазақ тіл білімінде автор бейнесі мәселесін Р. Сыздық, Е. Жанпейісов, М. Серғалиев, Б. Шалабай, Х. Кәрімов т.б.

ғалымдар зерттеген. Ғалым Б. Шалабай «Көркем проза тілін зерттеудің ғылыми-теориялық негіздері» еңбегінде «автор бейнесі» ұғымын жан-жақты зерттеп, оның мазмұнын, құрылымын, түрлерін, баяндау формаларының автор бейнесін қалыптастырудағы қызметін анықтайды, алғашқы қазақ прозаларының және Б. Майлин, Ғ. Мүсірепов шығармаларының тілін осы ұғым, категориялар тұрғысынан талдай келе, «Автор бейнесінің құрылымын түсінбейінше, шығарма тілінің жалпы сипатын да, жекелеген ерекшеліктерін де түсіну мүмкін болмайды» – деген тұжырым жасайды [3, 60 б.]. Демек, автор бейнесін шығарманың бүкіл құрылымдық, көркемдік ерекшеліктерін, жазушының тілдік құралдарды пайдаланудағы суреткерлік шеберлігін анықтайтын тілдік категория деп тануға болады. Шығарманың идеялық-көркемдік мазмұнын қалыптастыратын жазушының өз бейнесі автор бейнесі деп аталады. Шығарманың тілін, баяндау құрылымын талдау арқылы автор бейнесінің сан алуан қырлары, қалыптасу, берілу жолдарын анықтауға болады.

Автор көркем шығарма арқылы өзінің таным-түсінігін, бағытын, көзқарасын білдіреді. Көркем туындыны жазуда автордың алдына қойған мақсаты баяндау үлгілері, образ сомдауы барысында байқалып отырады. Автордың баяндау шеберлігінің шығарманың көркемдігіне, мазмұндылығына әсері зор. В. В. Виноградов автор бейнесі мәселесін көркем әдебиет тілі теориясындағы негізгі мәселелердің бірі деп есептейді. Ғалымның пікірінше көркем шығарманы идеясы, мазмұны, көркемдік ерекшеліктері кейіпкерлер бейнесін сомдаудан, олардың өзара қарым-қатынастарын беруден немесе баяндау мен диалогтың құрылысынан ғана танылмайды. Мұнда автор стилі, бүкіл шығарманы бір жүйеге тұтастырып тұратын композициялық бірлік – автор бейнесі маңызды рөл атқарады» [4, 654].

Автор сөзін көркем шығармадағы автор бейнесінің бастапқы сатысы деп есептеуге болады.

Кез келген көркем шығарма бірінші кезекте суреткердің көзқарасын және оның іске асу деңгейін көрсетеді. Осыған байланысты И. В. Гете: «жазушылардың барлығы да мақсат етсе де, етпесе де өз шығармасында өзін бейнелейді» деп жазады. Жазушы өмірінің бір бөлігін суреттей отырып, өзінің дүниетанымын, ой-өрісін, сезімін көрсетеді.

Автор бейнесі – шығарманың барлық стилистикалық жүйесін өз маңына топтастыратын діңгек. Автор бейнесі «шығарма субъектін, оның көркемдік әлемін шығармада белгілі бір идеялық, көркемдік көзқарасты ұстана отырып, көркем шығарманың сөздік-тілдік құрылымын қалыптастырады» [4, 144].

Зерттеушілер автор бейнесінің құрылымдық-ұйымдасуының үш түрлі жолын көрсетеді:

1 Шығарманың өн бойында өзін бірқалыпты ұстайтын, бейнеленіп жатқан жайларға бірқалыпты, біртұтас көзқарас - қатынас иесі болып келетін «автор бейнесі».

2 Автор бейнесі шығарманың өн бойында біртұтас, бірақ әртүрлі қырынан көрінетін, құбылмалы «жүздерге» ие құрылым.

3 «Автор бейнесі» баяндалып жатқан жайларға әрқайсысы өз көзқарас – қатынасы тұрғысынан келе алатын, «бірнеше бейнелер» жүйесінен тұратын күрделі құрылым [3, 104].

Ғалым Б. Шалабай автор бейнесінің құрылымдық-ұйымдасуының үш түрлі жолы бар:

1 Шығарманың өн бойында өзін бірқалыпты ұстайтын, бейнеленіп жатқан жайларға бірқалыпты, біртұтас көзқарас - қатынас иесі болып келетін «автор бейнесі».

2 Автор бейнесі шығарманың өн бойында біртұтас, бірақ әртүрлі қырынан көрінетін, құбылмалы «жүздерге» ие құрылым.

3 «Автор бейнесі» баяндалып жатқан жайларға әрқайсысы өз көзқарас – қатынасы тұрғысынан келе алатын, «бірнеше бейнелер» жүйесінен тұратын күрделі құрылым [3, 104].

Адам дүниені жалпы адамзаттық және ұлттық қоғамдық-тарихи тәжірибе негізінде бейнеленген тіл арқылы таниды. Онда ұлттық тәжірибе тілдің ерекшелігін анықтап, соның негізінде, сол тілде сөйлеушінің санасында, соған сай өзіндік дүниенің тілдік бейнесін жасайды. Зерттеуші Ш.Ниятова ақпараттардың адам санасына қатыстылығын айта келіп: Жалпы адам қабылдайтын ақпараттың екі түрін бөліп көрсету қажет: а) белгілі бір дереккөзден алынатын барлық ақпараттардың жиынтығы аддитивті ақпарат деп аталады; ә) адресатқа жеткізу үшін немесе дереккөздерден алу үшін сұрыпталып алынатын ақпарат селективті ақпарат деп аталады [4, 7] деп көрсетеді де, тілдік тұлға мәселесін үш тұрғыда, яғни: 1) сананың қалыпты және өзгерген күйіндегі тіл, сөзжұмсам және сөйлеу қызметі психологиясы арқылы, 2) тілді үйрену процестеріне талдау жүргізетін лингводидактика тұрғысынан, 3) көркем әдебиет тілін зерттей отырып қарастыру керектігін айтады.

Жазушы тілін зерттеуде тарихи-әдеби аспектідегі тілдік тұлға ұғымы «автор бейнесі» категориясынан көрініс табады. Осы тұрғыда В.В.Виноградов: «Тар мағынасында алғанда, «автор бейнесі» кейіпкерлердің бүкіл сөйлеу аясында алынған автор сөзі ретінде түсіндіріледі. Жазушы өз шығармаларында бүтін, біртұтас тілдік тұлға ретінде емес, көптеген сөйлеуші және түсінуші тұлғалардың жиынтығы ретінде көрінеді. Автор «эго-сы» («Мені») көркем шығарма мазмұнының бүкіл байлығын қамтиды, ал «автор бейнесі» осы мазмұнның бір бөлігіне ғана қатысты болады. Автор «Мені»

тұтас алынған мәтіннің идеялық-көркемдік концепциясымен ұқсастырылса, кейіпкердің «Мені» осы концепцияның бір бөлігін ғана құрайды. Кеңінен алғанда «автор бейнесі» – қарапайым ғана сөйлеу (сөзжұмсам) субъектісі емес, көбінесе көркем шығарманың құрылымында ол тіпті аталмайды да. Ол кейіпкерлердің сөйлеу құрылымдарының бүкіл жүйесін баяндаушы-әңгімелеушіге қатысты ала отырып біріктіретін және сол арқылы тұтастың түйіні, яғни идеялық-стилистикалық жиынтық-нүкте болып табылатын шығарма мәнін жеткізуші шоғыр [5, 152] деген анықтама берген.

КОРЫТЫНДЫ

«Автор бейнесі» – өмірбаяндық емес, құрылымдық, көркемдік, көркем тілдік категория. Жазушының жеке басының ерекшеліктері, оның туындыларынан байқалып тұрады. «Автор бейнесі» дегенде өзара байланысты ұғымдарды түсінеміз. Көркем шығарманың тілін зерттегенде автор бейнесі өзінен-өзі танылса, көркем шығармадағы автор бейнесін тануға көркем шығарма тілін талдау арқылы қол жеткіземіз.

Автор бейнесі шығарманың барлық стилистикалық жүйесін өз маңына топтастыратын діндек болғандықтан мәтін түзушілік қызметі айырықша. Автор бейнесінің берілуі бір мәтінге өзек болса, шығарманың өзіндік ұйысуын, оқиға байланыстылығын, келесі мәтінмен ой жалғастығын тудыруда да маңызды болмақ. Автор бейнесі шығарманың бүкіл құрылымымен тығыз байланысты болады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Әзімжанова, Г.** Қазақ көркем проза мәтінінің прагматикалық әлеуеті: филол. ғыл. докт. ... дисс. – Алматы, 2007. – 263 б.

2 **Виноградов, В. В.** Избранные труды. О языке художественной прозы. – М. : Наука, 1980. – 360 с.

3 **Шалабай, Б.** Көркем проза тілін зерттеудің ғылыми теориялық негіздері: филол. ғыл. докт. ... дисс. – Алматы, 1999, – 340 б.

4 **Ниятова, Ш. С.** Махамбеттің тілдік тұлғасы. Филол. ғыл. канд. автореф. – Алматы, 2007. – 26 б.

5 **Виноградов, В. В.** О языке художественной прозы. М. : Наука, 1980. – 360 с.

Г. Т. Абикенова¹, Р. Ш. Сулейменова²

Образ автора художественного произведения – субъект художественного повествования

¹Гуманитарный факультет,
Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет,
г. Семей, 071410, Республика Казахстан;

²Филологический факультет,
Семейский государственный университет имени Шакарима,
г. Семей, 071410, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 17.09.18.

G. T. Abikenova¹, R. Sh. Suleimenova²

The image of the author of a work of art is the subject of an artistic narrative

¹Humanitarian Faculty,
Kazakh Humanitarian-Law Innovation University,
Semey, 071410, Republic of Kazakhstan;

²Faculty of Philology,
Semey State University of Shakarim,
Semey, 071410, Republic of Kazakhstan.
Material received on 17.09.18.

В статье рассматриваются такие вопросы, как изучение образа автора, способы организации. В статье делается вывод о том, что образ автора является отличительной особенностью, поскольку в статье образ автора представляет собой стержень стилистических систем текста. Суть авторского образа заключается в его значимости, и связанности образа автора общей структурой текста.

В статье образ автора рассматривается как категория, которая организует все элементы художественных работ в одной системе. Основываясь на мнениях ученых, таких как В. В. Виноградов, Б. Шалабай и Г. Азимжанова, автор приходит к выводу, что образ автора можно рассматривать как языковую категорию, которая определяет все структурные, художественные особенности произведения, овладение авторским использованием лингвистических средств. Описано влияние авторского мастерства на художественное содержание произведения.

The article deals with such issues as the study of the author's image, the ways of organization. The article concludes that the image of the author is a distinctive feature, since in the article the image of the author is the core of stylistic text systems. The essence of the author's image lies in its significance and the connection between the author's image and the general structure of the text.

In the article, the author's image is viewed as a category that organizes all elements of artwork in one system. Based on the opinions of scientists such as V. V. Vinogradov, B. Shalabay and G. Azimzhanova, the author comes to the conclusion that the image of the author can be regarded as a language category that determines all structural, artistic features of the work, mastering the author's use of linguistic means. The influence of author's skill on the artistic content of the work is described.

С. А. Баймамыров

преподаватель, Архитектурно-строительный факультет, Карагандинский государственный технический университет, г. Караганда, 100027, Республика Казахстан

e-mail: serikkazy1968@mail.ru

ЭКСТРАЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОЙ НОМИНАЦИИ В ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ СТУДЕНТОВ СПЕЦИАЛЬНОСТИ НЕФТЕГАЗОВОГО ДЕЛА

Продемонстрированы логические и другие отношения внутри системы понятий подъязыка нефти и газа, представлены особенности обучения языку специальности студентов-нефтяников, даны примеры использования дефиниций в обучении и работы с терминами на занятии.

Дифференцировать понятия помогают навыки морфемного и словообразовательного анализа терминов, а также использование дефиниций.

Дефиниция помогает освоить термин – словесную номинативную единицу – и репрезентировать понятие, поэтому принято говорить о дефиниции понятия и дефиниции термина.

При паритивных отношениях, как и при логических, могут быть выделены вертикальные серии понятий, так называемые родовидовые лестницы.

Репрезентация понятий нефтегазового дела активно используется в обучении русскому языку, что позволяет сформировать навыки и умения в области лингвистического и логического анализа терминологии изучаемой специальности.

Ключевые слова: терминология нефтегазового дела, словообразование, дефиниция терминов, иностранные студенты, обучение языку специальности.

ВВЕДЕНИЕ

Обучение языку специальности – наиболее важная задача обучения русскому языку студентов технических вузов по специальностям, связанным с добычей, транспортировкой и переработкой нефти, которые особенно востребованы в настоящее время.

Преподаватель русского языка не заменяет преподавателя-предметника, хотя у них общая задача: знакомство студентов с терминологией специальности. В задачу лингвиста входит репрезентация понятий специальности, т.е. описание лингвистических характеристик изучаемого объекта наряду с демонстрацией логических закономерностей и связей внутри семантического поля.

Опираясь на теорию логического спектра, можно представить понятия нефтегазовой отрасли как логические единицы в аспекте их отношений между собой. Это помогает студенту представить семантическое поле понятия, усвоить грамматическое оформление его членов, увидеть словообразовательные отношения однокоренных слов-терминов.

Терминоведение, в том числе описание подъязыка нефти и газа широко освещается в научной литературе [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7].

Далее мы представим понятийные категории нефтегазового дела, разработанные для специальности Карагандинского государственного технического университета: «Нефтегазовое дело».

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В профессиональных языках принято выделять общие логические категории: предмет, процесс, свойство, величина (например: нефтепродукты, добыча, горение, залежь). По объёму содержания можно вычлелить понятия с пересекающимися значениями (нефтеразведка и нефтеразработка), понятия, включающие часть значения другого понятия (газосварка, газосварщик), понятия, полностью исключают друг друга (горение, остывание).

Чтобы определить место понятия внутри системы понятий, выделяются родовая и видовые признаки, например: добыча: нефтедобыча, газодобыча; оборудование: нефтеоборудование, газооборудование.

Принято определять иерархические (логические) и неиерархические отношения между понятиями. Среди логических отношений, демонстрирующих внутренние связи понятий одной категории, представлена субординация (газоносный пласт – газоносность), координация (нефть/газ), пересечение и частичное совпадение понятий (нефтебур, гидробур, турбобур, электробур). Среди неиерархических (онтологических) понятий, демонстрирующих контакты предметов во времени и пространстве, можно выделить следующие: причина – следствие (нефтеразведка – нефтедобыча), материал – продукт (нефть – нефтепродукты), орудия – функция (бур – бурение), часть – целое (нефтеотдача – нефтеносный пласт). В качестве признаков, характеризующих часть целого, наиболее частотны следующие пары терминов:

а) для понятия категорий предметов – назначение (склад – нефтесклад; груз – нефтегруз),

б) для понятий категории процессов – содержание процесса (гнать – нефтеперегонный; качать – нефтеперекачивающий),

в) для понятий категории величина – назначение (резервуар – нефтерезервуар).

Партигивные отношения между понятиями устанавливаются, когда более широкое понятие относится к целому, а более узкое – к его частям, например:

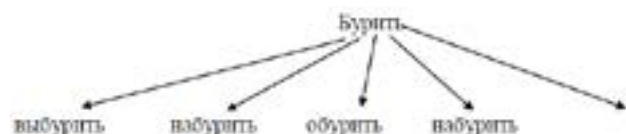

Рисунок 1

При партигивных отношениях, как и при логических, могут быть выделены вертикальные серии понятий, так называемые родовидовые лестницы:

- а) бур – буровой – буровзрывной
- б) электричество (явление) – электробурение (явление + процесс) – электробур (явление + элемент машины)

Родовидовые понятия на основе категории применения разделяются на подпонятия:

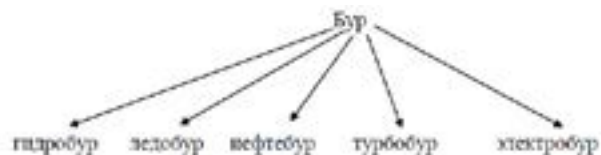

Рисунок 2

Для студента важно, как разграничить понятия, так и установить связи между ними. Дифференцировать понятия помогают навыки морфемного и словообразовательного анализа терминов (бур → нефт-е-бур; бур-ени-е → электро-бур-ени-е), а также использование дефиниций.

Дефиниция помогает освоить термин – словесную номинативную единицу – и репрезентировать понятие, поэтому принято говорить о дефиниции понятия и дефиниции термина. Для студента важно понять структуру дефиниции. Обычно она имеет две части: 1) описание, 2) применение. В приведённых ниже дефинициях указано деление на части:

Газовая сеть – система трубопроводов (газопроводов) (*часть первая – описание*), служащая для транспортирования горючих газов и распределения их между потребителями (*часть вторая – применение*).

Газлифт – устройство для подъёма жидкости – вертикальная труба, частично опущенная в жидкость. При подаче в нижний конец газа в трубе образуется газожидкостная смесь, которая поднимается над уровнем жидкости (*Часть первая – описание*) Применяется для подъёма нефти и воды из буровых скважин (*Часть вторая – применение*).

В дефиницию, как можно увидеть из примеров, входят только существенные характеристики, непосредственно важные для идентификации понятий. Но одни и те же термины могут использоваться в разных дисциплинах с разным понятийным наполнением. Например, понятие газ для химиков, физиков и газодобытчиков будет разным. Поэтому в процессе обучения сравниваются дефиниции, известные из пройденных студентами дисциплин, с дефинициями специальности. Внутри дефиниций специальности предлагаются варианты, различающиеся временем создания, а также включающие социальные просторечия, активно используемые нефтяниками-практиками, историю возникновения термина и пр., например:

Масло – жидкое горючее тело, отказывающееся смешиваться с водой. Оно или естественное по происхождению, или искусственное (петролиум), перегонное (*Дефиниция принадлежит М. В. Ломоносову*).

Соляровые масла (устаревшее – соляр, разговорное – солярка) – жидкий продукт, который используется в качестве топлива в дизельном двигателе внутреннего сгорания. Название «солярка» происходит из немецкого Solaröl (солнечное масло) – так ещё в 1857 году называли более тяжёлую фракцию, которая образуется при перегонке нефти. Фракция названа так в связи с желтоватым цветом.

Дефиниции широко используются в комментариях к текстам по специальности, которые предлагаются студентам на занятиях по русскому языку. Умение строить дефиницию отрабатывается в ходе выполнения послетекстовых заданий. Эти два аспекта (представление дефиниций и навыки их построения по образцу) выделены курсивом в приведённом ниже отрывке из методических указаний по русскому языку для студентов-нефтяников первого курса [8]:

«История и современность использования нефти»

Люди знали о существовании нефти ещё в глубокой древности. Иногда при рытье колодца¹ вместо воды из земли выступала тёмная маслянистая жидкость с острым запахом. У неё было замечательное свойство – она прекрасно горела (как и газы, выделяющиеся вместе с ней). Нефтью стали заправлять светильники, смазывать оси колёс, пропитывать кусочки ткани, которые прикрепляли к стрелам. Из неё готовили лечебные мази для лечения различных заболеваний.

Однако до тех пор, пока не был изобретён двигатель внутреннего сгорания, большой потребности в нефти не было.

Сейчас из нефти делают бензин², керосин³, мазут⁴, на которых работают автомобили, тепловозы, тракторы, а также электростанции и заводы. Из нефти делается смазка для машин и механизмов, синтетический каучук, эластичные волокна, пластмассы, краски, взрывчатые вещества⁵, лекарства.

Чаще всего нефть залегают очень глубоко. Чтобы её добыть, приходится бурить скважины⁶, глубиной в несколько километров.

Из скважин нефть по трубам направляют в хранилища, а затем заливают в железнодорожные цистерны, перевозят через океаны и моря в огромных нефтеналивных судах – танкерах. Но лучше всего перекачивать её по нефтепроводу – трубам, проложенным под землёй и под водой.

Комментарии к тексту

1 Колодец (рыть колодец) – специально делать глубокую яму, в которую собирается вода, находящаяся под землёй; из этой ямы потом берут воду.

2 Бензин – бесцветная жидкость, которую получают из нефти путём её перегонки и используют как топливо в автомобилях и в самолётах с поршневым двигателем.

3 Керосин – бесцветная жидкость, которую получают из нефти и используют как топливо для тракторов, реактивных самолётов, в жидкостных реактивных двигателях.

4 Мазут – густая тёмная жидкость, остаток после отгонки из нефти бензина и керосина, используется в качестве топлива и для получения смазочных масел.

5 Взрывчатые вещества – химические соединения и смеси веществ, способные к быстрой химической реакции с выделением большого количества тепла и образованием газов; при этом газы создают сильную разрушающую ударную волну. Взрывчатые вещества применяются в военном деле, в горном деле, в строительстве.

6 Скважина (бурить скважину) – делать при помощи сложных буровых механизмов узкое и глубокое отверстие в земле, из которого под давлением поднимают на поверхность нефть, газ или воду.

Послетекстовые задания

1 Нарисуйте колёса на оси и объясните, зачем ось смазывали нефтью.

2 Нарисуйте стрелу и место, к которому прикрепляли пропитанный нефтью кусочек ткани. Объясните, зачем это делали.

3 Нарисуйте железнодорожную цистерну с нефтью. Какая у неё может быть масса?

4 Нарисуйте примерную схему двигателя внутреннего сгорания и обозначьте место, где помещаются производные нефти.

5 Что называется танкером?

6 Что называется нефтепроводом?

7 Что называют бензином, керосином, мазутом? Как они используются человеком?

8 Что изготавливают из нефти?

9 Что называют взрывчатыми веществами?

10 В чём различие между колодецем и скважиной?

11 Как использовали нефть в древности?

12 Как используют нефть в современном мире?

13 Посмотрите слайды об использовании нефти человеком. Опираясь на наглядный материал (слайды), ответьте на вопросы, помещённые после них» [8].

В предтекстовых заданиях, призванных снять лексические трудности при последующем чтении текста, помещаются задания по морфемике и словообразованию, построенные на материалах терминологии нефти и газа [8]:

«Задание

Определите, от каких глаголов или от каких имён прилагательных образованы следующие имена существительные: залежь, добыча, осадок, распад, уплотнение, удвоение, соотношение, соединение, изменение, извлечение, развитие, показатель, плотность, ширина, толщина, глубина.

Задание

Объясните значение следующих сложных слов, исходя из их состава: газообразование, десятилетие, землетрясение; радиоактивный, железосодержащий, топливно- энергетический; уравнивать.

Задание

Определите, какие прилагательные, помещённые во второй группе, являются производными от существительных, помещённых в первой группе. Выделите суффиксы прилагательных. 1) автомобиль, авиация, фракция, дизель, путь, солнце; 2) авиационный, фракционный, дизельный, автомобильный, попутный (газ), солнечный.

Задание

Определите, какие существительные и прилагательные, помещённые во второй группе, являются производными от глаголов, помещённых в первой группе: 1) смешать, смазать, повторить, кипеть, гнать, растворить, остаться; 2) смазочный, повторный, кипение, перегонка, растворитель, остаток, смесь».

ВЫВОДЫ

Таким образом, репрезентация понятий нефтегазового дела активно используется в обучении русскому языку, что позволяет сформировать навыки и умения в области лингвистического и логического анализа терминологии изучаемой специальности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Реформатский, А. А.** Термин как член лексической системы // Проблемы структурной лингвистики. – М. : Наука, 1968. – С. 103–125.
- 2 **Даниленко, В. П.** Русская терминология. Опыт лингвистического описания. – М. : Наука, 1977. – 245 с.
- 3 **Лотте, Д. С.** Образование научно-технических терминов. – М., 1963. – 147 с.
- 4 **Лексикография. Терминология.** – М., 1984. – 294 с.
- 5 **Гринев-Гриневиц, С. В.** Терминоведение: учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений. – СПб. : Академия, 2008. – 304 с.
- 6 **Ионова, О. С.** Современная терминология в сфере нефтегазовой промышленности : Общие проблемы филологии // Вестник КАСУ, 2009. – № 2. – С. 86–90.
- 7 **Корнейчук, Ю. В., Корнейчук, Г. Г.** Лексикологические процессы в терминологии : Филология и лингвистика в современном обществе // Материалы III Междунар. науч. конф. (г. Москва, ноябрь 2014 г.). – М. : Буки-Веди, 2014. – С. 70–73.
- 8 **Русский язык как иностранный. Научный стиль. Профиль нефтегазодобычи : методические указания по выполнению практических заданий для студентов-иностранцев 1–2 курсов очной формы обучения, направления 131000.62 – Нефтегазовое дело / сост. О. А. Гордиенко, Т. А. Паринаова.** – Краснодар : КубГТУ, 2013. – 36 с.

Материал поступил в редакцию 17.09.18.

С. А. Баймамыров

Мұнай-газ ісіне мамандандырылған студенттерге орыс тілін оқытудағы терминологиялық номинацияның экстралингвистикалық факторлары

Сәулет-құрылыс факультеті,
Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті,
Қарағанды қ., 100027, Қазақстан Республикасы.
Материал 17.09.18 баспаға түсті.

S. A. Baimamyrov

Extralinguistic factors of terminological nomination in teaching Russian language to students specializing in oil and gas business

Faculty of Architecture and Construction,
Karaganda State Technical University,
Karaganda, 100027, Republic of Kazakhstan.
Material received on 17.09.18.

Мұнай мен газдың қосалқы тұжырымдамалары жүйесіндегі логикалық және басқа қатынастар көрсетіліп, студенттерге арналған мамандық тілін оқытудың ерекшеліктері ұсынылған, сабақта терминологиямен жұмыс істеуде анықтамаларды қолдану мысалдары келтірілген.

Дифференциациялау тұжырымдамалары терминдердің морфемиялық және сөзжасаматтық талдауларына, сондай-ақ анықтамаларды қолдануға көмектеседі.

Анықтау термині – ауызша номинативті бірлікті меңгеруге көмектеседі және тұжырымдаманы білдіреді, сондықтан терминнің тұжырымдамасы мен анықтамасы туралы әңгімелеу әдеттегідей.

Қатысты қарым-қатынастармен, логикалық қатынастар жағдайында, тұжырымдамалардың тік сериясы бөлінуі мүмкін, яғни родовидтің баспалдақтары.

Мұнай-газ бизнесінің тұжырымдамаларын ұсыну орыс тілін оқытуда белсенді түрде қолданылады, ол оқылатын мамандықтың терминологиясын лингвистикалық және логикалық талдау саласында дағдылар мен дағдыларды қалыптастыруға мүмкіндік береді.

There are demonstrated logical and other relations within the system of concepts of the domain of oil and gas; presented the peculiarities of teaching speciality language to petroleum students; given examples of the use of definitions in education and work with the terms in the lesson.

The skills of morphemic and word-formation analysis of terms, as well as the use of definitions, help to differentiate the concepts.

The definition helps to master the term – a verbal nominative unit – and represent the concept; therefore it is customary to talk about the definition of the concept and definition of the term.

With partitive relations, as in the case of logical relationships, vertical series of concepts, so-called genus-species ladders can be distinguished.

Representation of the concepts of oil and gas business is actively used in teaching the Russian language, which allows forming skills and abilities in the field of linguistic and logical analysis of the terminology of the speciality being studied.

Ж. С. Бейсенова

д.ф.н., профессор, Филологический факультет, Евразийский университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан
e-mail: zhaina_b@mail.ru

**К ВОПРОСУ О СВЯЗИ ЯЗЫКА И КУЛЬТУРЫ:
ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ**

Статья посвящена вопросу связи языка и культуры, картине национальной специфики языков сквозь призму сопоставительной мотивологии, а также некоторым вопросам этнокультурного аспекта мотивологии. Продуктивность метафорических связей при образовании лингвокультурных мотивов определенной тематической группы является одной из форм репрезентации русской и казахской языковых картин мира и подтверждает факт взаимообусловленности языка и культуры.

Ключевые слова: языковое образование, диалог языков и культур, мотивация слова и термина, национальные культуры.

ВВЕДЕНИЕ

Идеи о близкой связи языков и культур, об отражении в языке «своеобразия национального духа» оказали большое влияние на развитие языкознания и не потеряли свою значимость по сей день [6]. Идея о неизбежности выхода за границы своей культуры для преодоления замкнутости и однобокого понимания мира нашла отражение в трудах известных философов, которые говорили о востребованности создания мостов культуры между народами – «диалогической встречи культур» для понимания и решения проблем, не находящих ответа внутри одной культуры. Диалог культур преодолевает замкнутость и односторонность культур, «при такой диалогической встрече они не сливаются, ... а взаимообогащаются» [3]. Вопрос связи языка с культурой отмечался учеными задолго до глобализации в информационном мире. Это один из тех вопросов лингвистики, анализ которого имеет практическую пользу сегодня в контексте изменения парадигмы обучения.

Известные исследователи в области лингвистики и межкультурной коммуникации конкретизируют взаимосвязь языка и культуры: «Язык – часть культуры, но и культура – часть языка» [12, с. 39].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Феномен языка и культуры определяет особую черту мотивологии как науки – стремление к расширению границ исследования и этим обеспечивающая выход ее в другие сферы научного знания – социолингвистику, психолингвистику, культурологию. Это научное явление нашло отражение в следующей мысли ученого: «...если этимология является надежным инструментом изучения взаимоотношений народов – носителей древних языков и истории их материальной культуры, то мотивология незаменима при исследовании их воззрений, психологии, духовной жизни» [16, с. 108]. В этом аспекте особое внимание исследователей привлекал вопрос, связанный с внутренней формой слова. Впервые концепцию *внутренней формы слова* ввел В. фон Гумбольдт, подразумевая под этим звуковую и внутреннюю форму не слова, а языка в целом: «Внутренняя форма – то, что возвышает членораздельный звук до выражения мысли, взятой во всей совокупности своих связей и систематичности» [6, с. 74]. Составляя общенациональную и вместе с тем индивидуальную специфику языкового «прочтения» мира, внутренняя форма должна состоять из отдельных структурных элементов. Начало такой лестницы образует внутренняя форма слова. По мнению В. Г. Гака, «внутренняя форма – это образ, который лег в основу наименования» [7, с. 21]. Лингвист также подчеркивает диалектическую взаимосвязь субъективного и объективного в акте номинации при выделении признака, который кладется в основу наименования объекта, так как большую роль играет субъективное отношение носителя языка к именуемому, поэтому наименование – это в миниатюре субъективный образ объективного мира. В связи с этим выделяемый образ, согласно В. В. Виноградову, может уясниться только на фоне той материальной и духовной культуры, той системы языка, в контексте которой возникло или преобразовалось данное слово [6]. Мотивологический анализ лексических единиц невозможно осуществить без выявления внутренней формы слова, потому как «внутренняя форма – это образ, который лег в основу наименования». Исходя из определения мотивации слова, принятого казахстанскими учеными М. М. Копыленко, М. М. Гинатуллиным в известных исследованиях по теории мотивации языкового знака как акта отражения признака предмета в его названии средствами языка, мы считаем, что внутренняя форма является средством акта отражения признака предмета в его названии, следом вчерашнего представления о мире, видением предмета носителем языка.

Главное отличие внутренней формы от этимологии состоит в том, что этимология рассматривается гипотезировано к синхронному состоянию лексического значения, а внутренняя форма, имманентно присущая каждому слову, для носителя языка имеет не всегда скрытый характер.

Мотивация создания термина

Мотивация создания термина – область экстралингвистическая. Мотивированный термин как особое слово объединяет две экстралингвистические данности – мотивирующее и мотивируемое понятие. Полученный таким образом термин начинает свою самостоятельную жизнь в своем терминологическом поле. Исследование процесса закрепления значения за звуковым комплексом раскрывает ассоциативные пути, которые соединяют в сознании именуемого представления об одном предмете с представлениями о другом предмете, в результате чего эти представления включаются в качестве знаний в смысловое содержание нового слова.

Например, внутренняя форма слова *мыт* – более или менее унифицированный для коммуникантов образ, репрезентирующий один или несколько существенных признаков, входящих в соответствующее лексическое значение дефиниции. *Мыт – это болезнь, которая...* Но, наверное, ни у кого не возникнет при этом мысли о пошлине за проезд в заставу. В Древней Руси *мыто* означало пошлину за проезд.

Внутренняя форма – посредник между лексическим значением и материальной языковой оболочкой. А. А. Потебня пишет, что внутренняя форма дает направление мысли слушающего, дает способ развития значения в нем значения, не дает пределов его понимания [12, с. 122]. Внутренняя форма – след, оставленный словом в памяти человека. Терминотворчество связано с поиском необходимой знаковой информации на основе имеющегося языкового знака, закреплением ее «в особой терминологической сфере языка». Этот своеобразный «информационно-терминологический поиск» (определение М. Н. Володиной) может носить национальный и интернациональный характер. Один из самых распространенных способов образования терминов – использование общеупотребительных слов в функции термина. Способствуя общению в специальных сферах, такие термины становятся частью разных терминосистем, образуя информационную терминологическую сферу национального языка. Как отмечалось выше, мотивация как акт отражения признака предмета в его названии средствами языка есть явление языковой универсалии со своими универсальными принципами-мотивами. Поэтому имеются все основания считать явление мотивации как высший уровень универсалий, генерализованной моделью, применение которой к конкретным языкам позволяет выявить исследователю специфичность информации о сопоставляемых языках, т.е. мотивация терминов в русском и казахском языках совместима с общей теорией, касающейся устройства естественного языка.

Л. В. Щерба подчеркивал, что «громадное большинство слов-понятий любого языка это различные видения одной и той же вещи. Языки дают нам

различные способы мышления и восприятия. Отражая в своем сознании явления действительности, человек может по-разному членить их. Так, в казахском языке, как известно, тщательно дифференцируются названия животных, и, как следствие, дифференцируются названия болезней животных в зависимости от формы течения болезней, от физиологического и психологического состояния больного животного. Как нам думается, такая детализированность названий болезней в казахском языке объясняется особым отношением народа к животному, к культу животного, которое издревле для казахов символизировало материальное благополучие, жизнь в достатке, сытость и душевный покой. В связи с этим можно говорить об этнопсихологическом типе носителя данного несоизмеримо со словами-понятиями всякого другого языка» [17, с. 74].

Национально-культурная специфика мотивированности терминов русского и казахского языков

Тема национально-культурной специфики является традиционной для исследования в области лексики, так как в каждом языке отражаются национальные особенности, своеобразие культуры народа. Национально-специфическую картину мира формируют специальные факторы, традиции, вербальные и невербальные средства. Терминология является особой областью языковой системы, которая, с одной стороны, опирается на лексику родного языка, с другой, ориентируясь на необходимость международных контактов специалистов в разных сферах науки, техники и культуры, – стремится быть интернациональной. Эпизоотологические термины существуют в языке в составе определенной более или менее упорядоченной системы ветеринарной терминологии, и функционирование отдельного взятого термина обусловлено структурными и семантическими качествами всей терминосистемы, поэтому важно не только определить значение, но и установить отношение термина с другими лексическими единицами, как специальными, так и общеупотребительными.

Априорное закрепление за специальной лексикой того или иного языка специфических черт оказывается при внимательном рассмотрении не совсем бесспорным. В этом плане рассуждений могут быть выдвинуты возражения с точки зрения интуиции и с точки зрения теории. Первая точка зрения не вполне ясно объясняет, почему такие зоонозы как *ящур, оспа, сар, мыт*, в русском языке, а в казахском *оба (чума), маңқа (сар), күл (оспа), топалаң (язва)* должны указывать на некую культурную специфичность. А с теоретической точки зрения нецелесообразным представляется включение в инструментарий научного описания терминов-зоонозов, не имеющих операциональных определений. Но нужно заметить, что в терминологии имеется ряд не строгих определений, как, например, при определении

термина как однородного, конкретного языкового явления, допускается синонимия, полисемия, омонимия. По-видимому, специфика терминологии не позволяет достичь во всем формальной строгости, отвечающей естественнонаучным канонам. По мнению Н. Хомского (США), языковая способность включает некоторые врожденные и универсальные значения, с помощью которых человек порождает и понимает слово и наиболее глубокие черты языковой структуры и семантики, имеют природно-генетическую основу. Для того, чтобы выяснить природу национально-культурного компонента в нозологических единицах эпизоотологических терминов следует прежде всего договориться о том, что считать национально-культурной спецификой.

Представляется два взгляда на эту проблему. Согласно первому, национально-культурный компонент усматривается только в значении так называемых слов-реалий типа *мыт 'болезнь лошадей'* (мытиться, очищаться, – жеребята мытятся на четвертом-пятом году жизни), *сап 'болезнь лошадей'* (*сопля, сопеть – сапатая, лошадь осапателя*), *чума 'острозаразная эпизоотологическая болезнь'* (очумел, чумной), казахские названия болезней как *акбаурак 'чума КРС'*, *zhulan kupt 'аскаридоз'*, *кемпір 'чума'* (старуха), *kum sirke 'чесотка'*, *kobenek 'инфекционная плевропневмония'*. Согласно этой точке зрения, национально окрашенные термины-зоонозы следует рассматривать как маргиналии, суживающие предметную область. Прямо противоположной позицией является включение максимально широкого круга языковых явлений в понятие национальной культуры. Эта точка зрения восходит к идеям В. фон Гумбольдта о внутренней форме слова и воплощении в языке «духа народа», т.е. мы можем мыслить о мире только в своем «языковом» круге. Иначе говоря, языковые коллективы формируют различные концептуальные картины мира. Но, согласно известному положению Г. В. Колшанского, концептуальная картина мира одна, потому что она создается не одним народом – носителем того или иного языка, а «человечеством как родом», национальная же специфика языковой картины мира – как специфика субстанции материального мира, но не специфика концептуальной картины мира [9, с. 21]. Эта мысль прослеживается в рассуждениях о языковой картине мира у Б. А. Серебренникова. Различая две картины мира – концептуальную и языковую – ученый отмечает, что концептуальная картина шире, богаче языковой картины, «в ней есть элементы общности, обеспечивающие взаимопонимание людей» [13, с. 8].

Каждый национальный язык по-своему членит мир, т.е. имеет свой специфичный способ его концептуализации.

Содержание выражения «картина мира» может быть синонимично выражению содержания «совокупности знаний о мире». Обобщенным определением всей совокупности научных знаний о мире является прежде всего философское понимание этого мира, определение мира как окружающей человека материальной действительности, проявляющейся в пространственных и временных параметрах [4, С. 36–43].

Лингвистические взгляды на объективную картину мира в познании и языке объясняют картину мира, отображенной в сознании человека как вторичное существование объективного мира, закрепленное в своеобразной материальной форме. Этой материальной формой является язык.

Человек привносит в мир не себя, а особую формулу «человек – мир», в результате которого рождается человеческая картина мира, принадлежащая всему человечеству. Субъективность этого мира определяется принадлежностью человеку. Мир, в идеальной форме отображенный в сознании человека, материализованной языковой форме становится элементом всего мира.

Акт мотивации номинации новых объектов и явлений как языковой факт особенностей поисков человека в целях овладения предметами в зависимости от конкретных материальных условий жизни, наименования явлений природы, животных, его болезней дают наглядную картину бесконечного разнообразия свойств явлений, которые осваивались человеком. Но отдельно о языковой картине мира без учета его человеческой природы сказать нельзя. «В целом не язык нам навязывает то или иное восприятие действительности, а напротив, действительность неодинаково отражается в разных языках в силу нетождественности условий, ментальной и общественной жизни людей» [11, с. 118]. Отсутствие тех или иных материальных объектов в определенном социуме может объяснить и отсутствие соответствующих денотатов в языковом обозначении объектов. Так, например, специфика мотивации названий болезней животных в русском и казахском языках говорит о системе выбора народов. Отношение человека к какому-либо предмету или явлению мира на определенной ступени познания и овладения этим миром объясняет выбор мотива наименования для него, способ его описания, отображающий практическое использование мотивированного объекта. То есть, во всех языковых образах проглядывает человеческий фактор, так как человек каждый раз выбирает и закрепляет одно из бесчисленных свойств предметов, явлений и их связей.

Анализ ментальной действительности человека, изучение формирования хранения и передачи человеческого знания ставится во главу угла в период так называемой «когнитивной революции». Э. Д. Сулейменова отмечает, что современные подходы к языку и формирование новых исследовательских

парадигм привели к тому, что в настоящее время в языкознании существуют и сложным образом взаимодействуют многочисленные подходы к языку, среди которых несомненным приоритетом пользуются следующие: ... язык и человек..., язык и национальный менталитет..., язык как когнитивный инструмент, язык как когнитивная способность человека, язык как вторичная модулирующая система» [14, с. 80–84]. В приложении к терминологической мотивации главные принципы психолингвистических исследований, базирующиеся на анализе лингвистических и психических основ активного владения языком, оказываются весьма плодотворными.

Раскрытие творческого потенциала человека в сфере мотивации наименования предметов и явлений окружающей действительности требует именно психолингвистического подхода, о чем свидетельствуют работы отечественных и зарубежных лингвистов, поддерживающие мнение о разных типах перехода от мысли к слову (Б. А. Серебренников, Ю. Н. Караулов, Н. Ж. Шаймерденова). С точки зрения психологии (А. А. Леонтьев), информация, получаемая носителем языка из внешнего мира, проходит долгий путь, который «наряду с активной деятельностью органов чувств включает и активные действия человека и его прежний опыт поколений, позволяющего выходить за пределы непосредственно получаемой информации» [10, с. 46–76]. Это творческое восприятие человеком реальности непосредственно связано с его языкотворческой деятельностью, что дает возможность считать особенно интересным рассмотрение психолингвистических основ мотивации терминотворчества в области ветеринарной медицины, исследование роли ассоциативно-образного мышления носителей русского и казахского языков в данном процессе.

Память человека играет ведущую роль в сохранении приобретенных знаний, трудовых навыков, передачи накопленных знаний. По мнению Н. И. Жинкина, означивание реализуется как поиск нужной информации, как закрепление ее в памяти и как ожидание новых достижений в данном процессе [8, с. 4].

Мотивация термина – область психолингвистическая. Так, мотивированное название болезни животного объединяет две психолингвистические данности – мотивирующее и мотивируемое понятие. Полученный таким образом термин начинает свою самостоятельную жизнь. Исследование процесса закрепления мотива номинации раскрывает ассоциативные пути, которые соединяют в сознании мотивирующего представления об одном предмете с представлением о другом, в результате чего эти образы представляются как знание нового слова, создаются термины. О семантической ассоциации при сознании нового слова в своих трудах говорит Ю. Д. Апресян [2, с. 23, 55]. Термины лежат принципиально вне

эмоционального плана. Поэтому метафоричность может быть использована в терминологической номинации зоонозов для особой мотивировки термина в качестве показа (именуемых явлений) отношений именуемых явлений друг с другом. К примеру, название одной и той же болезни разными номенами в зависимости от вида животного в казахском языке передает своеобразие природных и познавательных установок народа, его творческих усилий, что создает своеобразную картину в именовании одного и того же явления с различных сторон: «континуум окружающего мира в разных языках мира членится по-разному». Это выражается в том, что объем значений слов в разных языках мира не одинаков. Таким образом, языковая картина мира реализует, закрепляет в языковом знаке национально-культурную специфику мыслительной деятельности определенного социума, его ошибки, заблуждения, национальную самобытность, особенность жизни. Но, тем не менее, все национально-специфичные языковые картины мира имеют и общие универсальные черты. Универсальный семантический компонент обусловлен единством видения мира людьми разных культур. Это принципиальное единство человеческой психики проявляется на разных уровнях семантической организации языка. В самых разных культурах человек называет новое с помощью прежде созданных имен, сужая или расширяя семантику, как это происходит с терминами. Общность человеческой психологии ярко складывается в названиях болезней животных, например, термин-зооноз 'столбняк' и его греческое соответствие *tetanus* 'отвердение' казахское 'sirespe' (затвердеть); рожа через польское роза 'цветок', каз. 'kizilsha'; чахотка и его старославянское 'исчезнуть'; воспаление языка, глоссит от греч. *glossa* 'язык', каз. *tildih kabunii*; желтуха-гепатит, греч. *hepata* 'печень', каз. *sariauri* 'желтая болезнь' от *sargauju*; лишай 'лишенный родственного', греч. *λεϊφοβίε* 'потерявший волосы', лат. *relinguo*, -*lictus* 'оставляю' и др.

Цитируя рассуждения Б. А. Серебренникова о том, что «с момента появления на свет мы живем, погружаемся в мир обычаев, именно они первая, наиболее сильная реальность, с которой мы встречаемся, они являются *sensu stricto* нашим окружением или социальным миром, тем обществом, в котором мы живем. Через этот социальный мир или мир обычаев мы видим людей и мир предметов, видим универсум» [13, с. 33, 57, 8], мы полагаем, что на мотивационном уровне структуры носителя языка (в нашем исследовании – русского и казахского) национально-культурную мотивированность языкового поведения нужно рассматривать в связи с его представлением о жизни, с его конкретным опытом.

Различия между языками, обусловленные различием культур, заметны в безэквивалентных зоонозах русского и казахского языков. Как заимствованная

безэквивалентная специальная лексика представлены многие термины греко-латинского происхождения. Они не только раскрывают и толкуют чужую культуру, но и символизируют ее. Так, прочно вошли в терминологическую систему ветеринарных наук русского и казахского языков термины-зоонозы *бруцеллез, ботулизм, лейкоз, гепатит, грипп, гастрит, сальмонеллез, фурункулез, стоматит, орнитоз* и др. О доле безэквивалентной лексики в национальной терминологии можно судить по таким нозологическим единицам: рус.: *ящур, чума, свербезь, желтая немочь, ветры, ячмень, сухотная тряса, окроста, студеная лихорадка, струпы* и др.; каз.: *ak topalan, uchpa, lan, malik, kotir, kontek, sari kolka, sakau, delbe, karakaptal, su-auri, kampa, shoshala, korasan, mii kurt, solma, nogala, shamandat* и др.

Также при сопоставлении терминов русского и казахского языков выявленные лакуны подчеркивают национально-культурную специфику мировидения народов. Причины лакуны различны. Одни лакуны обусловлены различием культур русского и казахского народов – отсутствием в одном из сопоставляемых языков соответствующего деннотата. Но это положение несоотносимо с названиями болезней животных, т.к. животные, независимо от биотопа, подвержены всем существующим в мире болезням.

Скорее всего, лакуны в терминах обусловлены тем, что одному языку неважно различать то, что имеет значение в другом языке.

Например, одному русскому антропозоонозу сибирская язва (*Антракс*) соответствует десять казахских с дифференциацией ее по свойствам человека и домашних животных: *tuinete (у человека), zhamandat (у лошадей), karatalak (у крупного рогатого скота), akshелек ақшелек и karabez (у верблюдов), kobenek (у коз), kaginy (у свиней)*: русскому *оспа* соответствуют казахские – *kul, karasan, sheshek* и др. В данном случае лакуны обусловлены различием соответствующих культур. Менталитет у кочевого казахского народа возвышает и очеловечивает животное. Большая дробность понятий, заключенных в казахских зоонозах, вызвана большей значимостью животных в общественном укладе жизни восточных народов, чем у славянских народов. Издревле казахи отличали четыре вида животных – *teurt tylik лошадь, корову, овцу, верблюда*. Каз. слово-термин *mal* обычно применялось к мелким видам домашних животных, в то время как в русском языке его аналог *скот* применим ко всем видам животных. Взаимоотношения человека и домашних животных, привязанность к ним как к верным помощникам – традиция исторически сложившаяся, нашедшая отражение в сказках, эпосах, поговорках, пословицах. «Много различных рассказов и преданий о прославленных конях: о быстроногой Жельмая, о бозинген – сказочных верблюдах – словом, о *teurt tylik*», – пишет М. О. Ауэзов в воспоминаниях «Мысли разных лет» [1, с. 56].

Фиксация и этимологическое толкование инфекционных зоонозов отражена в произведениях М. Ауэзова, например, *koksheshek (оспа, т. VII, с.86), malik (чума КРС, т. VI, с.12), oba (чума, т. VI, с.44,48), sarip (ящур, т. VI, с. 57) sekirtpe (браздом, т. VII, с. 69)* [161]. Отпечаток на характер отражения континуума реального мира отражен и в медицинском повороте философии Востока, венцом которого стал «Канон врачебной науки» Авиценны [162], постулирующий ценность жизни животного и человека и выделяющий как главную модель жизни – *Животное*, а не растение или творение. Кочевые народы создают постоянный запас пищи – стадо. Они его воспитывают, оберегают, но также и зависят от него: постоянно передвигаются за ним в поисках новых пастбищ. Такая зависимость рождает чувство родства с животными. Отсюда в фольклоре – обожествление животных, особенно коня. С ним человек образует единое существо, кентавра. Примеры этому мы находим в древнегреческой литературе: мудрый кентавр Хирон, воспитавший Ахилла, Мутазилит аль Джихад (775–868) основную свою книгу назвал «Книга о животных». Таким образом, расхождение рассмотренных зоонозов в русском и казахском языках говорит о разном характере хозяйственной деятельности народов в дореволюционный период их жизни: кочевой характер жизни казахского народа, оседлый – русского народа с земледельческим образом жизни. Безэквивалентные термины-зоонозы, отражая культуру казахского народа и не имея соответствия в русском языке, переводятся только путем описания. Описанные выше примеры безэквивалентных терминов-зоонозов можно поставить в один ряд со словами общей лексики как *ail, agik, urta*, в которых находит выражение культура Средней Азии. Контрастная ценность слова – (понятие, введенное В. В. Морковкиным) терминов-зоонозов – это присущие им контрастные особенности, которые обнаруживаются при сопоставлении языков и позволяют опознать национально-специфические черты в его значении.

Но, тем не менее, нельзя сказать, что национальная специфика мотивации названий зоонозов велика и определяющая. Характер мотивации названий принципиально не различается, что обусловлено, на наш взгляд, общими особенностями номинативного процесса естественной номинации, к которой принадлежат рассматриваемые номинативные системы. «Если бы эти понятия были обусловлены структурными особенностями языка и в этом смысле являлись описательными, то невозможен был бы обмен мыслями, мыслительное общение между людьми, принадлежащими к разным языковым коллективам» [2, с. 235].

ВЫВОДЫ

Выявленное в языках исследования отличие в доминировании одних мотивировочных признаков над другими указывает на различие в отношении носителей русского и казахского языков к окружающему миру и это подтверждает предположение о том, что язык является неотъемлемой частью национального менталитета, образа жизни и национальной истории. Таким образом, взаимосвязь языка и культуры является важным фактором в лингвокультурном образовании. Этнокультурная функция языка выступает как индикатор этноидентичности. В каждой языковой сфере формируется своя языковая картина мира, обусловленная историей народа, его ролью в общественно-историческом процессе, сознанием. Изучение влияния культурных и исторических отношений между народами на примере лексического состава языков обеспечивает трансляцию культуры нации.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Ауэзов, М. О. Мысли разных лет. – Алма-Ата : Китап, 1959. – С. 56.
- 2 Апресян, Ю. Д. Толкование лексических значений как проблема теоретической семантики // Изв. АН СССР. – М., 1969. – Вып. 1. – Т. 28. – С. 23–55, 235.
- 3 Бахтин, М. М. Эстетика словесного творчества. – М. : Искусство, 1979.
- 4 Бурт, Э. М. Научные понятия как системы и их описания в толковых словарях // ВЯ. – 1984. – № 1. – С. 36–43.
- 5 Виноградов, В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. – М.–Л. : 1947. – 510 с.
- 6 Гумбольдт, В. фон. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человечества // В. Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию. – М., 1984.
- 7 Гак, В. Г. К типологии лингвистической номинации // Языковая номинация. Общие вопросы. – М., 1977. – С. 21.
- 8 Жинкин, Н. И. Речь как проводник информации. – М., 1982. – С. 4.
- 9 Колшанский, Т. В. Объективная картина мира в познании и языке. – М. : Наука, 1990. – С. 21.
- 10 Леонтьев, А. А. Психолингвистический аспект языкового значения. Принципы и методы семантического исследования. – М. : Наука, 1976. – С. 46–76.
- 11 Мечковская, Н. В. Язык и общество // Общее языкознание. – Минск, 1983. – С. 118.

- 12 Потебня, А. А. Мысль и язык // Звегинцев В. А. История языкознания XIX–XX вв. В очерках и извлечениях. – М., 1960. – Ч. 1. – С. 122.
- 13 Серебренников, Б. А. Роль человеческого фактора в языке // Язык и мышление. – М., 1988. – С. 8.
- 14 Сулейменова, Э. Д. Несколько эпистемологических замечаний о языке и ретроспекции // Вестник КазНУ. Серия филол. – 1998. – № 18. – С. 80–84.
- 15 Тер-Минасова, С. Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М. : Слово, 2000. – С. 39.
- 16 Телия, В. Н. Вторичная номинация и ее виды // Языковая номинация: виды наименований. – М., 1977. – С. 108–110.
- 17 Щерба, Л. В. Очередные задачи языковедения // Языковая система и речевая деятельность. – Л., 1974. – С. 74–140.

Материал поступил в редакцию 17.09.18.

Ж. С. Бейсенова

Тіл және мәдениет мәселесі туралы: лингвистикалық аспекті

Филология факультеті,
Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы.
Материал 17.09.18 баспаға түсті.

Zh. S. Beisenova

To the question of language and cultural ties: linguistic aspect

Philological Faculty,
L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Astana, 010000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 17.09.18.

Мақала тіл мен мәдениет арасындағы байланысқа, салыстырмалы ынталандыру призмасы арқылы тілдердің ұлттық ерекшеліктерінің бейнесін, сондай-ақ теологияның этномәдени аспектілерінің кейбір мәселелеріне арналған. Белгілі бір тақырыптық топтың лингвомәдени мотивтерін қалыптастырудағы метафоралық байланыстардың өнімділігі - орыс және қазақ тілдерінің суреттерін ұсынудың бір түрі және тіл мен мәдениеттің өзара тәуелділігін растайды.

The article is devoted to the issue of connection between language and culture, the picture of the national specificity of languages through the prism

of comparative motivation, and also to some issues of the ethnocultural aspect of theology. The ethnocultural function of language acts as an indicator of ethnoidentity. The productivity of metaphorical connections in the formation of linguocultural motifs of a certain thematic group is one of the forms of representation of Russian and Kazakh language pictures of the world and confirms the fact of the interdependence of language and culture.

ГРНТИ 16.31.51

Ж. Т. Бимагамбетова

к.ф.н., доцент, Факультет международных отношений, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан
e-mail: bimzhibek@gmail.com

**СОЗДАНИЕ НОВОЙ СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЙ
МОДЕЛИ В ПРОЦЕССЕ ПРЕПОДАВАНИЯ
ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА**

В статье рассматриваются концептуальные идеи формирования компетентностного подхода социо-культурной модели в системе высшего образования. Основная цель – выявление условий для успешного формирования социо-культурной компетенции студентов в процессе преподавания иностранного языка. Сегодня, ориентация образования на его новый результат требует инновационного подхода к обеспечению качества такового, критериям его оценки, нового подхода к организации образовательного процесса и управления им отражается в содержании компетентностного подхода к отечественному образованию. На современном этапе использование социокультурного подхода, особенно при преподавании иностранного языка, занимает особое место в системе профессионального образования, вызывает интерес многих отечественных и зарубежных ученых, так как высокий уровень иноязычной грамотности повышает конкурентоспособность страны и способствует преобразованиям в экономике.

Ключевые слова: социально-культурная компетенция, профессиональное образование, компетентностной подход, иностранный язык, средство межкультурного общения

ВВЕДЕНИЕ

Изменения, происходящие в области образования, как в мире, так и в Казахстане, вызывают необходимость постановки вопроса о более полном, интегрированном социально-личностном феномене как результата академичности в совокупности мотивационно-ценностных, когнитивных составляющих.

Цель данной статьи рассмотреть концептуальные идеи компетентностного подхода в системе педагогического образования, соотносимые с глобальной

задачей вхождения человека в социальный мир, выявление условий для успешного формирования социо-культурной компетенции студентов в процессе преподавания иностранного языка.

Основное направление обновления профессионального образования в современном мире заключается в том, чтобы найти пути формирования у будущего специалиста более деятельной позиции в процессе обучения, способствующие становлению опыта целостного системного видения профессиональной деятельности, системного действия в ней, решения новых проблем и задач.

Сегодня, ориентация образования на его новый результат требует инновационного подхода к обеспечению качества такового, критериям его оценки, нового подхода к организации образовательного процесса и управления им отражается в содержании компетентностного подхода к отечественному образованию.

Когда образовательная реформа вступила в новую фазу, разработка идей данного подхода становится императивом, а реализация основных направлений Болонского процесса усиливает ее очевидность и необходимость. Введение компетентностного подхода в систему высшего образования подтверждается директивными предписаниями Министерства образования РК, программа развития образования, план мероприятий по реализации положений Болонской декларации в системе высшего профессионального образования Казахстана.

К настоящему времени концептуальные координаты компетентностного подхода обозначены достаточно отчетливо, сформулированы основные его положения. Но наступает новый этап: компетентностный подход переходит из стадии самоопределения в стадию реализации, когда заявленные им общие принципы и методологические установки находят свое подтверждение в различных прикладных разработках. К таким прикладным разработкам относится проектирование модели выпускника на начальном этапе создания государственных образовательных стандартов высшего профессионального образования нового поколения, в которых итоговые требования к выпускникам учебных заведений разного уровня представлены в виде компетенций.

Социально-экономические и политические условия развития современного казахстанского общества создали основание для открытости в международных взаимоотношениях и оказали влияние на образовательную политику в целом и изучение иностранных языков в частности. Особенность сегодняшнего периода требует осмысления той глобальной задачи, на решение которой направлено обучение иностранному языку как средству межкультурного общения. В многочисленных проектах ЕС, Совета Европы, а также ЮНЕСКО заложены принципы «многоязычия», «мультилингвизма»

и «мультикультурности», провозглашенные в качестве первостепенных для систем национального образования. Непрерывно расширяющиеся контакты, мобильность населения, а особенно молодежи, обучающейся в разных странах, предполагают не только устранение конфликтов, но и понимание специфики межкультурного общения в быстро меняющемся мире.

Такая ситуация требует от контактирующих сторон, помимо владения языком, знаний о культуре, особенностях той или иной страны. Если раньше внимание исследователей в основном было направлено на формирование умений в рамках коммуникативной компетенции, то в настоящее время иностранный язык рассматривается и как средство постижения социокультурного опыта представителей другой лингвокультурной общности. Как показывает практика обучение иностранному языку, интерес к иноязычной культуре объясняется насущной необходимостью успешного общения, которое неосуществимо без учета культуры в структуре и содержании коммуникации в качестве определяющего условия адаптации личности к новым условиям жизни. Действительно, в реальном общении языковые средства не являются единственным инструментом понимания.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Представление о культурной информации, правилах и нормах поведения в иноязычной среде, изучение ценностных ориентации представителей другой культуры не менее важны. «Настоящее живое общение с иностранцами – это 3 всегда межкультурный контакт. В современном мире проблема непонимания между различными людьми стоит особенно остро и содержательно, так как конфликт культур, определяемый различиями в историческом, политическом и социальном развитии, может привести к взаимонепониманию, ошибкам и социальным конфликтам» [1].

На современном этапе использование социокультурного подхода, особенно при преподавании иностранного языка, занимает особое место в системе профессионального образования, вызывает интерес многих отечественных и зарубежных ученых, так как высокий уровень иноязычной грамотности будущих повышает конкурентоспособность страны и способствует преобразованиям в экономике.

Понимание важности потенциала дисциплины «Иностранный язык» в воспитании специалистов с образованием заставило нас обратиться к педагогической, философской, психологической, культурологической и методической литературе, посвященной проблеме формирования социокультурной компетенции студентов исследовательского вуза.

В современной науке разработаны основные положения, составляющие методологическую основу для разработки концептуальных положений,

которые аргументируют эффективность педагогических условий формирования социокультурной компетенции будущих экономистов в процессе преподавания иностранного языка.

Вопросами теории и методики обучения иностранному языку в высшей школе занимались С. Г. Тер-Минасова, Н. Г. Гез, Е. И. Пассов, Г. А. Китайгородская, С. Е. Полат и др. Обучение языку во взаимосвязи с культурой страны изучаемого языка рассматривается в работах Р. П. Мильруда, И. Л. Бим, Г. В. Роговой, Р. К. Миньяр-Белоручева, А. Л. Бердичевского, Т.К. Цветковой, А. А. Миролюбова и др.

«Главный ответ на вопрос о решении актуальной задачи обучения иностранным языкам как средству коммуникации между представителями разных народов и культур заключается в том, что языки должны изучаться в неразрывном единстве с миром и культурой народов, говорящих на этих языках» [2]. Взаимовлияние различных культур особенно отчетливо прослеживается при обучении иностранным языкам и социокультурный подход здесь занимает приоритетное положение.

Необходимость использования социокультурного подхода в процессе преподавания иностранных языков обусловлена повышением требований к языковой подготовке специалистов международного профиля в Государственном образовательном стандарте и «Концепции модернизации казахстанского образования на период до 2030 года», требующих реализации иноязычного образования, нацеленного на удовлетворение как общественных, так и личных потребностей в отношении иностранных языков.

Мы рассматриваем социо-культурную компетенцию как стержневой и связующий компонент иноязычной коммуникативной компетенции, в состав которой входят знания, модели поведения в иноязычной среде и совокупность отношений и качеств поликультурной языковой личности, которые позволяют коммуникативно осуществлять межкультурное профессиональное общение.

При отсутствии у студентов этих составляющих социокультурной компетенции процесс коммуникации значительно усложняется. Отсутствие навыков социокультурной компетенции инициирует ошибки в вербальном и невербальном поведении, приеме и передаче информации и в целом нарушает процесс коммуникации представителей разных культур.

Организуя подготовку будущих международных отношений КазНУ имени аль-Фараби стремится подготовить специалистов для работы в современных условиях, обусловленных новыми тенденциями и закономерностями международного сотрудничества Казахстана и сфере дипломатии, мировой экономики и регионоведения.

Однако у многих выпускников их социокультурная компетенция сформирована недостаточно, чтобы общаться и строить отношения с представителями инокультур. Проблемой также может быть неспособность студентов вести межкультурную коммуникацию из-за недостаточного уровня сформированности толерантности, готовности вести переговоры и положительной мотивации.

Сложившееся положение выдвигает требование определения значимости социо-культурной компетенции в ряду ключевых языковых компетенций, необходимых студентам при изучении иностранных языков, что обуславливает важность исследования данной темы, ее актуальность как в теоретическом, так и в практическом планах.

Анализ проблемы формирования социо-культурной компетенции в процессе подготовки студентов, исследования и опыт работы кафедры дипломатического перевода факультета международных отношений КазНУ имени аль-Фараби позволили выявить необходимость владения иностранным языком и задачей формирования социокультурной компетенции студентов сложившимися традиционными способами организации процесса обучения в вузе и недостаточно разработанными педагогическими условиями решения данной задачи.

ВЫВОДЫ

Следует отметить, что отечественное высшее образование имеет богатый опыт построения квалификационных моделей специалистов, но в современных условиях развития высшей школы давать в результате образования лишь квалификацию оказывается недостаточным. Необходимо не только обеспечивать уровень профессиональной подготовки, но и характер социального существования в профессиональной жизни. Знания, навыки и умения необходимо дополнить и трансформировать в новое качество развитыми способностями, духовными ценностями и готовностью к различным ситуациям изменений.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Frolova, N. G.** Jazyk klyuch vhozhdenija v informazionnoe prostranstvo. // Prolegomeny – electronny resurs.
- 2 **Ter-Minassova S. G.** JazykI mezhkulturnoy Kommunikaziy. – М. : Slovo, 2008. –S. 25–28.

Ж. Т. Бимагамбетова

Ағылшын тілін оқыту үрдісіндегі қазіргі заманғы кәсіби дайындықтың қоғамдық-мәдени моделі

Халықаралық қатынастар факультеті,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы.
Материал 17.09.18 баспаға түсті.

Zh. Bimagambetova

Modern professional training of socio-cultural model in the English language teaching

Faculty of International Relations,
al-Farabi Kazakh National University.
Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 17.09.18.

Бұл мақалада жоғарғы білім беру жүйесіндегі құзыреттілік көзқарас қалыптастырудың әлеуметтік-мәдени моделінің тұжырымдамалық идеясы қарастырылады. Басты мақсат ағылшын тілін оқыту үрдісіндегі студенттердің әлеуметтік-мәдени құзыреттілігін табысты қалыптастыру үшін жағдай жасау.

The article considers conceptual ideas of successful approach in the formation of socio-cultural competence in the system of higher education. The main goal is to identify the conditions for the successful formation of the socio-cultural competence of students in the teaching of a foreign language. Today, the orientation of education on the result demands innovative approach to ensuring the quality, criteria of its assessment, new approaches to the organization of academic process and management reflected in the content of competence-based approach to state education. At the present stage, the using of sociocultural approach, especially in foreign language teaching takes a special place in the system of professional education, arouses interest of many domestic and foreign scientists as foreign language proficiency increases competitiveness of the country and promotes transformations in economy.

Ж. Т. Бимагамбетова¹, А. Т. Махамбетжан²

¹к.ф.н., доцент, Факультет международных отношений, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан;

²магистрант, I курс, «Переводческое дело» Факультет международных отношений, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан
e-mail: ¹bimzhibek@gmail.com; ²aigul.makhambetzhana@gmail.com

**ЯЗЫКОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА
ДЕЛОВОГО СТИЛЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА**

Данная статья посвящена исследованию особенностей перевода письменной части официально-деловой документации, в частности, анализу и рассмотрению особенностей перевода, устоявшихся средств языкового выражения, выработке определенных форм и приемов построения речи. В статье рассмотрены языковые особенности официально-делового стиля. Официально-деловой стиль обслуживает сугубо деловые и чрезвычайно важные сферы человеческих взаимоотношений: отношения между государственной властью и населением, между странами, между предприятиями, организациями, учреждениями, между личностью и обществом. с одной стороны, выражаемое официально-деловым стилем содержание, учитывая его огромную важность, должно исключать всякую двусмысленность и разночтения. С другой стороны, данный стиль характеризуется определенным более или менее ограниченным кругом тем.

Ключевые слова: межэтническая стабильность, перевод, дипломатия, бизнес, стиль.

ВВЕДЕНИЕ

Цель данной работы заключается в том, чтобы исследовать особенности перевода делового и дипломатического стиля. Современный Казахстан - это мультикультурное государство, где проживают представители 130 этносов. Учитывая политическую, экономическую, межэтническую стабильность данного региона, иностранные компании активно открывают совместные предприятия, которые сегодня производят до 40 % валового продукта. В связи с этим кросс-культурный аспект в бизнесе становится объектом пристального внимания.

Принято считать, что язык бизнеса – сухой и невыразительный. Однако, если переводить слово «business» на русский язык, то получается некоторое несоответствие смыслов. Строго говоря, «business» переводится как «дело», а, скажем, «businessletters» переводится как «деловые письма», чему в английском языке есть соответствующий эквивалент «officialcorrespondence» («официальная переписка»).

Всем знакомое английское слово «бизнес» уже прочно вошло в наш язык, и, что под этим словом подразумевается, объяснять нет нужды. Также и производные от этого слова, типа бизнесмен, и у нас, и в Европе, и по всему миру ассоциируются с торговлей, биржевыми сделками, вкладыванием капитала и т.д., одним словом, с традиционным западным бизнесом в нашем понимании.

Современный официально-деловой стиль или бизнес относится к числу книжных стилей и функционирует в форме письменной речи. К устной форме официально-деловой речи относятся – выступления на торжественных заседаниях, приемах, доклады государственных и общественных деятелей и т.д.

В этой статье вы узнаете о 15 наиболее часто употребляемых бизнес-идиомах на английском языке, которые приемлемы в деловой речи. Указанные идиомы используются и в обычной устной речи, делают ее более живой. То cut corners – срезать углы, экономить (обычно во вред качеству), «халтурить». Дословно – срезать углы. to cut corners – срезать углы, экономить (обычно во вред качеству), «халтурить»

Значение идиомы: Это выражение употребляется в случае, когда человек экономит время, деньги или усилия в ущерб качеству работы. Иногда так говорят, когда что-то выполняется очень быстро и дешево, но в большинстве случаев идиому уместно употреблять, когда экономия или спешка неуместны и наносят вред [2].

Официально-деловой стиль обслуживает сугубо деловые и чрезвычайно важные сферы человеческих взаимоотношений: отношения между государственной властью и населением, между странами, между предприятиями, организациями, учреждениями, между личностью и обществом.

Ясно, что, с одной стороны, выражаемое официально-деловым стилем содержание, учитывая его огромную важность, должно исключать всякую двусмысленность и разночтения. С другой стороны, данный стиль характеризуется определенным более или менее ограниченным кругом тем.

Эти две особенности официально-делового стиля способствовали закреплению в нем традиционных, устоявшихся средств языкового выражения и выработке определенных форм и приемов построения речи. Иначе говоря, рассматриваемый стиль характеризуется: высокой регламентированностью

речи (определенный запас средств выражения и способов их построения), официальностью (строгость изложения; слова обычно употребляются в своих прямых значениях, образность, как правило, отсутствует) и безличностью (официально-деловая речь избегает конкретного и личностного) [3].

Существуют следующие виды делового стиля: Язык дипломатии весьма, своеобразен. У него своя система терминов, у которой много общего с другими терминологиями, но есть и особенность – насыщенность международными терминами.

В средние века в Западной Европе общим дипломатическим языком был латинский, потом французский (XVIII – начало XIX в.). Только в дипломатии употребляются этикетные слова. Это обращения к представителям других государств, обозначения титулов и форм титулования. Официальный (протокольный) перевод на высоком уровне – это особый вид переводческой деятельности, предъявляющий повышенные требования к переводчику: это и более высокая ответственность за точность перевода и необходимость строго соблюдать дипломатический этикет и проявлять во всех ситуациях подчеркнутую политкорректность.

На переводчика, занимающегося дипломатическим или протокольным переводом, может быть возложена и масса других, непереводаческих обязанностей, и он должен быть всегда готов к самым неожиданным ситуациям и указаниям высокого начальства. Что касается профессиональной квалификации такого переводчика, то в идеале он должен в совершенстве владеть классическим последовательным переводом, то есть, при необходимости уметь достаточно долго не перебивая слушать оратора и только, когда тот сделает паузу, начинать перевод. С другой стороны, во многих случаях для такого переводчика может быть важнее всего правильная расстановка в переводе всех политических акцентов – путь даже в ущерб красоте стиля и передаче каких-то второстепенных мелочей. Блестящим примером такого профессионализма, является Валентин Бережков, бывший личный переводчик Сталина, ныне преподающий политологию в университете Калифорнии.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

«СХВАТКА С ЧЕРЧИЛЛЕМ»

«У Сталина с Черчиллем все время были натянутые отношения (английский премьер беспредельно ненавидел коммунизм). Особенно это проявилось в августе 1942 года, когда Черчилль впервые приехал в Москву. До этого мы с Молотовым ездили в Лондон и Вашингтон, где договаривались об открытии Второго фронта весной 1942 года. Коммюнике об этом было опубликовано в мировой печати.

Приезжает Черчилль и неожиданно заявляет:

– В этом году мы Второй фронт открывать не собираемся, не будет он открыт и в 43-м. Скорее всего, мы осуществим вторжение в 44-м.

Сталин был в ярости. Я никогда не видел его таким. Он обрушился на премьера Англии с обвинениями:

– Вы боитесь немцев, не хотите с ними воевать. Если так – капитулируйте и выходите из нашей коалиции!

Черчилль в свою очередь обвинил Сталина:

– Когда мы стояли одни против немцев, вы заключили с Гитлером позорный дружественный пакт...

Второй фронт Черчилль хотел открыть через Балканы, но сначала хотел втянуть в войну против Гитлера Турцию. Это означало захват Стамбула немцами, и тогда... все союзники должны были бы спасать Турцию. Вот какой Второй фронт предполагал открыть Черчилль! У Сталина была только одна надежда – Рузвельт».

Несколькими годами ранее на Кипре я познакомился с личным переводчиком Сталина Валентином Бережковым. В то время он был главным редактором журнала «США: экономика, политика, идеология».

Валентин Бережков обладал необыкновенным даром переводчика. Во-первых, потому что он всегда выступал без подготовки, поэтому письменного текста лекции не было. Во-вторых, в его речи преобладали сложнейшие, длинные фразы и обороты.

Процесс глобализации, охвативший сегодня все сферы жизни во всем мире, не оставил в стороне и Казахстан. Мы сотрудничаем в международных политических, экономических и профессиональных организациях, участвуем в международных форумах и конференциях, работаем в многонациональных компаниях, обмениваемся опытом в производственной и профессиональной сферах, пишем деловые письма по электронной почте, наши студенты обучаются за рубежом, казахстанские туристы путешествуют по всему миру.

«Чтобы поддерживать разнообразные и многоуровневые контакты, сегодня многие в России (от школьников до дипломированных специалистов) занимаются изучением английского языка, поскольку именно этот язык наиболее активно используется в международном общении. Начав изучать любой иностраный язык, обучаемые достаточно быстро убеждаются в том, что помимо чисто лингвистических норм и правил (фонетики, грамматики, синтаксиса) им приходится усваивать нормы и правила иноязычной культуры» [2, с. 99].

Мы можем пронаблюдать, что для синтаксиса языка дипломатии характерны длинные предложения, развернутые периоды с разветвленной союзной связью, с причастными и деепричастными оборотами, инфинитивными конструкциями, вводными и обособленными выражениями.

«Я убежден, что в ближайшие тридцать лет земная цивилизация найдет в себе мудрость и волю разрубить «гордиев узел» войн и конфликтов. В XXI веке центральной задачей человечества должна стать реализация стратегии, навсегда избавляющей мир от угрозы войн как таковых и устраняющей их причины.

I believe that in the next thirty years, our civilization will find the wisdom and will to cut through the Gordian knot of wars and conflicts.

Our central task in the 21st century should be to implement a strategy that would eliminate for good the threat of war and its causes» [7].

«Успех на платформах в Женеве и Астане имеет решающее значение и должен поддерживаться всеми, поскольку спасение невинных жизней в Сирии является моральным императивом для всех нас.

Success in the Geneva and Astana platforms is critical and should be supported by all as saving innocent lives in Syria is a moral imperative for all of us [7].

Нередко предложение состоит из отрезков, каждый из которых выражает законченную мысль, оформлен в виде абзаца, но не отделен от других точкой, а входит формально в структуру одного предложения. Такое синтаксическое строение имеет, например, преамбула (вступительная часть) всеобщей декларации прав человека. Весь длинный фрагмент текста (преамбула) представляет собой одно предложение, в котором абзацами подчеркнуты деепричастные обороты, подчиняющие себе придаточные части.

«Казахстан имеет четкую и последовательную позицию по ближневосточному мирному процессу на основе подхода к решению вопроса двух государств: созданию суверенного, независимого, стабильного и единого государства Палестины, с его столицей в Восточном Иерусалиме, с безопасными и признанными границами и мирно сосуществующем рядом с Израилем.

Kazakhstan has a clear and consistent position on the Middle East Peace Process, based on the two-state solution approach: a sovereign, independent, viable and united State of Palestine, with East Jerusalem as its capital, living within secure and recognized borders, side by side in peace with Israel» [8].

К дипломату-переводчику предъявляются особые требования. Конечно, он должен блестяще знать язык, в случае существования различных диалектов (как, например, в арабском языке) знать их. Когда переводчик знает только литературный арабский язык, но не знает языков различных арабских стран, могут произойти недоразумения, и к переводчику, и к его переводу начинают относиться с определенным недоверием.

Если речь идет, скажем, об английском языке, то переводчик наряду с классическим (оксфордским) языком должен знать и английский-американский, тем более что многие термины, в том числе юридические, в

этих двух языках различаются. С этим пришлось сталкиваться в последнее время в связи с расширившейся практикой заключения так называемых меморандумов понимания.

Конечно, переводчик должен знать идеально тот язык, на который он переводит. Но неправильно полагать, что одно прекрасное знание иностранного языка делает, скажем, дипломата переводчиком.

Переводчик должен хорошо знать дипломатические термины, латинские выражения, касающиеся дипломатии. Он должен быть находчив. Он может встретиться с такими выражениями собеседника, которые и лучшие знатоки языка не сразу смогут перевести, в особенности когда это касается очень сложных вопросов или поговорок, новых словообразований и терминов («россиянин», «процесс пошел»). От переводчика требуется прежде всего точность, близкая к абсолютной.

Служебная переписка, или промышленная корреспонденция, относится к обиходно-деловой разновидности официально-делового стиля. Образцом языка служебной переписки можно считать телеграфный стиль, характеризующийся предельной рациональностью в построении синтаксических конструкций. Не возбраняется здесь и нанизывание падежей, считающееся в других стилях серьезным стилистическим недостатком. Здесь же оно способствует экономии языковых средств, компактности речи. Главная особенность языка служебной переписки - его высокая стандартизованность. Содержание деловых писем очень часто повторяется, так как однотипны многие производственные ситуации. Поэтому естественно одинаковое языковое оформление тех или иных содержательных аспектов делового письма. Для каждого такого аспекта существует определенная синтаксическая модель предложения, имеющая в зависимости от смысловой, стилистической характеристики ряд конкретных речевых вариантов.

Действительно, деловые письма не обязательно должны быть коммерческими, но могут быть, и юридическими, дипломатическими, научными и многими другими официальными письмами. Таким образом, коммерческая переписка является лишь частью, правда довольно внушительной, деловой переписки.

В рамках традиционного (грамматико-переводного) подхода контроль происходит в виде перевода слова с русского языка на английский язык и с английского языка на русский язык. В то время как существует более эффективный метод, способствующий как запоминанию слов, так и развитию навыков общения на иностранном языке [6].

Если вам доведется переписываться с какой-нибудь американской фирмой, то вы не застрахованы от остроумного письма, в котором может быть уместна шутка, интересная цитата, даже анекдот или загадка. Естественно,

подобные «фокусы» исключены в больших официальных документах. Британский стиль, напротив, отличается завидным постоянством, и, можно сказать, что консервативность его не знает границ. До сих пор можно порой встретить в британских деловых письмах клише 18–19 веков, типа:

We would like to acknowledge your esteemed favour as of the 5th day of this month.

Позвольте засвидетельствовать почтение за любезно оказанную нам честь (имеется в виду письмо) от 5 числа сего месяца.

Что на современном английском языке имело бы вид:

We received your letter of 5th May.

Мы получили ваше письмо 5 мая.

В современных деловых письмах вообще, и в коммерческих письмах в частности, приняты следующие клише:

We are pleased to tell you that – Рады сообщить Вам, что

At your request, we sent you – По вашей просьбе мы выслали вам

We have considerable interest in – Мы очень заинтересованы в..

Примерупотребления: *We won't cut corners and employ inexperienced employees. We need top-ranked managers to sell our items.* – Мы не будем экономить во вред и нанимать неопытных работников. Нам нужны высококлассные менеджеры, чтобы продавать наши товары. *A white-collar worker; a blue-collar worker* – офисный работник (белый воротничок); производственный работник (синий воротничок). Дословно – белый воротничок; синий воротничок.

ВЫВОДЫ

В заключении, приходим к выводу, что перевод не может быть осуществлен корректно без использования специальных познаний в соответствующей области, без знания специфики использования дипломатического языка включая международную терминологию конкретного вида документооборота.

Перевод офисной документации считается одним из наиболее сложных видов перевода. Необходимо ориентироваться в мире бизнеса, а также владеть специальной лексикой и знать об особенностях использования иностранной терминологии в контексте мультилингвистики.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 <http://englex.ru/english-idioms-about-business/>
- 2 **Персикова, Т. Н.** Межкультурная коммуникация и корпоративная культура. – М. : ИГ «Логос», 2004. – 288 с.

3 **Гальперин, И. Р.** Стилистика английского языка. / И. Р. Гальперин – М., 1981. – 336 с.

4 <http://www.vestnik.com/issues/98/0609/win/berezh.htm>

5 Андреас Стилиану – Россия в моем сердце (Газета «Вестник Кипра» Выпуск № 595 от 23-02-2007)

6 **Павловская, И. Ю.** Методика преподавания иностранных языков. Обзор современных методик преподавания. – 2-е изд. – Изд-во С. – Петербург Ун-та, 2003.

7 Address by Nursultan Nazarbaev, President of the Republic of Kazakhstan at the opening debate of the 70th session of the UN General Assembly. – New York, September 28, 2015 [Electronic resource]. – kazakhstanunsc.com

8 Address by Mr. Kairat Abdrakhmanov, Minister of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan, the 72nd session of the UN General Assembly. – New York, September 2017. [Electronic resource]. – kazakhstanunsc.com

Материал поступил в редакцию 17.09.18.

Ж. Т. Бимагамбетова¹, А. Т. Махамбетжан²

Ағылшын тілінің іскери стиль аудармасының тілдік ерекшеліктері

^{1,2}Халықаралық қатынастар факультеті,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы.

Материал 17.09.18 баспаға түсті.

Zh. Bimagambetova¹, A. Makhambetzhan²

Language features of business style translation in the English language

^{1,2}Faculty of International Relations,
al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 17.09.18.

Бұл мақала ресми бизнес-құжаттардың жазбаша бөлігін аударудың ерекшеліктерін, атап айтқанда, аударма ерекшеліктерін, лингвистикалық білдірудің белгіленген тетіктерін, сөйлеуді құрастырудың белгілі бір формалары мен әдістерін талдау мен талдауды зерттеуге арналған. Мақалада ресми бизнес стилінің тілдік ерекшеліктері қарастырылады. Ресми бизнес стилі адами қарым-қатынастардың таза іскерлік және өте маңызды салаларына: мемлекеттік билік пен халық арасындағы, елдер арасындағы, кәсіпорындар, ұйымдар, институттар арасындағы, жеке тұлға мен

қоғам арасындағы қарым-қатынасқа қызмет етеді. Бір жағынан, ресми-іскери стиль мазмұны арқылы білдірілген, оның маңыздылығы ескеріле отырып, кезкелген белгісіздіктер мен келіспеушіліктерді алып тастау керек. Екінші жағынан, бұл стиль кейбір немесе бірнеше шектеулі тақырыптармен сипатталады.

The article considers the main features of diplomatic and business translation, their analysis in official and business documentation. In particular, analysis and revealing the established means of using the linguistic international expressions, the development of certain forms and methods of constructing speech. The article deals with the language features of the official business style. The official-business style serves the purely business and extremely important spheres of human relationships: the relationship between state power and the population, between countries, between enterprises, organizations, institutions, between the individual and society. On the one hand, content, expressed with official-business style given its great importance, should exclude any ambiguity and discrepancies. On the other hand, this style is characterized by a certain more or less limited range of topics.

Г. С. Бөкен

Филология және педагогика факультеті, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы
e-mail: asya_2309@mail.ru

**МРОЖЕК ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ
АУДАРМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ**

Мақалада, XX ғасырда «Абсурд театрының» негізін қалаушылардың бірі, поляк драматургі С. Мрожек шығармаларының орыс тіліне аудару мәселесі қарастырылады. Жазушының «Портрет», «Стриптиз», «Қырымдағы махаббат», «Танго» және т.б. әлемге белгілі драмаларының екінші тілге аудару барысында идеялық, мазмұндық, композициялық-стистикалық, көркемдік жүйесінің өзгеру мәселелері нақты мысалдар негізінде сараланады. Мрожек шығармашылығын зерттеуші бір топ ғалымдардың сыни пікір-қозғарастары зерделенеді. Сонымен қатар, автордың түпнұсқасында берілген тілдік иірімдері әртүрлі нұсқадағы аудармалармен салыстырылып, түпнұсқаға сәйкес келетін нұсқа қоса ұсынылады.

Кілтті сөздер: аударма, театр, драматургия, образ, стиль, түпнұсқа.

КІРІСПЕ

Ресей және поляк елдерінің мәдени әрі тілдік саласында біршама айырмашылықтар бар. Сондықтан мәтіндегі мағыналық, стилистикалық, менталдық ерекшеліктер түпнұсқа мен аударманың арасында көптеген қиындықтар тудыратыны анық. Әлбетте, орыс тілі де, поляк тілі де славян тілдерінің тобына жатады. Дейтұрғанмен, ұлттық менталитет, салт-дәстүр, шекаралық қашықтықтың тілдің дамуы мен қалыптасуына, сөздердің мағыналық жағынан толысуына өзіндік әсерін тигізді. Сол себепті кейде бір тілдегі сөзді екіншісіне аударғанда оның мазмұндық, мағыналық, идеялық жағы дұрыс ұғынылмауы мүмкін.

Славомир Мрожек драматургиясын театр тарапынан қабылдау мәселесін зерттеуде аудармаға тоқталмау мүмкін емес. Орыс театры автордың түпнұсқасынан өзге аударма мәтінмен жұмыс жасағандықтан, ол біршама айырмашылықтарға ие. Сондықтан мәтіннің өзгеріске түсу жолын түпнұсқамен салыстырып зерделеу қажет. Аудармашы мәтінді

тілдік жүйе арқылы аударған кезде, театрдың қажеттіліктеріне міндетті түрде ескереді. Себебі мәтін театрдың объектісі. Интерсемиотикалық аударма лингвистикалық аудармаға тікелей тәуелді. Драматургияны аудару ерекшелігі – оның шектеулі қосымша құралдарды аудармашының пайдалану шеберлігіне байланысты. Себебі драма әдебиеттің бір түрі ретінде, сахнада қойылатын ойынға арналады. Және де театрдың талабы бойынша, өзге тілге аударылған мәтінді актер сахнада еркін, ешбір қиындықсыз жеткізе білуі керек. Яғни аудармашы сахнаның ерекшеліктерін түсініп, оны актерлерше қабылдап, сахна тілінің талаптарын орындай білуі міндетті. Бұл дегеніміз – мәтіндегі әрбір жолды тыныс алу ырғағына сай бөлу, репликалардың қажетті интонацияға түсіру, сөздердің тіркесуі сөздік «құбыжыққа» айналмауын қадағалау және дауыссыз дыбыстарды айту кезінде күлкілі жайттардың туындамауын тану болып табылады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Тарихи жағынан екі ел қоғамының әр түрлі болуы да тілге ықпал етті. Тілдің даму үдерісі, түрлі хронологиялық жағдайлар мен жаңғыру мен құлдырау кезеңдері де өз әсерін тигізбей қоймады. Тіл – айна іспеттес сол елдің менталитетін танытып, қоғамдық өмір мен тілдік лексиканың тығыз байланысын айқындайды. Сондықтан кейбір аудармаларда белгілі бір халыққа ғана тән, ұлттық ерекшеліктерін көрсететін сөздер сол қалпында сақталады не аз да болса мағыналық жағынан сәйкесетін сөздер қатар беріледі. Мұны тілші-ғалым А. Вежбицкая мәдениетті түсінуге арналған «кілт» сөздер [1] деп атайды. Яғни олар қайсыбір халықтың тыныс-тіршілігінен, таным-түсінігінен хабардар етеді. Ал сөздердің семантикалық жағынан айырмашылықтары мәдени даму деңгейлерін танытады.

Кезінде, «Кейбір нәрселерді шетел тілінде ойлаудың өзі мүмкін емес» деген еді ақын Марина Цветаева. Яғни сол ойлаған «кейбір нәрселерді» (түпнұсқа тілінде) басқа тілге аудару қиындыққа түспейді. Алайда ол енді сол тілдің мағынасына (аударылған мәтін) ие болады. Мұны Мрожек пьесаларының аудармаларынан байқауға болады. Мәселен, «Портрет» пьесасында бір дос екіншісін сатып кетіп, енді оны ар азабы қинайды. Тіпті шизофренияға (есінен ауысады) ұшырайды. Бартодзейдің мәселесі – Елестің пайда болуында емес, оның бойындағы апатиялық сезімнің ұлғайып, өз қылмысы үшін ешбір жазаны қаламауында. Тіпті қаһарман ішкі және сыртқы әлемінің арпалысын сот пен жазаға балап, өзін кінәлі санайды. Бұл, әрине, Мрожек түсінігіндегі дүние. Ал орыс аудармасы әлемнің тілдік бейнесіне негізделгендіктен, басты назар басқа мәселеге аударылады.

Поляк тіліндегі ұғымдарды жете түсінбей, орыс тіліне аудару салу – шығарманың құндылығын азайтады. Пьесаның басында баяндалатын Бартодзей

мен Анатольті сатқындық алдында байланыстыратын қатынастар арнайы талдауды қажет етеді. Ол үшін ең алдымен, әрекет ету үдерісі барысында туындайтын қатынастар қиындығының құрылымын анықтау керек. Пьесасының мәтініне сүйеніп, бұл қаһармандарды бұрыннан қандай «рухани туысқандық» деңгейі байланыстыратынын анықтауға болады. Психиатр қабылдауында қойылған сұрақтарға: «Сіз досыңызға тәуелдісіз бе?» – дегенінде Анатольті: «Ол – досым емес. Ол – шошқа», – дейді. Алайда бұл шағым жасаудан кейінгі қаһармандардың арасында орнаған қарым-қатынастар болатын. Және де Анатольтің емес, Елестің пікірі. Бірақ, бұл – «ессіздіктің» салдары да болуы мүмкін. Енді бірде Анатольтің Елесі: «Өзінің жақын досына жала жаба ма?», – деп налу білдіреді. Бартодзей ақталған Анатольтімен кездесуге барарда Октавияға: «Бір-бірімізді бала кезден білеміз. Достарымен түнде сөйлескен жақсы», – дейді. Анатольті сатқындықты білмей тұрып, Бартодзейді «бала кезімнің досы» деп атайды. Екі «достың» еске алу әңгімесіне қарағанда, олар осыдан 15 жыл бұрын бір-бірімен саяси қарқынмен сөйлескен. Ол кезде Анатольті: «Сен мұны маған сол кезде түсіндіргенсің. Мен бұдан құсқым келген. Тапжылмастан сөйлеп, мені көндіргің келген» [2], – деген-ді. Бұл жерден біз «сатқындыққа» дейінгі қарым-қатынасты көреміз. Бір елде, бір уақытта саяси көзқарастары өзгешеленетін екеудің бір-бірімен ашық түрде сөйлесуінің өзі – күмән тудырады. Екеуінің арасындағы осынау сенімділік олардың жақын қарым-қатынас болғандарын танытады. Ол тіпті таныстық пен жолдастықтан да артық. Бартодзейдің ұяттан қиналуы оның бойындағы достық сезімінің барын көрсетеді. Яғни саналы түрде өзінің жақын досын сатқандығын ұғынады.

А. Вежбицкаяның [1] зерттеулеріне сүйене отырып, «достық» сөзінің поляктар мен орыстар түсінігіндегі мәнін және өзара сәйкес келуін қарастырсақ. Вежбицкаяның жүргізген анализіне сай, достық моделінің әр тілде ұғыну айырмашылығын байыптауға болады. Орыс және поляк түсінігіндегі «достық» ағылшын тіліндегі «friend» немесе австриядағы «mate» сөздеріне қарағанда жақынырақ. Бұл айырмашылық – «өзара көмек көрсету» мағынасына негізделеді. «Przyaciel» орыс тіліндегі «дос» сөзіне қарағанда, міндетті түрде «өзара көмек көрсету» ұғымын білдірмейді. Бұл, әрине, поляктардың достарынан көмек күтпейді немесе қиналғанда өз көмегін ұсынбайды деген сөз емес. Себебі біреуге қол үшін беру бұл – қарым-қатынастың нәтижесі, бірақ оның негізі емес.

«Портретте» достық түсінігінің негізі «сатқындық» призмасынан қарастырылады. Себебі, орыс тіліндегі «достық» поляктікіне қарағанда, неғұрлым жақын әрі маңызды қатынастарды анықтайды. Бұл қатынастардың үзілуі, дос сатқындығы – ең сорақы, кінәлауға лайық сұмдық болып саналады. Бартодзей өз қылмысын мойындап, жазалануын қалайды. Алдымен Елестен талап етіп: «Өтінемін, қәне, ұр мені, тала, қина. Сол үшін сен мұндасың», – десе, кейін

Анатольтіге: «Мені соттауыңды, өтінемін», – дейді. «Osądzić» етістігі орыс тіліне «соттау» мағынасында аударылады (диалогтың кейінгі бөлігінде кездесетін «жаза» сөзі бұл – белгілі бір жаза (шешім) шығаратын мекеменің түсінігі ретінде қабылданады). Поляктің «Osądzić» сөзі екі мағынада қолданылады. Аксенованың аудармасында, Бартодзейдің ақталуы, сотқа берілу ретінде көрінеді: «Сен мені соттағаныңды қалаймын». Анатольтің ұсынысы мен Бартодзейдің кекті немқұрайлы қабылдауы – заң түрінде әділдіктің орнауынан гөрі, кекке кек қайтаруына ұқсас. Мрожек бойынша, Бартодзейдің жазасы – жазаланбайтын жаза, ол қылмыс жасағаны үшін сыртқы және ішкі әлемінің мәңгілік күресінен тұрады. Ішкі және сыртқы оппозиция әрекет үстінде көрінеді. Не жасалса да, шынайы жасалуы керек. Жасаған қылмысы үшін ар азабы оны босатпайды. Себебі, ар портреті – іште, ішкі жандүниеде. Одан құтылатын жол жоқ.

Анатольті: «Сен үнемі сыртқы, дайын дүниені қажет ететіңсің. Мейлі ол киім болса да, киюге даяр болуы керек. Үстіңе кисең, болды. Сол кезде бірден жадырап қоя беретіңсің. Өзің тіге алмайсың. Балкім, саған бірдеңе жетпеген болар? Бір мүшең кем бе еді? Балкім, саған протез керек пе еді? Егер идея болмаса, мансап немесе идеялы мансапты қалайтынсың» [2], – деуінен, Бартодзейдің қоғамнан оқшауланған, идея үшін өзінің қалыпты өмірін құрбан еткен, ішкі және сыртқы әлемнің арпалысынан жаралған тұлға ретінде елестетеміз. Әрине, бұл бір жағынан, екі қаһарманға ғана қатысты. Анатольтіде Бартодзейдің екіұшты әлемі (дилемма) жоқ, оның ішкі жандүниесі еркін, сыртқы болмысы шектеулі, сал кейпінде. Бартодзей болса, физикалық жағынан, еш шектеусіз, бірақ ішкі әлемінің тұтқыны. Бартодзей: «Менде де бір жалғыздық бар. Шағын гана, өзімнің жеке жалғыздығым. Сонда отырамын, ал өмір мені жағалай өтіп жатады. Жастайымнан сол жалғыздықтан шығып, басқаларға қосылғым келген. Алайда жалғыздықтың аты – жалғыздық, ол бәрінен шектейді. Сырттан кіргізбейді, іштен шығармайды» [2]. Бартодзейдің сыртқы және ішкі әлемді байланыстыратын көпірді іздеу ойы мен әрекеті – терең психологиялық талпынысты танытады. Бұл мәтіндегі дос сатқындығы тек екі әлем арасындағы қатынас құралы ғана. Адал достың кегі мұндай қатынастың барын әрі мүмкін болуын дәлелдейді. Алайда, ішкі жандүниемізден басқа, ешқандай артық әлемдер жоқ. Егерде достық уақыт сынына төттеп бермей, ішкі жандүние қабырғасындағы адалдық «портретін» алуға тура келсе, оның мүлде болмағаны деген сөз. Бұл екі қаһарманға да қатысты жайт. Себебі, әрқайсысы портретке негізделіп, өз әлемін құраған. Құрбан болған Анатольтің сан-қилы тағдырына қарап, оның да сүттен ақ, судан таза болмағына күә боламыз. Анатольті – жастығы күреспен, батылдық көрсететін уақыты – абақтыда, конформизмнің күмәнді ұранының астында өткен екіапталық «шынайы» өмірі мен өмірінің соңы – Бартодзейдің (жауы? досы? арандатушы?) қамқорлығында, ажалына дейін «өсімдік» іспеттес сал атанған бақытсыз қаһарман. Мрожектің бір қарағанда, мадақтауға лайық, жағымды

кейіпкеріне деген қатыгездігін, автордың негізгі ойын Анатольдің келесі ойы арқылы ұғынамыз:

«[...] Ол – бізде, менікі сияқты сенде де бар. Екеуміз де оның ісіміз. Оң не сол болсын, еш айырмашылық жоқ. Біз жақтадық па, даттадық па, бәрібір онымен бірге болдық. Бірақ әрдайым ол арқылы, ол біздің барлық ісіміздің ортасында болды. Енді не болғанын білгің келе ме? Ол ешқайда кетпеді, ол қалды. Енді ол сенде де, менде де». Сондықтан Бартодзейдің Октавияға айтқан пікірін ұғына түсуіміз керек. Мұны сал Анатольді күту қамқорлығының қиындықтарынан құтылу үшін өзін ақтау мәселесінен пайымдаймыз: *«Бартодзей: Мен де ол секілді аурумын.../ Октавия: Өзіңді онымен салыстыруға қалай дәтің барады? Оның жағдайы мен сенікі жер мен көктей зой?/Бартодзей: Бұл салыстыру емес. Бұл – дәл өзі»* [2]. Көп кешікпей, Октавия да Бартодзейдің өзіндік диагнозын мақұлдап, оны «мумия» қалпынан шығарып, оның «түсіне» шағымдана бастайды: *«Октавия: Алғашқыда оның қандай екенін біліп едім. Бірақ, оны тірі деп ойлады. Ол тек ұйықтап жатыр. Оны бірдеңе ұйықтатып тастады. Ол менің қасымда оянып, тіріліп, қайтадан адам болады деуші ем».*

Бартодзей тек «іштей» тіршілік етуде. Ішкі жандүниесіне енгені сонша, ешқандай тірліктің сыртқы белгілерін көрсетпейді. Ал Анатоль тіршіліктің белгісін тек «ішкі дүниесі», «мені» арқылы бере алатын, шектеулі, сал адам.

«Бартодзей: [...] Енді бәрі тәртіпке түсті, бәрі тәртіп бойынша зой, иә? Ал, ішкі әлемде [...] Барлық жерде бірдей./Октавия: Бірақ сенің, ішінде.../ Бартодзей: Бұл да солай, бәрі іште, ал іште бұл – барлық жерде деген сөз./ Октавия: О, Жаратушы. Ол тағы да/Бартодзей: Тағы да солай/Октавия: Не тағы да?/Бартодзей: Тағы да – іште» [2].

Зерттеуші Ян Блонский: *«Бұл күнге дейін дәл Мрожектей ешкім де Сталин заманының ұрпақтарын ішкі жандүниесін көрсету арқылы сипаттамаған болар. Бұл ішкі жандүниенің бос болуына байланысты шығар?»* [3, 208] Пьесаның жұмбақ күйінде аяқталуы да өз оқырманын толғандырады. Бартодзей – кешірім алып, Анатоль – қорғауға алынғаны ма? Немесе бұл – еш қиялсыз, мағынасыз «ішкі жан дүниенің» ғана тірлігіне құралған трагедиялық күй ме? Ішкі жандүниенің қаңырап бос жатуы, сол бос орынды қабырғадағы портреттің толтырып, кейін оның да алынып тасталуын көрсететін – шарасыздық (пьесаның соңында іші бос екі қуыршақты көреміз) хаус, абсурд па? [4, 269].

Мрожек «Портретінде» ішкі жалғыздық бас кейпінде көрінеді. «Сенің басында әрдайым сол нәрсе және тағы да бірдеңе бар. Кім біледі, тағы не барын? Құдай ғана, білетін шығар?» Немесе, «Эгоға» («менге») арналған «контейнер» («жинағыш») тәнің шығар (салдыққа ұшыраған Анатоль). Орыс аудармасындағы «жан» лексемасы түпнұсқада кездеспейді. Орыс мәдениетіндегі «жан» сөзі адам болмысы мен өзегі ретінде қарастырылып, моралдық және эмоционалды өмірдің мәні ішкі театрға іспетті бейнеленеді. «Жан» сөзінің қолданылуы пьесаның

идеясынан-ақ белгілі. Негізінен, орыс халқының танымына сәйкес, «ішкі әлем» айтылған жерде, міндетті түрде «жан» сөзі де қатар қолданылады. Алайда бұл жаңа лексема шығарманың құрылымын өзгертіп жібереді: қарама-қарсылық: ішкі-сыртқы антонимдері әлем-жан сөздерімен алмастырылады. Бартодзей – ішкі әлем жалғыздығының тұтқыны. Ол кешірім мен жазаны іздейді. Орыс Бартодзейінің жазасы – жандүниенің қасірет шегуі. Себебі, поляк «Портретінде» жаза – ішкі және сыртқы арпалыс шеңберінде туындайды.

Бартодзейдің «ішінде» – Бартодзейдің толық өзі (тәні мен жаны бірге). Ішкі-сыртқы әлем шекарасын тәнің сыртқы қабатымен өлшенеді. Әсіресе, бұл сал болған Анатоль бойынан айқын көрінеді. А.Вежбицкаяның айтуынша, орыс мәдениетіндегі «жан» бұл – екі бөліктің бірі. Тәннен бөлек адам (көрінбейтін бөлігі). «Жан» сонымен бірге, ішкі рухтың сахнасы іспетті. Онда жансыз әлемде болып жатқан дүниелер баяндалады. Сезімдердің құпия мінезі ұялаған жанның табиғаты – терең әрі нәзік болып келеді. Жанмен астасқан сезімдер екі жақты болуы керек. Яғни ол – көзге көрінбейді және оны тек адамдар ғана сезе алуы қажет (жануарлар емес). Бартодзей кешкен «ішкі өмір» орыс оқырманының түсінігінде позитивті реңкке ие. Қалыптасқан жағдайға қаһармандар емес, дәуір не ішкі-сыртқы әлемнің қарама-қайшылығы жауапты делінеді. Ал Мрожекте әрбір әрекет – адамның болмысы мен ішкі әлеміне тәуелді делінеді.

Мрожектің «Жазғы күн» пьесасын «тағдыр» деген кілт сөзі ашады. Ян Блонскийдің пайымдауынша, Мрожек қолынан «бәрі келетін не ештеңе келмейтін» адамның кейпін жасауға тырысқан. Зерттеуші А. Вежбицкая «Тағдыр және жазмыш» мақаласында поляк тіліндегі «los» пен орыс тіліндегі «тағдыр» сөздерінің сәйкес-сәйкессіздігі туралы өзіндік пікірін білдірген. Л. Бухованың аудармасында «los» сөзіне сәйкес келетін «тағдыр» баламасын қолданған. Дегенмен, орыс танымында, бұл сөздің семантикасына басқаша ден қойылады. Орыстың Жолы болғышы мен Жолы болмағышы Мрожектікінен өзгеше. Сәйкесінше, поляктар да жазмышқа сену фатализмді мен тағдырға мойынұсынуы әрекеттерімен ерекшеленді. Жолы болғыштың өзіне деген сенімділігі тағдырына қарсы шығып, оны өзгертуге итермелейді. Мұның бәрін поляк көрермендері қабылдайды. Ал орыс мәдениеті мұны теріс әрекетке балап, тіпті жазалануын қалайды. Сол сияқты Мрожектің «Ойын» пьесасының негізгі түйіні атауымен сәйкеседі. Ал зерттеуші Кристина Писаркова аталған пьесаның неміс тіліндегі аудармасын зерделей келіп, ондағы поляк сөзі «zabawie» (түпнұсқа) сол қалпында қолданылып, сөздің мағынасы дәл аударылғанын тілге тиек етеді. Кейбір орыс аудармаларында (Дж. Вишневикий) ғана «забава» («ермек») сөзі болып аударылған. Дегенмен, кейінгі аудармаларда «ойын» деп аударылады. Себебі, пьесадағы кейіпкерлер ермекті емес, мереке мен ойын-сауықты іздейді.

Поляк тіліндегі сыпайылық пен түрлі лауазымдарға арналған сөздерді аударуда барысында екі тіл арасында конфронтация туындайды. Сыпайылық бұл – поляк зайырлы қоғамындағы ең басты мәселе. Ол – әр түрлі сыпайылық тіркестерінен, сыпайылық есімдіктерінен және есімдерден тұрады. Бұл, әрине, аудармашыға үлкен қиындықтар туғызады. Бүгінгі таңда поляк халқында жиі кездесетін пан, пани (сыпайылық ұғымдарын білдіреді) сөздері ақсүйектер этикасынан бастау алады. Бұл жөнінде, тарихшы Норман Давис: «Бағзы заманнан бері ақсүйектер әулетінің мүшелері бір-біріне пан, пани сыйластық ұғымдарын қолданған. Қазіргі кезде бұл қаратпа сөз ретінде қолданылып жүр. Екі жүз жыл бұрын ақсүйектердің әулеті ойрандалғанымен, олардан тараған ұрпақ әлі күнге дейін өздерін құрметті ақсүйектер қатарына жатқызып, пан, пани деп атауларын міндеттейді» [5]. Ал орыс тіліндегі көптеген тарихи негіздері бар сыйластық ұғымдары бүгінде қолданыста жоқ. Дегенмен, «пан» мен «панидің» баламасы іспетті – «мырза», «ханым» сияқты тарихи сөздер «жолдас» сөзімен алмастырылғанымен, кейін ресми хаттамаларға қайта оралады. БАҚ пен телевидения, ірі халықаралық байланыстары бар бизнес орталықтары ескі әрі жаңа «мырза» («ханым») сөзін әлі де сыпайылық ұғымы ретінде пайдаланады. Ал қарапайым қарым-қатынас жасауда таныс жанға аты-жөні немесе бейтаныс адамға сен, сіз қаратпалары қолданылады.

Бірі – достық қатынасты (сен/ты), екіншісі – жас не лауазымдық қашықты (сіз/вы) көрсетеді. Дейтұрғанмен, орыс тіліндегі «Сіз» сөзі поляктың «пан», «пани» ұғымдарына сәйкес келмейді. Себебі, ол тек қашықтықты (жас шамасына қатысты *айырмашылықты*) ғана танытады, сыйлау формасына жатпайды. Бұл орайда, тілші-ғалым А. Вежбицкая: «Орыс тіліндегі «Сіз» сөзі: «сен» және поляктың «пан», «пани» формалары арқылы екі қайшылық туғызады. Себебі, ол не «мырза» я «жолдас» сөздерімен тіркесіп те келе береді. Сондықтан поляк тілінен аударма жасаушы «пан» сөзінің мәтіндегі ситуациялық жағдайда кездесуіне орай топшылайды.

Мрожектің тек екі пьесасында («Эмигранттар» және «Келісімшарт») ғана мұндай қиындықтарға тап болмайды. «Эмигранттардағы» қаһармандар бір-біріне «сен» десе, «Келісімшарттағы» Магнус Мориске – «сен», Морис Магнусқа – «месье» дейді [6, 4]. Аудармашы «Қырымдағы махаббат» пьесасының алғашқы бөлігінде «мырза» сөзін, екіншісінде (төңкерістен кейін) «жолдас» сөзін «пани» ұғымына балама ретінде шебер алмастырған. Сол сияқты «Стриптизді» аударушылар екі түрлі сыпайылық формасын қолданады. Л. Бухова пьесадағы қаһармандар бір-бірімен достық қарым-қатынаста болмағандықтан, олардың екеуара сұхбатында «пан» сөзін «мырза», алып қолға – «Сіз» формасын алуды жөн көрген. Ал З. Шаталова болса, «пан» сөзін түпнұсқа күйінде қалдырады. Алайда, пьесаның толық

аудармасын оқи отырып, бұл әрекетінің қате екенін байқаймыз [7, 11]. Аудармашы бұл қателігін «Карольді» аудару кезінде де қайталайды.

Мрожектің «Каролин» аударған В. Бурич пен М. Павлова «пан» сөзін – «мырза» сөзіне алмастырады. Бірақ, бұл қате шешім болатын. Себебі, пьесаның уақыты революцияға дейін не кеңестік кезеңнен кейінгі дәуірмен өлшенеді. «Мырза» сөзінің пьесаға енгізілуі, шығарманың әмбебаптылығын жояды. Пьесада өтетін оқиғаның географиялық орны, өтіп жатқан уақытпен сәйкессіздігі сөзіміздің дәлелі. В. Бурич пен М. Павлова аудармасында, немересі атасына – «сен» қараптап сөзін қолданады. Бұл, бізді отбасыдағы сыйластық пен тәрбие деңгейінен хабардар еді. Яғни біз бұл жерде немересінің өзінен екі буын үлкен атасына сыйластық танытпағанын ұғамыз. Дейтұрғанмен, пьесаның мына бір тұсында: *«Wnuk: Posluchaj pan. Ze pan jesteś Karol, to inna sprawa» (түпнұсқада).* /«Немересі: Тыңдаңызшы, Сіз Карольсіз бұл түсінікті нәрсе» (ауд. Шаталова). /«Немере: Тыңдаңызшы, Сіз Карольсіз, бұл шешілген нәрсе» (Бурич-Павлова). Яғни бұл жерде біз немеренің бейтаныс көз дәрігерге сыпайылық танытып «Сіз» сөзін қолданғанын байқаймыз. Егерде біз немеренің атасына тәрбиесіздік танытып, анайы түрде «сен» десе, бұл ретте керісінше, өзін өнегелі әулеттің өкілі екенін танытады. Немеренің бірде өнегелі, бірде көргенсіз болуы мүмкін емес. Сәйкессіздік. Әлбетте, мұның бәрі аударманың қателігіне саяды.

Мрожектің «Сиқырлы түн» пьесасындағы кейіпкерлердің бір-біріне «kollega» (бұл сөздің басқа тілде баламасы жоқ. Бұл лауазым атауы) деп сыпайылық көрсетуін, аудармашылар «әріптес» баламасына алмастырады. Шындығында, орыс тіліндегі «әріптес» сөзі тек белгілі бір мекемеде жұмыс жасайтын (әсіресе, дәрігерлер) қызметкерлер арасында жиі қолданысқа ие. Зерттеуші А. Вежбицкая ағылшын-орыс-поляк тілдеріндегі семантикалық категорияларды зерделей келе, «kollega» сөзінің кең мағынасында, білім алушыларға, әскерилерге, кәсіби зиялы қауым өкілдеріне қатысқан «kollega»-ты қолданылады дейді. Поляк танымындағы бұл бірегей түсінік жалпы дәрежені, тендікті, поляк ақсүйектері кодексінің дәстүрлі құндылықтарды жүзеге асыратын мағынаны білдіреді. Сондықтан да поляк мәдениетін жете зерделемеген аудармашы, дайын күйіндегі «kollega» сөзін калькалау әдісімен пайдаланған. Аудару барысындағы ендігі бір қателіктерді Мрожектің атақты «Тангоын» байқаймыз. Негізінен, Мрожек пьесаларында отбасылық қарым-қатынастар жүйесіне жете назар аударады. Әулет ұрпақтарының жас ерекшеліктерін ескере отырып, аға буынның іні буынға «сен» деуі, ал іні буынның керісінше, «сіз» сыпайылық формасын қолдануын қатаң ұстанған. Үш ұрпаққа жалғасқан әулетте, бір буын деңгейінде кішілерге «сен», ал олардың тиісінше, үлкендерге «сіз» делінуі түсінікті. Ал жастары шамалас, тетелестер (мәселен, Артур мен Аля) бір-біріне «сен» деп келуі заңды.

Дейтұрғанмен, орыс аудармасында Мрожектің осынау сыпайылық жүйесі хаосқа ұшырайды. Мәселен, пьесадағы Артур әке-шешесіне «сен»

десе, ата-әжесіне «сіз» сөзін қолданады. Ал Аля Артурдың анасына «сіз» деп сыпайылық танытса, Алямен жас шамасалас Артур анасына «сен» дейді (Мрожек отбасыдағы қандай қарым-қатынас орнаса да, үлкендерге «сіз» қаратпасын қолданған). Стомил (ата-аналар буыны) ағасына «сіз» деп қарата сөйлейді: «Аға, маған қолдау білдіріңізші, өтінемін». Алайда, Элеонора (Стомилдің жұбайы) әжесіне «сен» дейді: «Апа, бұл бір астыртын әрекет. Сенің ағаң гангстер» немесе, Евгений ағаға: «Сен өз буыныңның шегісің». Мрожек түпнұсқасындағы қарым-қатынас жасау жүйесін бұзу арқылы аудармашылар жалпы пьесаның көркемдік құндылығын төмендеткен. Мұндай қателіктер аудармашылардың кәсіби деңгейінің төмендеуіне ықпал болмаса, абсурд драмасының сәйкессіздіктерге құрылуы мүмкін деген ойлардан туындауы да әбден мүмкін.

Мария Войтак пен Ян Блонский Мрожек шығармашылығын зерттей келіп, автор драмаларындағы стилизация аудармашыларға біршама қиындықтар туғызатындығын тілге тиек етеді. Әр түрлі көркемдік шарттар мен әдебиеттен тыс тілдік амалдардың қолданысы, әдеби құбылтулардың әсерлігі, пародиямен ұштасқан стильдердің полифониясы Мрожек драмаларының құндылығын арттыра түскен. Кристина Писаркова поляк драматургінің шығармашылығын зерделей отырып: «Мрожек өзге мәтіндерде кездескен грамматикалық, лексикалық, фразеологиялық элементтерді пайдаланады. Бұл элементтер оның жұмыстарында шынайылығы мен өзектілігін жоғалтып, мұның бәрі шартты қосымша құндылықтарға алмасады. Олар аллюзия мен дәйексөз ретінде қолданылады. Анахронизм ретінде белгілі бір дәуірдің бейнесін, поляк әдебиетінің реңкін сипаттайды» [8], – дейді. Сондықтан аудару барысында түпнұсқадағы мәтін аралық ойды жеткізу мүмкін емес. Мрожек шығармаларындағы стилистикалық жағдайдың пародиялық сипаты аударуды қиындата түскен. Себебі, стилистикалық үлгілердің (поляк романтикалық поэзиясы, XIX ғасырдағы проза, Жас Польшаның әдебиеті) өзі орыс аудармашыларының мәдени компетенциясынан тыс нәрселер.

Мрожектің «Портрет» пен «Қырымдағы махаббат» пьесаларында өзге пьесалардан алынған дәйексөздер көп кездесетіндіктен, аудару барысында олар түрлі құрылымдық-стилистикалық өзгерістерге тап болады. «Портретте» Милоштың «Әрекеттер рухы» мен «Жазық» өлеңдерін Бартодзей оқиды. Сондықтан Мрожек өлең мәтінін қоса берген болатын. Алайда бұл поэзия орыс аудармасында прозаға түрінде қате ұсынылады. Немесе, аталған пьесаның түпнұсқасындағы Бартодзей мен Октавияның диалогы барысында түрлі ән шумақтарымен алмасуын кейінгі аудармашылар бере алмаған. Поляк көрерменіне өлең мәтініндегі пафостық күй үйреншікті болса, аудармашыларға жат болып көрініп, өлең жолдарын калькалау әдісімен ғана ұсынған.

Жалпы романтикалық поэзия поляк халық эссесінің қалыптасуында орасан роль атқарған. Мрожек «Портретінің» прологында А. Мицкевичтің «Дзяды» поэмасынан алынған «ұлы импровизацияларды» сәтті пайдаланған. Халық аңызын қолдана отырып, сахнаны жандандыра түседі. Мәтін аралық астарлы оймен портретке бағытталған монолог, шындығында Жаратушыға арналады. Мұны автор Бартодзейдің толғамды ойынан аңғартады. Ал орыс аудармасында Бартодзейдің «ұлы импровизациясы» жансыз портрет пен қаһарманның сандырақ (ессіз) сұхбаттына жатқызылады. «Гарбустағы» барон «Әдемілік пен ұсқынсыздық» балладасын еске алып, қызғаныштан азап шеккен сұлу Онкиге Гарбустың жиеркенішті әрі ұсқынсыз болу мүмкіндігін тілге тиек еткен. Ал орыс аудармасында бұл «Сұлу мен жыртқыш» туралы баллада айналған.

«Қырымдағы махаббат» пьесасының өне бойы мәтін аралық астарлы ойға құрылған. Пьесадағы Ұлы Екатерина патшайым мен Лениннің көрінуі – орыс тарихындағы патшалық – пролетариат диктатурасының қарама-қайшылықтарын еске түсіреді. «Қырымдағы махаббатта» Чехов пьесасының мотивтері, құрылымдық негіздері, қаһармандары, ашық және жасырын түрдегі дәйексөздері толығымен кездеседі. Чехов пьесалары сияқты «Қырымдағы махаббатта» да қаһармандар арасындағы тұлғааралық қарым-қатынастар, оларды туу мен қалыптасуы туралы пайымдаулар көрермендерге ұсынылған. Чехов пьесасындағы алдамшы, сыртқы реализм мен Станиславскийдің жасаған театрлық дәстүрі, автор идеясына қайшы сахнада комедиядан трагедияны тудырған. Көрермен санасынан жалпы комизм мен оған белгілерді ұмыттырып, трагедиялық реңк қосқан. Мұны Мрожек пьесаларының түпнұсқадан аудармаға айналуы кезінде де байқауға болады. Кезінде Дж. Л. Тиан: «Чеховтың сахналық шеберлігі – оның әсірелеуінде емес, ирониялық тұспалында жатыр», – деген болатын [9, 107]. Бұл салиқалы пікірді Мрожекке қатысты да айта аламыз. Бұл жайт «Танго», «Жазғы күн», «Қырымдағы махаббат» пьесаларынан көрінеді.

Әсіресе, тағдырдың өзгермейтін жазмыштығы, әлденеге сағыныш пен өтпелі сезім, армандау мен оған жету жолындағы әрекетсіздік мәселелері Мрожекте пародиясына айналады. Сол сияқты «Тангодағы» Артурдың монологтары Чеховтың «Шағаласындағы» Треплевтың сөздеріне ұқсайды. «Келісімшарттағы» Мористің әріптесін қорлауы «Үш әпкедегі» Тұздалғанды еске түсіреді. «Гарбустағы» студент пен Барон жұбайының диалогы «Шие бағының» үшінші актісіндегі Раневская мен Петя Трафимовтың әңгімелеріне ұқсас болып келеді. Негізінен, Мрожектің астарлы әзілін аударушылар оның құрылымдық-семантикалық жүйесін жете түсінбей, тілдік норманың талаптарына сай өзгеріске түсіріп, ирониялық мәнін жойып алып жүр. Қате аударманың салдарынан мәтіндегі парадокстік фразеологиялық

салғастырулар, құрама архаизмдер, комизмдік неологизмдер, диалектік реңкі бар сөздер жете игерілмей, комизмнің әсері солғын тартады.

Мәселен, «Эмигранттардағы» «нормаға» сай түзетулерді байқауға болады:

Түпнұсқада: «AA – Słysz, kiedy się nawadniają i kanalizują. Kiedy się wentylują, wydalają i rozmrażają się» [2].

Аударма (ауд. Л. Бухова): «AA – Суды толтырғанды және түсіргенді естіп тұрмын. Салқындатылғанда, босатылғанда және көбейтілгенде».

Дұрысы: «Судың және канализацияның дыбысын естіп тұрмын. Желдетіліп, босатылып және көбейтіліп».

Кейбір «біртүрлі» сөз құрылымдарын түзеткен кезде, мәтіндегі ой да біршама өзгеріске түседі, басқаша қабылданады. Мәселен, «Тангодағы» Евгения әжейдің Артурдың дүниеге келуінің өзі ақымақтық деп айта келе: «Бұл есі ауысқан Стомил зой, оны не үшін тұғыздың? Не деген ақымақтық!», – десе, Стомил де туу мәселесіне орай: «Бұл бәріне белгілі рәсімнің жанама әсері. Мұны білмейтініңіздей, Ана!», – деп жауап беріледі түпнұсқада. Ал орыс аудармасында Евгений әжей дәл Артурды неге өмірге әкелгеніне налиды. Стомил де: «Сіз оны білмейтіндей» деуі Артурды дүниеге әкелу мәселесіне емес, нақты Артурдың өзіне қатысты айтылғандай әсер қалдырады.

Немесе, «Ойында»: «*B Nie grają, bo zagrają. Jakby grali, toby nie mogli zagrać» [2]. Аудармасы: «Тегіс еместі тегістеу – бұл міндет, одан бас тарта алмаймыз». Орыс аудармасында: «В Теңсіздікті жою – сіздің парызыңыз одан бас тарта алмайсыз». Мұндағы қате аударма автор ойын мүлде өзгертіп жіберген және қалыптасқан жағдатқа басқа реңк береді.*

Немесе, «Эмигранттарда»:

Түпнұсқада: «AA – A czy nigdy nie myślałeś o tym, żeby myśleć więcej?»

XX – Myśleć o myśleniu?» [2]. Аудармасы: «AA – Ал сен ешқашан ойламадың ба, көбірек ойлау үшін?/XX – Ойлағанды ойлау?».

Орыс аудармасында: «AA – Ал сен ешқашан ойламадың ба, көбірек ойлау үшін?/XX – Ойлау үшін ойлауды?».

Немесе, «Гарбуста»:

Түпнұсқада: «Student w mundurze studenta, dwudziestoparoletni» [2].

Аудармасы: «Студенттің мундиріндегі студент, 22 жасар».

Орыс аудармасы: «Студент киіміндегі жас». Сол сияқты, «Портретте» де аудармашы Бартодзей мен Октавияның диалогында қолданылған «иконаны» «портрет» сөзіне ауыстырған.

Жалпы Мрожек абсурд театрының өкілі болғандықтан, тиісінше аудармашылар қаламгер шығармашылығын сол призмамен өлшейді. Дегенмен, орыс аудармасындағы кейбір сөйлемдер абсурдтан гөрі, ессіздікке жақын. Мәселен, Мрожектің «Каролінде» автордың отбасыдағы өзгеше бала тіркесін аудармашылар «некесіз туған бала» деп қате аударды.

Түпнұсқада: «Ол сізді ерекше ақымақ әрі зинақорсыз деді. Сіз отбасыңыздағы өзгеше өскін екенсіз». Орыс аудармасы: «Ол сізді ерекше ақымақ, зинақор әрі некесіз туған деді».

Немесе, «Тангодағы» Стомилдің «байыбына керек» сөзі орыс нұсқасында «кальсон» (ерлердің іштен киетін жеңіл шалбары) деп аударылған. «Кальсон» сөзінің мағынасын біле тұра, пьесада аудармашы оны орынсыз қолданады.

Түпнұсқада: «Егер бәстесетін болсақ, оның байыбына бару керек» [2].

Орыс аудармасында: «Егер де пікірталасуға тура келсе, кальсонға дейін жету керек».

«Портреттегі» Анатолийдің өзін сатып кеткендердің әрекетін пайымдауында да аудармашылар қате жіберген.

Түпнұсқада: «Маған «жозары айып» таққандар өз алдына дұрыс жасаған шығар. Мен оларға ренжігем жоқ және ешқандай мейірімділік күтпегем» [2]. Орыс аудармасында: «Маған «жозары айып» бергендер де өз алдына дұрыс жасаған шығар. Мен оларға ренжігем жоқ және ешқандай алғыс күткем жоқ».

Белгілі бір аударылатын мәтіннің фрагменттерінен-ақ, аудармашының мәтінге енгізетін өзгеріс себептері оның белгілі бір ортада не жағдайда қабылдануына байланысты екенін көруге болады. Сонымен қатар аудармашы пьесаға қосымша пікір қалдыруы мүмкін. Ал бұл пікірлер қойылым барысында қажетсіз болып қалады. Сондықтан Мрожек шығармашылығына талдау жасағанда аудармашының әрекетін ескермеуге болмайды. Және аудармашы оқырманның талғамын түсіне білуі керек. Бұл дегеніміз, аударманың талдануы екідүркін тексеру үрдісінен өтеді. Алғашқысы, поляк (түпнұсқадағы) тіліндегі мәтіннің семантикалық не прагматикалық деңгейде қабылдануы немесе автор мен оқырман арасындағы қатынастың иеологиялық мақсатына тікелей байланысты болады. Алайда Мрожек поляктардан басқа да, еуропалық оқырмандарға арналған пьесаларында олардың мәдени қабылдау ерекшеліктерін ескермеген.

ҚОРЫТЫНДЫ

Батыс абсурд театрының кешеуілдеп келуі орыс драматургиясын игеруде біршама қиындықтар әкелді. Себебі кей қойылымдарды қою барысында әлемдік театр жетістіктері мен тәжірибелерін жете меңгеру қажеттілі артты. Сондықтан посткестік театр репертуарларының афишаларында орыс классиктерімен қатар шетел абсурдистерінің пьесаларының жариялануы біртүрлі жағдай тудыратын. Яғни театр афишаларында Чехов пен Островский есімдері Беккет, мрожек және Миллермен астасты. Мұнымен қоса, Н. Колада, Н. Садур, Л. Петрушевкая және т.б. жұмыстары сахнадан көрінді. Ал Польшадағы жағдай мүлде басқаша еді. Ондағы бай театрлық репертуар көрерменнің абсурд пьесаларын

кабылдауына орасан зор мүмкіндік берді. Дейтұрғанмен, Мрожектің кейбір пьесаларын сахналауда көп ұқсастықтар кездесті. Бұл бір жағынан дәстүрге адалдықты танытса, екінші жағынан көрерменнің қойылымды алдын-ала білуі одан жалығуына әкелді. Мәселен, Мрожекті қойылса, демек күлкілі қойылым болады деген ой туады. Дегенмен, кей режиссерлер белгілі бір авторды сыйлап, оның идеясына сай сахналағанмен, көрермен өзі қабылдап, таным-түсінігіне орай көргісі келетін көре алатын. Мрожекті қабылдауда түрлі факторлар да әсер етті. Ол хронологиялық жағынан кешігу, поляк театрының контексті, драматургиядағы ерекшеліктер, көрерменнің менталдық қабылдауы, сыни және танымдық көзқарастары ықпалы етті.

Сайып келгенде, әрбір тілдің өзіндік белгілері мен формалары, құрылымдық ерекшеліктері бар. Аударманың түпнұсқаға сай жасалмауы, жалпы кез келген шығарманың мазмұндық, құрылымдық-семантикалық, идеялық-танымдық, стилистикалық өзгерістерге ұшырауына әкелді.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Wierybicka, A.** Ponimanie kultur czeriez posredstwo kluczewych slow, [w:] Siemantyczne uniwersalite i opisanie jazykow. – М., 1999. – S. 263.
- 2 **Mrożek, S.** Teatr. – Т. 1. – Warszawa, 1995. – S. 303.
- 3 **Błoński, J.** Wszystkie sztuki Sławomira Mrożka. – Kraków, 1995. – S. 208.
- 4 **Sugiera, M.** Dramaturgia Sławomira Mrożka. – Kraków, 1996. – S. 269.
- 5 **Davies, N.** Europa. – Kraków, 1998. – S. 1170.
- 6 **Majcherek, J.** Foyer. – «Teatr», 1988. – Nr. 10. – S. 4.
- 7 **Koenig, J.** Tairow i jego teatr, [w:] A. Tairow. – Notatki.... – S. 11.
- 8 **Pisarkowa, K.** Tango po niemiecki... Na marginesie niektórych przekładów Mrożka na język niemiecki// – «Język Polski», 1967. – Nr. 5. – S. 374.
- 9 **Styan, J. L.** Współczesny dramat w teorii scenicznej praktyce / przekład M. Sugiera. – Wrocław, 1995. – S. 107.

Материал 17.09.18 баспаға түсті.

G. S. Boken

Основы перевода произведений Мрожека

Факультет филологии и педагогики,
Кокшетауский государственный университет имени Ш. Уалиханова,
г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 17.09.18.

G. S. Boken

The basics of translation of Mrozek's works

Faculty of Philology and Pedagogy,
Sh. Ualikhanov Kokshetau State University,
Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 17.09.18.

В статье рассматривается перевод на русский язык произведений один из основоположников «Театра абсурда» XX века, польского драматурга С. Мрожека. Известные в мире в таких драмах, как «Портрет», «Стриптиз», «Любовь в Крыму», «Танго» и т.д. при переводе на русский язык дифференцируются на примерах идейно-содержательные, композиционно-стилистические, художественные системы произведений. А также анализируются критические взгляды ученых, исследовавших произведения С. Мрожека. На ряду с этим, рассматриваются произведения автора в оригинале в сопоставлении с другими переводами.

The article deals with the translation into Russian of works by one of the founders of the «Theater of the Absurd» of the 20th century, the Polish playwright S. Mrozek. Known in the world in such dramas as «Portrait», «Striptease», «Love in the Crimea», «Tango», etc. when translated into Russian, the ideological-content, composition-stylistic, artistic systems of works are differentiated by examples. And also critical views of scientists who studied the works of S. Mrozek are analyzed. Along with this, the author's works are considered in the original in comparison with other translations.

Б. Т. Бораш

ф.ғ.д., профессор, Филология факультеті, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ., 030000, Қазақстан Республикасы
e-mail: bayan.borash@mail.ru

АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫ АБАЙДЫҢ РУХАНИ ҚАЙНАРЛАРЫ ХАҚЫНДА

Мақалада абайтанудың бастауында тұрған Ә. Бөкейханның, А. Байтұрсынұлының, М. Дулатовтың, Ж. Аймауытовтың және Қ. Жұбановтың, осы ғылымға қосқан сүбелі үлестері сөз болады. Мақалада өткен жасылы кеңінен аталып өткен Алаш қозғалысының гасырлық мерейтойының ыстық табы әлі толық сезілетін қазіргі тұста Алаш қайраткерлерінің тек қоғамдық қызметте ғана емес, сонымен қатар халықты рухани тәрбиелеуге бағытталған зор қызметтерінің бір парасы – абайтануға қатысты еңбектерімен таныстырылады. Ал Абай ілімі қазақ халқын ұлттық негізінен жаңылыстырмайтын рухани діңгек, адастырмас жол. Атап айтқанда олардың Абайдың дүниетанымдық көзқарасына қатысты тұстарының абайтанудың негізін қалағандардың бірі Қ. Жұбановтың осы мәселені тереңдей қозғайтын «Абай – қазақ әдебиетінің классигі» мақаласындағы Абай дүниетанымы мен шығармашылығының үш қайнары (қазақ фольклоры, Шығысы мен Батысы) жөніндегі ой-пікірлерімен үндестігі туралы айтылады.

Кілтті сөздер: абайтану, азанама, фольклор, Батыс әдебиеті, ислам, медресе, шағатай әдебиеті, еліктеу олеңдері.

КІРІСПЕ

Бұдан бұрынғы осы мәселеге жақын негізінен Д. Қамзабекұлының «Алаш және қазақ әдебиеті» атты терең зерттеуінде, қазақ әдебиетіндегі милләтшілдік (ұлт) ағымы жөнінде тараушасында алаш көсемдерінің, соның ішінде Ә. Бөкейханның «Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы», А. Байтұрсынұлының «Қазақтың бас ақыны», Екеудің (Аймауытов пен Әуезовтің), Р. Мәрсеқұлының, М. Дулатовтың мақаллары аталғанмен зерттеуде Абайды жалпы таныстыру, әдебиеттегі орнын белгілеу мақсатын қойылып, «Алаштың қилы тағдыры билік пен әдебиет қатынасы» сөз болады.

Ал ұсынылып отырған мақалада, тақырыбында аталып отырғандай, ұлы ақын дүниетанымының өзекті мәселесі – Абайдың үш қанар бұлағына қатысты Алаш қайраткерлері мен бұл ұлы ұлт қозғалысынан қызметі, шығармашылығы мен ниеті еш ажыратқысыз Қ. Жұбановтың Абай туралы үлкен еңбегінің сабақтастығы баяндалады.

2016 ұлтымыздың ардақты тұлғасы, үлкен қоғам қайраткері, Алаш қозғалысының көсемі, ұлт көшбасшысы Әлихан Бөкейханның туғанына 150 жылдығын ЮНЕСКО шешімімен әлем деңгейінде атап өту туралы хабарды қазақ халқы зор ризашылықпен және мақтанышпен атап өтті. Осы мерейтой аясында Ә. Бөкейханның халқымыздың тарихы мен мәдениетіне сіңірген сан қырлы еңбегін қарастырған кезде оның абайтануға қосқан үлесін ерекше атау өзінен-өзі сұранып тұрады.

Ә. Бөкейханның бұл саладағы тырнақалды еңбегі «Абай (Ибраһим Құнанбаев)» атты туындысы болатын. Бұны Әлихан Абай қайтыс болғаннан кейін ақынды халыққа кеңінен таныстыру мақсатында 1905 жылы Семейде шығатын «Семипалатинский листок» газетінде орыс тілінде ақынның азалы ғұмырнамасы (некролог) ретінде жарияланған болатын.

Қарастырып отырған зерттеуімізде біз Ә. Бөкейхан мақаласын негізге ала отырып, өткен ғасырдың 20–30 жылдарындағы Абай мұрасын түсіндіру, насихаттау және қорғау мақсатындағы оның дүниетанымының негізі саналатын ақынның үш қайнарына қатысты тікелей алаш қозғалысына араласқан және тікелей араласпаса да сол ұлт-азаттық қозғалысқа ниеттес азаматардың ой-толғаныстарындағы үндестікті сөз етпекшіміз. Оған, біріншіден, биыл туғанына 150 жыл толып отырған Әлихан Бөкейханның және келесі жылғы Алаш қозғалысының жүзжылдық мерейтойлары болатыны ескерілді. Алдымен осы салыстырмалы зерттеу шеңберіне кірістіріп, Абай шығармаларындағы айтылған мәселеге қатынасты үлес қосқан алаш азаматтары мен олардың еңбектерін атап өткен жөн болар.

Әлиханнан сегіз жылдан кейін Алаштың тағы бір көрнекті тұлғасы Ахмет Байтұрсынұлының Абай мұрасы бұдан да кеңірек зерделенген «Қазақтың бас ақыны» атты еңбегі жарық көрді. Абай ақынның үш қайнары бағытында сөз болатын бұл зерттеу де абайтанудағы бір белес болып саналады.

Жүсіпбек Аймауытовтың 1918 жылы шыға бастаған «Абай» журналында жарық көрген «Абайдың өнері һәм қызметі», «Абайдан соңғы ақындар» және шығарушы ретінде сол журнал мақсат-міндеттерін түсіндіруге арналған «Журнал туралы» үш мақаласында Абайдың өмірі мен шығармашылығын насихаттаумен қоса біз көтеріп отырған мәселеге орай ұлы ақында «пәлсапа қуаты барлығына» да дәлелдер келтіреді.

Алғашқылардың бірі болып ұлы ақын дүние салысымен Абай өмірі мен мұрасының халқымыздың рухани орнын белгілеуге үлес қосқан Міржақып

Дулатовтың шағын «Ибраһим ибн Құнанбаев» (1908) және «Абай» (1914) атты екі мақаласы да кірістірілді.

30-шы жылдардың басында Абайдың жеке басын, оның шығармашылығын сынаушылар көбейіп, абайтанудың басына қара бұлт үйірілген кезде, ақын мұрасын қорғап, аяқталмаған мақаласында Абайды қазақ әдебиетінің классигі деңгейіне көтерген, оны терең дәлелдеген Құдайберген Жұбанов болды. Өкініштісі – көлемді мақала ғалымның өз басын жалмаған қуғын-сүргін кесірінен аяқталмай қалды.

Бұл мақалада қазақ арыстарының Абай туралы туындыларын саластыра қарастырып, зерттеулері арасындағы жақындықты, ой-пікір-тұжырым сабақтастықтары туралы баяндамақшымыз.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Ең алдымен ғұлама еңбектеріндегі бір арнаға бағытталатын ортақ мәселенің бастыларының бірі, ұлы ақын нәр алған қайнарларының алғашқысы – Абай поэзиясындағы төл әдебиеттің орны. Ақынды классик дәрежесіне көтеретін қасиеті де осында.

Ө. Бөкейханның азанамасында «Өзінің білуге құштарлығы мен зерделілігінің арқасында қазақтың ғұламаларының халық аузындағы сөздерін, мақалдарын, ертегілері мен накылдарын меңгереді» [3, 111] деп жазады. Бірақ осы қысқа мәліметте Абайды Абай еткен ақынның халқтың ауыз әдебиетінен нәр алған қасиетін дөп басып айтқан.

«Қазақтың бас ақыны» атты еңбегінде А. Байтұрсынұлы келтірген мына бір жолға көңіл аударып көрелік. «Абай өлеңдері қазақтың басқа ақындарының өлеңдерінен үздік артықтығы әр нәрсенің бергі жағын алмай, арғы асылынан қарап сөйлегендіктен» [4, 219]. Соңғы «арғы асылынан қарап сөйлегендіктен» деген тіркестегі арғы асылын, яғни сөздің асылын ақын қайдан алады, әрине халық қазынасынан, ауыз әдебиетінен. Барлық тіл шұрайы халықта. Ахаң мақаласында осыған мысал ретінде ақынның «Аттың сыны» өлеңін талдай отырып, Абай сөздің дәлдігіне, қарапайымдылығына ерекше мән бергендігі сондай «көз алдыға сол жақсы аттың өзі тұрғандай, пішіні келіп елестейтінін» таңдана жазады.

Ж. Аймауытовтың «Абайдың өнері һәм қызметі» деген еңбегінде қазақ тілінің хас шебері болғандығын мына сөздермен жеткізген: «Көкірегіндегі асыл қазынаны барлық ырғағы, нәзік сипатымен қазақтың ұстармаған, ысылмаған жуан тілімен биязы ғып шығаруы әрі ақындығы, «қызыл тілді» шешендігі». Абайдың ақындық өнері, тар жолды бірбеткей еместігін, әр тараулы, сегіз қырлы екендігін былай санамалайды: «мінез түзететіндік (ахлак), тереңнен толғайтындық (пәлсапа), сыншылдық (критика), суретшілдік (художественность), жүректің мұң-зарын, сырын

тапқыштық (лирика), ащы тілдік, ызалықпен күлетіндік (сатира), һәм керемет переводшиктік» [6, 130].

Абайдың халық әдебиетін терең біліп, поэзиясында орынды және дәл пайдаланатындығын, әсіресе Қ. Жұбанов жеріне жеткізіп жазған және бұл өте маңызды мәселеге мақаласының үшінші тарауын түгел арнаған. «Абай және халық әдебиеті» атты бөлімі бүкіл материалдың алпыс пайызын қамтыған. Осы мақаланың бірінші «Еленбеген ерекшелік» деген бөлімінде ғалым Абайды Еділ бойы, Кавказ және бақа түркі классиктерімен салыстыра отырып, қазақ ақынының оқ бойы озықтығының сыры: Абай өлеңдерінің таза, төл қазақ тілімен жазылғандығында, ал олардың поэзиясының араб-парсы сөздерімен «ластанғандығы» деп қорытындылайды. Сөзін дәлелдеу үшін Татарстанның «Абаймен бастас» екі адамының реформаларын мысалға келтіреді. Ш. Маржани дінге қатысты жаңалықтарын ұсынып, тарих жайындағы зерттеулерінен әрі аса алмаған: «татар тілін ислам ласынан арылтудың орнына, кітаптарын араб тілімен жазып», әрі көбінесе арабша сөйлеген. Маржанидің бұл кемшілігінің орнын толтыруға тырысқан Қ. Насыри татар әдеби тілін Қазан төңірегіннің тіліне жақындатқысы келгенмен, оның да «таза татаршасы» Абай қазақшасындай таза бола алмай, араб-парсы сөздерін көп кіргізген «шұбар тіл болатын» [8, 15].

Мақала авторы «Абай және халық әдебиеті» атты бөлімінде Абайдың қалай сөз шыңдағанын ауыз әдебиетінің мол мүмкіндігін қалай пайдаланғанын көрсету үшін ақынның сөз шеберханасына үңілтеді. Алдымен ғалым бұрынғы ауыз әдебиеті үлгілерінің кемшілігін «алтын иек, сары ала қыз» табатын өлең аналарын сынайды. Оған қоса Абай «қазақтың өзге жұрттан сөзі ұзын» екендігін, өйткені онда басы артық қосарлар жүретінін байқады. Қ. Жұбанов ондай артықтардың немесе қыстырма әңгіменің үш түрлі пайдасының барын да жасырмайды: біріншісі, әңгіменің ұзын ырғасын ұғуға кемшілік қылмайтын түрі; екіншісі, тыңдаушының зейінін аударып, миға машық (гимнастика) болады; үшіншісі, әңгіме образ жағынан дұрыс құрылса, негізгі тақырыпты жанды түрде түсінуге себеп болады. Сондай пайдасы болатынын «Шора батыр» жырынан үзінді келтіре отырып дәлелдейді.

Фольклорлық туындыларда бұл қолайлы әдіс. Бірақ жазба әдебиетте бұл тәсіл шығарманың мағынасына нұқсан келтіретіндіктен оның орнына образдылық келеді. Абай осы айырмашылықты көріп қана қоймай артығынан тазартып, қажет жағдайда ескінің шұбалаң қыстырмасын өз қалыбында қалдырмай икемді бейнеге келтіреді [8, 27].

Қ. Жұбанов ауыз әдебиетіне қатысты осы тарауының соңында Абайдың өлең өнері жөніндегі айтқанын біз өте шағындап берген ұлы ақын жаңашылдығын «ұлы сыншылық, барды қайта құрушылығын» дәлелдейтіндей алты баптан тұратын тұжырымдармен аяқтайды. Осындай

жинақтау автор мақаласының атауын «Абайдың қазақ әдебиетінің классигі екендігін» толық, жан-жақты, «таласпай көнуге болатындай етіп» ашып тұр.

Алаш абайтанушы азаматтарының тағы бір көпшілігіне ортақ – бұл Абайдың шығысқа, исламиятқа қатысы мәселесі. Ә. Бөкейхан мақаласында ақын өмірбаяны туралы мәліметтер арасында оның «Семейдегі Ахмет Риза молданың медресесіне түскендігі» аталып өтіледі. Ел билігі мәселесін қозғаған әңгімеден кейін шығыс мәселесіне қайта оралып, «Ислам дінінің далаға орнығуының пайда-зиянына орай жаңа заман талабымен... араб, парсы, түркі тілдерін кітап арқылы үйренеді» дей келіп, Абайдың ел арасындағы дүмше молдалыққа теріс көзқарасы болғандығын, дін бұзарлыққа қарсы сыны айтылады [3, 111].

Бұл мәселе Ж. Аймауытовта ақынның шығысқа, дінге байланысты маңызды туындысы «Алла деген сөз жеңіл» өлеңінің терең ойлы пәлсапасымен өріліп сөз етілетін шеберлігін атап өтумен ерекшеленеді.

Ал М. Дулатовта Абайдың шығармашылық тұлғасын байыптағанда «тілі ләзатты, араб, парсы түрік, қалмақ тілдерінен хабардар...» деп көрсетіледі.

Абайдағы шығыс, дін мәселесі А. Байтұрсынұлында да қысқа қайырылып, тек бала кезінде «қырда мұсылманша оқыған», «13 жасқа шығарда Семейде Ахмед Ризаның медресесінде оқыған» [4, 217] деген мәліметтермен шектеледі.

Есесіне Қ. Жұбанов мақаласында бұл кеңінен қамтылатын өзекті мәселеге айналып, «Абай және шағатай әдебиеті» деген тарауының басты әңгімесіне ұласады. Тарауда а) алдымен жалпы шығыс әдебиеті мәселесі соның ішінде ортаазиялық түркілердің төл әдебиеті болып есептелетін шағатай әдебиетіне жататын жас Абайдың еліктеуден туған үш өлеңі («Иүзи – рәушан, көзі – гәуһар», «Фзули, Шәмси, Сәйхали», «Әлифби») талданады. Жұбанов пікірінше бұл туындылар ақынның «әлі шағатай өнеріне сын көзімен қарауға шамасы келмеген», «ақындық беті ашылмаған балаң кезі» өлеңдері үлгісі деп бағаланады. Алдыңғы екі өлеңінен «Әлифбиге» автордың көзқарасы бөлектеу. Мұны жазған кезде Абай шағатай дәстүрінен біртіндеп кетіп, «қазақтың өз үлгісіне қайта бейімделе бастаған кезі болу керек» деп түйеді.

Осы тараудың ә) екінші бір қыры, әрі күрделі қыры – шағатай әдебиетіндегі мистицизм мәселесі туралы. Мұндай лирика негізінен жалындаған махаббаттан тұрады, бірақ ынтықтықтың нысаны беймәлім, жыныссыз ғашықтық. Ғалым «иран-шағатай лирикасының тән «мені» – «нәпсі» деп жобалайды. Сондықтан ұлы ақын ғашықтықты қаншама өзегін өртей суреттесе де, ғашығының аяғын жалап, басын бүкпейді. Шығыстық мистицизміндегі көнбістілікке, құлдық идеяға бармайды. Ең әрі барғанда «саған құрбан мал мен бас» дейді, бірақ «мендігін» сақтай, намысына дақ түсірмей өледі. Қорытындылай келе Қ. Жұбановтың түйгені – біріндегі

«меннен» қашу, біріндегі менді ардақтау Абай мен шағатайдың басын қоспайды» дей отырып, дегенмен сопышылдық Абай поэзиясына шалығын тигізгендігін мойындайды [5, 18].

Абайға қатысты мақалаларында алдындағы қарастырылған мәселердей кең қамтылмағанмен үш алаш азаматының да айналып өте алмағаны ұлы ақынның жеке басының ізденістері болсын, шығармаларындағы ой тереңдігі болсын, өзі өмір сүрген қоғам дамуына, әлеуметтік ортаға көңілі толмаушылық, жалғыздық, түңілушілік сияқты ойшылдық толғаныстары.

Тағы да Әлихан Бөкейханның мақаласынан бастайық. Автор бұл мәселеге (ойшылдыққа, ізденіске) Абайды жақындатқан «дүниеге көзімді ашуға үлкен себепкер» орыс достары болғанын баса айтады. Абайдың афоризмге айналған атақты «күншығысым күнбатыс,.. болды» деген сөзінің бірінші жартысының тап осы кезге қатысты ғой деп ойлауға негіз бар. Ақын дүниетаным көкжиегін кеңейту мақсатында Спенсердің «Тәжірибелерін», Льюистің «Позитивті философиясын», Дрепердің «Европалық ақыл ойының дамуын», Н. Г. Чернышевскийдің «Современнигіндегі» қоғамдағы үдерістерді терең талдауға негізделген саяси-әлеуметтік мақалаларын оқиды. Сонымен қатар орыс әдебиетінен Лемонтовтың шығармаларын сүйіп оқып, оның «Ой», «Дұға» және т.б. өлеңдерін ден қоя аударарды. Орыс ақынының бірінші аталған туындысындағы «Ой қозғарлық артқыға түк қалдырмас...» жолындағы Ресей қоғамындағы кертартпалыққа қарсы қыжылы Абайдың өз заманының, өз ортасының керенаулығына деген өкпе-назына ұласады.

А. Байтұрсынұлы мақаласында Абайдың терең ойшылдығы туралы оның өлеңдеріне байланысты айтылады. Алдымен Ахаң алғаш Абай өлеңдері жазылған дәптер қолына түсіп, ақын өлеңін түсініксіздей абдырап қалғанын жазады. Кейбір өлеңдерінің мағынасын біреу баяндап ұқтырғанда ғана түсінетінін жасырмайды. Сондықтан Абай сөздері адамның түсінуіне ауыр екені көпшілік мойындайды. Осы арада мақала авторы оның себептерінің бетін ашуға талаптанады. Біріншіден, Ахаң пікірінше, ол ауырлық Абайдың айта алмағанынан болған кемшілік емес. Ақын «не жазса да түбірін, тамырын, ішкі сырын, қасиетін қармай жазады». Яғни, түсіне алмаушылық сыры, ақын жазғандарының мағынасының тереңдігінде. Бұл екіншіден. Үшінші себеп, терең мағыналы өлеңді, немесе қара сөзді «оқушыларының түсінерлік дәрежеге жете алмағандығынан болатын кемшіліктен» деген қорытындыға келеді. Бұл айтылған дұрыс тұжырымға бас изеуден басқа шара жоқ.

Осы жағдайды түсінген абайтанушылар ақынның туғанына 150 жыл толуы қарсаңында Абай өлеңдері мен қарасөздерін халыққа жақындату мақсатымен бұрынғы «Қазақстан коммунисті», кейіннен «Ақиқат» журналында және т.б. баспа беттерінде ақын туындыларын терең талдауға кірісті. Бұл жұмысқа әсіресе белсене кіріскен Ғарифолла Есім мен Тұрсын Жұртбаев болды. Сол

кезде «Ақиқат» журналынан бұл екі зерттеушінің кейде кезектесіп, кейде қатар Абай өлеңдерін жұртшылыққа ұғынықты етіп талдаған терең талдауларын асыға күтетін. Кейіннен сол талдауларын Ғ. Есім «Хакім Абай» кітабына енгізіп бастырды. Т. Жұртбай сол мақалалары негізінде «Күйерсің, жүрек,.. Сүйерсің!» деген жинағын шығарды. Белгілі мөлшерде герменевтикалық тәсіл деп аталатын терең талдауға Мұзафар Әлімбаевтың да қатысқаны белгілі.

Ұлы ақынды қазақ әдебиетінің классигіне жатқызуды дәлелдеуге тырысқан Қ. Жұбанов, әрине, классиктік мағынаның құрамына Абайдың ойшылдығын енгізетіні ақиқат. Өмірінің соңғы оншақты жылында Ақтөбе университетінде қызметте болып, әкесінің атындағы зертхананы басқарған Есет Құдайбергелі Жұбановтың айтуынша бұл аяқталмаған мақаланың келесі тарауы Абайдың ойшылдығы мен дүнитанымына арналуға тиіс болған. Олай деуімізге негіз де жоқ емес, себебі оның осы көлемді мақаласында оның ойшылдығы тек бір-ақ жерде ғана айтылады. Бұл мәселе туралы үлкен әңгімені арнайы тарауға қалдырған сияқты. Бірақ соның өзінде үлкен ғалым сыналап болса да бұл күрделі мәселе жөнінде сөз қозғамай кете алмаған. Оның қысқа да болса ауыз толтырып айтқаны: «Абай – ойшыл ақын». Бұл тұжырым алдындағы Ахаңның пікіріне жақын, бірақ Қ. Жұбанов ақын өлеңінің түсінуге қиындығына акцент салмайды. Әңгіме негізінен өлеңдегі пікір тереңдігі мен ондағы сезімнің ойшылдығы, өлеңнің мазмұны мен түрінің қабысуы туралы.

ҚОРЫТЫНДЫ

Мақалада талдаудың бағыты етіп Ә. Бөкейханның мақаласы болғанын тағы ескертеміз. Абай нәр алған қайнарлардың ақын поэзиясындағы төл әдебиеттің орны мен Абайдың Шығысы мәселесін ғана алынды және туындылары сөз болған алаш азаматтарының өткен ғасырдың 20–30 жылдарындағы еңбектеріндегі Абайдың ойшылдығы туралы пікірлері сөз болды. Талдаулар мен ой-түйіндеулерімізді жеткізу барысында олардың көпшілікке белгілі туындыларындағы үндестік әңгімеміздің өзегі болды. Қарастырылған осы үш мәселенің өзі абайтануда белгілі орны бар, туындыларын әр жылдары, әр жағдайда жазған ұлт жанашырларының ұлы Абайға деген ой-тұжырымдарының жақындығын толық көрсетіп отыр деп қорытындылай аламыз.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Абай.** Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Т. 1. – Алматы : «Жазушы», 1995. – 336 б.

2 **Абай.** Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Т. 1. – Алматы : «Жазушы», 1995. – 382 б.

3 **Бөкейханов, Ә.** Абай (Ибраһим Құнанбаев) (Ғұмырнаманьң алғы сөзі Т. Жұртбайдікі). (1905) // «Жұлдыз» журн. – № 9. – 1991. – Б. 110–114.

4 **Байтұрсынов, А.** Қазақтың бас ақыны. (1913). // Шығармалары. – Алматы : «Жазушы», 1989. – Б. 298–304.

5 **Аймауытов, Ж.** Абайдың өнері һәм қызметі. Абайдан соңғы ақындар, Журнал туралы. // Алты томдық шығармалар жинағы. – Т. 6. – Алматы : «Ел-шежіре», 2013. – Б. 125–129, 129–135, 135–141.

6 **Дулатов, М.** Абай (1904). Ибраһим ибн Құнанбаев (1908) // Бір томдық таңдамалы шығармалары. – Алматы : «Ана тілі», 2010, 171–172 б.

7 **Жұбанов, Қ.** Абай – қазақ әдебиетінің классигі. // Абай тағылымы. – Алматы, «Жазушы», 1986, 14–32 б.

Материал 17.09.18 баспаға түсті.

Б. Т. Бораш

Деятели Алаша о духовных источниках Абая

Филологический факультет,

Актюбинский региональный государственный университет

имени К. Жубанова,

г. Актөбе, 030000, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 17.09.18.

B. T. Borash

Alash's writers on the spiritual sources of Abai

Philological Faculty,

K. Zhubanov Aktobe Regional State University,

Aktobe, 030000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 17.09.18.

Статья о значительном вкладе в становление абаеведения А. Букейхана, А. Байтұрсынова, М. Дулатова, Ж. Аймауытова и К. Жубанова, подспудно понимавших, что наследие Абая является той спасительной духовной силой, которая поможет казахскому народу вырваться от нищеты, отсталости и приблизиться к культурным странам мира. Прошлогоднее столетие национального движения Алаша, которое очень тепло отметили в стране, и, которое совпадает с призывом Елбасы к духовному обновлению нашего общества, требует еще раз обратиться к наследию вождей Алаша. Для лучшего понимания как они близки к духу Абая в статье взята программная статья К. Жубанова, одного из глубоких толкователей

его мировоззренческих взглядов, об их трех истоках. Как показывает сравнительный анализ их трудов по абаеведению, по всем трем направлениям: и по отношению к западной культуре, и по близости к Восточным истокам, особенно по отношению родной культуре взгляды их очень близки.

The article considers the significant contribution to the development of Abay studies by A. Bukeykhan, A. Baytursynov, M. Dulatov, Zh. Aymautov and K. Zhubanov, who implicitly understood that Abai's heritage is that saving spiritual force that will help the Kazakh people to escape poverty, backwardness and to come closer to the cultural countries of the world. Last year's centenary of the national Alash movement, which was very warmly celebrated in the country, and that coincides with President's call for spiritual oblation of our society, calls once again to address the legacy of the leaders of Alash. For a better understanding of how close they are to the spirit of Abai, the article takes a programmatic article by K. Zhubanov, one of the deep interpreters of his world outlook, about their three sources. As the comparative analysis of their works on Abai-studies shows, in all three directions: both in relation to the western culture, and to the Eastern sources, especially in relation to their native culture, their views are very close.

FTAMP 801.81

Б. Т. Бораш

ф.ғ.д., профессор, Филология факультеті, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ., 030000, Қазақстан Республикасы
e-mail: bayan.borash@mail.ru

ПУШКИН ЗАМАНЫНДАҒЫ ОРЫС ЖАЗУШЫЛАРЫНЫҢ ҚАЗАҚТАР ТУРАЛЫ ЕҢБЕКТЕРІ

Мақалада Пушкиннің қазақ жеріне келуі, қазақ әдебиетіне деген ықыласы, оның Ресей шет аймақтары халықтарының өмірінен алынған «Кавказский пленник» еңбегіне орыс жазушыларының еліктеушілігі. Соларды ішінде Н. Муравьев сияқты ақын «Киргизский пленник» деген атауынан бастап, сюжеттік құрылысы, бас кейіпкерлерінің іс әрекетіне шейін ұлы ақынды құр қайталаушылыққа барған. Дегенмен мақалада қазақ тақырыбын көтерген XIX ғасырдың 30-жылдарындағы орыс қаламгерлері қазақ қоғамындағы, соның ішінде орыс-қазақ қарым-қатынасын шынайы көрсете алғаны көрсетіледі. А. Крюковтың қазақ рулары арасындағы «Киргизский набег» повесінде барымта мәселесінің барын суреттесе, В. Ушаковтың «Қырғыз-қайсақ», В. Дальдің «Бикей мен Мәулен» шығармаларындағы қазақ қоғамын алға тарта алатын жегерлі күш барын көре білгендігі жөнінде В. Белинскийдің жоғары баға алғандығы, соңғы екеуінің повестері неміс, француз тілдеріне аударылып, қазақ сахарасындағы жағдайлардың әлемге таныла бастағандығы айтылады.

Кілтті сөздер: қазақ эпосы, еліктеушілік, барымта, қайсарлық, шетел тілдеріне аударылуы.

КІРІСПЕ

Қазақ-орыс әдеби байланысының сонау Пушкин заманымен үндесетін, дәстүрі ғасырларға ұласатын терең тамыры бар. Мысалы, А. С. Пушкиннің қатысуымен 1830 жылы Петербургте шыққан «Литературная газета» кең байтақ Россия жерінде орналасқан басқа халықтар, соның ішінде қазақтар туралы да жариялап, сол материалдардың «Азия туралы деректердің Еуропалық қоймасы үшін» де маңызы барлығын атап айтқаны бар. Кезінде орыстың ұлы ақыны қазақтың халық поэзиясына қызығушылық білдіргені де белгілі. Пугачев көтерілісін зерттей жүріп, қазақ жеріне табаны тигенінде Пушкин өтінішімен *«Қозы Көрпеш Баян сұлу»* жырының сюжеті жазылып

алынған болатын. Қазақ халқы туралы әңгімелерден, ауыз әдебиеті үлгілерімен танысуынан ақында бұл халықтың зор рухани күші мен әлі танылмай жатқан таланты, жігері туралы жарқын түсінік қалыптасады. Сондықтан болар оның әйгілі *«Ескерткіш»* атты өлеңінің бір нұсқасында «И назовет, меня всяк сущий в ней язык» деп келіп, Ресейде оны ұмытпайтын халықтарды санамалайтын келесі жолын «...и друг степей киргиз» деп аяқтапты. Ұлы ақынның ұлылығының белгісі болар қазақ халқының да өзін әрдайым есте сақтайтынын болжап кеткен. Ұлы Абайдан бастап, Шәкәріммен жалғасып, одан кейінгі ақын-жазушылар шығармаларында ақын есімі үлкен ілтипатпен аталып, шығармалары үзбей насихатталып келе жатқан Пушкин бүгінгі күндері де ұмытылған жоқ. Путинмен өткен бір жылдары кездесуінде Президентіміздің ұсынуымен 2006 жыл Қазақстанда – Пушкин жылы, ал Ресейде – Абай жылы деп аталып, екі ұлы ақынды бұрынғыдан да кеңірек насихаттау, тану жылы етуге келісілген-ді.

Пушкиннің қазақтар туралы осындай жылы сезімінің қалыптасуына оны Орынбордан Орал қаласына дейінгі саяхатына жолсерік болған қазақ халқының тұрмысын, мәдениетін жетік білетін Владимир Дальдің ықпалы болғаны сөзсіз. Ол қазақ даласының көптеген белгілі адамдарымен жақын таныс болған, соның ішінде Бөкей Ордасының ханы Жәңгір де болған. Кеңес заманында бұл таныстық жөнінде айтылмаған немесе 1956 жылы КСРО ҒА-ның баспасында жарық көрген М. И. Фетисовтың «Ресей мен Қазақстанның Әдеби байланыстары» атты кітабындағы сияқты бұрмаланып көрсетілген. Біздің пайымдауымызша ұзақ жолда В. Даль даланың бұл ерекше билеушісімен өзінің таныстығы туралы А. С. Пушкинге айтпауы мүмкін емес, сондықтан ақын Жәңгір хан туралы білген деп болжауға болады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Пушкиннің алғашқы туындыларының бірі – *«Кавказ тұтқыны»* тақырыбының ерекшелігімен, шеберлігінің биіктігімен XIX ғ. 20-шы жылдары оқырмандарының едәуір қызығушылығын және біршама еліктеушіліктер туғызды. Пушкин поэмасының осындай еліктеушілер тобына 1828 жылы басылған Н. Н. Муравьевтің (1775–1845) *«Қырғыз тұтқыны»* атты өлеңмен жазылған повесі өзінің орыс әдебиетіндегі орыс-қазақ романтикалық тақырыбын игеруге ең алғашқылардың бірі болып әрекет жасауға ұмтылыс есебінде назар аударды. Бірақ автордың Пушкиннің ықпалымен таңдалған тақырып, жай ғана мазмұны төмен қазақ әуеніне жазылған вариациялардың бірі болып шықты. Автордың өзі шеберлік жөнінен ұлы замандасына бәсеке бола алмайтынын әбден сезінген болатын. Н. Муравьевтің өлеңмен жазылған повесі Белинскийдің назарын аударып, оның теріс пікірін туғызды.

Дегенмен XIX ғ. 20-шы жылдары Н. Муравьевтің осы қарапайым тәжірибесінің өзі аз зерттелген қазақ тақырыбын қозғағандығымен белгілі бір қызығушылық туғызды. Муравьевтің туындысы орыс қоғамының жаңадан назарын аударып келе жатқан Қазақстан мен Орта Азия халықтарының өмірін суреттеуге жай экзотикалық түрде келе салмай, міндетті түрде шынайы ұлттық өмірін беретіндей пушкиндік позицияда келудің қажеттігін ескерткендей болды.

«Қырғыз тұтқынының» сюжеті «Кавказ тұтқынының» сюжеттік желісін толыққа жақын қайталайды. Қырғыздар (яғни қазақтар) Қазақстанның Ресейге толық қосылып болмаған кезіне дейінгідей жылқыларды күзетіп жүрген орал орыс-қазақтарының бір тобына шабуыл жсайды. Осы топтың бір мүшесі жаралы Федор тұтқынға түседі. Қазақ ауылында ол Баян атты сұлу қызға ғашық болады. Баян Федордың тұтқыннан қашып шығуына жәрдемдесіп, өзі де ауылдан кетеді. Қуғындар қашқындарды қуып жетеді. Қашқын жастар қосылады.

Айта кету керек, сюжеттегі айқын еліктеушіліктің барына қарамастан сол кездің шынайы қайшылықты өмірінен белгілер де жоқ емес. Олар: қазақтар мен орал қазақтары арасындағы шарпылыстардың жиі болатындығы, кейбір орыстардың қазақтарға, керісінше қазақтардың орал қазақтарына тұтқынға түсуі және көбінесе қазақардың кеңдігі мен мейірбандығынан қолына түскен орыстардың жағдайы жайлы болып, ал оыстардың қолына түскен қазақтарға қорлық көрсетіліп, жағдайлары қасіретті шындық болатын.

«Қырғыз тұтқынының» кемшілігі – таңдаған сюжетінде емес, өткен ғасырдың алғашқы онжылдығындағы қазақтың нағыз болмысын дұрыс білмеуінде, бұрмалап көрсетілуінде. Муравьевке сол кездегі Қазақстан көршілеріне жорық жасаудан басқаны білмейтін, тағылық, қарақшылық билеген мына өлең жолдарындағыдай:

«Киргизцы буйною толпой,	И кони скачут веселей.
Чуть озаренные луной,	Сыны губительного края,
Летят, как вихорь, в чистом поле;	Могучи, с бодрою душой,
Лелеют, холят их коней,	И смерть, и гибель презирая,
Узду пускают им по воле,	Отважно мчатся на разбой», –

жалған-романтикалық түрде көрінді.

Қазақ өмірін дұрыс білмегендіктен, алдымен алып батыр қарт Котлубай мен оның қызы Баянның портреттік суреттеулері мен кейіпкерлік мінездерінде өмірлік дәлдік жоқ, олардың әдеби бейнелері схемалық түрде ойдан шығарылған. Автордың қазақ тұрмысына шорқақтығы сондай – қазақ даласын ұлысқа бөледі, авторша қымыз – бұл түйенің сүті, қалым (қалың мал) – қалыңдық және т.т.

Н. Муравьевтің «Қырғыз тұтқыны» әлдеқашан ұмытылған шығарма. Қазіргі бұл өлеңмен жазылған повесті еске алып отырғанымыз оның пушкиндік дәуірдегі әдеби өмірдің бір көрінісі түрінде, ұлы ақынның

ықпалымен қазақ халқының көркемдік өмірін көрсетуге тырысудың негізінің қалай қалана бастағанын көрсету болатын.

XIX ғ. басында А. С. Пушкин бастаған «Литературная газетаның» беттерінде қазақ еліне қатысты материалдар едәуір орына ала бастайды. Мысалы, украин, кавказ, татар-башқұрт тақырыптарына қатысты басылымдардан гөрі, ол кезде аз таныс Қазақстан турала материалдар 3–4 есе көп басылым көрген. Пушкин Ресейді қазақ халқымен қоян-қолтық таныстыруды бір жүйеге қою керек деген пікірде болған [6, б. 318]. Оған дәлелдің бірі – ұлы ақынның өзі жаңада ғана ұйымдастырған «Литературная газетаның» «Северные цветы» атты 1830 жылғы альманахының шыққандығы туралы хабарламасында қазақ даласындағы феодалдық-рулық қақтығыстардың «барымта» деп аталатын бір түрінің шынайы суреттемесін беретін А. П. Крюковтың (1800–1833) *«Киргизский набег» («Қырғыз барымтасы»)* атты шығармасын оқырмандардың назары ұсынады. Ал соңғы санында (31.01.1830) редакция сол автордың «Киргизцы» деген атпен берілген *«Якуб-батыр»* деген повесінен үзінді жариялады. Үзіндіге редакция атынан алыстағы далалық көшпенділерге орыстың әдебиетші қайраткерлерінің достық қатынасы бідірілген қысқаша, бірақ мазмұнды алғысөз берілген. К. деген біреу (сірә, Крюковтың өзі болу керек) редакция атынанан:

«Үзіндісі беріліп отырған повесть осыдан бірнеше жыл бұрын жазылған. Автор мұнда өзімізбен тығыз байланыста тұратын, мүмкін кейбір Африканың, Жаңа Жердің (Новый Свет) тағы тұрғындарынан аз білетін, өзіндік ерекшеліктерімен қызық халықтың әдетін, ғұрпын, сенімдері мен рәсімдерін суреттеп бергісі келді. Повестің кейіпкері Яков немесе Якуб батыр – жас кезінен ордалықтардың тұтқынына түскен және олардың діни-снәмін, тілін, әдетін қабылдаған орыс. Бірақ ол ежелгі славяндарша рухының беріктігін, денесінің мықтылығын, сүйкімді сырт келбетін сақтаған» деп Алғы сөз жазған.

Пушкиннің айтуымен болмаса да, оны келісімімен жарияланған келтірілген үзінділері ретімен сәтті таңдалған Крюковтың повесі қазақ халқының өмірі туралы дұрыс түсінік береді. Киіз үйдің дәл этнографиялық суреттелуі, сұлтан Нұралы мен ақсақалдардың сот талдауына қатысуы, дала сәуегейлерінің (бақсы-балгерлерінің, жаурыншыларының) ерекше келбеттері, Арал теңізінің жағалауындағы қабан-шошқаны аулауға (атуға) шығу, ұлттық ас мәзірі, соңында барымтаға дайындық – мұның бәрінің үлкен танымдық қызықтырарлық мәні болатын.

Үзіндіде Якуб батыр атанған жайырма екі жастағы Яковтың бейнесі беріледі. Алдақашан тұтқынға түскен орыс жігіті Бөкей ордасында өз адамы болып кетеді, ханның бақташысы, әрі сенімді оққағары болып істейді. Оның басшылығымен Нұралы ханның адамдары малды қуып әкелуге (бармтаға) шығатын болған. Крюковтың байқағыштығымен қазақтардың поэтикалық

суырыпсалма өнеріне бейімділігі, олардың өлеңдерінде жергілікті өмірдің барлық маңызды оқиғалары қамтылатындығы жазылады.

Бұл басылымның айрықша мәнділігі – мұнда қазақ халқының еркіндік сүйгіштік, өз қадірін сезінуі, орыс халқына құрмет және поэтикалық қабілеттілігі сияқты ұлттық қасиеттері үлкен құрметпен сипатталған.

Басқа халықтармен қатар, орыс едебиетінде қазақ халқының тұрмыс тіршілігі, әдет-ғұрпы, мақсат-мұраты шыншылдықпен бейнеленгені белгілі. Қазақ халқының ауыз әдебиетін білуге зер салып, оның кейбір эпос сюжеттерімен танысу арқылы А. С. Пушкиннен басталған игі дәстүр В. А. Ушаковтың (1789–1838) *«Қырғыз-қайсақ»* повесінде өрістей түсті.

XIX ғасырдың алғашқы ширегінде жарық көрген «Қырғыз-қайсақ» повесі орыс әдебиетінде қазақ тақырыбына жазылған алғашқы шығармалардың бірі еді. В. А. Ушаковтың «Қырғыз-қайсақ» повесі неміс тіліне аударылып, 1834 жылы Лейпцигте басылды. Сөйтіп, Ушаковтың повесі арқылы орыс жұртшылығы мен кейбір шетел оқушылары қазақтар туралы алғаш хабардар болды. Повесте қазақ халқының тұрмысы, салты, әдеті, кәсібі, жер жайы, оның басқа халықтар сияқты ынта-жігері, өзіндік ойы, талабы, мінез-құлқы адамдық қасиеті мол екені әңгімеленді. Шығарманың басты кейіпкері тамаша жас офицер Виктор Славин өзінің сұлулығымен, білімділігімен, мәдениетімен, алғырлығымен өз ортасының құрметіне ие болады. Ол ашаршылық, жоқшылық кезінде ауқатты орыс семьясына кез болып, онда күтім, тәрбие, білім алып, ержеткен қазақ баласы Виктор Славин образы арқылы арқылы гуманист жазушы Ушаков көшпелі халықтардың бойында да асыл адамгершілік қасиеттер барын, оларға тиісті жағдай жасалуы керектігін айтпақ болған.

Өткен ғасырдың 20–30-шы жылдары қазақ тақырыбына алғашқы орыс повестерінің шығуы қоғамдық ынтаның Шығысқа бет бұруының, соның ішінде дамып келе жатырған саяси, экономикалық және мәдени өмірдегі орыс-қазақ қатынастарының өрістеуінің белгісі болатын. Бұл Шығысқа деген қоғамдық қызығушылықтың өсуінің бір-бірімен келіспейтін екі таптық: демократиялық және отаршылық бағыты пайда болды. Бір жағынан алдыңғы қатарлы орыс қайраткерлері екі халық арасындағы қарым-қатынасты қалыптастыруды көздесе, ал екінші жағынан жылдан-жылға патша үкіметінің Шығыста өз өктемдік жағдайын бекіту жолындағы саяси белсенділігі үдей түсті. Соның куәсі ретінде қазақтар арасында орыстың әкімшілік басқаруын іс жүзіне асыратын 1822 жылғы «Сібір қырғыздарының жарғысы» болды.

Біз мақаланың басында Пушкиннің қазақтар туралы жылы сезімінің қалыптасуына оны Орынбордан Орал қаласына дейінгі саяхатына жолсерік болған қазақ халқының тұрмысын, мәдениетін жетік білетін Владимир Дальдің ықпалы болғаны жөнінде айтқанбыз. Ол қазақ даласының көптеген белгілі адамдарымен жақын таныс болған, соның ішінде Бөкей Ордасының

ханы Жәңгір де болған. Кеңес заманында бұл таныстық жөнінде айтылмаған немесе 1956 жылы КСРО ҒА-ның баспасында жарық көрген М. И. Фетисовтың «Ресей мен Қазақстанның Әдеби байланыстары» атты кітабындағы сияқты бұрмаланып көрсетілген. Біздің пайымдауымызша ұзақ жолда В. Даль даланың бұл ерекше билеушісімен өзінің таныстығы туралы А. С. Пушкинге айтпауы мүмкін емес, сондықтан ақын Жәңгір хан туралы білген.

Орыстың көрнекті реалист жазушысы, ірі ғалым, қоғам қайраткері Владимир Иванович Даль (1801–1872) Батыс Қазақстан өлкесінде, Жайық жағасында сан рет болған сапарларында қазақ елінің байырғы өмірін зерттеп, қазақтар өмірінен жазған *«Бикей мен Мәулен»* повесін, *«Майна»*, *«Түн ортасы»* сияқты әңгімелерін, «Орал қазақтары» атты очеркін жазған болатын. Даль қазақ халқының екі жақты езушілік бұғауында, қарағңы қыспақ, тар замандағы қалып-кейпін көріп, іштей жаны ашиды, осындай аянышты халде жүрсе де қазақтардың сергек, өмірге ынталы, білімге құштар қасиеттерін байқап, «Қазақтар өнерге, білімге, ғылымға құштар. Тек соның бұлақ бастауын ашаң-ақ болды, бұл ұлтта тоқтау жоқ. Шіркін, білім бұлағының қайнар көзін аршитын пенде болса», – деп жазды. Даль қазақтардың кең пейілділігін, қайырымды, мейірімділігін, қонақжайлығын да аса ілтифатпен әңгімелей келіп, «...қазақ жерін өттің екен әмиянды қалтаңа салып қой! Жылтыдатып тиын санап отырғаның бұл елдің әдет-ғұрпына ерсі. Ал, мейман боп үйіне келдің екен – асы дайын. Шипалы қымызы және бар...» – деп жазған еді.

Қазақ халқының өткендегі өмірінің кейбір қырын тамаша суреттеген «Бикей мен Мәулен» повесі 1836 жылы жарық көрісімен-ақ оқырмандардың, алдыңғы қатарлы оры сынының, В. Г. Белинскийдің жоғары әділ бағасын алған-ды. Бір тамашасы В. И. Дальдің «Бикей мен Мәулен» повесі француз тіліне аударылып, 1845 жылы Парижде басылып шықты. Сөйтіп, шетелдіктер де озық орыс әдебиетінің арқасында қазақ халқының өмірімен таныса бастаған еді. Қазақ тақырыбын кең ауқымда қамтыған «Бикей мен Мәулен» повесі арқылы шетелдіктер алыс елдің өмір-тіршілігімен, салт-сана, әдет-ғұрпымен, адамдарының қалып-кейпі, іс әрекеті, мінез-құлқымен танысты. Повесте кедей қызы Мәуленнің еріксіз күйеуге беру салтына ашықтан-ашық қарсы шығу талабы әңгімеленеді. Етітірі, еңбекқор, сүйкімді Мәулен қалың малға сатып алған сұмырайдың бірнеше әйелінің бірі болудан бас тартып, ата-анасының ырқына көнбестен сүйгеніне – Бикейге тұрмысқа шығады. Екі жастың бұл некесі, бас бостандығына талпынуы ұзаққа созылмайды, Бикей қас қолынан қаза табады, жазықсыз жанды өлтірген жауыздарды жазалауды өтініп, Орынбор губернаторына шағым еткен Мәуленді ешкім тындамайды. Сүйенері жоқ жалғыз қалған Мәулен күйзелісте, күңіренуде қаза табады. Сөйтіп, кедей қазақтардың ауыр халі шыншылдықпен бейнеленген.

В. А. Ушаковтың «Қырғыз-қайсақ» повесі мен В. И. Дальдің «Бикей мен Мәулен» шығармасын В. Г. Белинский жоғары бағалаған-ды. «Қырғыз-қайсақ» пен «Бикей мен Мәулен» повестерінің өткен ғасырда-ақ бірі неміс, екіншісі француз тілдеріне аударылып, берлин мен Парижде жарық көруі орыс халқы мен қазақ халқының тарихи достығының тамаша бір көрінісі, бұл достық шетелдердің де прогрессшіл адамдары, оқырмандарының назарын аудару бастағанын байқатады.

ҚОРЫТЫНДЫ

А. С. Пушкиннің «Кавказ тұтқыны» (1821 ж.) поэмасы арқасында орыс әдебиетіне Ресей шет аймақтарындағы халықтар өмірі туралы тақырып енгізілген болатын. Ақынның жергілікті халықтың қонақжайлығы мен мейірбандығы, еркіндікке ұмтылысы сияқты қасиеттері орыс оқырмандарының олардың өміріне қызығушылығын туғызды. Ұлы ақын туындысының мұндай зор жетістігі орыс қаламгерлері арасында едәуір еліктеушілер де туғызбай қойған жоқ. Олар Пушкиннің Кавказ тақырыбын кеңейтіп, қазақтар туралы да жаза бастады. Олардың арасында жергілікті халықтың шынайы өмірін суреттеуден гөрі экзотика қуған, күр еліктеушілік те болды. Осындай-лардың қатарында орыс ақыны Николай Муравьевтың бас кейіпкерлердің есімдерінен басқасын: тіпті атауы мен негізгі сөжетіне шейін едәуір қайталайтын өлеңмен жазылған «Киргизский пленник» («Қырғыз тұтқыны») атты романы бар. Сонымен қатар Қазақ тұрмысының кейбір келенсіздеу жақтарын шынайы суреттеген, орыс қарашекпендерінің (казактарының) қазақтарға жасаған қиянаттары да ашық жазылған Александр Крюковтың «Қырғыз барымтасы» («Киргизский набег») мен «Якуб батыр» повестерін атауға болады. Бұлар орыс әдебиетіне онша танылмаған жазушылар болатын. Сонымен қатар туындылары қоғамға біршама таныс, В. Белинский тарапынан шығармаларының шынайлығына қарай орыс әдебиетіндегі «таң қаларлық және күтпеген» құбылыс деп бағалаған Василий Ушаковтың «Қырғыз-қайсақ» повесі болды. Осылардың ішінде XIX ғасырдың 30-жылдары қазақ тақырыбына барған, «Бикей және Мәулен» повесінде және әңгімелерінде жалпы қазақ халқының болашағына үлкен сеніммен қараған, ол туралы зор ілтифатпен жазған ғалым, жазушы, этнограф Владимир Дальдің орны ерекше. В. Ушаков пен В. Даль повестерінің Берлин мен Парижде жарық көруі орыс-қазақ достығына шетелдердің прогрессшіл оқырмандарының назарын аудару бастағанын байқатады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Пушкин, А. С. Избранные произведения в двух томах. Т. 1. Издательство «Художественная литература», – Москва, 1965.

2 **Фетисов, М. И.** Пушкин и русско-казахские литературные связи. // Литературные связи России и Казахстана. – М. : Изд. АН СССР, 1956. – С. 35–60.

3 **Муравьев, Н. Н.** Биографические данные. [Электронный ресурс]. – <http://ru.wikipedia.org/wiki/>.

4 **Крюков, А. П.** Киргизский набегъ. «Северные цветы». – СПб, 1829. [Электронный ресурс]. – <http://az.lib.ru>.

5 **Крюков, А. П.** Киргизцы (Отрывок из повести «Якуб-Батырь») [Электронный ресурс]. – <http://ru.wikipedia.org/wiki/>.

6 **Әуезов, М.** Барымта. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. Т. 3. – Алматы : Ғылым, 1998. – Б. 87–100.

7 **Жұртбай, Т.** «Барымта» әңгімесі. Мұхтар Әуезов. Энциклопедия. – Алматы : Атамұра, 2011. – Б. 175.

8 **Кемелбаева, А. М.** Әуезовтің «Барымта» әңгімесі. // «Абай». – № 2. – 2007. – Б. 70–73.

9 **Елеукенов, Ш.** Мағжан және батыс-шығыс классикасы (А. П. Крюковтың «Жақып батыр» повесі тур.). // Мағжан (Өмірі мен шығармагерлігі). – Алматы : «Санат», 1995. – 318 б.

10 **Сабаншиков.** «Рын-Пески». // «Заволжский муравей». – № 12. – 1832. [Электронный ресурс]. – <http://ru.wikipedia.org/wiki/>.

11 **Аксаков, И. С.** Биографические сведения. [Электронный ресурс]. – <http://ru.wikipedia.org/wiki/>

12 **Булгарин, Ф. В.** «Иван Иванович Выжигин». Роман. // Сочинения. – М. : Современник, 1990. [Электронный ресурс]. – <http://az.lib.ru>

13 **Порудоминский, В. И.** Даль. Серия «Жизнь замечательных людей». – М. : Издательство «Молодая гвардия», 1971.

Материал 17.09.18 баспаға түсті.

Б. Т. Бораи

Казахская тема в произведениях пушкинского периода

Филологический факультет,
Актюбинский региональный государственный университет
имени К. Жубанова,
г. Актобе, 030000, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 17.09.18.

В. Т. Borash

Kazakh theme in works of the Pushkin period

Philological Faculty,
K. Zhubanov Aktobe Regional State University,
Aktobe, 030000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 17.09.18.

В статье повествуется о пребывании Пушкина в Казахстане, его интерес к жизни казахов, их эпической поэме «Козы Корпеш – Баян сұлу». Пушкинский «Кавказский пленник» вызвал живой интерес к жизни народов окраин империи у демократических слоев России, особенно со стороны русских писателей. Среди них были и те, которые просто повторяли великого поэта, начиная от названия – «Киргизский пленник», кончая дублированием событий, происходящих в произведении, не затрагивая проблемы в казахском обществе. Поэтому роман в стихах Н. Муравьева сейчас почти забыт. Другой поэт А. Крюков в своей повести «Киргизский набег» поднимает проблему барымты, сеющую раздор среди казахских родов, которую обходили даже местные писатели (кроме М. Ауэзова). Подлинными мастерами постановки казахской темы в своих произведениях были В. Ушаков («Киргиз-кайсак») и В. Даль («Бикей и Мауляна») необыкновенными персонажами для своего времени. Обе эти повести были переведены на немецкий и французские языки и имели успех на Западе.

The article tells about Pushkin's stay in Kazakhstan, his interest in the life of the Kazakhs, their epic poem «Kozy Korpesh – Bayan sulu». Pushkin's «Caucasian captive» aroused a keen interest in the life of the peoples on the periphery of the empire from the democratic strata of Russia, especially from the Russian writers. Among them there were those who simply repeated the great poet, beginning with the title «Kirghiz Prisoner», ending with the duplication of the event taking place in the work, without affecting the problems in the Kazakh society. Therefore, the novel in the poems of N. Muraviev is now almost forgotten. Another poet A. Kryukov in his novel «The Kyrgyz Raid» raises the problem of Barymta, sowing discord among the Kazakh clans, which even local writers avoided (except M. Auezov). The original masters of the Kazakh theme in their works were V. Ushakov («Kirghiz-kaisak») and V. Dal («Bikey and Mauliana») by unusual characters for their time. Both of these stories were translated into German and French languages and were successful in the West.

G. M. Gauriyeva, B. K. Akatayeva

¹Candidate of Pedagogical Sciences, associate professor, Philological Faculty, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan;

²under-graduate student, Philological Faculty, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan

e-mail: ¹gauriyeva@yandex.ru; ²akataeva.balzhhan@mail.ru

**FORMATION OF PROFESSIONAL REFLECTION
IN FUTURE TEACHERS OF PRIMARY CLASSES**

The article deals with the process of organizing professional reflexion of students - future teachers of primary classes. The positive role of reflection in the training of future specialists is grounded. The study of literature leads to the conclusion that reflection has two levels: the level of the student's own learning and the level of organization of instruction. In the course of the study, the stages and methods of organization of reflection are highlighted. A set of tasks is proposed to activate reflexive activity. The conclusion is made that reflexive activity of students should be carried out with various types of educational work, using organizational forms of instruction by means of traditional and new information and communication technologies. Formed competences can become a source of professional growth for the future primary school teacher, which once again confirms the authors' idea of the need to purposefully promote the acquisition of reflexive students' experience.

Keywords: reflection, stages, student, educational process, reflexive activity, formation.

INTRODUCTION

The successful professional development of a person depends on his ability to adequately assess himself and her professional activity, that is, to what extent a person is capable of reflecting all the significant aspects of his professionalization. Effective development of professional reflection of future primary school teachers can be facilitated by the activation of students' work through their subjective world view. This task can be solved by organizing students' self-knowledge through reflection.

Reflection plays a determinative role in relation to other professional qualities; therefore, the educational process in the pedagogical university must be organized so that from the first year the future teachers have the reflection which

is formed specially. It is important to distinguish between two levels of reflection: reflection on one's own learning (in the position of «student») and reflection on the organization of instruction (in the position of «teacher»). The following stages of organizing reflection are distinguished in teaching:

– establishment of the subject (pre-reflexive) activities. This activity must be completed or discontinued;

– restoration of the sequence of actions which is performed [1, 25–26];

– study of the resulting sequence of actions in terms of its effectiveness, productivity, compliance with the tasks. Parameters for the analyses of reflective material are chosen from the ones suggested by the teacher or are determined by the student on the basis of their goals [2, 69];

– identification and formation of the reflection results. There are several types of such results:

– public activity products-ideas, proposals, identified patterns, answers to questions; ways that were researched or created (invented) in the course of activity; hypotheses in relation to future activities,

– testing of hypotheses in practice in the subsequent objective activity. An important factor affecting the effectiveness of reflection is the diversity of its forms, corresponding to the age and other characteristics of the participants in the educational process.

If the student can't independently enter the reflective space, then in this case an organizer is needed whose goal is to help the student to implement a reflexive output, discover his own resources and deficits.

On the basis of this, educational (professional) tasks are formalized by the forms of educational reflection and they are different groups of organizational forms of reflection (collective training sessions that allow, on the one hand, to make an artificial component in the formation of reflection, and the other – to «live» the student's role of both the «student» and the «teacher») and individual (oral discussion of any situation, written questionnaire, graphic representation of the changes taking place (state of health, level of cognition of personal activity, self-realization) [3, 98].

To diagnose the formation of reflection in students, the teacher can use such methods as observation, questioning and analyzing the products of activity. Pedagogical support of reflexive activities of students can include helping students overcome didactic difficulties while studying sections of the curriculum, in identifying the main, fundamentally important, what happened to them over the period, in aligning the goals and results of activities, and in developing evaluation criteria and self-evaluation.

Teacher can systematically use the reflection of the students in the form of oral statements, interviews or observations. In this case, teacher needs to use both

external and internal observation. External observation is necessary for tracking behavior (it should be conducted by the teacher). The internal observation (or self-observation) is conducted by the students themselves and is recorded in self-reports.

At the end of the topic or section of the discipline, teachers can conduct a written reflection of the students' learning work, including evaluation activity. During reflection, students can be supported by the following questions: What did they want to receive? What have you got? What are the coincidences and places of gaps between the goal and the result? What are the causes of gaps? What did they do and how? It is very important here that the results of reflection become the basis for planning future activities. At the same time the teacher must constantly remind future teachers that the skills of reflective activity are formed in the process of mastering it and depend on the frequency of access to it.

Reflective teaching means looking at what you do in the classroom, thinking about why you do it, and thinking about if it works – a process of self-observation and self-evaluation.

Many teachers already think about their teaching and talk to colleagues about it too. You might think or tell someone that «My lesson went well» or «My students didn't seem to understand» or «My students were so badly behaved today».

However, without more time focusing on or discussing what had happened, we may tend to jump to conclusions about why things are happening. We may only notice reactions of the learners. Reflective teaching therefore implies a more systematic process of collecting, recording and analyzing thoughts and observations, as well as those of our learners, and then going on making changes.

The problem of organizing and adjusting educational activities is related to the success of its comprehension. Traditional pedagogy does not require an understanding of what is happening neither from the teacher, nor from the students, there is no place for reflexive activities. Instead, fixation or generalization of the acquired knowledge is applied. The teacher is most often offered a set of ready-made tools for organizing the learning process at each stage. Personally oriented learning suggests solving the problem of setting learning goals, developing a curriculum, constructing a system of classes, forms of reflection and evaluation.

The goals of reflection are to recall, reveal and understand the main components of the activity: its meaning, types, ways, problems, solutions, results, etc. Without understanding the ways of their teaching, the mechanisms of knowledge, learners will not be able to appropriate the knowledge which they have obtained.

Reflection helps students formulate the results, redefine the goals of their future work, and adjust their educational path. If the physical sense organs for man are the source of his external experience, then reflection is a source of inner experience, a way of self-knowledge and a necessary tool of thinking.

Without reflection, there is no teaching. A person who repeats the activity specified in the sample a hundred times, may well not learn anything. The one who repeats only does not study. Mastering occurs only when directed reflection is included in the case, at the expense of which the schemes of activity themselves are distinguished-the ways of solving practical problems or reasoning. Assimilation acts as a direct product of such a reflexive process. Educational activity is a «shuttle» movement of alternating activities – objective and reflexive.

Especially relevant is the reflection for distance learning forms, when the teacher and student are separated by space.

Reflection implies the study of activities already performed to fix its results and increase its effectiveness in the future. As a result of reflection, it is possible not only to think about the future activity, but also to build its realistic structural basis, which directly follows from the features of the previous activity.

MAIN PART

While conducting lectures at a university, teachers almost do not organize feedback with students to clarify (analyze). This type of activity is turned off from the process of forming a reflective self-awareness of bachelors. The problem was usually solved simply by controlling questions or questioning (written or oral in different forms during the seminar sessions). Therefore, the question remains, what the learner did not learn, and it is very necessary.

To solve this problem, we think, it would be good to use the following questions, which students answer at home, or on the day of the lecture, or the next day [4, 67]:

Table 1

What did the lecturer put forward in your opinion and why?	Which of the lecture thoughts you can use in the future? Why?
Have you thought about this problem before?	Why do you think that this will interest learners?
Do you think it is relevant? Explain why.	Did not you have a desire to continue studying this subject?
What did you discover for yourself by reading the lecture summary?	What conclusions can you make for yourself, having studied the lecture material?
What ideas or thoughts when reading the lecture made the greatest impression on you and why?	With which ideas expressed in the lecture, you cannot agree? Formulate your position and argue it

The practice of organizing studies at the university has shown that the formation of reflexive skills occurs consistently: from mastering theoretical knowledge in discipline and practical actions of reflecting pre-design of future professional activity (for example, designing lessons, problem situations).

Such a succession of the formation of reflexive skills helps future teachers of primary classes to master the ways of developing educational reflection in unity with the development of professional reflection. Inclusion of students in reflexive activities should take place in the process of studying all courses, and not only within the framework of a separate discipline.

At various stages of the seminar sessions, reflexive activities of students need to be carried out with different types of educational activity, using various organizational forms of training: both traditional and new information and communication technologies (for example, when creating mental maps).

Tasks aimed at forming skills in communicative, personal, intellectual and cooperative reflection can be proposed. Here are examples of such assignments:

– Write an essay based on your reflections on the key problems of teaching younger students.

– Write an analytical essay, based on the following questions: How much did I understand this topic? What information was easier to understand and remember? Why was it difficult for me to understand exactly this question? What are the causes of misunderstanding, ignorance? What seemed most interesting, significant in the topic? How does the topic material relate to my future professional activity? What other areas of knowledge (academic disciplines) are related to this topic? What is the connection between this and that? [5, 82].

– Formulate your personal and professional-pedagogical basic function while studying the topic. Define the main tasks of your further personal and professional self-improvement.

– Remove your understanding of P. Ya. Halperin's theory of step-by-step formation of mental actions, which you have developed in the course of studying this topic. Formulate your understanding of the role of this theory in ensuring the quality of education of junior schoolchildren.

– Identify and write down in your notebook your knowledge, skills, abilities and competences (from the point of view of the future teachers of primary classes) connected with the study of the topic «...», give them a self-assessment in the form you have chosen.

– On the basis of the studied material and your reflections, write a short essay on the topic.

– Analyze your feelings, difficulties and problems arising from your own reflection during the performance of the tasks of the seminar sessions while studying the topic. Can you classify them?

– Perform a reflection of one's own activity in relation to the study of discipline topics in the form of a reflexive diary.

For sure, it is far from possible to use the proposed scheme of organizing the reflexive work of learners completely and every time. But teacher can systematically apply its individual elements. It is for this purpose that we tried to present the maximally expanded version of this basic scheme of reflection [6, 42].

During the training sessions, reflexive questions to pupils can be more approximated to the material which they studied and the content of the learning activity on the subject. But the psychological approach to the organization of the student's reflection is very crucial. The teacher's task is to create such conditions that students want to discuss teaching materials or their activities. Effective teaching is the reflection of feelings, i.e. verbal or non-verbal description of feelings and sensations which is arising in this or that educational situation.

Reflection is associated with another important action – goal-setting. Setting up the goals of their education for the learners presupposes their implementation and subsequent reflection – the realization of ways to achieve their goals. Reflection in this case is not only a result, but also a starting link for a new educational activity and the setting of new goals.

The combination of goal-setting and reflection in various activities should be repeated systematically. This work leads to the fact that students begin to independently formulate their goals. Reflection at the end of the course study or the completion of the educational process helps to identify and consolidate the results of educational activities.

CONCLUSION

The learning function becomes for teachers the main thing, and reflection is the basis for assuming the formation of professional abilities. Of course, it is not always possible to use the proposed scheme of organizing the reflexive work of students completely. But you can systematically apply its individual elements. It is with this goal in mind that we tried to present the widest possible version of it.

Pedagogical reflection is the teacher's ability to imagine in his mind the situation that has developed in the child, on this basis, to clarify the ideas about it. Reflection means educating yourself about yourself from the point of view of students in changing situations. It is important for a teacher to develop a constructive reflection, leading to an improvement in activity, and not to the destruction of his with constant doubts and hesitations.

In theoretical, conceptual understanding, reflection appears as a form of active rethinking by a person of various contents of individual consciousness, activity, and communication.

In a wide practical sense, reflection is seen as a person's ability to self-analysis, comprehends and rethinks his subject-social relations with the surrounding world and is a necessary component of developed intelligence.

Professional reflection of the teacher influences the level of professionalism, pedagogical skill, which is manifested in the teacher's ability to professional self-improvement and creative growth on the basis of psychological mechanisms of self-analysis and self-regulation, contributes to overcoming and preventing such negative phenomena as early «pedagogical crises», «pedagogical exhaustion, detection and identify professional problems in one's own experience, also negative professional stereotypes, which hides the productivity of pedagogical activity [7, 65].

Professional reflection of the teacher is the most important professionally significant quality, which consists in evaluating the teacher's understanding of himself as a professional, activity as a form of creative self-expression and interaction with children as a way of managing the educational process at the personal, activity and interactive levels and determining the level of his professional suitability.

Adaptation to a new situation is always the development of new ones, then the revision of old norms. The fastest adaptation to the new psychological and pedagogical situation is possible only on the basis of a comparison of the new experience with the experience of the former. This makes the teacher not only more mobile, but also gives him the opportunity for professional and personal growth. The existence of different experiences and different ways of overcoming difficulties, as well as different interpretations of various psychological and pedagogical situations, allows teachers to evaluate the personality of learners and people with whom the teacher interacts in the teaching and educational process through different prisms and, consequently, as one of his main subjects.

Refuting the author of reflexive pedagogy of M. Wallace [8, 45], we can say that the competences formed at the lessons in the pedagogical university become a source for professional growth of the future primary school teacher only if they become the object of a structured analysis. The unreflected educational activity of the learner is irrelevant and in time leads not to his professional development, but to professional stagnation.

For this reason, much time in studying different courses are given to the tasks, in the course of which students not only receive new knowledge, but also develop their reflective abilities.

To conclude, it is necessary to emphasize the importance of pedagogical reflection in the process of school training of specialists especially future teachers of primary school. The teacher of the school, helps the children to move from one state of his development to another, higher, and then to self-development, becoming and self-improvement of his personality, the future professional in a specific field of knowledge.

REFERENCES

- 1 **Wallace, M.** Training Foreign Language Teachers. – Cambridge University Press, 1991. – 180 p.
- 2 **Golubeva, M. V.** Reflexive learning of active understanding of knowledge // Educational technologies. – 2011. – No. 2.
- 3 The Reading Teacher. – 1989. – Vol. 39. – P. 564–570.
- 4 **Abulkhanova-Slavskaya, K. A.** Humanistic problems of psychological theory / K. A. Abulkhanov. – M. : Science, 1995.
- 5 **Alekseev, N. G.** The ability to reflect as an essential moment of the intellectual culture of a specialist / N. G. Alekseev. – Novosibirsk, 1994.
- 6 **Anisimov, O. S.** Fundamentals of methodological thinking / O. S. Anisimov. – M. : Education, 1984.
- 7 **Suvorova, N. G.** Interactive learning : new approaches / N. G. Suvorova // Teacher (Russia). – 2000. – No. 1.
- 8 **Kashlev, S. S.** Interactive methods of teaching pedagogy / S. S. Kashlev. – Minsk : The Higher School, 2004.

Material received on 17.09.18.

Г. М. Гауриева¹, Б. Қ. Ақатаева²

Болашақ бастауыш сынып мұғалімдеріндегі кәсіби рефлексияның қалыптасуы

^{1,2}Филология факультеті,
Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы.
Материал 17.09.18 баспаға түсті.

Г. М. Гауриева¹, Б. Қ. Ақатаева²

Формирование профессиональной рефлексии у будущих учителей начальных классов

^{1,2}Филологический факультет,
Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,
Астана, 010000, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 17.09.18.

Мақалада студенттердің болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби рефлексиясын ұйымдастыру процесі қарастырылады. Болашақ мамандарды даярлаудағы рефлексияның оң ролі негізделді. Әдебиеттерді зерттеу нәтижесінде рефлексияның

екі деңгейі бар деп қорытынды жасауға болады: студенттің жеке оқу деңгейі және оқытуды ұйымдастыру деңгейі. Зерттеу барысында рефлексияны ұйымдастырудың кезеңдері мен әдістері көрсетіледі. Рефлексиялық қызметті белсендіру үшін бірқатар тапсырмалар ұсынылады. Студенттердің рефлексиялық қызметін оқу қызметінің түрлерінде, дәстүрлі және жаңа ақпараттық – коммуникациялық технологиялары көмегімен оқытудың ұйымдастыру формаларын қолдана отырып, жүзеге асыруға болады деген тұжырым жасалды. Қалыптасқан құзыреттер болашақ бастауыш сынып мұғалімі үшін кәсіби осудің көзі болып табылуы мүмкін, мұның өзі студенттердің рефлексиялық тәжірибе алуына мақсатты түрде көмектесу қажеттігі туралы авторлардың пікірін растайды.

В статье рассматривается процесс организации профессиональной рефлексии студентов – будущих учителей начальных классов. Обоснована положительная роль рефлексии в подготовке будущих специалистов. Изучение литературы приводит к заключению, что рефлексия имеет два уровня: уровень собственного обучения студента и уровень организации обучения. В ходе исследования выделены этапы и методы организации рефлексии. Предлагается комплекс заданий для активизации рефлексивной деятельности. Сделан вывод, что рефлексивную деятельность студентов нужно проводить при различных видах учебной деятельности, используя организационные формы обучения с применением традиционных и новых информационно-коммуникационных технологий. Формируемые компетенции могут стать источником профессионального роста будущего учителя начальных классов, что еще раз подтверждает мысль авторов о необходимости целенаправленного содействия приобретению опыта рефлексивной деятельности студентами.

ГРНТИ 16.21.41, 16.21.45, 16.21.47

**А. Т. Дуйсенбина¹, Л. Е. Дальбергена²,
Г. З. Бейсембаева³**

¹к.ф.н., и.о. доцента, кафедра «Иностранных языков», Факультет филологии и педагогики, Кокшетауский государственный университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан;

²PhD-доктор, кафедра «Иностранных языков», Факультет филологии и педагогики, Кокшетауский государственный университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан;

³PhD доктор, кафедра «Иностранный филологии», Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан

e-mail: ¹duisenbina_a@mail.ru; ²ljasatdal@mail.ru; ³gulschat@list.ru

КОНВЕРСИЯ КАК РАЗНОВИДНОСТЬ ТРАНСПОЗИЦИИ

В статье рассматривается соотношение понятий конверсия и транспозиция. В современной лингвистике переход одной части речи в другую определяется как «трансформация», «транспозиция», «взаимодействие», «взаимопереход», «переходность» и т.д. Проблема сущности соотношения данных терминов до сих пор остается сложной и достаточно дискуссионной. В подходах к решению этой проблемы можно найти ряд разногласий. Так, существование в языке разных терминов, отражающих суть одного явления, свидетельствует о том, что переход частей речи не является окончательно изученной, что разными терминами обозначают сущность одного и того же явления. Кроме того, разнотерминов вызван и тем, что факты взаимодействия частей речи исследуются с разных позиций. Во избежание терминологической неточности представилось необходимым установить отношение транспозиции к конверсии. Раскрывается сущность понятия конверсии как вида транспозиции, имеющий словообразовательный характер.

Ключевые слова: конверсия, транспозиция, переход, взаимодействие, трансформация, части речи, словообразование, перекатегоризация.

ВВЕДЕНИЕ

Современное научное видение природы и сущности языка основывается на его динамичности и гибкости, отсутствии в нем жестких границ между частями речи, поскольку язык столь же диалектичен, как и объективный мир, находящий отражение в языковых единицах. В связи с этим особую актуальность приобретает ряд вопросов, связанных с перекатегоризацией языковых единиц, которую российские и зарубежные лингвисты интерпретируют по-разному. Еще в середине XX века Ш. Балли заметил, «что замкнутые в своих категориях, знаки служили бы весьма ограниченным источником средств для удовлетворения потребностей речи. Но благодаря межкатегорийным заменам мысль освобождается, выражение обогащается и получает различные оттенки» [1, с. 131]. Впервые теория транспозиции была разработана Ш. Балли, ее отдельные аспекты – О. Есперсен, А. Сеше, А. Фреем. Ш. Балли подчеркивал огромную роль, транспозиции в функционировании языка. По мнению Ш. Балли, в аспекте семантики при транспозиции возможно как сохранение общего значения, так и сдвиг в значении, обычно сужение [1, с. 145].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Л. Теньер дал описание видов транспозиции (под названием «трансляция»), различая транспозицию первой степени (перевод слов или основ из одной части речи в другую) и второй степени (перевод предложений в функцию существительного, прилагательного, наречия). По его мнению, сущность трансляции состоит в «перевод полных слов из одной грамматической категории в другую, то есть превращении одного класса в другой» [2]. Трансляция в понимании Л. Теньера представляется более широким понятием по сравнению с транспозицией Ш. Балли, связанным исключительно с морфологией, с системой полных слов. Ученый отмечал, что именно с помощью трансляции в речи постоянно происходит процесс перевода слов из одной категории в другую, например, перевод прилагательных в существительные.

В современной лингвистике переход одной части речи в другую определяется как «трансформация», «транспозиция», «взаимодействие», «взаимопереход», «переходность» и т.д. Проблема сущности соотношения данных терминов до сих пор остается сложной и достаточно дискуссионной. В подходах к решению этой проблемы можно найти ряд разногласий. Так, существование в языке разных терминов, отражающих суть одного явления, свидетельствует о том, что переход частей речи не является окончательно изученной, что разными терминами обозначают сущность одного и того же явления. Кроме того, разнотерминность вызвана тем, что факты взаимодействия частей речи исследуются с разных позиций. Во избежание терминологической неточности представилось необходимым установить отношение транспозиции к конверсии.

Термин транспозиция трактуется В. В. Бабайцевой «как переход слова (или слов) из одной части речи в другую без изменения звукового и графического состава» [3]. В. В. Богданов называет транспозицией явления, связанные со словообразованием: злой – злоба – озлобил – озлобленный [4]. Словарь лингвистических терминов О. С. Ахмановой определяет транспозицию как «сообщение знаку языка определённой синтаксической функции» [5].

Т. Бардина использует в диссертационном исследовании термин транспозиция, понимая его как окончательный переход из одной части речи в разряд другой, характерной чертой которого является полное отсутствие в современном русском языке параллельных грамматических форм, относящихся к другой части речи (парикмахерская, мостовая, набережная, заведующий, пирожное, животное и др.).

Российский лингвист О. М. Ким относит транспозицию к типу взаимодействия языка, лежащее в основе системы языка и управляющее разнообразием явлений и процессов. По мнению О. М. Ким, «транспозиция – перемещение языкового знака из одной категории в другую – явление универсальное и регулярно действующее на всех уровнях функционирования языка» [6]. Лингвисты, изучающие явление транспозиции, различают транспозицию в широком и узком смысле.

Транспозиция в широком смысле – перевод знака из одного класса в другой – пронизывает все уровни, все звенья языковой структуры и является одним из важных механизмов языка. Ею, в частности, определяются противоречия, взаимодействия и соотношения в области фонетики (ср. явления ассимиляции и диссимиляции звуков), морфологии и синтаксисе (ср. явление так наз. грамматической метафоры, разные виды трансформации частей сложноподчиненного предложения в местоимения и местоименные выражения).

В более узком смысле транспозиция, или функциональная трансформация – перевод слова (или основы слова) из одной части речи в другую или его употребление в функции другой части речи (БЭС). При транспозиции в узком смысле образуется слово новой части речи. Средствами этой транспозиции являются аффиксация и конверсия. Таким образом, О. Ким полагает, что, «учитывая то, что явление транспозиции в узком смысле или так называемой транспозиции на уровне частей речи в литературе хорошо известно под общим названием «переход частей речи», можно считать, что оно тождественно морфолого-синтаксическому способу словообразования» [6].

Таким образом, наиболее удачным при характеристике безаффиксных способов словообразования лингвист считает употребление термина морфолого-синтаксический способ словообразования, при котором слова приобретают новую частеречную принадлежность, будучи употребленными во вторичной синтаксической функции.

Взгляды ведущих лингвистов на морфолого-синтаксическое словообразование неоднозначны. Так, В. В. Виноградов понимал его как переход слов из одной части речи в другую [7]. Н. М. Шанский также считает, что морфолого-синтаксическое словообразование – это «образование новых лексических единиц в результате перехода слов одного грамматического класса в другой» [8, с. 262]. Такое понимание этого способа словообразования и закрепилось в лингвистической литературе. Однако в понимании Н. М. Шанского есть одна особенность: ученый считает морфолого-синтаксическое словообразование разновидностью лексико-семантического [8, с. 263]. С этим трудно согласиться, поскольку морфолого-синтаксическое словообразование всегда было самостоятельным словообразовательным процессом. Кроме этого, каждый из названных процессов имеет свои особенности: специфика лексико-семантического процесса состоит в расщеплении слова на два омонима в пределах одного лексико-грамматического класса; при морфолого-синтаксическом словообразовании слово получает не только новое смысловое значение, что происходит и при лексико-семантическом словообразовании, но и выражает новые грамматические свойства той части речи, в которую переходят. В. И. Мигирин называет факт перехода слов из одного разряда в другой трансформацией, границами которой, служат два ряда уже существующих явлений, и которая представляет собой переход из одного разряда явлений в другой [9]. Ученый различает два процесса: трансформацию как переход факта из одного разряда явлений в другой (портной, столовая, известный, последний) и развитие, которое отличается от трансформации тем, что имеет незамкнутый характер, в результате чего, языковые единицы приобретают новые признаки и утрачивают старые. Приведенные ученым примеры отражают разные явления: портной – не имеет параллельной грамматической формы и, действительно, является результатом диахронного процесса; остальные слова, лексикализованные в значении существительных, все еще имеют соответствия в сфере прилагательных и представляют явления синхронного плана.

В «Грамматике русского языка» (1960) говорится о взаимопереходе частей речи. Но языковые факты не позволяют в некоторых случаях говорить о взаимопереходе. Так, например, причастия могут переходить в прилагательные, а прилагательные не переходят в причастия. «Грамматика» содержит достаточно материала относительно перехода частей речи, но в ней совершенно отсутствует характеристика морфолого-синтаксического словообразования, растворяющегося в других способах словообразования, которые даже не указываются. Эта словообразовательная неразграниченность прикрывается понятием взаимопереход частей речи.

Известный лингвист Е. С. Кубрякова говорит о транспозиции грамматической (например, образование причастной формы глагола, которое затрагивает весь класс глагола и отличается высокой степенью регулярности) и деривационной. В последнем случае, как при любом словообразовательном акте, на лицо факт создания нового знака путем включения его в новую категорию. Е. С. Кубрякова также выделяет транспозицию морфологическую, результатом которой является полное изменение морфологического окружения исходной единицы, и синтаксическую, в результате которой меняется лишь синтаксическая функция языковой единицы [10].

В. Г. Гак подразделяет транспозицию на языковую, связанную с переводом основы в другой класс, и речевую, не влекущую за собой такого перехода [11]. Ю. С. Степанов говорит о транспозиции имплицитной (гипостазе), проявляющейся лишь в изменении синтаксического окружения и сочетаемости, и эксплицитной, проявляющейся в изменении линейного означаемого знака [12].

Несмотря на то, что соотношение понятий транспозиции и конверсии оказывается достаточно сложным, конверсию можно трактовать как транспозицию, имеющий словообразовательный характер, поскольку сущность конверсии заключается именно в транспозиции или конверсии – «повороте» основы и ее рассмотрение под новым углом зрения, при котором происходит образование новой единицы. Мы разделяем мнение Е.С. Кубряковой, транспозиция – это не словообразовательное средство, транспозиция – это особая форма переосмысления знака [10, с. 87].

Благодаря работам Ш. Балли, который показал, что средство транспозиции – транспозитор – может быть материально выраженным и материально невыраженным, стала очевидной необходимость разграничить аффиксальную и безаффиксальную транспозицию. Несмотря на то, что в большинстве работ под понятием транспозиции имеется в виду безаффиксальная транспозиция, в ряде работ этот термин охватывает все случаи транспозиции. Поэтому в тех случаях, где материально выраженный транспозитор отсутствует, уместнее употреблять термин «безаффиксальная транспозиция» [10, с. 88].

В процессе транспозиции различаются три элемента: исходное слово (транспонируемое), средство транспозиции (транспозитор), результат (транспозит). Транспозитор представляет собой знак связи между определяемым и определяющим.

Одной из значительных работ последних лет, посвященной транспозиции, является докторская диссертация Л. А. Телегина. В данной работе автор также использует понятие безаффиксальной транспозиции, под которой понимает особую форму переосмысления знака, обеспечивающую его перенос в другую функционально-семантическую сферу [13, с. 3]. Этот лингвист еще

раз подчеркивает, что благодаря безаффиксальной транспозиции части речи как классы слов утрачивают свою определенность, границы между ними становятся размытыми, открытыми для взаимопроникновения.

Л. А. Телегин предлагает концепцию транспозиции как трехчастной структуры, элементы которой участвуют в процессе речепроизводства и рассматриваются как единство трех планов: плана содержания, плана выражения и плана функционирования. В плане содержания транспозиция – особая форма переосмысления знака; в плане выражения – совокупность средств выражения переосмысления, сигнализирующих о переходе знака в другую категорию, в плане функционирования – воспроизведение переосмысленного знака в соответствующем контексте.

Таким образом, Л. А. Телегин делает вывод, что транспозиция может перерасти (вернее было бы сказать «транспозиция может называться») в конверсию в тех случаях, когда она получает соответствующее морфологическое выражение; в переход, когда она ограничивается изменениями в дистрибуции транспозита, и, наконец, в синтаксическое варьирование, когда изменение функции знака никак не проявляется в плане выражения транспозита и возможно, как правило, в контексте данного предложения или его части.

Признавая невозможность подведения под конверсию всех случаев безаффиксальной транспозиции, Л. А. Телегин принимает трактовку конверсии, предложенную Е. С. Кубряковой, согласно которой конверсия относится к морфологической транспозиции, имеющий словообразовательный характер. Конверсия в данном случае трактуется как один из видов транспозиции, который сопровождается сменой парадигмы и приводит к образованию новой единицы без каких-либо формально выраженных средств. В своей докторской работе Л. А. Козлова, освещая проблемы взаимодействия частей речи в современной лингвистической теории, рассматривает разнообразные подходы к данному лингвистическому явлению, затрагивая в частности, явления транспозиции и конверсии. Говоря о сложности и многоплановости проблемы взаимодействия частей речи, Л. А. Козлова признает возможность ее исследования с самых различных позиций. Тем не менее, особый акцент в своей работе она делает на синтаксическом подходе к описанию процессов частеречного взаимодействия в английском языке. Функциональное сближение частей речи понимается Л. Козловой как «синтаксический процесс, при котором единицы, относящиеся к разным частям речи, несут одинаковую функциональную нагрузку». Суть транспозиции на частеречном уровне, по мнению автора, заключается в переносе слова в новые синтаксические условия, при которых оно реализует вторичную синтаксическую функцию, не меняя при этом своей категориальной принадлежности [14, с. 70].

В связи с этим Л. А. Козлова выделяет две разновидности транспозиции, а именно синтаксическую (выполнение словом вторичных синтаксических функций) и метасемиотическую (реализацию словом как членом предложения вторичных семантических функций). Автор также делает вывод о том, что транспозиция по своей сути является процессом синтаксическим, а не словообразовательным; при транспозиции происходит не создание новой лексической единицы, а совмещение исходной единицей грамматических характеристик двух взаимодействующих частей речи. Явление конверсии в работе Л. А. Козловой рассматривается в сравнении с явлением перехода. Автор делает вывод, что конверсия и переход – совершенно разные процессы, которые совпадают в своем конечном результате (омонимии исходной и производной единиц). Можно согласиться с тем, что при конверсии основы производящего и производного слова совпадают по форме, то есть в какой-то степени тождественны, однако необходимо сказать, что они никак не могут являться омонимичными, так как омонимы не предполагают семантической связи между исходной и производной единицами. Автор говорит о конверсии лишь в отношении тех частей речи, которые обладают парадигмами (в английском языке это существительное и глагол), переход же имеет место в сфере всех частей речи, в том числе и служебных. При этом, по мнению автора, явления субстантивации, адъективации и адвербиализации относятся к случаям не конверсии, а перехода и представляют собой конечные звенья в процессах постепенного преобразования категориального статуса транспонированных единиц в результате их длительного употребления во вторичных синтаксических функциях. Конверсия же является актом спонтанного словообразования. Акт словообразования – конверсия – связан с приращением смысла к семантике исходного слова; при переходе приращение смысла не обязательно, в отдельных случаях происходит даже сужение значения исходной единицы. Таким образом, пара *head (n) – head (v)* относится автором к конверсии, а пара *black (adj) – black(n)* – к случаям перехода. Л. А. Козлова также обращает внимание на две важные функции транспозиции, которые та выполняет в языковой системе – компенсирующую и экспрессивную. Компенсирующая функция позволяет избегать лакун в системе словообразования, а экспрессивная функция транспозиции основывается на том, что в результате совмещения транспонированной единицей первичных и вторичных значений возникает так называемый «эффект транспозиции». Можно сказать, что конверсия, как одна из разновидностей транспозиции, выполняет в языке те же функции – компенсирующую и экспрессивную, создавая в речи «эффект конверсии».

В современном языкознании выдвигаются различные варианты пересмотра традиционной теории «переходности частей речи» с

различных позиций – с точки зрения общих типов переходных процессов (В. И. Кодухов, В. В. Бабайцева, В. Н. Мигирин), деривационной системы (Е. С. Кубрякова, В. М. Никитевич), синхронного словообразования (В. В. Лопатин, Е. П. Калечиц), семантико-синтаксической организации предложения (В. В. Богданов), функциональной морфологии (А. В. Бондарко, О. М. Ким), общих процессов взаимодействия частей речи (Л. В. Бортэ). Некоторые авторы, оставаясь в целом в рамках традиционной теории «переходности частей речи», вносят в нее существенные дополнения и уточнения (М. С. Бунина, М. Ф. Лукин, Ю. И. Леденев и др.). Высказано немало интересных и плодотворных идей, определяющих некоторые направления исследований в этой области (В. Г. Гак, Н. Д. Арутюнова, С. Д. Кацнельсон, В. М. Никитевич, В. В. Лопатин).

Переход слова в иную часть речи путем конверсии – процесс, включающий ряд промежуточных ступеней. В некоторых конструкциях слово может утрачивать специфические черты части речи. Отсюда – многие неясные случаи и колебания грамматистов и лексикографов в идентификации части речи.

ВЫВОДЫ

Говоря о перечисленных выше разнообразных подходах к изучению явления конверсии, следует подчеркнуть, что в целом они не противоречат, а скорее дополняют друг друга. Такое разнообразие взглядов на данный лингвистический феномен свидетельствует о многогранности данного явления. Анализ лингвистических работ, посвященных изучению этого многостороннего явления, показал, что конверсия действительно может рассматриваться и в терминах транспозиции, и в рамках словообразования, а также чисто на функциональной основе. Суть различий нередко заключается лишь в ракурсе, избираемым тем или иным исследователем при анализе данного лингвистического феномена. Применение различных терминов по отношению к явлениям, демонстрирующим принципиальное сходство, связано с подчеркиванием разных сторон и разных признаков рассматриваемого явления.

При всем многообразии точек зрения на конверсию представляется более целесообразным придерживаться широкого понимания данного явления. Конверсия не обязательно характеризуется всеми сопутствующими ей формальными признаками, которые действуют в совокупности с описанными главными ее показателями. К числу основных мерил конверсии нужно отнести осознанность акта конверсии, принятия его или отклонения нормами языка, синтаксическое и морфологическое освоение.

Многочисленные рассмотренные факторы свидетельствуют о словообразовательной сущности конверсии и способствуют разделению

осмыслению конвертированного слова и его постепенному отходу от прежней своей семасиологической и грамматической системы. Они также показывают закрепление переходящего слова в составе другой части речи в качестве стабильной лексической единицы. Процесс конверсионного словообразования действует в совокупности и в соответствии с нормами языка.

Из вышесказанного следует, что конверсия по отношению к транспозиции является более узким явлением. Так, транспозиция как более широкое понятие включает в себя, в частности, конверсию как разновидность транспозиции (на уровне частей речи), имеющую словообразовательный характер.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Балли, Ш.** Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М., 1955. – 416 с.
- 2 **Теньер, Л.** Основы структурного синтаксиса. – М., 1988. – 656 с.
- 3 **Бабайцева, В. В.** Явления переходности в грамматическом строе русского языка и методика их изучения // Явления переходности в грамматическом строе современного русского языка : межвуз. сб. научн. трудов. – М., 1988. – С. 3–13.
- 4 **Богданов, П. В.** Семантико-синтаксическая организация предложения. – Л., 1977. – 204 с.
- 5 **Ахманова, О. С.** Словарь лингвистических терминов. – М. : Сов. энциклопедия, 1969. – 608 с.
- 6 **Ким, О. М.** Транспозиция на уровне частей речи и явления омонимии в современном русском языке : автореф. ... докт. филол. наук. – Ташкент, 1978. – 39 с.
- 7 **Виноградов, В. В.** Русский язык (грамматическое учение о слове). – М., 1972. – 614 с.
- 8 **Шанский, Н. М.** Очерки по русскому словообразованию. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1968. – 310 с.
- 9 **Мигирин, В. Н.** Очерки по теории процесса переходности в русском языке. – Бельцы, 1971. – 187 с.
- 10 **Кубрякова, Е. С.** Части речи в ономазиологическом освещении. – М., 1978. – 115 с.
- 11 **Гак, В. Г.** Проблемы лексико-грамматической организации предложений (на материале французского языка в сопоставлении с русским) : дис. ... докт. филол. наук. – М., 1967. – С. 17–57.
- 12 **Степанов, Ю. С.** Имена. Предикаты. Предложения. Семасиологическая грамматика. – М., 1981. – 360 с.

13 **Телегин, Л. А.** Безаффиксальная транспозиция и ее влияние на процессы деривации в современном английском языке : дис. ... докт. филол. наук. – Самарканд, 1992. – 259 с.

14 **Козлова, Л. А.** Функциональное сближение частей речи в английском языке: сущность, механизмы и последствия : дис. ... докт. филол. наук. – Барнаул, 1998. – 287 с.

Материал поступил в редакцию 17.09.18.

A. T. Duisenbina¹, L. E. Dalbergenova², G. Z. Beysembaeva³

Конверсия транспозиция түрі ретінде

^{1,2}Филология және педагогика факультеті,

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті,
Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы;

³Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы.

Материал 17.09.18 баспаға түсті.

A. T. Duisenbina¹, L. E. Dalbergenova², G. Z. Beysembaeva³

Conversion as a kind of transposition

^{1,2}Faculty of Philology and Pedagogy,

Sh. Ualikhanov Kokshetau State University,
Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan;

³L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Astana, 010000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 17.09.18.

Мақалада конверсия мен транспозиция ұғымдарының арақатынасы қарастырылады. Қазіргі лингвистикада бір сөз табының басқасына ауысуы «өзгеру», «транспозиция», «өзара әрекет», «өзара өту», «сабақтылық» және т.б. ретінде айқындалады. Осы терминдердің арақатынасы мәнінің мәселесі әлі күнге дейін күрделі және барынша пікірталас тудыратын мәселе ретінде қалып отыр. Бұл проблеманы шешу барысында бірқатар қайшылықтарды кездестіруге болады. Атап айтсақ, тілде бір құбылыстың мәнін білдіретін түрлі терминдердің болуы сөз таптарының бір-біріне ауысуының әлі де түпкілікті, толық, жете зерттелмегенін, түрлі терминдер арқылы бір және сол құбылыс мәнін түрлі терминдер арқылы сипаттайтынын көрсетіп отыр. Бұдан басқа, терминдердің әр түрлілігі сөз таптарының өзара әрекеттесу фактілерінің түрлі

жақтан зерттелуімен де байланысты болып отыр. Терминологиялық олқылықтардың алдын алу үшін транспозицияның конверсияға қатысын анықтау қажеттігі туындады. Мақалада конверсияның сөзжасамдық қасиеті бар транспозиция түрі ретіндегі ұғымының мәні анықталады.

The article deals with the relationship between the concepts of conversion and transposition. In modern linguistics, the transition of one part to another is defined as «transformation», «transposition», «interaction», «transitivity», etc. The essence problem of these terms relationship is still difficult and rather controversial. In approaches to solving this problem, a number of disagreements can be found. Thus, the existence in the language of different terms reflecting the essence of one phenomenon indicates that the transition of speech parts is not completely studied, that different terms denote the essence of the same phenomenon. In addition, the diversity of terms is caused by the fact that the facts of interaction of speech parts are investigated from different positions. In order to avoid terminological inaccuracy, it seemed necessary to establish the relation of transposition to conversion. The essence of the conversion concept as a kind of transposition, which has a derivational character, is revealed.

Қ. Т. Жанұзақова¹, Ж. С. Абитова²

¹ф.ғ.д., доцент, Қазақ филологиясы және әлем тілдері факультеті, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы;

²PhD докторанты, 1 курс, Қазақ филологиясы және әлем тілдері факультеті, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы

e-mail: ¹kuralay_zhanuzak@mail.ru; ²janar.abitova@mail.ru

Б. КЕНЖЕБАЙҰЛЫНЫҢ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ ДАМУ ТАРИХЫ ЖАЙЛЫ КОНЦЕПЦИЯСЫ

Мақалада қазақ түркологиясының, ұлттық филологияның негізін қалаған ғалым-ұстаз Б. Кенжебайұлының қазақ әдебиеті тарихын дәуірлеу туралы ұстанымы талданады. Әдебиет тарихы ұлт тарихымен тығыз байланысты екендігін дәлелдеген ғалым-ұстаз туралы сөз болады. Б. Кенжебайұлының әдебиет тарихы жайлы айтқан пікірлерінің тереңдігі мен дәлдігі, ой ұшқырлығы жан-жақты талданып, дәлелденеді. Ғалымның еңбектеріне сілтеме келтіре отырып, ондағы айтылған идея, ғылыми пікірлер негізінде ғалымның қазақ әдебиетінің даму тарихы жайлы концепциясы айқындалады. Қазақ әдебиеті тарихын диахрондық принциппен жіктеген ғалымның табанды еңбегінің арқасында қазақ әдебиетінің тарихы сонау түркі заманына дейін жылжып, жасы ұзарғандығын көреміз. Автордың еңбектерін зерттей отыра, сан ғасыр өтсе де, құндылығын жоймайтын асыл мұра екендігіне көз жеткіземіз. Ғалымның еңбектерін зерттеу, Бейсембайтану ілімін қалыптастыру әдебиеттану ғылымының болашағы үшін маңызды екендігіне көз жеткіземіз.

Кілтті сөздер: қазақ әдебиетінің даму тарихы, Б. Кенжебайұлы концепциясы, түркі әдебиеті, диахрондық принцип.

КІРІСПЕ

Қазақ әдебиеті тарихын Түрік қағанаты дәуіріне дейін ілгерілетіп, қазақ түркологиясының қалыптасуына мұрындық болған, ұлттық филологияның, ұлттық идеологияның майталманы – Бейсембай Кенжебайұлы. Қазақ әдебиеті Бұқар жыраудан басталуы қажет деп есептеп, көне әдебиет мәселесі ұлт әдебиеті тарихына енбей кешеуілдеген заманда зерттеушінің басты мақсаты

– қазақ әдебиетінің жасын ұзартып, даму тарихын сонау Түрік қағанатына дейін ілгерілету. Ұлттық филологияның аймүйіз қайраткері бұл мақсатына жетті. Олай дейтін себебіміз – ғалымның қазақ әдебиетінің даму тарихы жайлы концепциясы ғылыми айналымға енді, ұлттық мүддеге бағытталған ерен еңбегі жемісін берді. Ғалым Б. Кенжебайұлының ғылыми-зерттеу мектебі қалыптасты. Демек, ғалым, профессор Құлбек Ергөбек айтқандай «Бүкіл ғұмырға кеткен, қарапайым тіршіліктің берекесін қашырған, өмірін өкінішке толтырған жансебілдік еңбектің аяғы қайыр» [1, 333].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

1984 жылы жазылған «Әдебиет тарихын зерттеудің кейбір мәселелері» мақаласында қате көзқарас, ескі концепция бойынша орындалған әдебиет тарихымен кейінгі ұрпақтың бетіне қарауға ұялатындығын айтып, өткен қателерді түзеп, жетілген методологиялық тәсілмен қайта жазатын кезең келе тұра, кертартипа көзқарастардың орын алғандығына қынжылады. Сонымен қатар, баба-тарихтың алдындағы міндет-парызын абыроймен атқаруды міндет еткен ғалым қазақ әдебиетінің даму тарихын кім-кімге де ортақ, ортақ мүдде тұрғысынан жүзеге асырылуы керектігін түсіндіріп, ортақ мүдде тұрғысынан табылу үшін ынтымақ тілейді. Сондықтан да қазақ әдебиетінің тарихын диахрондық принципке сүйене дәуірлеп, жасын ұзартуды көздейді. Көздеген мақсатына жету ғалымға оңай соққан жоқ. Бұл орайда Б. Кенжебаев өз замандастарының тарапынан көп кедергілерге ұшырасты, ғалымның пікіріне қарсы шығушылар көп болды. Алайда, ғылымға деген адалдық, ұлт тарихына аландаушылық, болашақ алдындағы парызды ойлаған Б. Кенжебаев ғылыми тұжырымынан айныған жоқ. Өз идеяларын ғылыми тұрғыдан саралап, нақты қисындармен дәлелдеуге тырысты. Ғалым-ұстаз саясат құрсауынан қазақ әдебиетінің сан ғасырлық тарихын жан-тәнімен қорғаштап, бар күш-жігерін сарп етті. Қазақ халқының бұрын-соңды әдебиетінің тарихын жүйелей келе, даму кезеңдерін төмендегідей хронологиялық сатыда жіктеді:

I Бұрынғы әдебиет (V–XV ғасырлар арасы). Қазақ ру-тайпаларының ежелгі ру, ұлыс дәуірлеріндегі әдебиеті. Көбінше, сол замандардағы түрік ру-тайпаларымен бірге жасаған әдебиет.

II Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет (XV–XIX ғасырдағы әдебиет). Қазақтың өзіндік әдебиеті.

III Қазақтың XIX ғасырдағы жаңа, сыншыл, реалистік әдебиеті.

IV Қазақтың XX ғасыр басындағы (1900–1920 жылдардағы) әдебиеті.

V Қазақ халқының Ұлы Октябрь социалистік ревалюциясынан кейінгі советтік әдебиеті [2, 14].

Ғалым Бейсембай Кенжебайұлы қазақ халқы әдебиеті тарихын дәл осы жүйемен жасауды, жоғарғы оқу орындарында осы тәртіппен, тарихпен

байланыстыра оқытуды жөн көретіндігін айтады. Оның себебін «Әдебиет тарихы халық тарихына тығыз байланысты, соның бейнелі көрінісі, сүрлеуі; ол қай кезде болсын халық тарихының ізімен жасалады. Демек, қазақ әдебиетінің ғылыми тарихы да қазақ халқы тарихының ізімен жасалуы тиіс», – деп түсіндіреді [2, 3]. Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасынан 1973 жылы жарық көрген «Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері» мақалалар жинағында әдебиет тарихын халық тарихымен салыстыра отырып, әр кезеңнің өзіндік даму ерекшеліктерін айқындап, тұжырымдарын ұсынады.

Тарихи зерттеулерге сүйенген ғалым қазақ әдебиетінің алғашқы кезеңі V–XV ғасырлар арасын қамтиды деп көрсетеді. Бұл ғасырларда, көбінесе, ертедегі қазақ ру-тайпалары Қытай, Рим аралығындағы аймақтар мен өлкелерді мекендеген түрік, монғол руларымен бірге болған, бірге тірлік еткен. Сондықтан бәрінің тарихи, қоғамдық, мәдени өмірі ұқсас болғандықтан, Б. Кенжебайұлы V–XV ғасырларға тиесілі әдеби ескерткіштер түркі халықтарына ортақ мұра деген байламға келіп, бұл кезеңге бұрынғы әдебиет деген атау береді. «Қорқыт, Оғыз, Күлтегін, Алпамыс жөніндегі жыр-дастандар қазіргі түрік текті халықтардың анасында бар, мынасының әдебиетінде кездеседі, оларды бұл халықтар бірінен-бірі ауысып, үйреніп алған» деп түсіндіретін қасаң қағидаларға зерттеуші ғалым қарсы шығып, осының бәрі бекер екендігін мысалдар арқылы нақты дәлелдей келе, «Айтылған аңыздар мен жыр-дастандар түрік текті халықтар бірге, араласып, жиі қатынасып жүрген кезде жасалған. Солардың бәріне ортақ, бәріне бірдей туынды» деп тұжырымдайды [2, 6]. XX ғасырдағы бірді-екілі әдебиетші ғалымдардың көне түркі әдебиетін қазақтікі емес, қазаққа олардың тілі түсініксіз, рухы жат, «VIII ғасырдан бүгінге дейін әдебиетімізде үзілмей келе жатқан өзек, желі бар деушілік, ешбір негіз жоқ, бос қиял» деген қарсылықтарына қарамастан, ол аса білгірлікпен, қай халықтың болсын ерте замандардағы алғашқы әдебиеті, жазба әдебиет нұсқалары сол халықтың тілінде болуы шарт еместігін ескеру қажеттігін батыл айтады. Кейбір халықтың ондай әдебиетінің осы күнде түсініксіз тілде болуы, бірақ сол халық уәкілдері тарапынан жасалған, сол халықтың бір кездегі өмірін көрсететін әдебиет нұсқалары болуы ықтимал екендігін алға тартады. Жай ғана болжам жасап қоймай, Орхон-Енисей өзендерінің бойынан табылған әдеби ескерткіштер, Алтын Орда, Қарахан тұсында қалыптасқан әдеби жәдігерлердің тілін, авторлардың туған жері, шыққан тегінің қазаққа қатысын сараптай келе, V–XV ғасырларға тиесілі әдеби ескерткіштерді қазақ әдебиетінің тарихына енгізуге әбден болады және солай иемденуге, қабылдауға міндеттейді.

Хронологиялық кесте бойынша екінші кезеңге XV–XIX ғасырлар аралығын көрсетіп, оған «Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет» деп айдар

тағып, қазақтың өзіндік әдебиетінің қалыптасу тарихын талдайды. «Қазақ хандығы дәуірінде шығарылған көркем әдебиет туындылары, көбінесе, бұрынғы қыпшақ диалектінде шығарылды да, жазба әдебиет нұсқалары, ғылыми еңбектер бұрынғы кітаби тілде жасалды. Осылар негізінде қазақтың әдеби тілі қалыптасты» деп көрсетеді [2, 14]. 1456 жылы Шу өзені мен Қара Ертіс аралығында құрылған Қазақ хандығының Алтын Ордадан бөліну себебін Б. Кенжебайұлы былай деп түсіндіреді: «...Қобыланды Дайырқожаны жарып өлтіріпті. Жәнібек Әбілқайыр ханнан Қобыландының басын сұрапты – жанға-жан алмақ болыпты. Әбілқайыр Қобыландыны берсе, қалың Қыпшақ бұзылады. Сондықтан хан Жәнібекке үш кісінің құнын алып біт депті. Жәнібек оған көнбепті. Сонан кейін Жәнібек бірсыпыра қазақ руларын соңынан ертіп, Алтын Ордадан бөлініп кетіпті» [1, 69]. Тарихтың осы оқиғасының үш бірдей өлең-жырда бейнеленетіндігін жырлардан үзінді келтіре отырып, дәлелдеуге тырысады. Жыраулар туралы өмірдеректер біздің ғасырға толық жетпегендіктен жыраулар поэзиясын Бұқар жыраудан бастаған ғалымдардың пікіріне қарсы шығып, «Біз әдебиетіміздің тарихы туралы сөз қылғанда шығармалары толық сақталып жетпеген деп, әдебиет мұраларын ескермей, аттап кете алмаймыз. Оларды әдебиетіміздің тарихына енгіземіз, тексереміз», – деп мақсат қояды да, жыраулар поэзиясын Сыпыра жыраудан бастайды. Жыраулардың шығармашылығын талдай келе, жырау, жыршы, ақынның айырмасы, қазақ өлеңдерінің өлшемі деген мәселелерге тоқталып өтеді. Қазақ хандығы тұсындағы әдебиет өкілдерінің мұраларын талдай келе, бұл кезеңнің өзгешелігін атап, «Қазақтың қазақ хандығы тұсындағы әдебиеті сарай-орда әдебиеті емес, халық әдебиеті» деген кесіп айтады [1, 94].

Қазақтың XIX ғасырдағы жаңа, сыншыл, реалистік әдебиеті туралы сөз қозғағанда автор бұл кезеңде лирика жанрының дамып, жетілгенін баса айтады. Осы кезеңнің өкілдері деп кемеңгерлік кепілі – Абай, Ыбырай Алтынсарин, Шоқан Уәлиханов және Ақмолла ақындарды талдайды. Абай Құнанбайұлының шығармашылығының сан қатпарын ақтара келе, «Ол дарын болғанда да уақыт өлшеміне бағынбайтын данышпан ғой. Егерде, Абай шығармаларын сан қатпарымен, терең астарымен жеткізе аударып, әлемдік кемел ой кемеңгерлерімен салыстырсақ, олардың ешқайсысынан кем түспес еді. Абайдың даралығы, даналығы осында» деп бағалайды. Шоқан мен Ыбырайдың ағартушылық еңбектерінде өзінен бұрынғы ғалымдарға, зерттеушілерге қарағанда зерттеген мәселелері жөнінде есепсіз көп, бай материалдар, дәлелдер келтіріп, жаңа, терең, ғылыми, халықшыл пікірлер айтуымен қазақ даласына сансыз пайда келтіргендігін айтады.

Б. Кенжебайұлы – XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің бас зерттеушісі. Сойқан саясаттың кесірінен тарихтан сызылып қалар талай тұлға ғалымның ғылымға деген адалдығының, жансебілдік еңбегінің арқасында бүгінде

объективті бағалауға түсті. XX ғасыр басындағы әдебиет деп 1900-1920 жылдар арасындағы әдебиетті, сол кездің ақын, жазушыларын айту керек деп есептеді. «Бұл дәуірге жатқызып отырған бірді-екілі ақын, жазушының өмір сүруі, әдеби қызметі көрсетілген мерзімнен кейде бұрын басталған, кейде біраз бері асып кеткен болуы мүмкін» деген пікірге ғалым зерттеуші «Әңгіме онда емес. Әңгіме ол ақын, жазушылар негізгі шығармаларын осы уақыт ішінде жасауында, жалпы осы дәуір ақын, жазушыларының шығармаларымен тақырып-идеялық, әдеби-стильдік үндестігінде деп білеміз», – деп түсіндірді. XX ғасыр әдебиетіне Б. Кенжебайұлының сіңірген еңбегі орасан зор. Бұл ойымызды ғалым Құлбек Ергөбектің «Қайран да қайран Бейсекен» атты ұлы рухпен сырласу мақаласында айтылған ойымен қуаттай түскіміз келеді: «XX ғасыр басында Алаш ардақтылары «Оян, Қазақ», «Тұр, Қазақ» – деп жырласа, Ақан, Жақаңдардың көзін көргендік танытып, көрегенділік жасап, «ояну дәуірінің әдебиеті» деп тәспірледіңіз XX басындағы қазақ әдебиетін. Діндар деп әдебиеттен ығыстырылған шоғырды «діни оянушылық» деп тұлға тұғырына көтеріп, «Кітаби» атап кертартпа деп таныған екінші шоғырды ағартушы деп шоктандандыруыңыз сол оянушылық туралы концепцияңыздың жемісі» [1, 14]. Осылайша Б. Кежебайұлының ғылымға адалдығының, ұлтына зор махаббатының арқасында қазақтың марқасқа алыптарының шығармалары бүгінге жетті, тәуелсіздіктің ұрпақтарымен қауышты.

Қазақ әдебиетінің даму тарихының соңғы бесінші кезеңін «Қазақ халқының Ұлы Октябрь социалистік революциясынан кейінгі советтік әдебиеті» деп атайды. Сол тұстағы идеологиялық саясаттың салқыны тиген Б. Кенжебайұлы бұл кезеңді «Ұлы орыс халқының үлгілі әдебиетінің заңды жалғасы, солардың ең жақсы, прогресшіл дәстүрінің мирасқоры, ілгері дамытушысы» деп айтуға мәжбүр болғандай [3, 5]. Советтің ақын, жазушылары маңдай алды адамдардың күресі, тәжірибесі негізінде жасаған жақсы, көркем шығармалары арқылы халықты отаншылдық рухта тәрбиелейді, әр дайым еңбек сүю, талапты, тапқыр болу, әділеттілікті жақтау, халықтар достығын нығайту – олардың басты мақсаты болғандығын атап көрсетеді [4, 5]. Қазақ совет әдебиетінің негізін салушылар, оны өсіріп, қалыптастырушылардың шығармашылығына баға бере отырып, бұл кезеңнің тарихи қоғамдық, әдеби жағдайларға себеп болған 4 ерекшелігін атайды. Ғалым совет әдебиетін 1917–1920, 1920–1925, 1925–1930 жылдардағы әдебиет деп бесжылдық даму бойынша жіктеген.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорытындылай келе, «Орхон-Енисей» ойма жазуларына біз-қазақтар да иелік етсек, әдебиетіміздің туу бастауын «Түрік қағанаты» кезеңінен бастасак

деп армандаған ғалым арманы тәуелсіздік таңында жүзеге асты. Ғалым Б. Кенжебайұлының қазақ әдебиетінің даму тарихын диахрондық принципке сүйене жіктеуі кейінгі зерттеушілердің еңбектерінде толықтырылып, даму кезеңдері іштей сараланып, өзгерістер енгізілді. Зерттеуші ғалымның мұраларын шәкірттері насихаттап, өзі мұрындық болған біршама бастамаларын жалғастырып әкетіп отырды. Б. Кенжебайұлы шәкірттерімен бақытты. Бұл пікірімізге Құлбек Ергөбектің «Сіз бастаған мәселелер бұл күнде дәстүр түзіп, жас ұрпақпен бірге жалғасып кетіп барады. Сондықтан ұрпақтарыңызға қапаланатын еш ретіңіз жоқ. ...Мұхтар Мағауин шәкіртіңіз Сіздің көркем образыңызды жасады. Алма марқұм, өзіңізге маңызды ғылыми еңбегін арнады. Қуандық Шаңғытбаевтың өзіңізге арнаған өлеңі көпке ұнаған. ...Бұдан он жыл бұрын 90 жылдық тойыңыз тойланбай қала жаздап, Әбіш шәкіртіңіз білек сыбанып араласып, халықтық тойға айналып, өткен», – деп бөліскен естеліктері дәлел бола алады [1, 19]. Тарихта әділдік болса, ұлы ұстаз болған, ұлттық филологияның аймүйіз қайраткеріне айналған Бейсембай Кенжебайұлының уақыттан озық тұрған ұлы тұлға болғандығын мойындайды, Бейсембайтану ілімін қалыптастырып та қалар... Бір анығы, қазақ қазақ болып тұрғанда есімін мәңгі жадында ұстауы тиіс.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Кенжебайұлы, Б.** 5 томдық шығармалар жинағы. – Т. 1 : Түрік қағанатынан бүгінге дейін. – Алматы : Асем-Систем, 2010. – 344 б.
- 2 **Кенжебайұлы, Б.** Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері. – Алматы, 1973. – 167 б.
- 3 **Кенжебайұлы, Б.** Жиырмасыншы жылдардағы қазақ совет әдебиеті. – Алматы, 1961. – 120 б.
- 4 **Кенжебайұлы, Б.** Шындық және шеберлік. – Алматы, 1966. – 264 б.
- 5 **Кенжебайұлы, Б.** Жылдар жемісі. – Алматы, 1984. – 264 б.

Материал 17.09.18 баспаға түсті.

К. Т. Жанузакова¹, Ж. С. Абитова²

Концепция Б. Кенжебаева о развитии истории казахской литературы

^{1,2}Факультет казахской филологии и мировых языков,

Казахский государственный женский педагогический университет,

г. Алматы, 050000, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 17.09.18.

Concept of B. Kenzhebayuly on the development of Kazakh literature in history

^{1,2}Faculty of Kazakh Philology and World Languages,
Kazakh State Women's Teacher Training University,
Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 17.09.18.

В статье анализируется периодизация истории казахской литературы основоположника казахской тюркологии и национальной филологии, учёного-педагога Б. Кенжебайұлы, который доказал что история литературы тесно связана с историей нацией. Глубина и точность мыслей, высказанных Б. Кенжебайұлы по истории литературы, и повсеместность его мыслей хорошо анализированы и подтверждены. Обращаясь к работам ученого, понятие истории ученого о развитии казахской литературы определяется на основе вышеупомянутых идей, научных результатов. Благодаря добросовестной работе ученого, отличающейся историей казахской литературы на диахронической основе, история казахской литературы переходит к старой тюркской эпохе и продлевает ее возраст. Изучая произведения автора, мы можем быть уверены, что это - благородное наследие, которое нельзя забыть даже после столетий. Мы убеждены, что изучение работы ученого и познание наследия Бейсембай Кенжебайұлы важны для будущего литературоведения.

The article analyzes the periodization of the history of Kazakh literature by the founder of Kazakh Turkology and national philology, the scientist-teacher B. Kenzhebayuly. The history of the scientist-teacher who proved that the history of literature is closely connected with the history of nation. The depth and accuracy of the thoughts expressed by B. Kenzhebayuly about the history of literature and the ubiquity of his thoughts are well analyzed and confirmed. Turning to the works of the scientist about the development of Kazakh literature is determined on the basis of the ideas, scientific results. Thanks to the diligent work of the scientist, distinguished by the history of Kazakh literature on a diachronic basis, the history of Kazakh literature passes to the old Turkic era and extends its age. Studying the author's works we can be sure that is a noble heritage, which can not be forgotten even after centuries. We are convinced that the study of the work of the scientist and the knowledge of the heritage of Beysembay Kenzhebayuly are important for the future of criticism.

Ш. К. Жаркынбекова¹, М. В. Логинова²

¹д.ф.н., профессор, Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан;
²докторант PhD, Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан
e-mail: ¹zharkinbekova_shk@enu.kz; ²marijatjo@mail.ru

**ОПИСАНИЕ ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫХ ТИПАЖЕЙ:
АСПЕКТЫ ИЗУЧЕНИЯ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ
ПОДХОДЫ**

Данная статья посвящена описанию одного из развивающихся направлений в антропологической лингвистике теории лингвокультурных типажей, в рамках которого рассматриваются обобщенные языковые личности определенной лингвокультуры. В контексте научного исследования представлен обзор различных аспектов, подходов и методов выявления понятийных, образных и ценностных составляющих лингвокультурного типажа как яркого представителя и носителя национально-культурных ценностей. Особое внимание в обзорной статье авторы уделяют сопоставительному аспекту моделирования и позиционирования изученных образов, поскольку лингвокультурные типажы, воплощая ценности определенной лингвокультуры, по-разному воспринимаются и осмысливаются носителями той или иной культуры. Рассматривая казахстанскую языковую личность также с точки зрения типажности, можно установить и определить конститутивные признаки образа представителей современного казахстанского общества, тем самым выявить особенности казахстанской ментальности и описать лингвокультурную реальность полиэтничной страны.

Ключевые слова: лингвокультурный типаж, образ, амбивалентность, эмблематичность, поликультурность, полиэтничность, ментальность.

ВВЕДЕНИЕ

Достижения таких направлений, как лингвоконцептология, лингвокультурология и лингвоперсонология, послужили основанием для

определения особого вида концепта – концепта типизируемой личности, который лег в основу формирования и развития теории лингвокультурных типажей. Безусловно, теория лингвокультурных типажей представляет собой развитие теории языковой личности в рамках перечисленных лингвистических учений и определенно сочетает в себе положения лингвистики, литературоведения, социологии, психологии, культурологии.

Выделение теории лингвокультурных типажей в особую лингвистическую область определено работой В. И. Карасика и О. А. Дмитриевой «Лингвокультурный типаж: к определению понятия», в которой представлены «обобщенные образы личностей», своим непосредственно «поведением» и «ценностными ориентациями» влияющие на развитие лингвокультуры в целом и являющиеся показателем «этнического и социального своеобразия общества» [1, 2]. Языковая личность описывается с позиций языкознания, литературоведения, социологии, психологии, культурологии, поскольку достижения данных областей науки составляют базу интегративной области гуманитарного знания (лингвоперсонологии). В основе ее лингвистической классификации лежит коммуникативная компетенция, рассматривается отношение личности к языку; с точки зрения литературоведения выделяются художественные образы; с позиции социологии отмечают социальные типы по определенному признаку (гендер, возраст и др.); психологическая классификация личности многообразна, принцип выделения строится на «личности в ее становлении» и «личность как данность»; с позиции культурологии выделяются типы личностей, оказавшие определенное влияние на «поведение представителей соответствующей культуры» [1, 8].

Учитывая многоаспектность изучения личности основатели теории выделяют лингвокультурные типы, «узнаваемые образы представителей определенной культуры, совокупность которых и составляет культуру того или иного общества» [2, 8]. Согласно определению, лингвокультурный типаж – «концепт, содержанием которого является типизируемая личность», т.е. это разновидность концепта [2, 9]. Ученые подробно описывают соотношения понятия «лингвокультурный типаж» с такими смежными понятиями, как «роль», «стереотип», «амплуа», «персонаж», «имидж» и «речевой портрет». Авторы четко и иллюстративно определяют границы смежности каждого из понятий с «лингвокультурным типажом» и в своих рассуждениях приходят к выводу об уникальности и способности лингвокультурного типажа, как понятия и явления, сочетать в себе характерные особенности тождественных ему понятий.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Исследования обобщенных языковых личностей ведутся в разных направлениях, лингвисты используют различные аспекты, подходы, методы

и позиции описания и выявления понятийных, образных и ценностных составляющих лингвокультурного типажа.

В русле лингвокультурологии, лингвоперсонологии и лингвокоцептологии рассмотрены многочисленные типы как русской («гусар», «казак», «дворянин», «декабрист», «чудик», «интеллигент», «комсомолец», «разгильдяй», «юродивый», «российский предприниматель» и другие), так и зарубежной лингвокультур («американский адвокат», «звезда Голливуда», «американский первопроходец», «американский гангстер», «hispanic», «английский сноб», «английский пират», «британский колониальный служащий», «английский бизнесмен», «китайский чиновник», «калмыцкий кочевник», «китайский врачеватель», «мусульманка», «hausfrau-домохозяйка» и другие).

Так, при описании образа «американского адвоката» особое внимание уделяется отношению и положению юридической профессии в Америке, как одной из престижных специальностей [3, с. 32]. По наблюдениям автора работы, исключительность юридического сословия воплощена в типаже «американский адвокат», который обязательно имеет степень магистра, лицензию на адвокатскую деятельность, прекрасное образование, престижное жилье, безупречную репутацию и т.д. Однако наряду с положительными характеристиками присутствует негативная оценка как деятельности, так и самой личности.

Отражая ценности, присущие определенной лингвокультуре, типы по-разному осмысливаются носителями той или иной культуры. Лингвокультурные типы «английский бизнесмен» и «российский предприниматель» являются одним из важных компонентов в современной концептосфере англичанина и русского [2; 3]. В силу своей ментальности типы воплощают наиболее базовые ценности своего народа. К примеру, типаж «английский бизнесмен» в сознании представителей английской лингвокультуры представлен как мужчина средних лет, постоянно занятой, уверенный в себе, нацеленный на успех и т.д. Типаж «российский бизнесмен» – это тоже мужчина, расчетливый, предприимчивый, умный, богатый, владелец какого-либо предприятия и т.д. Однозначное представление о российском предпринимателе и английском бизнесмене в первую очередь продиктовано образом и быстрыми темпами жизни, с ростом и меняющимися потребностями общества, с постоянными преобразованиями во всех областях жизнедеятельности человека.

Лингвокультурологический интерес представляют похожие типы, чье стереотипное поведение устойчиво и получает разную оценку. Лингвокультурные типы «английский чудак» и «чудик» в культуре русского народа отражают определенные нормы поведения, раскрывают один из важнейших признаков английской и русской ментальности: доброе

отношение к чужакам в английском обществе и непонимание образа жизни и мышления со стороны представителей русской лингвокультуры [4]. Каждый из этих типажей узнаваем, типичен и актуализирован в языке как носитель черт национального характера того или иного этноса.

В рамках этнолингвокультурного направления рассмотрены обобщенные типы языковой личности «цыганка», «мусульманка», «китайский чиновник», «американский гангстер», «hispanic», «hego» и другие, как яркие представители и носители национального характера. По наблюдениям Уфаевой И. Ю., лингвокультурный типаж «hispanic» является носителем определенного культурно-языкового кода и в то же время отражает взаимовлияние двух культурно-языковых систем [5]. Данное явление особенно актуально для стран с поликультурным пространством и полиэтнической разнородностью. На основе выявления релевантных признаков лингвокультурного типажа «hispanic» представлен феномен этничности и этнокультурной языковой специфики. Образ «цыганки» как представительницы полукочевой этнической группы состоит из «открытых» и «скрытых» (сакральных) компонентов. Автор исследования указывает на особое отношение к имени и ценностным приоритетам цыган, проводит линию социального роста типажа – от второстепенной роли до высочайшей позиции в таборе [3, с. 118]. В современном языковом коллективе «цыгане» позиционируются как явление позитивное, если это творчество, и негативное, т.к. типаж «цыгане» тесно связан с концептом «колдовство» и «воровство». Представитель традиционной культуры «китайский врачеватель» рассмотрен как лингвокультурный типаж, образ которого окружен «мистическим ореолом» [3, с. 111]. На основе легенд, сказаний, письменных памятников и опроса информантов выявлены отличительные характеристики типажа: эрудированность, сверхъестественные возможности, скромность, сдержанность и толерантность. Настолько образ прочно запечатлен в нашем языковом сознании, что до настоящего момента представителю китайской медицины врачевателю относятся с почетом, уважением и верой.

С точки зрения социоллингвокультурного аспекта изучены такие лингвокультурные типажи, как «британский колониальный служащий», «английский сноб», «пожилой человек» и др. Как отмечает Деревянская В. В., важную роль в осознании британского менталитета играет лингвокультурный типаж «британский колониальный служащий», который в определенный исторический период становления Британской империи занимал ведущее положение в обществе [2, с. 202]. Соответственно, выявление понятийных, образных и ценностных характеристик данного типажа способствует представлению о реально существующей личности, которое оказало влияние на британскую культуру в целом.

Многие работы по изучению лингвокультурного типажа выполнены в сопоставительном аспекте: «пожилой человек» и «ацсергсе адсеймаг» в русской и осетинской лингвокультурах, типажи России и Франции («гусар», «казак», «декабрист», «светский москвич» – «светский парижанин», «буржуа», «грязетка», «светский модник»), образ «пижона» в русской и англосакской лингвокультурах. Изучение лингвокультурных типажей с позиции сопоставительного аспекта важно в первую очередь для понимания и восприятия культурных особенностей коммуникативного поведения, для понимания и учета специфики рассматриваемых национальных характеров в сравниваемых лингвокультурах (русской, осетинской, французской, англосакской). Так, проанализированные типажи России и Франции относятся к разным социальным классам и формируют разные культурные представления. По словам Дмитриевой О. А., если «гусар, казак, декабрист» – это типажи, воплощающие образ героя, защитника Отечества, и, следовательно, отражают ценностные составляющие русского национального характера, к которым относятся удаля, сила, готовность к самопожертвованию [6]. Типажи французской лингвокультуры «буржуа, грязетка, французский модник» представляют обобщенные типы личностей, воплощающие образ обычного человека, чьи ценностные принципы проявляются в повседневной обыденной жизни, соответственно, доминантами национального характера являются рациональность, оптимизм, галантность, умение жить и т.д.

Национально маркированные типажи «пожилой человек» и «ацсергсе адсеймаг» в языковом сознании русских и осетин, как показало исследование, имеют большое значение в формировании культурных ценностей общества. Поскольку численность пожилых людей постоянно растет, то изучение и выявление когнитивных признаков данных типажей, являющихся частью реальности современного общества, становится логичным и необходимым. Важнейшие моменты актуализации в языке лингвокультурных типажей «пожилой человек» и «ацсергсе адсеймаг» отмечены при сопоставлении русской и осетинской лингвокультур. Автор исследования установил, что «ядро» рассматриваемых образов бинарно структурировано, в тоже время у представителей русской лингвокультуры полярное отношение к людям пожилого возраста, в осетинской лингвокультуре однозначное уважительное отношение к пожилым [7].

С позиции лингвосемантического подхода рассмотрен коммуникативный типаж «пижон» в российской и англосакской лингвокультурах. Автор исследования описывает британский типаж «денди» и его лингвокультурную трансформацию в коммуникативный типаж «пижон», как яркого представителя российской культуры [3, 183]. Особый интерес представляет сам процесс появления и развития типажа «пижон» как результат

преломления особенностей британского лингвокультурного образа «денди» сквозь русскую ментальность. Поскольку какие-то характерные черты представителя англосакской культуры сохранены, к примеру, отношение к моде, демократически-свободный образ и т.д. Однако в силу ментальности российского общества многие моменты «дендистских кодов поведения» в образе «пижон» интерпретированы неоднозначно.

С точки зрения аксиологического аспекта рассмотрены такие лингвокультурные типажи, как «звезда Голливуда», «британская королева», «английский дворецкий», составлена аксиологическая парадигма лингвокультурного типажа в оппозиции «свой-чужие». Лингвокультурный типаж «звезда Голливуда» представлен как аксиологически полярный концепт, актуализированный в языке и существующий в американском современном обществе [3, 99]. Как утверждает Селиверстова Л. П., образ типажа, представляя американские базовые ценности, часто приобретает негативную окраску, поскольку «звезде Голливуда» позволено быть капризным, высокомерным, вести богемный образ жизни. В своей работе Бондаренко Г. В. приходит к выводу, что положительной и отрицательной маркированностью обладает лингвокультурный типаж «английский дворецкий» [3, с. 74]. Являясь знаковым концептом британской национальной картины мира, типаж значительно преобразовался под влиянием развития этноса, общественной-политической и экономической ситуации. В настоящее время в языковом сознании общества рассматриваемый образ обладает следующими характеристиками: вежливость, преданность, невозмутимость, рассудительность, чопорность, высокомерие, воровство и т.д.

За основу исследования лингвокультурного типажа «британская королева» взят аксиологический подход, который определил отношение к британской королеве асимметричной амбивалентностью с преобладанием позитивной оценки. По словам исследователя, демонстрируя доминанты поведения – аристократизм, патриотизм, верность традициям, – типаж одновременно обладает отрицательно маркированными характеристиками – снобизм, жесткость, холодность, скрытость [3, с. 62]. Образ королевы для современной британской культуры – это воплощение важных признаков английского национального характера.

В фокусе аксиологического аспекта представлено исследование Булановой П. Г., в котором рассмотрена «аксиосфера» лингвокультурного типажа, изучено аксиологическое поле субъектной концептосферы и выстроена аксиологическая парадигма лингвокультурного типажа в оппозиции «свой-чужие» [8]. С целью объяснить и спрогнозировать «коммуникативные контуры» коммуникативного акта и его участников автор воссоздает аксиосферу, которая представлена определенными характеристиками лингвокультурного типажа.

В статьях Лутовиной О. В. рассматривается лингвокультурный типаж в рамках современной виртуальной реальности, что соответствует современным технологиям. Так определены и раскрыты особенности языковой картины виртуального мира, воплощенные в узнаваемых образах: «хакер», «программист», «чайник» и «ламер», «системный администратор» и «модератор», «геймер», «флузер» и «спамер», «падонок» [3, с. 155].

С позиции эмблематического аспекта рассмотрен узнаваемый обобщенный образ британской лингвокультуры «английский викарий» [3, с. 90]. В основе моделирования лингвокультурного типажа положен эмблематический признак, что раскрывает образ с позиции знака, определяющего статус и отношение типажа в лингвокультуре. Понятийные, образные и ценностные эмблематические характеристики «английского викария» сводятся к описанию «идеального носителя» норм и традиций английского поведения и особенного отношения к религии.

Особый интерес представляет динамический аспект изучения лингвокультурных типажей «человек богемы» и «hego» [9; 10]. Автор рассматривает динамику проявления содержательной и ценностной составляющих богемного типажа на протяжении века. Сквозь призму анализа лингвокультурного типажа «человек богемы» описано явление «богемности или богемной ментальности», которое существует в лингвокультуре и оказывает влияние на развитие культуры и общества. С точки зрения диахронического аспекта изучен лингвокультурный типаж «hego», сформированный в исторические периоды становления и развития британской нации. Следовательно, динамические процессы изменения конститутивных признаков типажа устанавливают универсальные и национально-специфические характеристики образа, как носителя важной информации о базовых ценностях того или иного этноса.

Обзор научных работ выявил, что авторы используют разные методы описания и выявления сущностных характеристик, конститутивных признаков и особенностей лингвокультурного типажа. Сравнительно-исторический метод используется для описания образа «чиновник» в современном виде и исторической ретроспективе. На основе сравнения результатов анализа текстов и данных эксперимента составлена современная и историческая картина «чиновника», отражающая типические и индивидуальные представления о данном явлении культуры.

Различное оценочное осмысление лингвокультурного типажа «школьная учительница» представлен методом субъектного позиционирования [11]. В современной русской лингвокультуре субъектное позиционирование «школьной учительницы» характеризуется релевантными субъектами (школьниками, учителями, сторонними наблюдателями), которые отмечают

моральные качества учительницы, уровень профессиональной подготовки, социальное и материальное положение в обществе. Именно субъектное позиционирование выявляет амбивалентность оценки исследуемого образа, определяет важность социально-значимой профессии типажа «школьной учительницы», ее школьного опыта в коллективной и индивидуальной концептосфере.

Интересен тот факт, что лингвокультурный типаж рассматривается на разных языковых материалах: художественная литература, лексикографические источники, СМИ, результаты эмпирического исследования, полученные в ходе опроса, анкетирования, ассоциативного эксперимента. С точки зрения художественного текста были изучены типаж «собственник», «чудик», «секретный агент, национальный герой», «heros combattant», «русский интеллигент», «чиновник» и другие. Типичный образ «чиновника», который отражает социокультурную реальность, изображен в художественных произведениях Н. Гоголя. Как отмечает Щеглова И. В., глубина типизации писателя выражена в содержательной характеристике концепта «чиновник», имеющий негативную направленность и отрицательный эмоционально-оценочный характер [12].

Художественные произведения, в качестве материала исследования типажа, являются объективным показателем основных характеристик общества на всех этапах его развития. Проследить и выявить особенности эволюционирования «русского интеллигента» и рассмотреть развитие и изменения понятийной, образной и ценностной составляющих лингвокультурного типажа «интеллигент» можно только с помощью анализа апеллирующих к нему художественных текстов [13]. Анализ художественной прозы указывает на важность и значимость лингвокультурного типажа «русский интеллигент», влияющий на национальные ценности общества и отражающий самобытность его национального характера. Общим для подобных работ является авторское представление описываемых типажей, что носит индивидуальный характер и субъектное отношение к рассматриваемым образам.

Лингвистический интерес представляют словарные статьи как своеобразный языковой материал с позиции изучения и описания лингвокультурных типажей, одним из которых стал типаж «золотая молодежь» [14]. Понятие «золотой молодежи» очень часто можно услышать в речи представителей разной лингвокультуры, что является показателем отражения современной действительности. На основе анализа словарных дефиниций рассмотрена понятийная составляющая лингвокультурного типажа и выявлены релевантные признаки: молодые люди из состоятельных семей, живущие в праздности и развлечениях и т.д.

ВЫВОДЫ

Таким образом, исследования в рамках сформировавшегося к настоящему времени направления определяют новые пути дальнейшего развития лингвистической мысли, центром которой является языковая личность. За понятием и термином «лингвокультурный типаж» стоит идея комплексного лингвокультурологического, лингвосемиотического, дискурсивного, когнитивного, аксиологического подходов изучения и описания реалий современного общества сквозь призму особенностей восприятия типизируемой личности определенной лингвокультуры.

Исследование типизируемых личностей современного казахстанского общества представляется важным для выявления особенностей казахстанской ментальности, для описания лингво- и социокультурной реальности, выразителем и носителем которой может выступать лингвокультурный типаж. Поликультурная среда Казахстана – это не только разнообразие культур и гармоничное их сосуществование, но и лингвокультурное пространство, ярким представителем которого является языковая личность и, как ее разновидность, обобщенная личность, узнаваемая и знаковая, обладающая общекультурными и этноспецифическими характеристиками, влияющая на формирование ценностных ориентиров языкового коллектива.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Карасик, В. И., Дмитриева, О. А. Лингвокультурный типаж : к определению понятия // Аксиологическая лингвистика : лингвокультурные типаж. – Волгоград : Парадигма, 2005. – С. 5–25.
- 2 Аксиологическая лингвистика: лингвокультурные типаж : Сб. науч. тр. / Под ред. В. И. Карасика. – Волгоград : Парадигма, 2005. – 310 с.
- 3 Лингвокультурные типаж : признаки, характеристики, ценности : коллективная монография / под ред. О. А. Дмитриевой. – Волгоград : Парадигма, 2010. – 228 с.
- 4 Карасик, В. И., Ярмахова, Е. А. Лингвокультурный типаж «английский чудак». – М. : Гнозис, 2006. – 240 с.
- 5 Уфаева, И. Ю. Лингвокультурный типаж «hispanic» : дисс. ... канд. филол. наук. – Нижний Новгород, 2008. – 143 с.
- 6 Дмитриева, О. А. Лингвокультурные типаж России и Франции XIX века : дис. ... д-ра филол. наук. – Волгоград, 2007. – 338 с.
- 7 Валиева, Т. М. Лингвокультурные типаж «пожилой человек» и «ацсергсе адсеймаг»: дис. ... канд. филол. наук. – Владикавказ, 2011. – 218 с.

8 Буланова, П. Г. Аксиологическая парадигма лингвокультурных типажей в оппозиции «свои-чужие» в афроамериканском дискурсе : дис. ... канд. филол. наук. – Самара, 2011. – 205 с.

9 Дубровская, Е. М. Лингвокультурный типаж «человек богемы» : динамический аспект : дис. ... канд. филол. наук. – Омск, 2017. – 230 с.

10 Юшко, О. Ю. Диахроническая трансформация лингвокультурного типажа «hego» в англоязычной картине мира : дис. ... канд. филол. наук. – Волгоград, 2012. – 196 с.

11 Щербалева, А. А. Лингвокультурные типажы «учитель» и «врач» : общекультурные и индивидуально-авторские характеристики : дис. ... канд. филол. наук. – Краснодар, 2010. – 213 с.

12 Щеглова, И. В. Лингвокультурный типаж «чиновник» : дис. ... канд. филол. наук. – Волгоград, 2010. – 146 с.

13 Ярошенко, О. А. Эволюция лингвокультурного типажа «русский интеллигент (на материале произведений русской художественной литературы второй половины XIX – начала XXI вв.) : дис. ... канд. филол. наук. – Саратов, 2011. – 208 с.

14 Дмитриев, К. В., Дмитриева, О. А. Дисперсный лингвокультурный типаж «золотая молодежь»: понятийная составляющая / Юный ученый. – 2017. – № 4. – С. 4–7. [Электронный ресурс]. – URL: <http://yun.moluch.ru/archive/13/1016>.

Материал поступил в редакцию 17.09.18.

Ш. Қ. Жарқынбекова¹, М. В. Логинова²

Лингвомәдени типаждардың сипаттамасы: зерттеу қырлары мен әдістемелік тәсілдемелер

^{1,2}Филология факультеті,

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,

Астана қ., Қазақстан Республикасы.

Материал 17.09.18 баспаға түсті.

Sh. K. Zharkynbekova¹, M. V. Loginova²

Description of linguocultural types: aspects of study and methodological approaches

^{1,2}Faculty of Philology,

L. N. Gumilyov Eurasian National University,

Astana, 010000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 17.09.18.

Бұл мақала антропологиялық лингвистикада енді дамып келе жатқан бағыттардың бірі – лингвомәдени типаждарды сипаттауға арналған. Аталмыш тақырып аясында белгілі бір лингвомәдениет ішіндегі жалпылама тілдік тұлғалар қарастырылады. Ғылыми зерттеу барысында ұлттық және мәдени құндылықтардың ең жарқын қолданушысы мен өкілі ретіндегі лингвомәдени типаждың түсініктік, көркемдік және құндылықтық құраушыларын айқындайтын түрлі қырлары, тәсілдемелері мен әдістеріне шолу жасалған. Лингвомәдени типаждар белгілі бір лингвомәдениеттің құндылықтарын құрастыра отырып, әртүрлі мәдениет өкілдерінде әрқалай қабылданып, сараланатындықтан, аталмыш шолу мақалада зерттелген бейнелердің модельдеуі және жайғасылануының салыстырмалы қырына ерекше көңіл бөлінген. Қазақстандағы тілдік тұлғаны типаждық тұрғысынан қарастыру арқылы еліміздегі қазіргі қоғам өкілдері бейнесінің конститутивтік нышандарын және соған сай ментальдіктің ерекшелігін анықтап, политникалық мемлекеттің лингвомәдени өмірін сипаттауға болады.

The article is devoted to the description of one of developing directions in anthropological linguistics, that is the theory of linguocultural types, in the framework of which the generalized linguistic personality of a definite linguoculture has been studied. In the research context, there has been introduced an overview of various aspects, approaches and methods for identifying conceptual, figurative and value components of the linguocultural type as a bright representative and carrier of national and cultural values. In the review the article authors focus on the comparative aspect of modeling and self-presentation of studied patterns since linguocultural types embodying the values of a certain linguoculture are perceived and interpreted differently by a particular culture-bearer. When considering the Kazakh language identity taking into account its character type one can establish and define distinctive features of the image of modern Kazakhstani society's representatives thereby revealing features of Kazakhstani mentality and describing the linguistic and cultural reality of multiethnic country.

K. P. Zhussip¹, N. K. Zhussupov², M. N. Baratova³

¹Doctor of Philological Sciences, professor, Faculty of Humanities and Education, S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan;

²Doctor of Philological Sciences, professor, Faculty of Humanities and Education, S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan;

³Candidate of Philological Sciences, professor, Faculty of Humanities and Education, S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan

e-mail: ²nartai1970@mail.ru; ³baratova.muhabbat1970@mail.ru

ABAI KUNANBAEV – MASTER OF THE WORD

This article details the verbal skills of the famous kazakh poet Abai Kunanbayev. The poet in his poems does not just describe natural phenomena, but fully reveals the essence of these phenomena. For example, in the poems «Summer» the poet did not begin to describe in detail the strong river flow, its volume, the color of the water, the waveform, the coast break, etc., but singled out only the state of sound, and also the “rumbling” voice of the river. And also, in the poems, the image of the colt’s behavior in the summer is particularly emphasized, and so on.

Keywords: poem, poet, Kazakh poetry, nature, genre.

INTRODUCTION

Abai – master of the word. «Summer» can be found in the poet with or without a formal report to the aspect of verification will not suffer serious and the most significant, important aspects shall be weighed to know the source. For example, the flow of a river to symbolize the nature of the volume of water reñin waves, the coast as far as the fact that the wall, etc. estilw position, «kurkirep» response to the transfer of separation. Determines slaves, as well as during the summer, many actions from the landscape, and then to reflect the transfer. This duck-geese «simpildap» can be said to be fly. There is no focus, felt at home sewing girl attention to the fact that the state of their a joke, according to the the actions of the action, etc. would have to be listed. From a poet: «Twist, can Bylkyldak White bilegin» in the functioning. However, some of these actions is not only the nature of the individual actions. Certain of the details of the event and the main cpatin to be weighed together with the other aspects of oil kalmaydı

light. For example, the girl kelinsekterdiñ «bilegin», «the source, nose, leg, etc. What?» Questions, such as are born. Same reason, «Twist» sıñqıldawmen make sure that the calf is beauty, and beauty have agreed to respond to the movement of commodities that would like to focus.

MAIN PART

Rock artist than he is aware of certain phenomena is not enough to say that it is kesteleydi. In this case all the more typical situation of the poet’s most prevalent has tried to include the propertie. Instead of within the «dedektep mamırlap arbandap», etc. was no agreement. Dedektew to the one place on earth to another, if rather remote, therefore, likely to be implemented in a wide range of traffic types. Well, someone in the house attached to mirew If dedektey step, except in the narrow driving, or bout, which may cause discomfort coytip center. Condiqtan dedektey pressing reason to believe that the type of movement that can not meet often. «Mamırlaw» word tigwsi does not communicate with a lot of young girls and not available, characterized by the presence of the elderly, it is rather obvious that not apply. As well as «arbandaw» Word of the girl than is typical of long, was a spectacular display of Harmony. Therefore the poet finally get a taste of the type of movement of people and not the most prevalent knowledge to analyze and select the style of the act. In this regard, despite the artistic method mejesimen, the lyrics were written by the poet uñilsek or in terms of the nature of the genre and lyrical heroes all tastes, so we will face in the style of reach. In the summer of this can be found in the background of the poet opening asemdigin (green, red, sparkling, shiny, etc.) do not tolerate free of charge. His color e uñilmey, mainly movement kelictiligin is. Poem exceeds forty (1886), wrote the poet appreciated the elderly person’s age caltanatın. So Abay evaluating more than forty from the event, including the choice not only encounter most often lyrical heroes deserve, and therefore the opening of the youth-specific designed as a collection. Poet slave stores «bultıldap»; duck and goose specific action «simpıldap»; According to the specificity of the young girl kelinsektiñ movement «Bylkyldak» unin «sıñqıldap» words with ornektegen.

Action said: «bultıldap», «simpıldap», «Bylkyldak the words» certain visual image, sound dialogue, therefore reasonably certain mighty sazdılıq songs. And this further given the nature of the standard; jalpıldawına the rich, the age of the people at the «Council of the ashes» «the rich of the» samawırını burqıldawına influence. Agreed to draw up outside, or «poetic» is a movement of young beautiful details sazdılıq above and besigine, rather warm, ready to perceive the work and should be paid attention to that. For example, horses, stallions, the» moan; deceived (ideally jalpıldagan) [1] around the young child, «meat brings» qıñqıldawın; «Elder White stick» back and «rich to poor desin, it shall submit

kilometers milk», «jaramsaqsı» can not be understood as agreed in a separate occurrences. This is also a poet without a single catch up with beautiful designs, from time to time for the opening of the specifics, but like a normal are seberligin. That embrace a wide range of daily vital signs of life, many consider the various visual phenomenon, the initiative to take into account the complexity of the coytip truth value. Also, these primitive signs qaradursindikke damaging to his past and to his subsequent zeynetilik to prepare the samples were cultured. Coytip, white artists for, in the midst of a dark colored object, such as the poet paid for admission to reveal beautiful pictures, Correspondence completely different, even opposite normal. The same in terms of primitive expressions shall be the subject of beautiful imagery to increase. Not loans, as well as the most beautiful themes, in light of these koleket korinerlik moments sebezdep, it is not within the scope of its drive. And various landscape, different pictures complement each other, the impact of the implementation of the darıtwları records of the complexity of life is carried out in preparation for the wider concept of qırlılıgı. This alternation of apples, ornamental patterns and individual olpı solpı tirlik signs opposing the minds of the competition through the creation of a kind of last part is carried out, for example, farmers «in the morning salpıdap» be concerned; «Columns» old man «welcome qarqıldap as a» mirror of the i skills, the young boy «around the water in a separate» qwtıñdawı; blue bird «flash» goose keeper will once again take a stand-alone luxury models. Thanks to this apple part of the lyric genre careful to show a sample of a wide range of life, expanded the scope of the method of realism kemeldendire color basis.

Images when its clarity and careful the eye and warm, the number of side looks wide open. Painter phenomenon – an aspect of the detailed nature of the act tizwmen, knows the word of the women weighed less bright. As a result of the same phenomenon, action will be a live act kernels. «Qansonarda will beast» can be found in the most diverse pictures. Top eagle qutilmaqqa peso threatened actions, including the author of «open mouth, sharpen tisin» draws attention to the courage qılğanına. High foxes to the most beautiful movements, may be a lot of pictures, a poet and the «tail wings» weighted spin-expression.

The main purpose of the creation of real video careful tutadı. Condiqtan «fall» can be found in the fall of peasants discomfort attention to the condition of the people, in general, does not formal. Autumn, the existence of an unknown, and finally covered with a gray cloudy sky is not the cold period; you land in the form of a wet fog, wood, left the targeted color wither, deprived of bread; Oct cranes flying line in the fall. They are not all the same in your gloomy, everyone's mind. Autumn cold, restless, and in the summer condiqtan noise of children, young people do not smile; a young woman torn home patch; Cooking old man in the heat the child, etc. In the autumn of various animals qaraketi: «runaway mare», «Thai

race», «There is no dog in the house, catch the mouse, where you see». His verses careful doing not only rich in color. From a type of sound to depict the poet knows to sort deserve. The poet's «spring» poem of light jamırap wide variety of audio:

Camels labour, sheep stable make a noise in the yard,
Butterfly and birds sounds in the steep.
Flowers and trees look blushing,
The whispering water flows.

Pictures of the reality of the individual careful. But the artist does not grind personalization, because by the same individual in the same kind of phenomena to see the total picture. Poet paintings selected individual images, and surface phenomena, general concepts, and keep a detailed tactical chase.

Correspondence a deeper shade of the products of careful, if you wish, will be taken as a reflection of taste. Countenance an external image signal of relief and psychological status of the poet's poems are merging to master all of this. Illustrates the growing feeling of falling in love with the author:

Becoming red,
Feeling merry heart.
Stole from others,
As Self-esteem.
The end of a revelation...
Share heart
Knock and knock
Acquainted with mood
Resting
Fingers watered,
Unknown shy,
Varied shape.

The line of the poem lyric character turns red, curlangan tone, slowly changing the shape of the shoe feel we will see the beginning of the cold finger. From the upper-left mark adhere to the feeling of love, focus detection, etc. valley. The author also leads to swelling of the heart Pulsating rest. Heroes from time to time with the psychological condition is stated: «The other is stolen and the need to self-esteem», «voice, heart and knock off», «...caught in the unknown». This is where the real property, the label changes are braided, lyrical mood of the hero, delivers an impressive opening.

Human well-being able to peer into the gentle poet in the background, cheese is justified, replaced with a new host, it leads to the opinion. «The times», «could go into the ear sprouting», «would die, not the Black?», «Will be the end of heart disease» songs amazing feeling, a heavy sadness of their wealth, the impressive nature of the cir displayed.

Abai's poems in the poet's ideals of beauty and almost always coincide with beautiful. The nature of the country not only the ideals of beauty and imagination miracle hobby towers revive it careful consideration. For example, the image of the winter:

White clothing and beard
Blind and dumb not acquaint anyone.
All white and gray it comes, the color of cold,
Stepping place crump and it came.

Here farmers unpleasant, ruthless, to the color described in the cold of winter, but, he said, «as clothing, body, «beautiful complexion», «strange and amazing video», as well as captivating.

Abai's poems are lyrical heroes, in particular, the joy of light and heavy PAIN escalation of the light, turn the attention of the dominant poet with a number of parties speaking. «Windless night and a half months», a poem written especially sensitive individual weighting pattern in the image: «windless night and a half months», ways of poetry; the whole art presented in the video: «The earth is hidden // green face of the earth» – the poem points; Also points out a certain kind of mystery: «Thick tree leaves whispering // self-esteem», we will see how poetry. Among all of this be taken as a reflection of the phenomenon: «the soul of the village cay // deep river» isolated detail. Born the same night, one of the most progressive in the love a tall, beautiful eyes as cezim. Here, it is:

A hot water
Peace not to breathe fire,
The noise shook the dawn of free,
Focus can not be blocked,
Beat to the beat of the heart,
Chin into the food?

Abai careful what your thoughts on the subject – that is, with the integrity of the poet's heart beating. Always meet simplicity and deep meaning poems of the poet. Simplicity not careful, its realism, delving into the meaning of life, the birth of a true beynelewinen Beauty, raised the artistic elegant simplicity. Poets people's tastes and a desire to finish the true author. Feeling for beauty care (çwvstvo prekrasnogo) needs and is closely related to beauty. His «Qaqtagan silver head» song and the beautiful mission reveals a wide range of multi-faceted. Beautiful girl completeness bitimdilikti Like some of the identity of the artist is: «qaqtagan silver head», «a pair of rounded neck»; the desire of the beauty of color shades: «The money hundred pink», «bronze black hair»; straight, uniformity assessment: «The signs from the side of the nose», «altogether shoulder, shoulder vertical» – see patterns. Also concentrate on a lot of action in jarastılıgına the author observed: «You can see a light source jaynaydı», «delicate willow twigs to burandaydı». The

poet of the typical mind, it is reasonable to separate zeynettiliginen: «MJ correct to talk sense», «comfortable». However, the same grace marks from the Abay's Ripe age is to give the sign of chastity: «... neck», «not processed food», «meat in a young child knows». On the whole, «Qaqtagan silver signs of» realism, careful work, his maturity as a cwretker toliswinnin mirror. The first poem repeatedly:

Saving silver forehead,
Little black light source can blossom.
Who drew a thick black eyebrows,
Similar a new moon.

The second paragraph of the «black» word «black eye» caused by a combination of both, is a living symbol of beauty. However, it is still not enough. We are doing a lot of individual, personal detail, closes the opening value of the alternatives, or adjacent to, or away from the detail of the agreement, the views will not be able to focus to achieve the perception of the impact of joining a word with a verse directing things in common, style units, etc. is detected. So the word of the verse, with focus combination caringa important, and is subordinate to the main idea of fading. Agreed to draw up not only as a key idea in the writings of semantic units, a combination of harmony and music sound uytwdagı role should be taken into account.

These requirements bigimen bagımdasaq, the meaning of a word, its beauty with a focus limited stylistic unity in the writings of the poet's personal identity, as well as the achievements of its realism, truth is not the nature of the coverage of the open dam. Hence the expression of the beauty of a detail of the connection between them: the impact undeswlerdi a poet, not a dayektesek skills, including diagnostics used to have the possibility of realism asalocations. Coytip, «black eye» combinations, «black», taken as a template beauty of the word («black» is not a lot of evidence of the beauty of color, sıqsızdıq korinici to be made as a single story - K. Zh.) magina not only in the. Meanwhile, the «black eyes» instead of the phrase: details from before and after the effect of making him believe that it is necessary to pay special attention to. For example, the «black eye» to the phrase a «qaqtagan silver» presence effect. First, a certain value, an alternative to traditional value as a sign of «silver», which increase the beauty of incomparable literary front is located in the «black» is not the primary organization without breakthrough. In Jiliktep, «silver» seems to go behind the forehead, eyes black as a sign of beauty be accepted. This efficiency a «silver» with the existence of «white» is that the deployment of the cause. As well as «white» and «black» to be the very opposite of each other in the background, raising calıstırw colors create a contrast of colors prepared by a variety of different effects. All of this «black eyes» to the phrase referred to the impact of good images shown cawle details of the phrase after the sebezdewi

Predecessors not bring their zeynettiligine vulnerable. Thus, the second paragraph coñindagi «jaynaydı light» phrase algandagi ajarlılıgımen before him with a «black eye» that phrase that the spirit. Thus, the «black eye» in the sense of the phrase in particular, has a much broader impact caused by the light as bright black eyes. So no change even though it is not a black eye to the issue of a light as bright black eyes, the same «light jaynaydı» sponsored «black» even if it seems like the same sense of the word, as a whole, it appeared that I was cawlettene. Of course, in this regard, «jaynaydı light» of the value of the combination of the former «black» in order to avoid the problem that you have with an inappropriate word, anıqtay that happened. «Black» with awarding the concept at the pronunciation of the word black, agreed to draw up a «light jaynaydı» The increasing use of the concept of light jaynow; supporting each of them one-on-one homework, so to a certain extent to be able to restrict the semantic analysis of hand. So determining the meaning of a word, and then there is the concept of a personal characteristic of the word, and accept the impact on the surrounding words, the value should be taken into account, including the extension. Without it, each in their own city and scattered cozder dialogue in the field of art will be named after ısraları. In this regard, the comparison: «You can see a light source jaynaydı» instead of «can pierce little black eyes», or «You can see the source of» Let's see. After the first example of elegance aldına degradation or even loss of both of us in the «black» solgındatıp a lot of the beauty of the word, grace instead of the usual view is that the result is usually only inform. That «light jaynaydı» remove the phrase, «black» will hope to avoid a dispute the nature of a lot to offer in the areas of beauty. Coytip, «jaynaydı light» combinations zeynettilikti limited to saying these words, in his own words to let light drops dramatically, caused by the effect of each other cozderdiñ beauty would not open. And, by analyzing the style of the poet, realism and romanticism how it developed, etc. caraptawdı baffled. In addition, one of the cozderdiñ awdarılmasa attention to the impact of the specificity of poetry: a certain rhythm, rhyme, etc. The scope of the role of certain words in every sense of the word and the number of whom, etc. It would be impossible to prove. Such as compatibility with other writings of the value of words and phrases associated with will be played. For example, this passage itself, «reminds me of a new moon» be divided, with culwdıñ months posthumous Kazakh literature (only Kazakh adebetinde not, of course K. Zh.) qoldanılmaganı of course. Well, this is equivalent to the traditional song, with her months of diagnosis, self-evident that the toning bath. The reason for that is an alternative to the more pictures taken by a breakthrough would be timely. Indeed, the «thin black» and «strip» – eyebrows seen on the processing of the month to enjoy the beauty has a thin black strip template. This kelistilik nose «front side» and «a hundred pink» tied to language, tooth by hand «listed», as well as display (2 lines) further jotalana changing the

time. Third glomerular «kulkici video nightingale bird sayraydı» Whether we have experienced in more traditional alternative reading, further braided usırasımen photographs, other than the recurring manifestations own styles and laughter never found the type of securities to be affected. In particular, this funny is located in the neck after «a couple of mere» form of consistency of the existence of «white» ajarlılıqtı that the food «ulbiregen» status, its softness, etc. interesting part of these images can not be heard despite being made a mockery of himself in front of the city. And this zeynettilik models complement each other, to be united «to the delicate willow twig burañdaydı» showed that during the high point. So beautiful color («silver», «black», «money», «red», «torgynday», etc.) cute behavior («ham good sense of speech», «cawsagi comfortable», etc.), but agreed to action («willow twig burañdaydı») as a result of a combination of lyrical heroes management to assess how comprehensive will be impressed by the bilgenine. The same style of the poet, the realism of nature, able to represent the phenomenon of how broadly.

Did not wake when the history of the lyrics of Kazakh, only because of its emphasis on the creativity of the highest peak of Abay.

CONCLUSION

We can not afford a wider reason the legality of the maturity of the genre. A rich tradition of using it in the development of the Kazakh Abai's poetry raised to new heights in research, one big breakthrough was the beginning [2].

REFERENCES

- 1 «Дала уалаяты» газеті, 1986 ж. (басылған нұсқада «жалшы алдаған» емес, «жалпылдаған» түрінде берілген).
- 2 Жүсіп, Қ. П. Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік. – Павлодар : Павлодар университеті баспасы, 1999. – 384 б.

Material received on 17.09.18.

Қ. П. Жүсіп¹, Н. Қ. Жүсіпов², М. Н. Баратова³

Абай Құнанбаев – сөз шебері

^{1,2,3}Гуманитарлық-педагогикалық факультеті,

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,
Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы.

Материал 17.09.18 баспаға түсті.

К. П. Жусип¹, Н. К. Жусупов², М. Н. Баратова³

Абай Құнанбаев – мастер слова

^{1,2,3}Гуманитарно-педагогический факультет,

Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова,

г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 17.09.18.

Мақалада қазақтың белгілі ақыны Абай Құнанбаевтың сөз шеберлігі жан-жақты қарастырылады. Ақын өз өлеңдерінде табиғаттағы құбылысты жалаң баяндауға салынбай, немесе оның бар қырын тәліштеуге де түсіп кетпей, оның ең мәнді, өзекті қырларын екішеп, көрсете білу шеберлігімен көзге түседі. Мәселен, ақын «Жаз» өлеңінде ағыны қатты өзенді бейнелегенде, оның көлемін де, су реңін, толқын сипатын, жағадағы жардың қандайлық екенін т.б. ежіктемейді, оның тек естілу қалпын, «күркіреп» үн беруін бөліп алады. Сондай-ақ жаз кезіндегі құлын-тайдың көптеген әрекеттері ішінен де «айнала шауып бұлтылдап» көрініс беруін таңдап бейнелейді.

В этой статье подробно рассматривается словесное мастерство известного казахского поэта Абая Кунанбаева. Поэт в своих стихотворениях не просто описывает природные явления, а полностью раскрывает суть этих явлений. Например, в стихотворении «Лето» поэт не стал детально описывать сильный речной поток, ее объем, цвет воды, форму волны, обрыв побережья и т.д., а выделил только состояние звучания, а также «грохочущий» голос реки. А также, в стихотворении особенно выделяется изображение поведения жеребенка в летнее время и т.д.

FTAMP 17.01

А. Т. Ибраева¹, А. Ф. Зейнулина²

¹п.ғ.м., Тарих және филология факультеті, Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті, Павлодар қ., 141001, Қазақстан Республикасы;

²ф.ғ.к, профессор, Гуманитарлық-педагогикалық факультеті, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы

e-mail: 'aiko_tarbinovna@mail.ru; 'akbura66@mail.ru

ЗАМАНАУИ ҚАЗАҚ ДРАМАТУРГИЯСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ КӨРКЕМДІК ҰСТАНЫМ

Ұлттық театрымызда заманауи тақырыпты, замандас бейнесін, бүгінгі күннің қаһармандарын, бүгінгі әлеуметтік мәселелерді сахнаға шығару жағы бүгінгі заман талабы. Заманауи тақырыптағы пьесалар жазылып жатса да, бүгінгі күннің тақырыбын драматургияның шарттарына лайықтап жазу мүлде басқа дүние. Ең бастысы, әр драмалық шығармада ұлттық таным болмысы терең болу керек.

Аталмыш мақалада заманауи қазақ драматургиялық шығармалардың тақырыптық – жанрлық аспектілері мен ондағы драмалық образдардың суреттелу көркемдігі және ұлттық танымның насихатталу өрнегі қарастырылады. Драмалық туындылардағы қаһармандардың суреттелу болмысы мен заман шындығын танытудағы жазушы шеберлігі анықталады. Драмалық туындылардағы образдардың көркемдігі мен тарихи – заман шындығындағы қоғам тынысын жазушылық пен драматизмнің көркемдік ерекшеліктеріне, ұлттық ұстанымына, руханияттық жаңғыру жолындағы драматургиялық шығармашылыққа талдау жасалынады.

Кілтті сөздер: драматургия, ұлттық таным, драматургиялық жанр, рухани элем, пьесалық идея, көркемдік жүйе, тарихи дерек, қазіргі драма.

КІРІСПЕ

Қазіргі қазақ драматургиясы – қазақтың ХХ ғасырдағы классикалық әдебиеті дамуының заңды жалғасы. ХХ ғасырдың басындағы қазақ драматургиясы К. Тоғысовтың «Надандық құрбаны» (1915), Ж. Аймауытовтың «Рәбиға», «Ескерту», «Ел қорғаны», «Мансапқорлар»,

«Қанапия мен Шәрбану», «Шернияз», Қошмұхаммед (Қошке) Кеменгеровтің «Алтын сақина», «Парашылдар», «Ескі оқу», Мұхтар Әуезовтің «Еңлік-Кебек», «Ел ағасы», «Бәйбіше-тоқал», «Қарагөз», «Абай», «Хан Кене», «Қарақыпшақ Қобыланды», «Айман-Шолпан», «Тас түлек», «Шекарада», «Түнгі сарын», «Сын сағатта», «Намыс гвардиясы» (Ә. Әбішевпен бірігіп жазған), Сәкен Сейфуллиннің «Қызыл сұңқарлар», «Бақыт жолына», Бейімбет Майлиннің «Шаншар молда», «Ел мектебі», «Неке қияр», «Айша», «Сәлде», «Көзілдірік», «Майдан», «Аманкелді» (Ғ. Мүсіреповпен бірігіп жазған), Илияс Жансүгіровтің «Кек», «Түркісіб», «Біздің жігіттер», «Исатай-Махамбет», Сәбит Мұқановтың «Шоқан Уәлиханов», «Күрес күндерінде», Ғабит Мүсіреповтің «Аманкелді» (Б. Майлинмен бірігіп жазған), «Ақан сері – Ақтоқты», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Қыз Жібек» операсының либреттосы т.б. көрнекті драматург-қаламгерлердің (Ж. Шанин, Ә. Тәжібаев, Ә. Әбішев, М. Ақынжанов, т.б.) пьесалары-спектакльдері ұлттық әдебиет пен театр өнерін дамытуға мол үлес қосты.

Қазіргі қазақ драматургиясы әлемдік классикалық дәстүрді шығармашылықпен қабылдай отырып, ұлттық топырақтағы осы өнердің өркендеуіне жаңашылдықпен үлес қосып келеді. Қазақстан Республикасы тәуелсіздігі салтанат құрған жылдары жазылып, бірқатары театр сахналарында қойылып келе жатқан әртүрлі тақырыптардағы пьесалар классикалық драматургия жанрларының уақыт пен кеңістіктегі еміршен, ұлағатын айғақтайды.

Қазақ әдебиетіндегі драматургия жанры еліміз тәуелсіздік арнасына түскеннен кейінгі кезеңде өзіндік даму бағытымен, көркемдік ізденістерімен, жанрлық нлгілері, стильдік өрісімен ерекшеленеді. Тәуелсіздік тегеурінімен ел өміріне енген өзгерістер, рухани әлеміміздегі желісі үзілмеген тарихи сабақтастық, азат сана тудырған айшықты оралымдар, тартыс үстінде ашылған мінез, адамдар ортасындағы драматизмді жеткізудегі авторлық ұстанымдар осы кезеңдегі драматургтер шығармашылығынан айқын аңғарылады. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ драматургиясында жанрлық, поэтикалық өзгерістер мәдени өмірімізде жаңаша қарқынмен көрінгенін байқауға болады.

Поэтикалық шығармашылыққа жеке дара мағына дарыту арқылы қазақ драматургиясы қазіргі замандық тіл мәдениетінің көркем эстетикалық қуатын байыта түсті. Қазіргі таңда төл драматургиямызда өзіндік ізденістерімен, соны көркемдік жүйесімен көзге түсіп жүрген драматургтеріміздің шығармашылығы зерттеу нысанына толық алынбай, даму бағыттары айқындалмай келеді. Руханият мәселелеріне жете мән беріліп жатқан кезеңде қазақ әдебиетінің қиындылықтарын игеру басты назарда болатыны белгілі. Халқымыздың рухани әлемі көркем шығармалармен үнемі толығып отырады.

Жаңа заманға бейімделіп, қоғамдық зәру мәселелерге жүйелі түрде үн қосып отыратын қаламгерлер туындыларын талдап, таразылау қажет.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазіргі біз өмір сүріп отырған ғасыр – қарама-қайшылықтар ғасыры. Қоғамда орын алып жатқан түбегейлі өзгерістер адам болмысына, ел тұрмысына, дәстүр-салтына қалай әсер еткендігі драмадағы әлеуметтік сарын, астар түрінде көрініс тауып отыр. Ол авторлық баяндау, бірде кейіпкер әрекеті мен ашық идеясы арқылы берілсе, енді бірде ирония мен сарказм тұспалында ишараланады. Қазіргі қазақ драматургиясындағы басым үрдістердің бірі ретінде адамның ішкі қасиетін жандандыру, жеке образдарға дейін әсірелеу арқылы көркем шарттылық іздерін айқындау да маңызды мәселе. Осы ретте қазіргі драмалық туындылардың жанрлық – тақырыптық болмыстары да өзгеше. Осы орайда Қалихан Ысқақовтың «Қараша қаздар қайтқанда», «Таңғы жаңғырық», «Есеней – Ұлпан», «Жан қимақ», «Сабатаж!», «Қылкөпір», «Мазар», «Ерліктің екі сағаты», «Апатай», «Жәке-Жәкетай», «Сайқының тұқымдары», «Қазақтар» барлығы жиырмаға жуық пьесасы бар. Дулат Исабековтің пьесалары да әралуан тақырыптық, жанрлық ерекшеліктерімен әдебиетіміздің драматургия саласының даму қорын молайтты. Драматургтің «Ректордың қабылдау күндері» (1975), «Әпке» (1982), «Ертеңді күту» (1979), «Мұрагерлер» (1982), «Алыстан келген ананас» (1984), «Кішкентай ауыл» (1986), «Анасын аңсаған қыз», «Ескерткіш операциясы», «Алтын тордағы топты» («Актриса»), «Ескі үйдегі екі кездесу», «Тор» пьесалары театрлар сахналарында үздіксіз қойылуда. Қаламгердің «Жеті желкен» (1987) атты таңдаулы пьесалар жинағы жарық көрген.

Иранбек Оразбаевтың (Иранғайып) «Хайуандық комедия», «Алтын адам», «Естайдың Қорланы», «Қорқыттың көрі», «Махамбет», «Мауглидің оралуы», «Шоқан», «Мен ішпеген у бар ма?..», «Былыққа батқан қала» пьесалары бар.

Нұрлан Оразалиннің «Шырақ жанған түн», «Тас киіктер», «Ақ құс туралы аңыз», «Қара қазан ғасыры» пьесалары оның ақындық сыршылдығы ықпалындағы лирикалық, психологиялық сарындылығымен ерекшеленеді.

Сұлтанәлі Балғабаев – қазіргі қазақ әдебиетіндегі көрнекті драматург-қаламгер. Жазушының «Ғашықсыз ғасыр», «Тойдан қайтқан қазақтар», «Ең әдемі келіншек», «Қыз жиырмаға толғанда», «Қазақша күрес», «Жамбала, Мико және қасқыр», «Біз де ғашық болғанбыз», «Ғашықсыз ғасыр», «Әйелдер әлемі» пьесаларында өмір шындығының сан түрлі мәселелері камтылған.

Жазушының пьесаларында қазіргі заманғы отбасылық-тұрмыстық өзекті мәселелер драмалық, трагедиялық, комедиялық сипаттар тұтастығымен бейнеленген. Мысалы, «Ең әдемі келіншек» лирикалық-психологиялық

әуенді пьесасындағы кейіпкерлер тағдыры қайшылықты тіршілік келбетін, әралуан адамдар тағдырларын романтикалық және реалистік болмысымен көз алдымызға әкеледі.

Жазушының пьесаларында қазіргі заманғы отбасылық-тұрмыстық өзекті мәселелер драмалық, трагедиялық, комедиялық сипаттар тұтастығымен бейнеленген. Мысалы, «Ең әдемі келіншек» лирикалық-психологиялық әуенді пьесасындағы кейіпкерлер тағдыры қайшылықты тіршілік келбетін, әр алуан адамдар тағдырларын романтикалық және реалистік болмысымен көз алдымызға әкеледі. Пьесаның басты кейіпкері – Гүлбаршын. Осыдан он жыл бұрын Алматыдағы жоғары оқу орнын бітіргендер сол айтулы күнді атап өту үшін жиналып, тойлап жатқан қауышулар сәттеріндегі сезім өрнектері, тағдырлар тоғысуы – сахналық қойылым жағдайына орайластырыла берілген. Басты кейіпкер Гүлбаршын мен жанама кейіпкерлердің (Абдолла, Алтай, Жиенбай, Мадина, Зухра) монологтары мен диалогтары арқылы – әйелдер мен еркектер арасындағы шынайы махаббат пен тағдыр ықпалындағы қарапайым жұбайлық ғұмырға көнетін тұрмыстық психология қайшылығы көрсетілген. Студенттік жылдарының алғашқы курсына он алты жастағы Гүлбаршын бірге оқитын Алтайға ғашық болған екен. Алтайға деген алғашқы махаббат сезімін ұмытпаған Гүлбаршынды аласапыран көңіл-күйдегі хал-ахуалымен көреміз. Өзі сүйген адамы Алтайға қосыла алмағандықтан, күйінішті болып жүрсе де, өлердегі сөзін айтып соңынан қалмай қойған Жиенбайға тұрмысқа шыққан, бірақ оның қызғаншақтығынан, ақыры сотталып кетуінен кейін жалғыз жүрген Гүлбаршын тектес тағдырларды елестетеді.

Пьесаның сюжеттік-композициялық құрылысындағы Гүлбаршынның сырт сұлулығына, мінез тартымдылығына еліккен Абдолланың да, бұрынғы өзіне ғашық қыздың ықыласына қайта ие болғысы келген Алтайдың далбаса – екіұдай көңіл-күйі де сенімді өрілген. Пьесаның көркемдік түйіні – ғұмырдың сұлулығы өзіңді жақсы көретін адамның сезімі екендігін бағалау.

Пьесаның көркемдік шешімін танытатын кейіпкер Жиенбайдың диалогтары мен монологтары әйелді жан-тәнімен сүйген еркектердің орынсыз қызғанышқа ерік беретініне де, маскүнемдікке салынатынына да, қызғанған адамдарымен төбелесетініне де, содан сотталатынына да кейіпкер тағдыры сендіреді. Бірақ, өзі ғашық болып қосылған әйелден ешқашан ажырағысы келмейтін, жылдар өтсе де қайта қосылудан күдер үзбейтін еркек махаббаты Жиенбай тағдыры арқылы жинақталып берілген.

XX ғасырдың 90-жылдары мен XXI ғасырдың басындағы жиырма жылдық кезең Қазақстанның қоғамдық-әлеуметтік, тұрмыстық қарым-қатынастарында көптеген өзгерістер болуымен ерекшеленді. Бірнеше ғасыр бойы басқа дінді жатжұрттың отарлық құрсауында болған қазақ халқының әлеуметтік жағдайында, адамдардың қарым-қатынастар жүйесінде

өзгерістер, құбылыстар орын алды. Хакім Абай шығармаларында өткір сыншыл тілмен сыналған халық ортасындағы жағымсыз қасиеттер, дағдылар қазіргі заманның қайраткер қаламгерлері тарапынан да өткір сыналды.

Демократия ұғымын бетперде етіп, қалай да биік мансапқа, билік қызметтеріне қол жеткізу үшін маңына жинап алған жандайшаптарымен, жағымпаздарымен сыбайласып, елдің қамын жегенсіп, көпірме, көбік сөздерімен қарапайым халықтың мазасын, уақытын алғаннан басқа түк бітірмей, босқа далақтап жүрген дарынсыз, қабілетсіз, қуыс кеуде сұмбайылардың әртүрлі билік орындарында жүргендері де тәлім.

Жазушы Сұлтанәлі Балғабаевтың «Гойдан қайтқан қазақтар» атты екі бөлімді комедиясы – қазіргі кезеңдегі осындай келеңсіздікті бейнелеген сатиралық туынды. Комедияның барлық кейіпкерлері қазіргі кезеңдегі адамдардың іс-әрекеттері, мінез-құлық дағдылары жинақталған сипаттарымен көрсетілген. Қазақ тарихын жазуда өздерінің руының адамдарын, «...батыр бабамыз ...бес жасында шешен, он жасында қол бастаған көсем болды...» (124 б.) деп, өтірікті шындай, шынды Құдай ұрғандай етіп жазып жүрген суайт «тарихшы-ғалымдар» Асай Мүсеевич бейнесіне жинақталған: Жергілікті билік орындарындағы билік иелері пьесадағы кейіпкер Қошқарбай секілділер ондай алаяқ «зерттеушілерді»: «Ұлы ғалым... Бұл кісінің ашқан жаңалықтары!.. Әсіресе, біздің батыр бабамыздың бес жасында шешен... он жасында қол бастаған көсем болған дейтін жаңалығы сұмдық!.. Ұлы ғалым!» (140 б.) деп жар салып жарнамалауы – қазіргі кезеңдегі келеңсіздіктердің нақты көрінісі.

Пьесадағы кейіпкер Мәлис Әлібаевич – жоғары мемлекеттік билік қызметіндегі лауазымын ауылдастарын, туыстарын, жағымпаздарын-жандайшаптарын маңына жинауға пайдаланған, сол арқылы өзін-өзі насихаттаумен қызмет істеп жүрген билік аппараттарындағы қуыс кеуде шенеуніктердің жинақталған бейнесі. Ол жағымпаздарының жандайшаптарының қолдауымен билік аппаратындағы жауапты қызметкер, одан әрі министр, премьер-министр, тіпті Президент болуға да ұмтылып жүрген қазіргі мансапқорлар тағдырын айқын елестетеді. Пьеса кейіпкерлерінің өзара диалогтары уақыт шындығын сыншыл реализм көркемдік әдісімен айқын елестетеді: «Асай Мүсеевич. ... Айтпақшы дейім, Мәлис Әлібаевич, сіз алдағы сайлауда президенттікке өз кандидатураныңды ұсынуыңыз керек! Мәлис Әлібаевич: Жо-жоқ, оған әлі ертеу!.. Ертеу!.. Ең алдымен (даусын ақырын шығарып). Сізден несін жасырайын, осы жақында министр болатындай мүмкіндігім болып тұр!» [Жазушының аталған кітабы, 129 б.].

Қоғамдағы билік жүйесінде орын алып отырған сыбайластықтың, жемқорлықтың негізі – бірін-бірі жалған көтермелеумен жауапты қызмет

орындарына қойып жүрген жағымпаздық, жандайшаптық, алаяқтық жайлаған түрлі деңгейлердегі билік иелерінің сықпыттары осы пьеса кейіпкерлерінің диалогтарынан айқын аңғарылады. Министр болуды ойлап жүргені аузынан шығуы мұң екен, жандайшаптар (Асай Мүсеевич, Қошқарбай) оның, тіпті премьер-министр болуы тиістігін айтып даурығады. Пьесадағы басқа да кейіпкерлер (Саудагер, әйел, билетсіз жолаушы) кез келген мәселеде екіжүзділікпен өмір сүретін қазіргі тұрмыс қайшылықтарын да уақыт шындығына сәйкес іс-әрекеттерімен бейнелеген. Жолаушыларға, халыққа мінсіз, адал қызмет етушілер болып сырттарымен сыпайы көрінетін, бірақ билетсіз жолаушыларға, саудагерлерге және т.б. өздеріне пайдасы тиетіндерге ғана «қызмет» істейтіндердің келбеттерін танимыз.

Пьесаның идеялық-композициялық желісінен мынадай өзекті мәселелердің поэтикалық мағыналық саралануы байқалады: біріншісі – қазіргі билік жүйесіндегі білімсіз, біліксіз мансапқорлардың қоғамның басым бөлігіне жайлап алғандығы; екіншісі – тұрмыстық-материалдық және рухани мәдениет салаларындағы халыққа қызмет етудің тек ғана тамыр-таныстықпен, рушылдық көзқарасқа негізделген сыбайлас жемқорлықпен бытысқан, сұрқиялық, екіжүзділік жайлаған сипаты.

Пьесадағы кейіпкерлердің мінез-құлық ерекшеліктері, тұрмыстық көзқарас деңгейі арқылы автор қазіргі қазақ ұлтының мүшкіл әлеуметтік хал-ахуалын аңғартады. Пьесада тойдан қайтып келе жатқан, шала мас күйінде кері бағыттағы пойызға мініп кеткен кез келген ортада саясатшы», «мемлекетшіл», «ұлтшыл», «отаншыл» боп көрінгісі келетін көпірмелі көбік сөзді білімсіз, біліксіз даңғой «ғалымсымақтар», жемқорлар ұсақ саудагерлікпен ғана жан сақтап жүрген қарапайым халық, т.б. – адамдар бейнелері уақыт шындығы тұрғысында ұсынылған. Пьесаның соңындағы билетсіз жолаушы атауымен шығарма құрылысында поэтикалық мағыналы орын алған кейіпкердің сөзі – жазушының қазіргі ұлт тағдырына алаңдаған ойын айқын аңғартады: «Ай, қазақтар-ай! Қайран, қазақтар-ай! Барар жерлеріңе аман-есен жетер ме екенсіңдер?! Тағы бір пәлеге ұшырап қалмай, аман жетер ме екенсіңдер?!» [Жазушының аталған кітабы, 161 б.].

Тәуелсіз Қазақстанның жаңа әдебиеті дамуының үдерісінде қазақ драматургиясы игерген өзекті мәселелердің бірі – ұлттық тарихымыздағы ақтандақ болып келген тақырыптарды көркем шындықпен жазу.

Қазақтың ұлттық тарихындағы дербес мемлекеттік құрылыммен қалыптасуымызға, халық болып танылып, сақталуымызға қайраткерлікпен-көсемдікпен өмірін арнап, еңбек еткен хандарымыздың (Керей, Жәнібек, Абылай, Кенесары), би-шешендеріміздің (Төле, Қазыбек, Әйтеке, т.б.), ақын-жырауларымыздың (Асан Қайғы, Бұқар, Махамбет, т.б.), батырларымыздың (Қарасай, Қабанбай, Бөгенбай, Наурызбай, Сырым, Исатай, Жанқожа, т.б.),

ғұлама-ағартушыларымыздың, қоғам қайраткерлерінің (Әбунасыр әл-Фараби, хакім Абай Құнанбайұлы, Ыбырай Алтынсарин, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Ахмет Байтұрсынұлы, Сәкен Сейфуллин, Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұқанов), т.б. ондаған тарихи тұлғаларымыздың сөз өнері туындыларындағы көркем бейнеленуі жаңаша серпінмен өркендеді. Әсіресе, XX ғасырдың 80-жылдарының ортасынан басталған ұлт тарихының бұрын әдейі назарға алынбай келген тұстары асқақ рухты романтизм мен сыншыл реализм көркемдік әдістері тұрғысынан мол қамтыла жазыла бастады. Әдеби тек түрлері (эпос, лирика, драма) жанрларының барлық салаларында елеулі туындылар жазылып, оқырмандарға ұсынылды.

Драматургия саласында да халық ықыласпен қабылдаған тың туындылар жазылып, республика театрларының сахналарында қойылумен келеді. Драматург пьесаларының кез-келгенін алсақ та, оның әрқайсысынан біз заманға лайық кейіпкерлердің шынайы бет бейнесін көреміз. Өйткені драматург жазған пьесалардың бәрі сахнаға лайықталып жазылғандықтан, режиссердың қатаң өзгертуіне ұшырамастан сахналанып жүр.

С.Балғабаевтың барлық драмасынан, мейлі ол 80–90 жылдардағы жазылған пьеса болсын, тіпті тәуелсіздік алғаннан кейінгі бүгінгі қоғамда жазылған пьеса болсын, одан әрдайым заманның бейнесі сезіліп тұрады. Драматургтың өзіндік ерекшелігі деп те осы қырын айтуға болады. Еліміз егемендік алған жылдан бері театр репертуарындағы тарихи қойылымдар, драма, трагедия, комедия жанры ерекше дамып келеді. Сол жеткен жетістіктердің арасында Сұлтанәлі Балғабаевтың да алар орны зор. С. Балғабаевтың жазған шығармаларының барлығы да театр сахналарында қойылып, репертуарлардан берік орын алған. Оның шығармашылық тілі көркем, көрермендер мен оқырмандарға терең ой салатын заманауи пьесалар.

Қазіргі драматургтертердің ішіндегі ұлттық мінез-характерін шынайы беріп жүрген жазушымыздың бірі – Дулат Исабеков. Жалпы қандай мәселені қаузап, қалам сілтесе де, тұтастай алғанда Дулат Исабеков шығармашылығының лейтмотиві – ұлттық болмыс. Халқының келешегін көкейден әсте шығармайтын қаламгердің әр туындысы келелі ой-толғамдарымен, кесек бітімімен, көркемдігімен бағалы. Өткен ғасырдың 60–80 жылдары жазылған әңгіме-повестерінің өзінде, қалам иесі ұлттық құндылықтарымыздың жоғын жоқтап, барын сақтауды басты шығармашылық мұратқа айналдырған болатын. Жалаң дидактизмге бой алдырмай, өмірдің шынайы қалпын байқампаздықпен бедерлеген «Талахан -186», «Қара шаңырақ», «Ақырамаштан наурызға дейін», т.б. әңгімелерінің мәтіндік қабаттарындағы астарлы аңдатпалар мен жанама мегзеулерден ұлт келешегіне алаңдаулы қаламгерлік зерде нышан береді.

Повесть жанрындағы «Гауһар тас», «Сүйекші», «Дермене», «Пері мен періште» сынды шоқтығы биік туындыларынан да ұлттық мінез, қазақы діл,

сайып келгенде – ұлттық өмір ақиқаты айқара ашылып, қаламгерге тән оқшау шығармашылық тұғырнаманы танытып тұрады.

Қаламгердің «Бақыт құсы» пьесасы – бүгінгі қоғамның ең өзекті мәселелерін дөп басып көркемдеген туынды. Бүгінгі күннің қайшылыққа толы көрінісі. «Бақыт құсы» пьесасы драматизмге толы әрі қоғамның сан алуан өзекті тақырыбын қамтыған, қым-қиғаш қақтығыстан, толассыз тартыстан тұратын пьеса десек, артық айтқандық болмас. Себебі бұл пьеса – өз тілін білмейтін мәңгірттер, қызылды - жасылды дүниеге қызыққан тойымсыздар, қанағат етуді білмейтін пенделер, қара басының қамын ойланған өзімшілдер, дәстүрін, дінін, ділін ұмытқандар, бауыр еті баласын тастап кеткен тасбауыр ана, ақшаның соңында кетіп, бала тәрбиесіне көңіл бөлмейтін ата -аналар, адамгершіліктен ада болған адамдар турасында. Бектұр мен Бәтіманың арасындағы диалогтан, ана мен баланың ой қарсылығын, яғни, қазіргі кездегі түрлі өзекті мәселелерден туындаған драмалық жағдайды көркемдеп жеткізген.

ҚОРЫТЫНДЫ

Тәуелсіздік дәуіріндегі қазақ драматургиясын бай тарихи дәстүрі бар және әлемдік әдебиеттегі жаңа тенденцияларды бойына сіңіре отырып, жаңа эстетикалық құндылықтарды қалыптастыра алған, өзіндік болмысы туындаған өнер саласы ретінде көре аламыз. Әлемдік драматургиядағы документальді драма, вербатим-драма, шоуға құрылған синкретті мюзиклдер және т.б. эксперименталді театрдағы әртүрлі жаңа жанрлар әлі біздің драматургияда толыққанды көрініс беріп жатпаса да, тәуелсіздіктің алғашқы ширегінде үлкен әрі маңызды жолды басып өтті. Осы ретте, қазіргі қазақ драматургиясының басты эстетикалық құндылықтары ретінде:

1 Постструктуралистік эстетика мен тұтынушылық қоғамның жемісі көрерменнің маңызы мен оны сахнадағы оқиға бір әлемге айналдырып жіберу, драматург – автордың танымына емес, көрерменнің танымына басымдық беру;

2 Пьесадағы драматургтың, оқиғаның, кейіпкердің, актердің, сахнаның, көрерменнің хронотоптарын ескеру әрі жымын білдірмей үйлестіре білу;

3 Диалог мен монологтардағы терең психологизм мен салмақты интеллектуализм;

4 Ұлттық нақыш пен колориттің көрініс табуын айта аламыз.

Драманың эстетикалық мәніне автордың өзіне тән айрықша индивидуумымен көркем шығарманың сюжеттік мазмұны және кейіпкерлер характері де жалпылама мән беріп, сырттай мазмұндап шығуымен толығады.

Тәуелсіздік жылдары бостандық жолындағы күрес, елдік, ерлік рух, ұлттық сана арқау болған тарихи драмалық шығармалар өнімді жазылды. Бұл туындылардағы құрылымдық-стильдік, көркемдеу тәсілдерінегі

жаңашылдық нышан - белгілер қазіргі заманғы драманың көркемдік әлеуетін танытты. Тарихи драманың тақырып ауқымы, көркемдік, жанрлық - стильдік төлтума бітімі айқындала түскен шығармалар қазақ драматургиясының қомақты бір саласына айналды.

Тәуелсіздік жылдарындағы драмалық туындыларда жаһандану дәуірінің, кезең болмысының зәру мәселелері көркемдік талқыға тартылып, рухани құбылыстарды, заман келбетін сомдаған типтік бейнелер, қалыпты өмір тартыстары ауқымында ашуға ден қойылды.

Қазіргі қазақ драматургиясы – ХХІ ғасырдағы қазақ әдебиетінің даму үрдісінде өзіндік орны бар, ұлттық көркем сөз дәстүрін байытуға елеулі үлес болып қосылған туындылар екенін бүгінгі уақыт дәлелдеп берді.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Сығай, Ә.** Театр тағлымы. – Алматы, 2003. – 320 б.

2 **Нұрғалиев, Р.** Айдын. Қазақ драматургиясының жанрлық жүйесі : Монография – Алматы : Өнер, 1985. – 400 б.

3 **Ордалиев, С.** Қазақ драматургиясының очеркі. – Алматы : Қазақ ССР «Ғылым» баспасы, 1964. – 272 б.

4 Қазақ сахна өнері. Тәуелсіздік кезеңі : Ұжымдық монография. – Алматы : Кие, 2009. – 488 б.

Материал 17.09.18 баспаға түсті.

А. Т. Ибраева¹, А. Ф. Зейнулина²

Национально-художественные принципы в современной казахской драматургии

¹Факультет истории и филологии,

Павлодарский государственный педагогический университет,

г. Павлодар, 141001, Республика Казахстан;

²Гуманитарно-педагогический факультет,

Павлодарский государственный университет имени С. Торайғырова,

г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 17.09.18.

А. Т. Ibrayeva¹, A. F. Zeynulina²

National art principles in modern Kazakh dramaturgy

¹The Faculty of History and Philology,

Pavlodar State Pedagogical University,

Pavlodar, 141001, Republic of Kazakhstan;

²Faculty of Humanities and Education,
S. Toraihyrov Pavlodar State University,
Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan.
Material received on 17.09.18.

Представление на сцене современных социальных проблем, героев нашего времени, образа современника, тематики современного национального театра являются актуальными проблемами современности. Хотя и пишутся пьесы на современные темы, другое дело написать это в соответствии с требованиями современной драматургии. Самое главное, в каждом произведении должен быть глубокий смысл национального познания.

В данной статье рассмотрены формы пропаганды национального познания и художественная подача драматических образов, а также жанрово – драматических аспекты современных казахских драматических произведений. Определяется писательское мастерство отражения современной действительности и изображения героя в драматических произведениях. Сделан анализ драматического творчества относительно духовного возрождения, национальных принципов, художественных особенности драматизма и писательской деятельности в отражении исторической и современной действительности общественной жизни через художественные образы в драматических произведениях.

The presentation on stage of the modern social problems, the heroes of our time, the image of a contemporary person, the themes of the modern national theater are topical problems of our time. Although plays are written on contemporary themes, it is another thing to write them in accordance with the requirements of modern drama. Most importantly, in each work there must be a deep meaning of national knowledge.

In this article, the forms of propaganda of national cognition and artistic presentation of dramatic images, as well as genre and dramatic aspects of contemporary Kazakh dramatic works are considered. The writer's mastery of reflecting contemporary reality and depicting the hero in dramatic works. An analysis is made of dramatic creativity regarding spiritual revival, national principles, artistic features of drama and writing activity in reflecting the historical and modern reality of social life through artistic images in dramatic works.

ГРНТИ 16.31.41

А. Б. Кabanова

преподаватель, Карагандинский государственный технический университет,
г. Караганда, 100027, Республика Казахстан
e-mail: anar.kabanova@mail.ru

ФОРМИРОВАНИЕ НАВЫКОВ ТЕХНИЧЕСКОГО ПЕРЕВОДА ПРИ ОБУЧЕНИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОМУ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

В статье рассматриваются аспекты коммуникативной профессиональной переводческой способности, связанные с организацией и запоминанием лексического материала, усвоением лексических единиц, семантической информации о них, формирование лексической компетенции, как составляющей иноязычной коммуникативной компетенции, способности отражения научной важности, возможности и основные приемы перевода. Выделяются навыки и умения, которые необходимо сформировать в процессе обучения переводческой деятельности в неязыковом вузе, дающие возможность умения создавать тексты в соответствии с коммуникативной задачей общения, важно иметь четкое представление о принятых обозначениях, сокращениях, системах мер и весов, которые должны совпадать как в оригинале, так и в переводе, хорошо владеть информационными технологиями, быть компетентным специалистом, умение передачи информации понятно и кратко, логическое мышление и точность в формулировках.

Ключевые слова: перевод, навыки перевода, лексическая компетенция, коммуникативная компетенция, аспект, лексический материал, тексты по специальности, техническая литература, краткость и ясность, переводческие или межъязыковые операции, парниковые газы, парниковый эффект, простые конструкции, энергетика, логическое мышление, точность в формулировках, технический перевод.

ВВЕДЕНИЕ

Вопрос о переводе в технических вузах продолжает волновать умы многих студентов и преподавателей профессионального языка, и относится к самым сложным и актуальным вопросам на сегодняшний день. Как

важнейшее средство научного процветания перевод представляет огромную научную и интеллектуальную ценность. По мнению многих ученых, являясь одновременно и продуктом науки, и важной составной частью, и условием ее существования, перевод способен отражать научную важность среди обучающихся.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Знание основ теории, границ, возможностей и основных приемов перевода по сути дела становится элементом общего образования человека. Следовательно, в современных условиях обучение переводу необходимо считать одним из приоритетных направлений в системе преподавания русского языка, в системе высшего технического образования, поскольку умение правильно понимать и переводить первоисточники в оригинале открывает доступ к мировым сокровищницам, дает ощущение непосредственного прикосновения к ним, дает возможность идти в ногу с мировой цивилизацией. Кроме этого, специалисты, умеющие переводить литературу по своей специальности, получают то конкурентное преимущество, которого лишены их коллеги, не владеющие навыками перевода.

При обучении студентов технических вузов переводу литературы по специальности возникает необходимость формирования лексической компетенции, как составляющей иноязычной коммуникативной компетенции. Формирование лексической компетенции обеспечивается специальной лексической стратегией, имеющей два аспекта.

Первый аспект связан с организацией и запоминанием лексического материала на основе специальных приёмов, основанных на учёте особенностей когнитивной деятельности студентов.

Второй аспект обеспечивает усвоение лексических единиц, семантической информации о них, отработку практических действий со словом на разных уровнях сложности. Формирование лексического потенциала студентов постоянно находится в поле зрения преподавателя.

Освоение профессиональной иноязычной лексики, выработка навыков во всех видах речевой деятельности и, главным образом, навыков чтения и перевода текстов по специальности невозможны без синхронизации и взаимосвязи иностранного языка и дисциплин по профилю обучения.

Основное предназначение технической литературы заключается в том, чтобы по возможности понятно и кратко донести какое-либо сообщение до своего читателя, будь то описание техники или научное открытие. Главное здесь – передача информации, а не эстетическая составляющая, что характерно, например, для художественной литературы. Но, с другой стороны, стремление к краткости и ясности, изначально присущее

для технической литературы, требует преимущественного выбора тех грамматических форм, которые могли бы обеспечить эту краткость и ясность.

В рамках своей работы попыталась перевести тексты из технических дисциплин с русского языка на казахский язык. Подробное исследование позволило сделать вывод о том, что обучение переводу должно опираться на знание структуры этой деятельности, в основе которой – владение переводческими или межъязыковыми операциями, которые позволяют достичь переводческой эквивалентности. В русском техническом тексте: «Парниковые газы – газы с высокой прозрачностью в видимом диапазоне и с высоким поглощением в дальнем инфракрасном диапазоне. Присутствие таких газов в атмосферах планет приводит к появлению парникового эффекта. Парниковый эффект – повышение температуры нижних слоёв атмосферы планеты по сравнению с эффективной температурой, то есть температурой теплового излучения планеты, наблюдаемого из космоса». Перевод данного текста с русского языка на казахский язык: «Парниктік газдар – жоғары айқындық диапазонындағы және жұтуылуы жоғары алыс инфрақызыл диапазонындағы газдар. Мұндай газдардың атмосфералық планеталарда болуы парник әсеріне алып келеді. Парниктік әсер – тиімді температурамен салыстырғанда, атмосфералық планетаның төменгі қабаттарының температурасының артуы». А так же выяснила, что в технической литературе есть и простые конструкции, структурно идентичные аналогичным, но есть и сложные, которым нет аналога. Например: слово на русском языке «парниковый» не имеет аналога при переводе на казахский язык. Успешно разобрав простые конструкции, но не справившись со сложными, читатель или сам переводчик не получит целостного представления о содержании технического текста. Более того, именно в таких конструкциях может содержаться основная мысль всего текста.

«Альтернативная энергетика – является возобновляемым ресурсом, он заменяет собой традиционные источники энергии, функционирующие на нефти, добываемом природном газе и угле, которые при сгорании выделяют в атмосферу углекислый газ, способствующий росту парникового эффекта и глобальному потеплению». Перевод данного текста с русского языка на казахский язык: «Баламалы энергия көзі жаңартылатын ресурс болып табылады, ол дәстүрлі энергия көздері жұмыс істейтін мұнай өндірілетін табиғи газбен және көмірмен алмастырады, олар жанған кезде, атмосфераға көмірқышқыл газы бөлінеді. Парниктік әсер жаһандық жылулық өсуіне алып келеді». В переводе технических текстов требуется формально-логическое, почти математически строгое изложение смысла оригинала. Здесь мы видим формально-логическое изложение, как: «которые при сгорании выделяют в атмосферу углекислый газ, способствующий росту парникового эффекта и глобальному потеплению» и правильный перевод: «олар жанған кезде,

атмосфераға көмірқышқыл газы бөлінеді. Парниктік әсер жаһандық жылудың өсуіне алып келеді».

При переводе научно-технического текста необходимо тщательно познакомиться с оригиналом. Не стоит переводить каждое предложение в отдельности, текст должен восприниматься едино и цело. Информация, которая в нем трактуется, никак не может быть понята без полного изучения оригинала. Не желательно перефразировать предложения, необходимо попытаться понять, какой эффект они несут именно в этом варианте и отразить это в результате своей работы. Важно иметь четкое представление о принятых обозначениях, сокращениях, системах мер и весов. Все эти элементы должны совпадать как в оригинале, так и в переводе. И в данном отношении особое место занимает вопрос соотношения вспомогательной лексики. В научно-техническом переводе мы часто сталкиваемся с проблемой предлогов. Отсутствует или ошибочно воспринимается соответствие этих предлогов в русском и казахском языках, в результате чего появляется ошибочный смысл. Научно-технический перевод является вариантом информативного перевода и в своей основе содержит его принципы. Характерные черты информативного перевода в том, что конечный текстовый результат только лишь сообщает информацию и не имеет какого-либо художественного эффекта.

ВЫВОДЫ

Таким образом, формируются навыки технического перевода при обучении профессиональному русскому языку. Это навыки, которые дают возможность умения создавать тексты в соответствии с коммуникативной задачей общения, хорошо владеть информационными технологиями, быть компетентным специалистом по своей основной специальности и уметь применять эти знания в процессе переводческой деятельности, быть внимательным, достойным и грамотным посредником коммуникации, а также креативной личностью, способной к саморазвитию и самосовершенствованию.

Исходя из вышесказанного, можно прийти к выводу о том, что добиться успеха в работе над переводом научно-технического текста можно при добросовестном отношении к выполняемой задаче. Помнить о сути научно-технического перевода, но в то же время облагораживать результат вследствие его приведения к адекватному варианту.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 **Комиссаров, В. Н.** Современное переводоведение : учеб. пособие. – М. : ЭТС, 2001. – 424 с.

2 **Комиссаров, В. Н.** Теоретические основы методики обучения переводу. – М. : Рема, 1997. – 110 с.

3 **Москальская, О. И.** Перевод технических терминов: в 2-х т. / Под общ. рук. О. И. Москальской. 2-е изд., стер. – М. : Русский язык, 1980. – Т. 1. – 760 с.

4 **Рецкер, Я. И.** Теория перевода и переводческая практика. – М. : Международные отношения, 1974. – 216 с.

Материал поступил в редакцию 17.09.18.

А. Б. Кабанова

Кәсіби орыс тілін оқытудағы техникалық аударма білектерін қалыптастыру

Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті,
Қарағанды қ., 100027, Қазақстан Республикасы.
Материал 17.09.18 баспаға түсті.

A. B. Kabanova

Formation of technical translation skills at the training of professional Russian language

Karaganda State Technical University,
Karaganda, 100027, Republic of Kazakhstan.
Material received on 17.09.18.

Мақалада лексикалық материалды ұйымдастыру және есте сақтау, лексикалық бірліктерді меңгеру, олар туралы семантикалық ақпараттар, басқа тілдің коммуникативтік құзыреттілігінің құрамдас бөлігі ретінде лексикалық құзыреттілікті қалыптастыру, ғылыми маңыздылығын көрсету мүмкіндіктері, аударманың мүмкіндіктері мен негізгі әдістеріне қатысты коммуникативтік кәсіби аударма дағдысының аспектілері қарастырылады. Тілдік емес жоғары оқу орнындағы аударма жұмысын оқыту процесінде қалыптастыру үшін қажетті дағдылар мен қабілеттер беріліп, қарым-қатынастың коммуникативтік міндеттеріне сәйкес мәтіндерді құруға мүмкіндік береді, бастапқыда және аудармада сәйкес келетін, ақпараттық технология саласында білікті болу, құзыретті маман болу, ақпаратты анық және қысқа тұжырымдай білу қабілеті, логикалық ойлау және дәлме-дәлдіктің болуы туралы қабылданған белгілер, аббревиатуралар, шаралар мен салмақтар туралы нақты түсінік беру маңызды.

The article deals with the aspects of communicative professional translation skills, related to the organization and memorization of lexical material, the assimilation of lexical units, the semantic information about it, the formation of lexical competence as a component of the communicative competence of another language, the ability to reflect scientific importance, the possibilities and basic methods of translation. The skills and abilities that need to be formed in the process of learning to translate in a non-linguistic institution are given, which allow creating texts in accordance with the communicative task of communication, it is important to have a clear idea of accepted notations, abbreviations, systems of measures and weights, which must coincide as in the original language, and in translation language, it is good to know information technologies, to be a competent specialist, the ability to communicate information clearly and concisely, logical thinking and accuracy in the formulations.

FTAMP 16.21.45

Б. Қ. Қасым¹, А. А. Абдуалиева²

¹ф.ғ.д., профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы;

²ф.ғ.к., М. Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті, Тараз қ., 080012, Қазақстан Республикасы
e-mail: ¹bkasym_gosyaz@mail.ru

ТҮРКІ СӨЗЖАСАМЫ: АНТРОПОЛОГИЯЛЫҚ ПАРАДИГМА

Мақалада сөзжасам теориясының негізгі ұғымы – сөзжасамдық уәж ұғымы қарастырылады. Синхрондық уәж бен диахрондық өнімділік арақатынасы талданады, сөзжасамдық уәжділік дәрежелері ажыратылып көрсетіледі. Уәжділік қатынас жүйе элементі ретінде зерделенеді, сөзжасамдық тілдік бірліктердің қызметі сипатталады. Сөздердің сөзжасамдық форманттармен байланысына қарама-қайшы келетін немесе сөздердің уәжділік қасиетіне әсер ететін семантикалық, құрылымдық-сөзжасамдық қасиеттері қарастырылады. Семантикалық кеңеюге және тарылуға жатқан уәжді сөздер талданады.

Кілтті сөздер: аталым, уәж, таным, семантика, түсінік, белгі.

КІРІСПЕ

Тіл теориясы туралы зерттелімдер әлемдік деңгейде лингвистикалық жаңа бағыт-бағдар мәселелері көтеріліп, заман талабына сай шешімін тауып, коммуникативті-прагматикалық маңызы жоғары бағалануда. Кез-келген халық тілі – сол халықтың шынайы этникалық болмысының айнасы. Тілді жаңа ғасыр баспалдағында теориялық-танымдық үрдісте зерттеудің қажеттігі заман талабына сай туып отыр. Бұл үрдіс тіл мен адам санасын тұтастықта қарастырып, тілдік білімді адам миының жемісі, күрделі ассоциативті-вербалды құрылым, болмысты рух пен ой бірлестігінде тараушы жүйе ретінде кешенді сипаттауға негізделеді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Адамзат өзін қоршаған шындықты, әлемдегі сан алуан құбылыстар мен олардың сапа-қасиетін сезім мүшелері арқылы сіңіріп, санамен түйсініп қана қоймайды, оған жауап қайырады, ақпаратты өзінше жаңғыртып, жаңа сапада қайта жасауға саналы-санасыз күйде талпыныс жасайды, өндейді, қорытады,

елеп-екшейді, баға береді, тәжірибеде қолданады, бұлардың тұтас көрінісі ретінде ғаламның тілдік бейнесі жасалады [1].

Тың мәселелердің бірі – *аталымның* жасалуындағы *сананың, танымның, ойлаудың* тілдегі таңбасы бүгінгі лингвистикада кешенді зерттелуде [2]. Тіл мен ойлау – бір-бірімен байланысты заңды құбылыс. Тілдегі таным көрінісі – таңбаны ғылыми тұрғыдан саралау – *таңба-аталым* – атау неден басталатын, қандай заңдылықтармен жүзеге асады, оның белгілері қандай, оның қалыптасу және даму үрдісін терең зерделегенде, талдағанда шешімін табады. Аталымжасауда халықтың танымдық ой-өрістік деңгейінің жан-жақтылығымен байланыстылығын тіл деректерінің сырына, құпиясына терең үңілуді қажет етеді. Соның негізінде тіл бірліктерінің жасалуындағы осы үрдістің қатысын зерттеу тіл мен ойлау арақатынасын жаңа қырынан тануға жетелейді.

Тілдің танымдық табиғаты мен сөз мағынасы – күрделі құбылыс. Тілде сөз мағыналарының танымдық табиғаты концептінің астарына топтастырылып отырылады. Демек, сөздің көне де жаңа мағыналарының сабақтастығын туғызу адам санасының ертеден келе жатқан танымдық операциясы деген тұжырымдаманың бойына жинақталған. Сөз мағыналарына қатысты сөз бен ұғым, сөз бен мағына, сөздің ішкі және сыртқы тұрпаты, т.б. бірліктердің сабақтастығы негізінде адамдар өзара тілдік қарым-қатынас жасағанда сөздер мен олардың мағыналарымен алмаспайды, сөзді толықтай тілдік қатынас құралы ретінде қажетіне жарата отырып, оймен, таныммен алмасады. Ал, *ойлау* – қоршаған әлемнің санада бейнеленуінің ең жоғарғы формасы. Ойдың бастапқы формасы – ұғым. *Ұғым* – заттар мен құбылыстардың санадағы бейнесі. Ұғымда заттардың жалпы және негізгі ерекшеліктері суреттеледі. Концептілердің негізінде адамдар сөздің ұғым түсінігін, мағынасын, идеясын біле алады. Ал, олардың берілу жолдарын *тілдік және логикалық модельдердің* астарынан көруге болады [2].

Дүниетаным жеке адамның, қоғамның деңгейінде өмір сүреді. Дүниетанымның жинақы бой көрсетер жері – ұлттық дүниетаным. «Адамның дүниемен байланысы, оны тануы белгілі бір ұлттық жағдайда қалыптасатындықтан, дүниетанымның ұлттық белгілері болды. Ол белгілері мен көріністері осы халықтың менталитетіне тәуелді болады. Бұл – халықтың бейнелер дүниесі, ырымдары мен салт-жоралары, сезіну, ұғыну ерекшеліктері». Сондықтан жалпы адамзатқа тән дүниетанымның ұлттық ерекшелігін анықтау, құрылымын зерделеу, жалпы адамзаттық дүниетанымға қосқан үлес болады.

Ұлттық дүниетаным – қайталанбайтын құбылыс. Ол сол ұлттың бүкіл бітім-болмысымен, қоршаған ортасымен, менталитетімен, шаруашылық жүйесімен, тіпті, табиғат құбылыстарымен тығыз байланысты. Әрине, ұлттық дүниетаным – тарихи өзгеріп отыратын жүйе. Егер ұлт айналасындағы басқа

мәдениеттерден, елдерден мүлдем окшауланып кетпесе, ол қашанда сыртқы ықпалға беріліп отырады. Мысал ретінде қазақ халқының дүниетанымның өз тарихында Тәңірлік, Шамандық, Аруаққа табыну, Ислам дінінің т.б. қазіргі кезде сырттан келген алуан түрлі мәдени ағымдардың ұлттық дүниетанымға әсері.

Профессор З. Ахметжанова: ұлттық дүниетанымның нәр алатын ортасы, әрі көрінер биігі – ұлттық мәдениет. Мәдениет халықтың мыңдаған жылдар бойындағы шығармашылығы, онда қауым мен жеке адамы рухани ізденісі, халықтың даналығы мен адамгершілік нышандары жинақталады. Әр мәдениетте дүние, қоршаған ортаға деген саң қилы көзқарас, түсінік қалыптасады. Себебі әр мәдениет заманына, дініне, моральдық нормаларына қарай адамға, өмір-өлімге, адамның іс-әрекетіне, сұлулыққа тағы да басқа әр халықтың басында бар негізгі құндылықтарға байланысты өзінің көзқарас жүйесін қалыптастырады [3, 365] деп дәйектейді. Осы көзқарастың таралатын, көрінетін, сатылатын құралы – *тіл*. Тіл – дүниетанымның құралы, ойлау мен ұғымның шындық өмірдегі көрінісі. Тілдік таңба арқылы шындық болмыстағы заттар мен құбылыстардың ұғымдық бейнесі жүзеге асады. Сондықтан тіл оймен, ойлаумен тікелей байланысты. Тіл – ойлаудың, сананың, танымның қаруы, құралы. Тілде заттың нақты қасиеті номинативтік таңба арқылы белгіленеді де, оның түрлі қызметі, нақты ерекшеліктері соған негіз болады, яғни тіл – ойды жеткізудің тәсілі, шындық болмысты таңбалаудың құралы. Тіл – құнды қазына. Оның дамуы қоғамның дамуымен бірге жүреді. Осымен байланысты тілдік жүйедегі болып жатқан сазжасамдағы күрделі жасалымдардың мағынасы мен қызметін жан-жақты терең зерттеу – бүгінгі күннің талабынан, сұранысынан туындап отырғаны белгілі. Сондықтан соңғы жылдарда лингвистер аталым теориясына қызығушылық көрсетуде. Тілдік аталымның табиғатын зерттеу тілдік түрлі аспектісімен тығыз байланыста жүзеге асады.

Сонымен, сөздің ішкі құрылымының типологиялық қызметі деген ұғымды былайша түсіндіруге болады: бір тілдің басқа тілдермен ортақ белгілері және ерекшеліктері, ұлттық ерекшеліктері уәждемелік аспектіде сол тілдің сөздік құрамын әртүрлі межелер бойынша басқа тілдермен салыстыру арқылы анықталады. Бірінші меже ретінде семантикалық универсалийді атауға болады, бұл ретте уәжділік сөздің қасиеті ретінде, сөздің ішкі құрылымы көрініс табатын негізгі құрал ретінде қарастырылады; екінші бір тілге тән және басқа тілдерде кездеспейтін белгілер. Олардың қатарына 1) сөздің ішкі құрылымындағы уәжді және атау белгілері; 2) сөздің ішкі құрылымындағы уәжді және жіктемелі эксплицитті құралдар жиынтығы; 3) лексикалық бірліктің жиынтығы және қайсы бір сөздің ішкі құрылымымен (метафоралық / метафоралық емес және т.б.) арақатынасы; 5) тілдің лексикалық қабатындағы уәжді, жартылай уәжді және уәждемелген

сөздердің пайыздық арақатынасы және т.б. Мысалы, ***Жау** → **жауқазын**. Аршыған **жауқазындай** аппақ болып, Бұл күнде соның бәрі кетіп қалған (М.-Ж. 2003: 221); **Жауқазындай** (жауқасындай) аршыған аппақ болып (М.-Ж. 2003: 134); Ал, тау жуасын, қыр жуасын, тау сарымсағын, тамаққа турап та, шикі күйінде де пайдаланған. Сазды жерде өсетін картоп тұқымдас жаужұмырды (буылтықты) қоламтаға көміп, пісіріп жейтін болған [2].

Қ. Жұбанов **жаужұмыр мен жауқазын** (тамырларын жеген, емге пайдаланған) тіркесіндегі **жау** > **жағ** (майды жақ) оның үстіне ұйғыр тіліндегі **јағ** (жир, масло), алтайлық *djuv id* қазақ тіліндегі **жау** тұлғасымен тең келеді. **Жау** сөзі Орхон жазуындағы **јагъ** – *враг*, қыпшақ формасына сәйкес келмейтін **жау** етістігі (*идти дождю, снегу*) **жаужұмыр** сөз тіркесіне әсер етті деген қисыны келмейтінін айтады [4, 423].

Ә. Қайдар: көптеген түбір-омонидерді «...жау переводит как *масло, сало, жир*: **жауқазын** <*жау+қаз+ын* → *тау қызғалдағы* (горный тюльпан). Тілші башқорт тіліндегі **яу** → *масло; жир; сальник* салыстырады [5, 213]. Осындай мағыналарды «Көнетүркі сөздігінде» де кестеседі: *јау* `масло, жир` [ДТС, 223]. Мысалы, **жаужұмыр**, **жаубүйрек**, **жауқазын** бұлар **түбірлес сөздер**. Түбір тұлғасы «жау». Енді «жау» түбірін анықтаймыз. **Жау** – етістік, **жау** – зат есім. **Жау** (*враг*) дегендегі «жау» логикалық жағынан келмейді. «Жаубүйрек» адамның организмі өзіне **жау** бола алмайды. Басқасын да солай қажетке жаратуға болады. Ал енді «жау» (жаңбыр) **жаубүйрекке** қатысы шамалы, демек, **жауқазын** мен **жаужұмырдың** түбір тұлғасы «жау» (жаңбыр) байланыстыруға болар еді, бірақ, бұл алдамшы түбір тұлғасы ғана. Оны мына зерттеулер дәлелдейді. О баста түріктер өзін танымай тұрып, қоршаған ортаны таныған. Ол: **жаужұмыр** мен **жауқазын** материалдық қажетін өтеген. Логика бұны құптайды. «**Жауқазын**» мен «**жаужұмырдың**» түбірін қазып алып, тағам ретінде пайдалануы мүмкін не емге қолданған. Демек, «май» алған. Бірақ, түрік «май» деген атын білмеген, оның орына «жақ» деген уәжін білген. Көзге көрінгені қимыл. Атауы жылдар бойы тұрақталып, айтыла-айтыла «жаққа» айналған. Көне түріктер «жауды» «жақ» деген мәліметтер де жоқ емес. Осы «жақ» жылдар өте «жау» ретінде түзіліп қалыптасқан да, алғашқы мағынасы «жақ» пен «май» ұмытылған. Ойымыз дәлелді болу үшін: «**майбүйрек**», «**майжұмыр**», «**майқазын**» логика жоққа шығармайды. Кейіннен май > ұмай (отқа май салу т.б.) мифтік және салт-дәстүрлік өріс алғандығын көруге болады [ДТС, 223] [6].

Кесте 1 – Жау негізіндегі сөзжасамдық ұя

	1-саты	2-саты	3-саты	4-саты
Жау. зат аталымы	<i>Жаугер</i>	<i>Жаугершілік</i> <i>Жаугерлік</i>		
	<i>Жаула</i>	<i>Жаулас</i>	<i>Жауластыру</i> <i>Жауласу</i> <i>Жаулау</i>	
	<i>Жаулық</i>			
	<i>Жаушы</i>	<i>Жаушылық</i>		
	<i>Жауық</i>	<i>Жауығу</i>		
	<i>Жауыз</i>	<i>Жауыздық</i>		
		<i>Жауынгер</i>	<i>Жауынгерлік</i>	

Сонымен, бұл сөздердің алғашқы түбір тұлғасын қалпына келтірсек: **жақ** <> май > **жау** сияқты тілдің даму барысы, жолы көрінеді. Демек, көне, байырғы сөздерің о бастағы түбір тұлғасын табу арқылы олардың байырғы мағынасын ашуға болады.

Ғалымдар аталым теориясының негізгі қағидасы болып саналатын таңбалауды гносеологиялық және лингвистикалық аспектілермен тығыз байланыста қарастыруды дұрыс деп санайды [7]. Сондықтан тіл мен ойлау, оның көрінісі болып саналатын атау тіл білімінде өзекті мәселе болып есептеледі. Сонымен қатар, тілдің қатысым қызметіне де жылдан-жылға қызығушылық артып келеді. Себебі лингвистикалық бірліктерге жан-жақты талдау жасау үшін тілді түрлі деңгеймен салғастыра отырып саралау қажет. Сөз байлығының толығу арнасы – тілдің сөзжасам жүйесі. Күрделі атаудың толығуы мен кемелденуі, дамуы жаңа күрделі аталымдардың қалыптасуымен тығыз байланысты. Аналитикалық аталымдарды жасау тілдің ішкі заңдылықтары мен сыртқы факторларымен өзектес. Бұл әдіс – тіл байытудың ең құнарлы да, қуатты, қайнар көзі. «...Әр тіл өзіндік ерекшелігімен сипатталады және ішкі заңдылықтарымен дамиды. Тілдің дамуында ішкі заңдылықтың нақтылы сипаты және даму үрдісі болады. Тіл дамуының жолдары: ол – тілдің грамматикалық құрылысын жетілдіру мен жақсарту және сөздік құрамды толықтыру» [2].

Туынды сөздің өзіне тән түрлі ішкі және сыртқы заңдылықтары бар. Біріншіден, ішкі даму дегенде, таза лингвистикаға қатысты жағы айтылады. Ал сыртқы дамуы дегенде, экстралингвистикалық жағы немесе қоғам, табиғат, таным т.б. – осылардың арасындағы арақатынас арқылы жүзеге асатан үрдіс: *зат* ↔ *ұғым*, *ұғым* ↔ *атау* ↔ *таңба* арасындағы байланыс пен арақатынасын саралау арқылы атаудың мәнін ашу. Бұл үрдіс тікелей

аталым теориясымен жүзеге асады. Ал аталымның негізгі сүйенер тірегі – уәждеме» [2, 203]. Бұл тілдік екі құбылыс бірімен-бірі егіз, қатар жүретіні даусыз. Аталымдардың қалыптасуында мотивемалардың түрлерін атап көрсетуге болады: *дыбыс /еліктеу/, тұр, түс, басқа* нысанға ұқсастық, *көлем, соматикалық белгілер, мекен, орын, иіс, қызмет белгісі, сапа* т.б. байланысты бірнеше айрықша белгілерін, негізгі қасиеттерін, бас ерекшеліктерін даралап көрсетуге болады, бұл белгілік қасиет атауды таңдауда негіз болады.

Күрделі аталым – біртұтас лексика-грамматикалық бірлік деп танылатын және сыңарлары кем дегенде екі мағыналы лексемалардан тұратын, ұғымға берілген аталым. Шындық болмыстағы заттың, я құбылыстың әртүрлі белгі, сапалық ұғымдардың дамуы, жетілуі негізінде оны білдіретін атаулар да күрделене түседі. Бұлар ішкі сапалық жағынан да, тұрпат-тұлғалық жағынан да өзгеріске түсіп, бір ұғымның атауы ретінде жұмсалады. Тіл иесінің затты, құбылысты, жер-су атауларын қалай түсінетіні санада көрініс беріп, ол таңба арқылы бейнеленеді. Сөйтіп, санада қалыптасып жетілген бейне, сыртта тіл арқылы көрініс табады. Мән мен мағына, тіл мен ойлау диалектикалық заңдылыққа негізделеді. Сондықтан ұғымдық атаулар номинациялық қызметпен қоса, танымдық қызмет атқарады. Осы орайда айта кететін жайт – қазір қай тіл болмасын тілдің ұлттық этноұғымына (концептуалдық) және танымдық (когнитивтік) ерекшелігіне мән беруде» [8].

Кез келген атау қалай болса солай атала салмайды, олар әрбір атауға лайық ішкі лексикалық ұғымына сай сәйкестене, үйлесе тіркесіп, немесе мағынаны ұлғайту, я нақтылау мақсатында жұмсалып арқылы сол атаудың жалпы қасиетін анықтайтындай, мәлімет беретіндей қалыптасады. Жаңа атаусөз – жаңа лексема. Сөзжасам негізінде жасалған күрделі атауды даяр тілдік бірліктер деп санап, олардың ішкі семантикалық құрылымынан жаңа аталымның табиғатын түсінуге болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Тілде жаңа лексемалардың қалыптасуында негізгі мотивемалар қатысып, бір ұғымды білдіретін атаулардың тілдік айналымға енуіне негіз болады. Бұдан аталымжасамның өміршең екенін байқауға болады. Атаудың негізі – алынатын белгі. Сол арқылы ұғымның мәні танылады. Мұндай зерделеу, саралау аталым заңдылықтарының негізінде тілдік құбылыстарды нақтылауға, айқындауға және оның жалпы теориялық ұғымдарын анықтауға мүмкіндік береді. Нақтырақ айтсақ, «аталым белгісі» деген ұғым міндетті түрде оның уәжділігіне, туынды сөздің мағынасына, семантикасына және сөздің ішкі құрылымына қатысты ұғымдарға зер салудан туындайды [8]. Бұл дәйектерге қазақ тіліндегі туынды сөздерді сараланған тілдік деректер дәлел бола алады және семдік талдау барысында олардың даму заңдылықтары негізделді.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Языковая номинация. Общая теория / Б. А. Серебренников (ответственный редактор) – М. : Наука, 1977.

2 **Қасым, Б. Қ.** Күрделі аталым жасалымы: когнитивті-дискурстық ұстаным. Монография. – Алматы : ЖК Волкова А. В., 2010. – 383 б. – ISBN 978-601-232-3 25-2

3 **Ахметжанова, З.** Язык в социальном, коммуникативном контексте. – Алматы : Елтаным, 2012. – 564 с. – ISBN 978-601-7348-19-9

4 **Жұбанов, Қ.** Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы : МТДИ, 2010. – 608 б. – ISBN 562-802-41-12

5 **Қайдаров, А.** Структура односложных корней и основ в казахском языке. – Алма-Ата : Наука, 1986. – С. 213.

6 **Қасым, Б., Нурбекова, Г.** Образование общетюркских многозначных слов и пути их применения. Образование общетюркских многозначных слов и пути их применения. // Materials of XIII International scientific and practical conference «SCIENCE AND CIVILIZATION-2017» 30 January–07 February, 2017. – Vol. 5. – Philological sciences – England, Sheffield science and education LTD. 2017. – 35–41 с.

7 **Арутюнова, Н. Д.** Истоки проблемы и категории прагматики. // Новые в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1985. – Вып. XVI.

8 **Қасым, Б.** Мотивация в словообразовательной системе тюркских языков // Традиционная культура тюркских народов в изменяющемся мире. /Материалы I Международной научно-практической конференции 12–15 апреля 2017. – Казань : Ак Буре, 2017. – 230–233 с.

9 Древнетюркский словарь. – Л. : Наука, 1969. – 676 с.

Материал 17.09.18 баспаға түсті.

Б. К. Қасым¹, А. А. Абдуалиева²

Тюркское словообразование: антропологическая парадигма

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан;

²Таразский государственный университет имени М. Х. Дулати, г. Тараз, 080012, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 17.09.18.

Turkic word formation: anthropological paradigm¹Abay Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan;²M. H. Dulati Taraz State University,
Taraz, 080012, Republic of Kazakhstan.

Material received on 17.09.18.

В статье рассматривается центральное понятие теории словообразования – словообразовательная мотивация. Анализируется соотношение синхронной мотивации и диахронической производности; выделяются степени словообразовательной мотивации. Мотивационные отношения исследуются как элемент системы, описывается функционирование словообразовательных языковых единиц. Рассматриваются семантические, структурно-словообразовательные, свойства мотивирующих слов, способствующие или препятствующие их сочетанию со словообразовательным формантом. Описываются слова, мотивированные семантическими расширениями и сужениями. Восприятие и осмысление действительности происходит в характерных для конкретного языка системах понятий, которые представляют собой способ отражения действительности и выступают как языковые универсалии.

The article deals with the central concept of the word formation theory – word-formation motivation. The ratio of synchronous motivation and diachronic production is analyzed; the degrees of word-formation motivation are distinguished. Motivational relations are explored as an element of the system, the functioning of word-formative linguistic units is described. Semantic, structurally-word-formative properties of motivating words that promote or interfere with their combination with the word formative are considered. Described words are motivated by semantic extensions and restrictions. Perception and comprehension of reality occurs in systems of concepts characteristic for a particular language, which represent a way of reflecting reality and act as linguistic universals.

M. S. Kudaibergenova¹, G. B. Zhumabekova²¹Pedagogical Faculty of Foreign Languages, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, 050008, Republic of Kazakhstan;²Candidate of Pedagogy, docent, Pedagogical Faculty of Foreign Languages, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, 050008, Republic of Kazakhstane-mail: ¹kudaibergen.mk@gmail.com; ²zhuma_a@mail.ru**FORMATION OF WRITTEN CORRESPONDENCE
IN A FORMAT OF BUSINESS LETTER**

The article deals with the importance and significant aspects of conducting international business correspondence in English in a globalized multilingual world. It draws attention to written form of communication in business, the main characteristics of official business correspondence, its structure, as well as the culture of business communication in English. An overview of the earlier studies as well as the analysis of the notion of business communication and the theoretical framework of written communication in business letter format are presented. The article includes an experiment which has examined the salient features of building written communication skills of students in contemporary business correspondence.

Keywords: business, communication, business correspondence, business communication, written communication, communicative competence.

INTRODUCTION

Changes in social and economic spheres of our country that occurred in the past decades of the last century influenced not only the form of business communication but also the content. Business letter (BL) training is a necessity caused by changes in the life of society. This particularly affected written business communication. There was a need to create new types of business correspondence (BC), establishing speech models that are relevant in new communication situations. Also, the number of situations for writing and sending business letters, various kinds of documents, and their genre also increased. Consequently, it requires professional mastery of business speech specifics, competence and a high level of literacy.

According to our opinion, in modern English, these new trends are not reflected sufficiently because it is based on old approaches of both speech situations

and linguistic material. There is a difficulty in orienting the educational language material for teaching both oral and written speech, and especially in teaching BC to students of linguistic universities.

Many scholars have worked intensively on BC in English and have produced important studies based on it. According to Fedyurko S. Yu., BL is a generalized name of business texts having legal significance, allocated in connection with a special mode of transfer, which reflect a certain production situation and differ in the unity of the topic, a special graphic and composition structure, temporal and spatial accuracy, documentary and concreteness, use of etiquette means to ensure adequacy of the perception of the content by the addressee. The analysis also showed that the similarity of BL with private letter is flexible opportunities for communication. Similarity with documents is that a BL is drawn up according to a certain pattern, and also has a characteristic composition-graphic organization [1]. Nazarova T. B. argues that the language of the official letter seeks precision and should not be interpreted.

In accordance with the definition by Rogozhin M. Yu., a BL is a written request to an official (represented to an enterprise, organization, institution) prepared in accordance with the rules of correspondence [2, p. 272]. Fedorovskaya O. A. gives the following definition of the official business style: «This is a style that satisfies the needs of society in documenting various acts of state, public, political, economic life, business relations between states, organizations, and also between members of society in the official sphere their communication» [3, p. 41–48].

According to Koltunova M. V., the ability to negotiate successfully, to compose the text of the document correctly, to work with the documents are the most important components of the professional culture of the person making decisions [4, p. 167].

We conclude from these findings that the language of business communication reflects the static of thought and is concentrated on the structure of the utterance for its formulation using standardized means, clichés, idioms, metaphors and non-standard constructions.

We believe that the training of future specialists should be aimed at the formation of personality taking into account the communicative abilities of students, the ability to think outside the box in conditions of socio-economic changes. In order to form a written form of communication in the format of a business letter and to test the effectiveness of the methods used, we conducted an experiment.

MAIN PART

Experiment. The experiment was held in Kazakh Ablai khan University with the third year students from two groups of similar educational programme (one experimental and one control groups). The choice of third-year students was due to the English course they have ‘English for Specific Purposes’.

In the process of experimenting, the following methods were used: questioning, interviewing, analysis of students’ activity products.

In order to determine the level of students’ readiness, at the very beginning of the experiment a survey was conducted among the students of experimental and control groups. Students were asked to answer the questions of a survey which included the following questions ‘*What types of business letters do you know? What difficulties do you have when writing a business letter? Do you clearly understand the content and format of business letters?*’ Based on the results of the survey, it can be concluded that the main problems they face are: poor knowledge of the format of a business letter, inadequate knowledge of the communication skills (incomplete disclosure of the subject of writing, inability to provide inside – textual connectivity, formalize a business letter structurally and logically correct, not sufficient knowledge of phrases cliché of formal-business style).

To determine the level of English language proficiency, we used the interactive online learning program for learning English, recognized by many educational institutions, Exam English [5]; section Level Test, B2. Taking into account the survey results, they were divided into two groups with the same language competence. The survey results also determined the tasks and course of the experiment.

In our experiment we tried to make the students know not only about the types of business letters, but also how to handle them in an everyday business situation.

Consequently, in order to make the reader understand the purpose of the letter apart from the format it is important to follow the grammar rules and use the specific vocabulary. In the process of experimenting, students were given special vocabulary, grammar and sample letters.

General Business English vocabulary forms an official business style and the most characteristic language for commercial correspondence, contracts and other types of business documentation [6, p. 5]. Words related to General Business English vocabulary (I) have neutral equivalents in the common language (II), for example:

<i>I</i>	<i>II</i>
<i>alternative</i>	<i>choice, option</i>
<i>confidence</i>	<i>trust</i>
<i>objective</i>	<i>Task, goal, aim</i>
<i>actual</i>	<i>real</i>
<i>astute</i>	<i>clever</i>
<i>co-operative</i>	<i>helpful</i>
<i>to accentuate</i>	<i>to emphasize</i>
<i>to advise</i>	<i>to inform</i>

<i>to assist</i>	<i>to help</i>
<i>to cancel</i>	<i>to stop</i>

BL, as a rule, follow certain rules and requirements concerning the design and organization of the content. They have different categories, in other words, in a business world, every letter reflects specifics of different letters, for example, request, complaint, apologies, requirements, requests, and so on and so forth. Accordingly, students were given sample letters to get acquainted and follow up exercises with matching and gap filling tasks. For the purpose of demonstrating it, the part of exercise with gap filling task (table #1) are given below:

Exercise 1. Fill the gaps with missed words in accordance with the letter format. Complete the text replacing the words in braces {} with your own words. Use the correct form of the verbs in brackets were necessary.

_____ {Customer Name}

Please accept our sincere _____ for the inconvenience you _____
_____ (experience) in respect to [the issue].

At {Company Name}, we _____ (take pride) in ensuring our customer's satisfaction. Unfortunately, we did not meet your expectations. Upon thorough review of the situation, we narrowed the cause to {key staff changes, recent internal system update, office relocation, etc...}.

As a testament to our strive for perfection, we _____ (take) steps to ensure that this will never happen again by {creating company wide training sessions, installing new back-up systems, creating an internal auditing team, etc...}.

{If additional action is necessary:}

Because of this serious oversight, we _____ (go) to provide you with {3 months worth of service, a free upgrade, etc...}.

We deeply _____ (value) your relationship with {Company Name} and are committed to providing you with the highest level of service simply because our customers _____ (deserve) the very best. If you _____ (have) any further questions or comments regarding this matter, please feel free to discuss it with us at {email, phone#, website, etc...}.

Yours in service,
{Company Representative}

(Table #1)

In the course of the experiment, there were tasks for students as followings:

1 Write an information letter from the company «Alta» to private and public enterprises on the sale of personal computers at a negotiated price and on the possibility of accepting orders.

2 Write an invitation letter from the Organizing Committee «Expocenter» with a proposal to visit the international exhibition «Economy of material and fuel and energy resources in construction and industry». The exhibition is held in the pavilion of the exhibition complex Almaty Arena.

3 Write a request letter of the state-owned trading company «Olympus» to the Bulgarian company «Miave 3» about the possibility of supplying baby food products to Almaty region.

To create and develop exercises and assignments for EG, we relied on the work of Academician Kunanbayeva S. S. «Theory and practice of modern foreign language education» [7, p. 344].

In the process of developing exercises and assignments for the course of the BII, we took into account the areas proposed in the training program - topics, sub-themes, situations that are presented in the simulation of the subject content of the IS Kunanbaeva S. S. [8, p. 196].

Results. Upon completing the experiment we had different BL that students wrote individually on their own using appropriate grammar, sample letters and specific vocabulary. Criteria for assessing and measuring students' ability to negotiate successfully, to compose the text of the document correctly, to work with the documents are:

- 1 Theoretical knowledge on the types of business correspondence letters;
- 2 Being able to write business letters in accordance with the format (temporal and spatial accuracy);
- 3 Using the special vocabulary correctly;
- 4 Using the special grammar correctly;
- 5 Composition-graphic organization;
- 6 Accuracy;
- 7 Documentary and concreteness (precision);
- 8 Use of etiquette means;
- 9 Using standardized means, clichés, idioms, metaphors and non-standard constructions.

In assessing achievements of students in the written communication skills in business correspondence we used percentage system out of 100. Questions and tasks used throughout the experiment for both EG and CG were the same. However, the results show that the level of built competencies in writing good business letters is noticed in EG (86 %) which has been improved to 4.5 %. As for CG, there was no salient changes in the results of students proficiency.

Also students were given the test that reveal:

1 The level of their communicative skills

2 The level of conducting negotiation skills

Students found it interesting to answer the test questions, know their own results, their strengths and weaknesses. However, this task is not the means of self control only, after we made analysis of the test result students were asked to write an essay analyzing the tests, tasks, exercises giving arguments from their point of view.

Experiment results prove that students of experimental group gained extensive knowledge of written communication in business letter format. See the table 1.

Table 1

	Experimental group	Control group
The level of their communicative skills	58 %	42 %
The level of conducting negotiation skills	75 %	53 %

They can use the learned knowledge in a practice, and it gives them a real opportunity to become successful and competitive in a labor market of Kazakhstan and all the countries where the economic globalization is noticed.

CONCLUSION

Those who have undertaken to teach the business letter to students know how difficult it is to arouse and maintain interest. Meanwhile, the analysis of scientific works on this topic and the results of the survey, which involved students and specialists in the production, who constantly face the need to write business letters and documents of various genres, indicate a low level of written business communication skills.

Teaching written forms of business correspondence in English to students is very important due to the nowadays requirements of labor market. The ability to negotiate successfully, to compose the text of the document correctly, to work with the documents will be much more effective and socially oriented if it is based on specially selected and methodically organized system of authentic materials. The experiment results confirm that idea of building written communication in business letter format is possible only under certain conditions which allow to use different new technologies, interactive methods and forms of teaching business English.

REFERENCES

1 Kunanbayeva, S. S. The Modernization Of Foreign Language Education : The Linguocultural-Communicative Approach. Second (English Translation) Edition. – United Kingdom : Hertfordshire Press ©, 2013. – 289 p.

2 Fedyrko, S. Yu., Androsova, O. A. Main characteristics of the business letter // Bulletin of the Ministry of Internal Affairs of Russia. – 2007. – № 2.

3 Rogozhin M. Yu. Modern business letter [manual] / 4ed. – M. : GrossMedia Verlag : ROSBUH, 2009. – 272 p. – (Office work and personnel). – ISBN 978. – 5, – 476, – 00580, – 3.

4 Fedorovskaya, O. A. On the genre classification of scientific and technical documents and their linguistic features (on the material of the Russian language) // Varieties and genres of scientific prose : Sat. sci. tr. / Ed. M. Ya. Zwilling. – M. : Science, 1989. – 41–48 p.

5 Koltunova, M. V. Language and business communication : norms, rhetoric, etiquette. – M. : Economic Literature, 2002. – 167 p.

6 Exam English [Electronic resource]. – Access mode – URL: <http://www.examenglish.com> (Date of access 01.12.2017).

Material received on 17.09.18.

М. С. Құдайбергенова¹, Г. Б. Жумабекова²

Іскерлік хат түріндегі жазбаша нысанның қалыптастыру

^{1,2}Шет тілдер педагогикалық факультеты,

Қазақ Халықаралық Қатынастар және Әлем Тілдері Университеті,

Алматы қ., 050008, Қазақстан Республикасы.

Материал 17.09.18 баспаға түсті.

М. С. Құдайбергенова¹, Г. Б. Жумабекова²

Формирование письменной формы общения в формате делового письма

^{1,2}Педагогический факультет иностранных языков,

Казахский университет международных отношений

и мировых языков,

г. Алматы, 050008, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 17.09.18.

Бұл мақалада жаһанданған көп тілді әлемде ағылшын тілінде жүргізілетін халықаралық іскерлік хат алмасудың маңызды және маңызды аспектілері қарастырылады. Іскерлік қарым-

қатынастың жазбаша нысанын, бизнес-корреспонденцияның негізгі сипаттамаларын, оның құрылымын, сондай-ақ ағылшын тіліндегі іскерлік қарым-қатынас мәдениетін назарда ұстайды. Алдыңғы зерттеулерге шолу, сондай-ақ іскерлік қарым-қатынас тұжырымдамасын талдау және бизнес-хат форматындағы жазбаша қарым-қатынастың теориялық негіздері ұсынылған. Мақала қазіргі заманғы іскерлік хат алмасудағы студенттердің жазбаша қарым-қатынас дағдыларын қалыптастырудың маңызды ерекшеліктерін қарастырған тәжірибені қамтиды.

В статье рассматривается важность и существенные аспекты ведения международной деловой переписки на английском языке в условиях глобализации многоязычного мира. Он обращает внимание на письменную форму общения в бизнесе, основные характеристики официальной деловой переписки, ее структуру, а также культуру делового общения на английском языке. Представлен обзор предыдущих исследований, а также анализ понятия делового общения и теоретические основы письменного общения в формате деловых писем. В статье представлен эксперимент, в котором рассмотрены основные особенности построения письменных навыков общения студентов в современной деловой переписке.

ГРНТИ 16.01.11

Ж. Б. Курманова

ст. преподаватель, магистр культурологии, кафедра «Общеобразовательных дисциплин», Инженерно-технологический факультет, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск, 090006, Республика Казахстан

**ПОЛИЯЗЫЧИЕ КАК ОДИН ИЗ ПРИОРИТЕТОВ
СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ И ЯЗЫКОВОЙ
КУЛЬТУРЫ В КАЗАХСТАНЕ**

В статье рассматриваются проблемы становления и развития полиязычного образования, механизм подготовки полиязычных кадров. В век технологизации и глобализации, наблюдается активизация процесса поиска эффективных условий, механизмов воспитания молодежи, способной к диалогу с другими культурами. История общества показывает, что процветание общества зависит не только от экономики и техники и даже не от общей культуры, а от культуры слова. Доказано, что подготовка разностороннего специалиста, обладающего высоким уровнем культуры (в том числе и культуры слова) – главная проблема образования сегодня. Реалии современного этапа развития общества, языковая ситуация в Казахстане – многонациональном, с многовековой историей, в которой переплелись народы, нации, культуры, в настоящее время диктуют необходимость разработки основных методических принципов и подходов к формированию коммуникативной языковой личности.

Ключевые слова: поликультурность, триединство языков, полиязычие, образовательная среда, компетентность, конкурентоспособность.

ВВЕДЕНИЕ

Один из крупнейших философов XX века Людвиг Витгенштейн по этому поводу сказал: «Границы моего языка означают границы моего мира». Формирование «полиязычия» – процесс сложный и длительный, очень важный с позиции сложившихся политических и экономический реалий современности. Полиязычие способствует консолидации общества, помогает сохранить исчезающие языки и культуры, Ч. Айтматов писал о

«полилингвизме» следующее: «бессмертие народа – в его языке. Каждый язык велик для своего народа.

Сегодня в условиях мировой конкуренции, политика трехязычия как никогда кстати. Тогда как, английский язык является языком технологий и международного общения, а русский язык межнационального общения в Казахстане. Исторический путь развития казахстанского общества определил специфику проблем, связанных с судьбой каждого из этих языков. Кроме того, современное состояние языковой политики в государстве обусловлено объективными реалиями динамичной трансформации общественно-политической, социокультурной жизни мирового сообщества в целом.

В рамках обсуждения такой актуальной программы, как языковая политика на постсоветском пространстве, представляется особо интересным анализ языковой ситуации в Казахстане, республике с 30% русским населением и около 130 представителями других национальностей. Для полного представления о языковой ситуации в РК и о планах правительства по поводу дальнейшего развития языков в стране, где государственный язык не обладает должной востребованностью и популярностью, является целесообразным обратить внимание на культурный проект «Триединство языков», стартовавший в стране в 2007 году.

Безусловно, ведущим фактором успешной реализации данной идеи является система образования, в частности, процесс профессиональной подготовки педагогических кадров.

Президент РК Н. А. Назарбаев в своем Послании народу Казахстана подчеркнул, что Казахстан должен восприниматься во всем мире как высокообразованная страна, население которого пользуются тремя языками. Одним из основных приоритетов государственной языковой политики является реализация культурного проекта «Триединство языков», который направлен на развитие казахского языка как государственного, русского как языка социолингвистической активности и английского языка – языка успешной интеграции в глобальную экономику [1].

Для того чтобы быть конкурентоспособным сегодня, каждому необходимо знать несколько языков одновременно. Министерством культуры Казахстана разработана Государственная программа функционирования и развития языков на 2011–2020 годы, которая делает акцент на необходимость расширения образовательного пространства посредством обучения языкам.

Впервые эта идея была озвучена в октябре 2006 года на XII сессии Ассамблеи народа Казахстана. Тогда глава государства отметил, что знание, как минимум, трех языков важно для будущего детей Казахстана. И уже в Послании 2007 года «Новый Казахстан в новом мире» Н. А. Назарбаев предложил начать поэтапную реализацию культурного проекта «триединство языков». Проект был

выделен как отдельное направление внутренней политики. «Казахстан должен восприниматься во всем мире как высокообразованная страна, население которой пользуется тремя языками. Это казахский язык – государственный, русский язык – как язык межнационального общения и английский язык – язык успешной интеграции в глобальную экономику», – сказал Президент. Результатом такого Послания президента стала Государственная программа функционирования и развития языков на 2011–2020 годы, являющиеся продолжением и дополнением аналогичной программы на 2001–2010 годы. Цели этих двух программ можно обобщить следующим образом: «Создание системы стимулирования процесса обучения государственному языку; – расширение сферы применения государственного языка, интеграция во все сферы жизнедеятельности, сохранение функции русского языка; – «Дальнейшее учебно-методическое обеспечение системы обучения русскому языку...». Деятельность в сфере английского языка включает: «Расширение международного сотрудничества в целях взаимодействия с иноязычной культурой...» [2].

На первый взгляд, данная проблема вызывает одобрение, однако, если анализировать данные статистик и результаты реальной политики – возникает много вопросов. Что касается сферы высшего образования, при обсуждении программы чиновники утвердили, что при приоритетном развитии государственного языка ничего не угрожает русскому языку. Однако по сравнению с предыдущим годом число грантов на русский язык и литературу (200 штук) уменьшилось на 100 %, хотя за год количество говорящих на русском языке или количество русскоязычных школ в Казахстане не могло так резко уменьшиться. С английским языком совершенно противоположная ситуация: 710 грантов и большое количество казахских граждан изучает иностранный язык. То есть, государство поощряет такие тенденции высоким объемом государственного заказа.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В настоящее время наблюдается бесспорная смена языковых приоритетов в Казахстане. На лицо языковая политика, при которой подготовка иностранного языка становится важнее государственного языка и официально признаваемого в органах государственной власти – русского. В то же самое время не наблюдается видимого прогресса в развитии казахского языка. После начала реализации культурного проекта «Триединство языков» Фонд «Наследие Евразии» совместно с партнерами в Казахстане – Институтом «ЦеССИ-Казахстан» и Центром социальных и политических исследований «Стратегия» провели опрос в ноябре 2007 года, в результате которого выяснилось, что со времени аналогичного опроса, проведенного в 2002 году, «уменьшилось число казахстанцев», обучающихся на русском

языке в семье – с 54,7 % до 43 %, но в то же время уменьшилось и число тех, кто говорит в семье только на казахском языке – 40,9 % до 32 %. Процент использования русского языка на работе разделился следующим образом: на русском языке общаются – 50 % респондентов (в 2002 г. – 47,4 %), только на государственном языке 16 % (в 2002 г. – 27,3 %). Данные опроса констатируют факт снижения количества граждан, говорящих только на казахском языке, на 11,3%, по сравнению с 2002 годом, что не соответствует целям проекта «Триединства языков» [3].

На данном этапе реализации языковой политики в Казахстане стоит учитывать тот факт, что на современной стадии развития государственной язык не может выдержать конкуренции с богатым русским и популярным во всем мире английским языками. Очень велика вероятность того, что казахстанские граждане совсем перестанут развивать казахский язык, будут использовать русский и интенсивно изучать английский, что приведет к ситуации, в которой казахский язык будет окончательно забыт и вытеснен из общественно-государственной жизни общества страны.

В Послании Президента Республики Казахстан Нурсултана Абишевича Назарбаева «Новый Казахстан в новом мире» в целях обеспечения конкурентоспособности страны и ее граждан предложена поэтапная реализация культурного проекта «Триединство языков», согласно которому необходимо развитие трех языков: казахского как государственного языка, русского как языка межнационального общения и английского как языка успешной интеграции в глобальную экономику.

В этих условиях реализация проекта «Триединство языков» требует безотлагательного решения вопросов нормативно-правового, теоретико-методологического, научно-методического и учебно-организационного обеспечения.

Государственная языковая политика в Казахстане регламентирована законодательными документами, включая Конституцию Республики Казахстан, Законы Республики Казахстан «О языках», «Об образовании», Государственную программу функционирования языков в Республике Казахстан на 2001–2010 гг., 2010–2020 гг. Концепцию развития иноязычного образования Республики Казахстан и другие, которые составляют ее правовую основу.

Для развития языков в изменившихся условиях, в соответствии с теми задачами, которые ставит Президент РК Н. А. Назарбаев, требуется совершенствование нормативно-правовой базы, направленной на усиление институционального статуса казахского языка как государственного, на сохранение социолингвистической активности русского языка и на развитие иностранных языков как средства интеграции в мировое пространство [4].

Языковая ситуация в Казахстане – многонациональном, с многовековой историей, в которой переплелись народы, нации, культуры, в настоящее время диктует необходимость разработки основных методических принципов и подходов к формированию коммуникабельной языковой личности. Использование преподавателями инновационных методов, методов формирования интереса к обучению (познавательные игры, учебные дискуссии, создание проблемных ситуаций и др.), методов формирования долга и ответственности в обучении (поощрение, одобрение, порицание и др.); внедрение в образовательный процесс преподавателями и студентами новых технологий (презентаций учебного материала, электронных пособий, аудио- и видеоматериалов и пр.), активизируют процесс языкового обучения и способствуют эффективности усвоения государственного языка. Изучение государственного языка с использованием материалов по традиции и культуре казахского народа имеет профессиональную направленность. Проведение аудиоуроков, использование инновационных, электронных способов обучения поможет повысить интерес, усилит мотивацию студентов на изучение языка, способствует эффективному изучению государственного языка [5].

Выпускник вуза в современных условиях должен быть не только высококлассным профессионалом, но обладать развитыми творческими, мыслительными, коммуникативными и другими способностями, иначе он не сможет стать полноценным членом корпорации, самостоятельной личностью, принимающей ответственные решения за свою судьбу и судьбу коллектива. Способность принимать грамотные общественно значимые решения формируются путем систематического приобретения знаний и опыта. Приобретение таких знаний возможно только при ориентированном преподавании различных дисциплин в вузе. Проблема коммуникативных способностей является особым предметом исследования и риторики, и культуры речи, и психологической теории общения, и педагогики, и методики преподавания русского языка. Интегрируя разные подходы к этой проблеме, считаем необходимым остановиться на умении использовать в общении текст (связную речь), поскольку именно текст реализует коммуникативную установку речи. Речь же студентов страдает от неумения строить межфразовую связь, соблюдать тематическое строение, выделять ключевые фразы, конструировать логическую последовательность и т.д. В результате речь многих студентов характеризуется низким уровнем концентрации информации, недостаточной понятийной и синтаксической сложностью и как следствие – отсутствием коммуникативной установки.

Современная языковая ситуация в Казахстане позволяет говорить о триединстве языков, как о существенном факторе укрепления общественного согласия [6].

«Многообразие культур и языков, их равное сосуществование являются безусловным достоянием нашей страны, а проводимая языковая политика как обеспечивает соблюдение языковых прав всех этносов, так и предоставляет свободный выбор языка для общения, получения образования, реализации творческих потребностей», – пишет М. Кусаинова, профессор кафедры казахского языка, литературы и культуры Назарбаев Университета (Астана).

Также, по ее словам, языковая политика является консолидирующим фактором всего общества и то, что отмечено в Послании Президента о развитии триединства в нашей стране, наиболее ярко отражено в политике Назарбаев Университета. «Здесь английский язык является языком обучения, русский – языком общения, в особом статусе – казахский» – отметила профессор.

Студенты Назарбаев Университета изучают академический, научный, профессиональный, бизнес казахский язык, помимо спецкурсов, в обязательную программу изучения государственного языка входят литература, культура, история и музыка казахского народа. По мнению педагога, это повышает интерес к языку и традициям народа.

Так, например кафедра казахского языка и тюркологии Назарбаев Университета предлагает курсы практического казахского языка, казахского языка для специальных целей, а также курсы повышения квалификации по казахской литературе, музыке, культуре и другим темам. Студенты бакалавриата в настоящее время должны пройти два курса (3 кредита/6 кредитов ECTS каждый) казахского языка для удовлетворения требований казахского языка в Назарбаев университете. Эти курсы также доступны как выборные курсы, которые студенты могут изучать. Студенты, берущие курсы казахского языка, предлагаемые кафедрой, могут улучшить свои профессиональные знания на казахском языке, улучшить свои знания по предметам, которые полезны в академических контекстах. Также курсы помогают лучше подготовиться для работы в социальной сфере, для государственной службы и для других областей, которые требуют более высокий уровень владения казахским языком и культурой.

Факультет кафедры казахского языка и тюркских исследований также работает над созданием Международной ассоциации учителей казахского языка и планируют собрать лучшие международные практики преподавания казахского языка и культуры, чтобы поделиться им с коллегами по всему Казахстану и миру. В дальнейшем Назарбаев университет превратится в международный центр по изучению казахского языка и культуры.

Кафедра казахского языка и тюркологии также вводит курсы тюркских исследований, в том числе языки, литературу и культуру многих разных исторических и современных тюркских народов еще с VIII века. Это также позволяет нам академическое изучение казахских исследований в более широком контексте, так как казахский принадлежит семье тюркских языков и культур.

Кафедрой казахского языка и тюркологии установлены исследовательские отношения с нынешними крупными центрами Европы, США, Турции и других стран тюркского мира. Учитывая, что Международная тюркская академия (Астана). Также кафедра стремится продвигать тюркологию, в сотрудничестве с коллегами по всему миру, с целью становления Назарбаев университета крупным мировым центром тюркологии.

Осенью 2017 года Центром образовательного лидерства были начаты курсы повышения квалификации 4181 учителей предметов «Информатика», «Физика», «Химия» и «Биология», работающих в общеобразовательных школах Республики Казахстан.

Обучение на трех языках является приоритетным направлением развития системы образования Республики Казахстан. Согласно Государственной программе развития образования и науки Республики Казахстан на 2016–2019 годы с 1 сентября 2019 года в 10–11 классах планируется поэтапный переход к преподаванию предметов «Химия», «Физика», «Биология», «Информатика» на английском языке.

Ранее, с целью совершенствования уровня владения английским языком и обучения основам методики преподавания предмета на английском языке, в 2016 году на базе Назарбаев Университета был организован курс повышения квалификации для 675 учителей, в 2017 году прошли обучение 829 учителей общеобразовательных школ во всех регионах Казахстана [7].

ВЫВОДЫ

Полилингвальное обучение мы понимаем как целенаправленный процесс приобщения к мировой культуре средствами нескольких языков, когда изучаемые языки выступают в качестве способа постижения сферы специальных знаний, усвоения культурно-исторического и социального опыта различных стран и народов.

Казахстан, оставаясь полиэтничным и поликонфессиональным государством, переживает на сегодня сложный и противоречивый период своего культурно-языкового развития, о чем свидетельствует сложившаяся языковая ситуация, характеристика которой дана в Концепции языковой политики Республики Казахстан. Следует отметить, что практически во всех документах в области языковой политики стреложившей идеей является необходимость овладения несколькими языками.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Назарбаев, Н. А. Новый Казахстан в новом мире // Казахстанская правда. – № 33(25278). – 2007, 1 марта.

2 Государственная программа функционирования языков в Республике Казахстан на 2001-2010 гг. // Казахстанская правда. – 2001, 17 февраля, – № 47–48.

3 Государственная программа развития образования в Республике Казахстан на 2011–2020 годы.

4 Государственная программа развития языков в Республике Казахстан на 2011–2020 годы.

5 **Назарбаев, Н. А.** Социальная модернизация Казахстана : Двадцать шагов к Обществу Всеобщего Труда // Казахстанская правда. – 2012, – 10 июля. – № 218–219.

6 **Назарбаев, Н. А.** Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания // Казахстанская правда. – 2017, – 12 апреля. – № 319–320.

7 <http://shss.nu.edu.kz>

Материал поступил в редакцию 17.09.18.

Ж. Б. Курманова

Көптілділік Қазақстандағы заманауи білім беру және тілдік мәдениеттің басымдықтарының бірі ретінде

Инженерлік-технологиялық факультеті,
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті,
Орал қ., 090006, Қазақстан Республикасы.
Материал 17.09.18 баспаға түсті.

Zh. B. Kurmanova

Polylinguism as one of the priorities of modern education and language culture in Kazakhstan

Engineer and Technological Faculty,
West Kazakhstan Innovation and Technological University,
Uralsk, 090006, Republic of Kazakhstan.
Material received on 17.09.18.

Мақалада көптілдік білім берудің қалыптасуы мен дамуы, көп тілді меңгерген кадрларды дайындау механизмі қарастырылады. Технология мен жаһандану гасырында тиімді жағдайлар, басқа мәдениеттермен тілдесе алатын жастарды тәрбиелеу механизмдерін іздеу үдерісін жаңғыту байқалады. Қоғам тарихы қоғамның гүлденуі тек экономика мен техникаға ғана емес, сонымен қатар жалпы мәдениетке де емес, сөз мәдениетіне байланысты екендігін көрсетеді. Жоғары мәдениетке ие маманды (соның ішінде

сөз мәдениетіне ие) дайындау бүгінгі білім берудің басты мәселесі болып табылатындығы дәлелденген. Қоғам дамуының қазіргі кезеңінің қазіргі жағдайы, көпұлттық, халық, ұлттар, мәдениеттер өрілген көп гасырлық тарихы бар Қазақстандағы тілдік жағдай қазіргі кезде тез тіл табысқыш тілдік тұлғаны қалыптастыруға негізгі әдістемелік қағидалар мен тәсілдерді дайындау қажеттігін көрсетеді.

The article considers the problems of the formation and development of a multilingual education, the mechanism for the preparation of multilingual personnel. At the age of technology and globalization, there is an intensification of the process of searching for effective conditions, mechanisms for educating young people, capable of dialogue with other cultures. The history of society shows that the prosperity of society depends not only on economics and technology, and not even on the general culture, but on the culture of the word. It is proved that the preparation of a versatile specialist with a high level of culture (including the culture of the word) is the main problem of education today. The realities of the modern stage of the development of society, the language situation in Kazakhstan – multinational, with a centuries-old history, in which peoples, nations, and cultures intertwined, now dictate the need to develop basic methodological principles and approaches to the formation of a communicative linguistic personality.

**Г. Б. Мадиева¹, С. Б. Бектемирова²,
П. Т. Медетбекова³, А. А. Молдасанова⁴**

¹ф.ғ.д., профессор, Филология және әлем тілдері факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы;

²ф.ғ.к., доцент, Филология және әлем тілдері факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы;

³ф.ғ.к., доцент, Филология және әлем тілдері факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы;

⁴ф.ғ.к., доцент, Филология және әлем тілдері факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы
e-mail: ¹gmadi@mail.ru; ²bektemirova_s77@mail.ru; ³medet_73@mail.ru;
⁴a.moldassanova@mail.ru

ҰЛТТЫҚ КОРПУСТАРДЫҢ ЖАСАЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақалада Корпусты жасау көптеген қазіргі әлемдік қоғамдардың өзекті мәселесі болып отыр, өйткені тілдің мемлекеттік мәртебесіне тек кодификацияланған тілдер ғана емес, сонымен қатар оның барлық стилі мен жанрындағы қолданыстары да лайықты. Корпусты жасау ұзақ та көп еңбекті қажет ететін үдеріс, оған көптеген орталықтар мен институттар мемлекеттік бағдарламалар мен ақпараттық қорлардың қолдауымен қол жеткізеді. Мақалада қазақ тілінің Корпусты жасаудың негізгі ерекшеліктері мен мәселелері қарастырылады және ҚТҰК жасаушылардың тәжірибесі сөз болады. Корпус нәтижесінде отандық тіл білімінде алғаш рет корпустық лингвистикаға қатысты зерттеулер жүргізіледі, корпустық лингвистика бағыты, дискурстың түрлерінде қолданылатын корпустық лингвистиканың негізгі қағидаттары негізінде қазақ тілі Корпустың контентін толықтыратын мәтіндік база қалыптасады. Корпус аясында әлемнің түрлі Корпустарында қолданылатын практикалық және теориялық тәжірибе жинақтауға және тілдерді оқытуға; қазақ тілін функционалды оқытуға: ғылым, техника, экономика, мәдениет және т.б. саласында, яғни тілдің өзіне тән табиғатымен оқытуға мүмкіндік береді.

Кілтті сөздер: ұлттық корпус, қазақ тілі, ақпараттық технологиялар.

КІРІСПЕ

Қазіргі жаһандану заманында әлемдік деңгейдегі талаптарға сай әрі кез келген заманауи ақпараттық технологиялық прогреске төтеп бере алатын қазақ тілінің мемлекеттік тіл дәрежесіне көтерілуіне, әлеуметтік өміріміздің барлық саласында ресми түрде қызмет етуіне сонымен бірге ғылым тілі дәрежесіне көтерілуіне бүгінгі таңдағы жүргізіліп жатқан күресіміз, іс-шараларымыз соның бір айғағы деуімізге болады. Қазақ тіліне мемлекеттік тіл мәртебесін берген күннен бастап оның рөлі айтарлықтай өсті, әсіресе барлық функциясының кеңеюі және қарым-қатынас жасаудың барлық аясында көрініс табады. Қазіргі қазақ тілінің тілдік жағдаятына және тілдік саясатпен реттелетін заңнамалық шараларға сәйкесінше лингвистикалық жаңа зерттеулер қажет, соның бірі – ақпараттық технологиялар негізінде тілді стандарттау мен жүйелеуді құрайтын корпусты жоспарлау мәселесі. Мемлекеттік тілді қолдану мен дамыту бағдарламасы (2011–2020) аясында Қазақ тілінің ұлттық корпусын жасау маңыздылығы туды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Корпустың қалыптасуы – қазіргі әлемдік қауымдастықтың алдында тұрған өзекті мәселелердің бірі. Өйткені мемлекеттік тілге тек кодификацияланған тілдер ғана емес, сондай-ақ оның барлық стиль және жанр түріндегі нұсқалары сәйкес келеді. В. Плунонган айтуынша, тіл корпусы – өте тиімді және пайдалы құрал, әсіресе егер корпус үлкен әрі барлық материалдарды қамтамасыз ете алса, тілдің Ұлттық корпусы болса... Тілдің корпусы – сол тілдегі жинақталған материалдардың электронды нұсқасы. Корпусқа енгізілген апараттың бірі – «разметка» немесе «аннотация» деп аталады, корпустың аннотациясы анағұрлым толық болған сайын, соғұрлым корпус маңызы арта түседі [1]. Корпусты жасау – ұзақ әрі көп еңбекті қажет ететін жұмыс. Ол – көптеген мемлекеттік бағдарламалар мен ақпараттық қорларға қолдау көрсететін орталықтар мен институттардың бірлескен жұмысының нәтижесі.

Қазіргі таңда әлемнің көптеген тілдерінің ұлттық корпустары бар. Ұлттық корпусының әлемдік эталоны британдық болып табылады. Ал славян тілдерінің арасында Чех ұлттық корпусын атауға болады. Ең бірінші компьютерлік корпус – Браун корпусы (АҚШ, 500 мәтіннен үзінді, 1 млн. с). Браун корпусының негізінде Л. Н. Засоринаның (1970 жж.) орыс тілінің жиілік сөздігі, мәтіндер корпусы (1 млн. сөз) және Уппсалы университетінде (Швеция) орыс тілінің корпусы жасалды.

Компьютерлік индустрияның және ақпараттық технологияның дамуы үлкен көлемді мәтіндермен жұмыс жасауға мүмкіндік туғызды. Соның нәтижесінде 1980 жылы үлкен көлемді корпус жасалды: Ағылшын банкі,

Британ ұлттық корпусы, орыс тілінің машиналық қоры және т.б. Корпус жасау мәселесі қазіргі уақытта аса өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Өйткені мынадай мәселелерді шешу қажет: мәтіндерді түгендеу, авторлық құқық мәселесі, мәтіндерді бірыңғай форматқа келтіру, тақырыбы, жанры, стилі бойынша топтастыру. Ұсынылған корпустар әлемнің көптеген тілдерінде бар (не жасалып жатыр): фин, поляк, лехгин, түрік, словен, неміс, армян, қытай, жапон, болгар және т.б. тілдер. Мәселен, Орыс тілінің ұлттық корпусында 300 млн, астам сөз қолданыстары бар.

Елімізде Ұлттық корпус жасауға талпыныс болды [4], дегенмен әле де болса минималды нәтижеге қол жеткізген жоқ. Қазіргі уақытта жобаға қатысушылар 1 млн. сөз қолданысы бар пилоттық нұсқаны дайындап отыр. Шығыс-армян ұлттық корпусының іздеу жүйесі бейімдендірілген. Дегенмен 1 млн. сөз тек жиілік сөздерді лексокографиялық тұрғыдан сипаттауға арналған [3]. Сондықтан Корпусты жетілдіру мақсатында қаржыландыру маңызды болып отыр, түрлі жанр мен стильдегі мәтіндер көлемін көбейту, іздеу жүйесін жақсарту, белгілерді сапалы жасау, метабелгі, омонимия мәселесі, мәнмәтінді ұлғайту және т.б. Мұның барлығы едәуір материалдық шығынды, жұмысты, уақытты талап етеді (мамандар мен операторларды жұмысқа тарту). Көлемі жағынан үйлестірілген, белгілермен барлық түрімен жабықталған болуы керек.

Ұлттық корпусты құру қазақ тілін оқып үйренуге, қазақ тілінің тарихын танып білуге, қазақ тілінің лексикалық, грамматикалық және стилистикалық тілдік құралдарының қолданылу статистикалық мониторингін жасауға, қазіргі қазақ тілін лексокографиялық тұрғыда қолдау, стандарттау бойынша жұмыстар жүргізу, сөздіктер, оқулықтар, анықтамалық құралдар құруға, түрлі тілдік бірліктер статистикалық сараптамасын жасауға мүмкіндік береді. ҚТҰК оның кодификациясы мен стандаризациясының заманауи дереккөзі ретінде қызмет атқара алады, себебі аталмыш корпус максималды тұрғыда тілдің тіркелген және дыбыстық формасынан тұрады.

Қазақ тілінің ерекшелігі, тарихы, қазіргісі және болашағы, өзгертулердің енгізулері тек тіл мамандары үшін ғана емес, мәдениет, экономика, тарих, саясат саласындағы мамандар үшін де өзекті.

Алдыңғы қатарлы мемлекеттердің ұлттық корпустарының құрылуы маңызды тарихи-мәдени және саяси іс-шара болып табылады. *Корпус* түсінігі көпшілікке «мәтін және тілдік бірліктерді» жинастыру ретінде түсіндіріледі. Бірақ ол оның толық теориялық-әдіснамалық базасын ашпайды, ол тек дамыған тілдердің барлық стиль және түріне сәйкес келетін эмбебап феномен ретінде ғана емес, әлемнің ұлттық концептуалды бейнесіндегі ұлттық менталдылықты көрсететін идиоэтникалық феномен ретінде түсіндіріледі. Бұл мәселе әлемнің көптеген тілдерінде (ағылшын тілінің британ нұсқасы,

ағылшын тілінің американдық нұсқасы, неміс, орыс, француз, поляк және т.б.) Қазақ тілінің ұлттық корпусының қалыптасуы – Қазақстан үшін маңызды мәселелердің бірі.

Елімізде алғаш рет үлкен көлемді мәтіндер мен подкорпустардан тұратын ҚТҰК-ын жасау жоспарлануда. Бұл тек отандық қана емес, шетелдік қолданушылардың тілді оқуы, оқытуы және зерттеуі үшін аса қажет. Тілдің ұлттық корпусы – тілдік құбылыстарды меңгеруде техникалық жұмыстарға босқа уақыт өткізбей, анықтамалық ақпаратты санаулы минуттарда тауып беретін таптырмас инновациялық құрал болып табылады. Қазақ тілінің корпусы – бұл жай ғана лингвистикалық зерттеулерді техникалық тұрғыда қолдау емес. Бұл отандық және шетелдік зерттеушілер мен тілді үйренушілер алдында туындайтын сұрақтарға жылдам көмек көрсете алатын, сонымен қатар осыған дейін лингвистика шеңберінде қарастырылмаған мәселелерді алға тартатын және тілдік материалдар көмегімен жұмысты жандандыра түсетін қазіргі қазақ тілінің анықтамалық-ақпараттық базасы. Осылайша, орыс тілінің корпусын құрастырушылар «корпустың көмегімен автоматты түрде грамматикалық белгілерге сай, өз мақсатымызға қажетті мысалдарды іздеу жүйесі пайда болды. Корпус мысалдар дереккөзін сұрыптауға мүмкіндік береді». Корпустың тағы бір артықшылығы – мысалдар мен дереккөздерді табу жылдамдығы [5]. Сонымен қатар «шын мәнісінде, әлі күнге дейін корпусты қолданушылар – зерттеуші-ғалымдар; біраз бөлігін Корпустың орыс тілімен байланысты грамматика, стилистика, сөйлеу мәдениеті мен сол секілді бірқатар пәндер жиынтығын оқуда белсенді құрал ретінде пайдаланатын оқытушылар мен әр түрлі деңгейдегі ізденушілер – оқушылар мен университет студенттері, дайындық курсы, жетілдіру курсы мен екінші жоғары білім ізденушілері...» [6].

Қазақ тіл білімі мен қолданбалы лингвистика негізінде Қазақ тілінің ұлттық корпусын зерттеу мен жасап шығаруға деген асқан қызығушылық бұл мәселе бойынша жеткілікті жұмыстар атқарылмағандығын аңғартады. Осылайша қазақ тілі корпусын зерттеу оны меңгерудің логикалық дәстүрлі жалғасы дей келе, қазақ тілі корпусы констатациясына, яғни корпустың толық көлемде іске асуына емес, берілген феноменді талдау немесе сипаттауға бағытталған шектеулі жұмыстар санына жүгінуге болады. Бұл мәселедегі жетістіктерге қарамастан, зерттеу аумағы дәстүрлі тіл білімінің шеңберінен ауытқымайды, сол себепті де ол корпусты жасап шығару мүмкіндіктеріне тосқауыл болады немесе механикалық тұрғыда қазақ тілінің фонетикалық, лексикалық және басқа да өзгешеліктерін шығарумен шектеледі. Қазақ тілі корпусы болып табылатын заманауи зерттеуші механизм мен тәжірибелік құрал қажет. Сонымен қатар тілді компьютерлік технологиялар көмегімен оқыту дәстүрлі мәліметтерді таратудан алшақтайды және түпнұсқалық

мәтіндер секілді жаңа әдістерге назар аудартады, мәселен осындай мәліметтерді тілдік корпусан ала аламыз.

Бұл фактілер Қазақ тілінің ұлттық корпусын жасап шығару мәселесінің өзектілігі мен объективті шынайылығына дәлел бола алады. Қазақстан Республикасында қазіргі уақытқа дейін корпусық лингвистика ғылыми бағыт ретінде де, қолданбалы бағыт ретінде де өзіне тиісті даму шегіне жеткен жоқ. Осыған орай Қазақ тілінің ұлттық корпусын жасап шығару өте өзекті сұрақ болып қала бермек.

Жоғарыда көрсетілген Қазақ тілінің ұлттық корпусын жасап шығарумен байланысты ғылыми лакуналар алға қойылған ғылыми және қолданбалы зерттеудің өзектілігін анықтайды және жоспарланған корпусық жұмыс тобы мүшелерінің көмегімен шешілуі мүмкін. Жұмыс тобына Орыс тілінің ұлттық корпусы мен шағын армян тілі корпусын құраушы мамандарында қамтиды.

Корпус нәтижесінде отандық тіл білімінде алғаш рет корпусық лингвистикаға қатысты зерттеулер жүргізіледі, корпусық лингвистика бағыты, дискурстың түрлерінде қолданылатын корпусық лингвистиканың негізгі қағидағары негізінде қазақ тілі Корпусының контентін толықтыратын мәтіндік база қалыптасады. Корпус аясында әлемнің түрлі Корпустарында қолданылатын практикалық және теориялық тәжірибе жинақтауға және тілдерді оқытуға; қазақ тілін функционалды оқытуға: ғылым, техника, экономика, мәдениет және т.б. саласында, яғни тілдің өзіне тән табиғатымен оқытуға мүмкіндік береді. Корпус компьютерлік біліктілік және бағытталған оқудың негізінде студенттер, оқушылардың оқу әдістемесі мен мәліметті іздеу жолдары үшін, тілдің қазынасын сақтай отырып мемлекеттік тілдің даму саласында өзекті; инновациялық-ақпараттық технологиялардың негізінде оқу үдерісін жаңартуға бағытталған. Қазақ тілінің ұлттық корпусының көлемді ашық ақпараттық-білімдік портал ретіндегі дәрежесін көрсететін және іске асатын креативті платформа құру. Корпусық жүзеге асырылуы компьютерлік технологияларды, қолданушылар арасында (мамандар, студенттер, магистранттар, докторанттар, оқушылар мен оқытушылар) қазақ тілімен жұмыс жасауға арналған диалогтың «тұтынушы-компьютер» жаңа формасын қолдануға, іздеу уақытын тездетуге, мәтіндермен жұмыс жасауға, түрлі мәтіндерде қажетті сөздерді қоюға, қазақ тілін оқытуға қатысты мәселерді шешуге мүмкіндік береді. Репрезентатты мәтіндік база құрастыру мен Корпус платформасын дайындау үшін келесідей лингвистикалық әдістердің жиынтығы қолданылады:

– мәтіндерді іріктеу және жүйелеу, мәтіндерді хронологиясына, жанрлық, стильдік ерекшеліктеріне қарай жинақтау;

– мәтіндердің синтаксистік және құрылымдық бірліктерін анықтай алатын графематикалық талдау (абзац, сөйлемдер, сөз тіркестері, жекелеген сөздер, тыныс белгілері);

– омонимия мәселесінде сөздің қандай да бір сөз табына қатыстығын, сөз құрылымы, негізгі сөз бен сөзтұлғасын анықтайтын морфологиялық талдау;

– сөздің сөйлем ішіндегі функциясын, басқа сөздермен байланысын, сөз тәртібін анықтауға мүмкіндік беретін синтаксистік талдау;

– мәтінді мағынасына қарай талдау, сөздердің өзара байланысын айқындау, мағынасыз сөздердің тізбегі ретке келтіре алатын семантикалық талдау.

– морфологиялық талдау: әрбір сөзтұлғаға қатысты даулы, нақты емес түсініктерді анықтайтын сөздің морфологиялық сипаттамасы;

– синтаксистік талдау: түрлі синтаксистік бірліктерді іріктеу (сөйлем, сөз тіркесі);

– семантикалық талдау: қазақ тілінің семантикалық категориялары туралы мәлімет;

– метаталдау (мәтін түрі мен шығу мәліметтері туралы мета ақпарат).

Сонымен қатар табиғи тілді өңдеуге арналған әдістер қолданылады (natural language processing (NLP): лексикографиялық өңдеу, токенизация, лемматизация, морфологиялық талдау) және ақпаратты автоматты өңдеу мақсатында т.б. (information retrieval (IR); мәліметтерді оқыту негізінде (data-driven learning); үлкен масштабты корпусстардағы мәтіндік іздеу (конкорданттар).

Корпусық әдістер әлемдік тәжірибеде тілдің корпусын жасауда, лингвистикалық зерттеулер мен шет тілдерін оқытуда өзін көрсете білді. Мұндай әдістер келесідей сапалардың жиынтығынан тұрады: сәйкестендіру, пәнаралық байланыс, эмпирикалық баламалылық, түпнұсқалылық, икемділік және нақты міндеттер мен мақсатты топты бейімдеу, жеке мұмыс жасауға мүмкіндік және т.б.

ҚОРЫТЫНДЫ

Корпусы орындауда максималды оң және минималды теріс нәтижелерді тәуекелді басқару жүзеге асырылады:

– қойылған міндеттерді орындау мен есептеме түріндегі тұрақты бақылау негізінде жобаға қатысушылардың жұмысын кезең-кезеңмен ұйымдастыру;

– корпусық соңғы нәтижесінің орындалмаған жағдайындағы қауіпін сәйкестендіру – оның алдында жасалған түрлі ұлттық корпусстарда кеткен қателіктер жайлы ақпарат, мәтін талдаудағы қателіктерді жою (морфологиялық, синтаксистік, лексикалық);

– түрлі қателіктер бағдарламаға не адамдық факторға байланысты болуы мүмкін: жаңылыс, қате басылу (соның ішінде сканерленген мәтіндерді дұрыс танымаумен байланысты шаралар), дұрыс морфологиялық талдаудың болмауы

(соның ішінде талдаушы сөздігіндегі сөзформаның жоқтығымен және «белгі (разметка)» жасаушының сұрыптауды қате таңдауымен байланысты шаралар), мәтін туралы ақпараттағы дәлсіздік, көп жағдайда, мерзімдеуде. Дегенмен, бұл қателіктер Корпусты жетілдірілген жағдайда жойылады;

– қателерді бағалау – Корпус контентін толтыру және дәлсіздікті анықтау мақсатында жобаның табысына әсер ететін оқу платформасын жасау үшін мәтіндерді зерттеуді жүргізудің әр кезеңінде қателерді шығаруға арналған сапалы талдау;

– мониторинг және қателерді бақылау, бағдарламалық қамсыздандыру, белгілер, метаақпарат және қауіп-қатерді азайту жөнінде әрекеттер тиімділігін бағалау бойынша жоба қауіп-қатерін басқару жоспарын орындау.

Керек болған жағдайда таңдалған мәтіндерге хронологиялық, жанрлық және стильдік тұрғыдан шектеу қоюға болады (қазіргі уақыттағы поэтикалық мәтіндерді қоспағанда, тек көркем шығармалар). Корпустың пилоттық нұсқасы тек мамандардың (қазақ тілін өз ана тілі не шет тілі ретінде оқытатын) ғана емес, сонымен қатар барлық мүдделі азаматтардың (ҚР және шетелде) арасында қолданыс табады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Плунгян, В. А.** Зачем мы делаем Национальный корпус русского языка? // Отечественные записки. – 2005. – № 2. – С. 296–308. // [Электронный ресурс]. – <http://www.strana-oz.ru/2005/2/>

2 Национальный корпус русского языка <http://www.ruscorpora.ru/corpora-intro.html>

3 <https://ru.wikipedia.org/wiki>

4 <http://til.gov.kz/wps/portal>

5 **Добрушина, Н. Р.** Как использовать Национальный корпус русского языка в образовании? // Национальный корпус русского языка: 2003–2005. М.: Индрик, 2005. – С. 308–329.

6 **Рахилина, Е. В.** Корпус как творческий проект // Национальный корпус русского языка : 2006–2008. Новые результаты и перспективы. СПб.: Нестор-История, 2009. – С. 7–26.

7 Британский национальный корпус // [Электронный ресурс]. – <http://www.natcorp.ox.ac.uk/>.

8 **Усманова, С.** Национальный корпус нации // [Электронный ресурс]. – <http://bimash.kz/ru/media-about-us/national-corpus-of-the-nation.html>.

9 **Ельдесов, Д.** Язык без корпуса: возродится ли казахский язык? // [Электронный ресурс]. – <http://www.altyn-orda.kz/dastan-eldesov-yazyk-bez-korpora-vozrodit-sya-li-kazaxskij-yazyk/>.

10 **Нагель, О. В.** Корпусная лингвистика и ее использование в компьютеризированном языковом обучении [Электронный ресурс]. – <http://www.lib.tsu.ru/mminfo/000349304/04/image/04-053.pdf>.

Материал 17.09.18 баспаға түсті.

Г. Б. Мадиева¹, С. Б. Бектемирова², П. Т. Медетбекова³, А. А. Молдасанова⁴

Проблемы создания национальных корпусов

^{1,2,3,4}Факультет филологии и мировых языков, Казахского национального университета имени аль-Фараби, г. Алматы, 050000, Республики Казахстан. Материал поступил в редакцию 17.09.18.

G. Madyeva¹, S. Bektemirova², P. Medetbekova³, A. A. Moldasanova⁴

Problems of creating national corpora

^{1,2,3,4}Faculty of Philology and World Languages, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan. Material received on 17.09.18.

В статье формирование Корпуса – актуальная задача многих современных мировых сообществ, поскольку государственному статусу языка могут соответствовать не только кодифицированные языки, но и все его реализации во всех стилях и жанрах. Создание корпуса – длительный, трудоемкий процесс, который осуществляется усилиями многих центров и институтов при поддержке государственных программ и информационных ресурсов. В статье рассматриваются основные особенности и проблемы создания Корпуса казахского языка и ярко отражается опыт создателей НККЯ. В результате реализации проекта в казахстанской лингвистике впервые будет проведено планомерное исследование зарубежного опыта по корпусной лингвистике, сформируется отечественное направление по корпусной лингвистике, будет создана мощная текстовая база для наполнения контента Корпуса казахского языка, употребляемого в различных видах дискурса с использованием методов и основных принципов корпусной лингвистики. В рамках проекта предполагается обобщить практический и теоретический опыт использования различных Корпусов мира в преподавании языков в Казахстане; изучить казахский язык функционально: в науке,

технике, экономике, культуре и т.п. в синхронном срезе на широком фоне социальной, культурной, политической жизни.

In the article, forming of a Corpus is a topical task of many communities in the modern world as the state language status may correspond to not only codified languages, but all of its implementation in all styles and genres. Creating a corpus is a long, laborious process that is carried out with the efforts of many centers and institutes with the support of state programs and information resources. In the article, the main peculiarities and problems met in the process of creating the Corpus of the Kazakh language are highlighted and the experience of NCKL creators shared. As a result of the project implementation in Kazakhstan linguistics for the first time, a systematic study of foreign experience in corpus linguistics will be conducted, a national direction in corpus linguistics will be formed, a powerful textual base will be created for filling the content of the Kazakh language case used in various types of discourse using methods and basic principles of corpus linguistics. Within the framework of the project it is supposed to generalize the practical and theoretical experience of using various Peace Corps in teaching languages in Kazakhstan; to study the Kazakh language functionally: in science, technology, economics, culture, etc. in a synchronous cut on a broad background of social, cultural, political life.

ГРНТИ 16.21.49

А. А. Насирли

Факультет иностранных языков, Университет «Нахчыван», г. Нахчыван, Нахчыванская Автономная Республика, AZ-7000, Азербайджанская Республика

e-mail: anaracan@mail.ru

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СХОДСТВ И РАЗЛИЧИЙ МЕЖДУ МЕТАФОРой, СРАВНЕНИЕМ И ИДИОМОЙ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

В научной статье анализируются структурные и семантические сходства и различия таких средств выразительности, как метафора, сравнение и идиома. Указываются особенности их использования в английском языке. Цель этой статьи – вернуться к ключевому вопросу о характере отношений между метафорой, сравнением и идиомой.

В исследовании также выделяются критерии для классифицирования и для определения возможных границ между ними. Обосновывается необходимость комплексного изучения данного вопроса. Основное внимание фокусируется на процедуре выявления методов различия, так как это является наиболее проблематичным фактором в изучении и преподавании языка. В результате исследования, был достигнут такой вывод, что метафора, сравнение и идиома – не только результат авторского осмысления, но и восприятия со стороны читателя и их специфика нуждается в еще более глубоком и всестороннем анализе, что и намеревается сделать автор в дальнейшем.

Ключевые слова: сравнение, метафора, ассоциативное сходство, когнитивная метафора, идиома, нереальное сравнение, интенсификатор образности.

ВВЕДЕНИЕ

Несмотря на огромную практику изучения схожих и отличительных особенностей таких выразительностей английского языка, как сравнение, метафора и идиома, целостного и конкретного представления о них не имеется. В основном сравнение понимается как содержательная и формальная категория, устанавливающая, в чем вещи, явления сходны и в чем различны [1, с. 85–100].

Важным и тоже время достаточно проблематичным моментом являются сходства и различия между метафорой и сравнением. В большинстве случаев сравнения очень похожи с метафорой. В английском языке имеется целый ряд сравнений, которые не могут быть сведены к метафоре, например, *he is round as a ball – he is ball*. Одной из отличительных особенностей сравнения и метафоры является то, что сравнения основаны на прилагательных и других словах, обладающих качеством. Метафора же в основном построена на существительных и глаголах.

Таким образом, для того, чтобы понять метафору и сравнение другого языка, следует выяснить природу этих ассоциаций. Хотя и утверждается, что язык – это кладбище метафор, их следует изучать для того, чтобы понять природу полисемии. Аналогичное утверждение можно сделать о национальном характере когнитивных метафор. Известная метафора «Время – деньги» в русском языке является калькой с английского «*Time is money*». Сравнения, в свою очередь, также имеют национальную специфику. Что не мало важно. Именно основываясь на этот факт можно в некоторых случаях определить сравнение и отличить его от метафоры.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Начнем с толкования «метафоры». Слово «метафора» происходит от греческого слова «*Μεταφορία*», что означает «переносить». Метафора представляет собой сравнение двух разных явлений, которые разделяют некоторые общие моменты. Это своего рода сжатое сравнение, некоторые части которого, такие как маркеры темы или сходства, удаляются, чтобы передать смысл коннотативно. Первое определение метафоры было дано Аристотелем, как «перенос слова от его нормального использования к новому» [2, с. 89].

Например, в предложении «*Customer is king*» (Клиент – царь) многие качества такие, как влияние, важность, власть и т.д., которые имеет король, приписываются клиенту. В конденсированной метафоре «*State ship*» (государственный корабль) капитан корабля представляет правительство, море представляет собой поток времени, плохая погода указывает на кризис, а отсутствие ветра означает экономическую стагнацию. В литературном переводе метафора прежде всего считается образным выражением, посредством которого слово или фраза меняет свое первичное значение на новое, более широкое значение. В этом случае Шоу (Shaw) [3] определил метафору следующим образом: «Фигура речи, в которой слово или фраза применяется к человеку, идее или объекту, к которому это применимо не в буквальном смысле».

Метафора – это подразумеваемая аналогия, которая воображаемо идентифицирует одно с другим. Метафора – одна из топов, устройств,

посредством которого автор поворачивает или переключает смысл слова. Ньюмарк (Newmark) определил метафору как: «Любое образное выражение: переданное чувство физического слова; олицетворение абстракции; применение слова или коллокации к тому, чего оно буквально не означает. Метафоры могут быть «одиночными» (однословными) или «расширенными» (коллокацией, идиомой, предложением, поговоркой, аллегорией, полным образным текстом)» [4, с. 104].

Ньюмарк (Newmark) заявил, что основная цель метафоры состоит в том, чтобы описать сущность, событие или качество более всесторонне и кратко и как можно сложнее, используя литературный язык [5]. Метафора более творческая и художественная, чем сравнение, поскольку она делает язык более сильным и направляет читателя к эмоциональным мыслям.

Разные лингвисты классифицируют метафору по-разному. Аристотель различал простые или двойные метафоры, текущие или странные метафоры, наиболее употребляемые или неиспользуемые метафоры. Блэк (Black) предлагает следующую классификацию метафоры: 1) сиюминутную метафору, когда смысл метафоры становится неясным, потому что предложение было сокращено; 2) активная метафора, новорожденная и свежая метафора; 3) сильная метафора, которая имеет большой упор; и 4) слабая метафора, которая имеет низкую выразительность [6]. Учитывая различные категории метафоры на английском языке, отмечается, что классификация Ньюмарка более всеобъемлющая, чем другие.

Основываясь на две основные категории метафоры, предложенные Блэком [6] как мертвые и живые метафоры, Ньюмарк предложил пять видов метафор: как мертвые, клише, запасные, последние и оригинальные [4]. Первые три, он считает мертвыми и последние две живыми метафорами. Мертвая метафора – это метафора, которая теряет свои образные и коннотативные значения и используется как обычные слова; изображение не может быть распознано говорящим или слушателем.

Слово *simile* (сравнение) происходит от латинского слова «*Simile*», что означает «сходство, сравнение», технически это означает сравнение двух объектов с некоторыми сходствами. Один из современных лингвистов Гиббс сформулировал определение сравнения таким образом «*Simile* – это в основном фигура речи, требующая откровенной ссылки на исходные и целевые сущности и явное построение, соединяющее их» [7, с. 40]. В английском языке для этого сравнения используются некоторые такие маркеры как «*like*», «*as*». Напр.: *Mr. Smith is as changeable as a weathercock. He eats like a horse.*

В литературных текстах сравнение используется в виде метафор, чтобы улучшить эффект и красоту текста. Раз метафора является скрытым

сравнением, то сравнение является открытым, которое явно и точно объясняет объект, и это первый и самый простой способ передачи красоты сообщения используемого в поэзии, прозе, а также обычных разговорах. Simile гораздо менее исследован, чем метафора. «Подобно метафоре, это семантическая фигура, психический процесс играющий центральную роль в том, как мы думаем и говорим о мире, который часто ассоциирует разные сферы» [8, с. 68].

Согласно Fromilhague, сравнение (simile) выполняет различные функции: во-первых, они служат для краткой и эффективной коммуникации: они являются одним из множества лингвистических устройств, которые расширяют имеющиеся лингвистические ресурсы. Во-вторых, они могут функционировать как когнитивные инструменты для размышлений, поскольку они позволяют нам думать о мире в новых альтернативных способах [9]. В дискурсе они также могут выполнять более конкретные функции в зависимости от текстового жанра, в котором они происходят. В научных текстах важную роль играют сравнения и аналогичные рассуждения. В отличие от метафор, сравнение требует индивидуализации как исходных, так и целевых понятий и оценки того, что у них общего, но в отличие от литературных сравнений, они являются образными, сравнивая вещи, которые обычно считаются несравнимыми, обычно используя яркие или потрясающие изображения, чтобы предложить неожиданные соединения между источником и мишенью.

С другой стороны, метафора или сравнение – это сравнение, выраженное словом. Вот, например, два примера. Один пример – это сравнение: «Mad as a wet cat», а другой метафора: «He's a lion on the playing field». Теперь, если эти фразы будут переведены буквально на какой-то другой язык, они будут совершенно понятны. Это сравнение слов между качеством гнева и визуальным воздействием «мокрой кошки». Кошки не любят мокнуть. Когда они промокают они становятся агрессивными. Когда в предложении говорится: «Harry was mad as a wet cat», тогда мы точно знаем, что это такое и на что это похоже. И когда спортивный комментатор говорит нам, что «Jamison is a lion on the playing field», тогда мы понимаем, что Джеймисон – крупный, опытный (и жестокий) игрок.

У Similes так же есть разные типы и классификации. Бредин заметил, что масштаб идет от самых стереотипных до самых творческих сравнений [8]. Между двумя крайностями можно установить стандартные (обычные) и оригинальные (свежие, но не полностью неожиданные) сравнения. Ортони (Ortony) предложил семантическое различие между литературными и нелитературными сравнениями [10].

Другая классификация, опубликованная Фромильхагом (Fromilhague), позволила провести линию различий между объективными сравнениями,

полученными из конкретного физического опыта, и субъективными сравнениями, вытекающими из отдельных механизмов ассоциации [9]. Он также объясняет явные и неявные сравнения, которые лежат в основе этой статьи. В явном сопоставлении прямо или косвенно определяется смысл или точка подобия. Большинство предложений с конструкцией «as ... as» бывают такого рода: 'as light as feather', 'as hot as fire' – «легкий как перо», «горячий, как огонь». Однако неявное сравнение – это когда смысл не указывается напрямую и оставляет читателю бремя интерпретации. Большинство выражений со словом 'like' относятся к этому типу: 'eat like a bird: eat very little', 'live like a pig: live very untidily', 'swim like a fish: swim very well'.

Но не следует забывать так же и об идиоме в английском языке, с которой так же связано не мало проблематичных нюансов в истории исследования определения четких критериев и которая очень часто путается с метафорой или сравнением (simile). Для большинства людей идиома – это выражение, значение которого не сразу видно из буквальной интерпретации слова. Если сравнение представляет собой сравнение между А и Б, то метафора – это когда вы говорите, что А на самом деле есть Б, хотя это не буквально верно. Например, поскольку «семья Рокфаферов» была очень известной и богатой семьей, сравнение «He's as rich as a Rockefeller» означает, что человек в адрес которого сказана эта фраза, является богатым. Хотя, скорее всего, не такой богатый, как семья, с которой он сравнивается. Однако идиомы - это выражения, которые нелегко понять, если вы не говорите на этом языке. Они являются своеобразными высказываниями и спецификой языка. У французов есть свои идиомы, у англичан свои, а у нас, естественно, свои. Замена обычной фразы связанной, но более яркой фразой – это риторическое устройство, которое привлекает внимание благодаря своим новым фразированным и живым образам. Например, выражение «The assignment was a breeze» привлекает слушателя больше, чем «The assignment was easy». Бриз, с его ассоциацией для облегчения, служит здесь метафорой, поскольку это красочная замена, которая сохраняет смысл.

Идиома – это фраза или группа слов, которая имеет метафорическое (не буквальное) значение, которое стало общепринятым. Символический смысл идиомы сильно отличается от буквального значения или определения слов, из которых он сделан. Существует большое количество идиом, и они используются очень часто на всех языках. В английском языке существует по меньшей мере 25 000 идиоматических выражений. Идиомы на самом деле, развивают язык; они являются строительными блоками языка и цивилизации. Они также имеют большую интенсивность, чтобы сделать язык интересным и динамичным. Идиомы приносят захватывающую иллюстрацию к повседневной речи. Они дают интересную информацию об

использовании слов, языков и мыслительных процессов их докладчиков. У них есть чувство тайны.

Так что же затрудняет понимание идиомы? Ответ – это их «смысл». Идиомы нелегко понять – особенно для не-носителей языка, потому что их значения обычно метафоричны. Эта характеристика делает их странными и трудными для понимания людей изучающих английский язык. Идиома – это особый способ выражения чего-то. Это что-то общее, часто многовековое и хорошо понимаемое, но смысл не переводится на другие языки в буквальном смысле. Хорошим примером является то, как мы описываем на английском – «сильный ливень»: It's raining cats and dogs – Льет как из ведра! Какое отношение собаки и кошки имеют к дождю? Ни какого. Но носитель английского языка точно знает, что означает эта фраза, но она ничего не будет означать, если вы переведете ее буквально на французский, немецкий или любой другой язык. Это английская ИДИОМА: специфическое выражение в составе фразы.

ВЫВОДЫ

В ходе проведенного исследования мы постарались провести сравнительно четкие линии между метафорой, сравнением и идиомой в английском языке. Выяснилось, что не смотря на множество схожих черт, как в синтаксическом, так и структурном плане, их можно различить по семантической специфике, а так же по структуре и степени выразительности. Однако, если при сравнении допустима передача образа, заложенного в оригинале, при помощи либо сравнительных оборотов, либо союзов, метафору следует переводить, более тщательно подбирая подходящий эквивалент, иногда отступая от заложенного в изначальном варианте смысла, что, безусловно, вызывает определённые затруднения и в то же время придаёт высказыванию большую степень метафоричности. А идиома, в свою очередь, олицетворяет национальные черты и специфику языка. Для определения чего требуется учитывать не только синтаксические, но и логические способы поиска необходимого эквивалента. Таким образом, результаты данного исследования могут иметь практическую значимость при переводе образных средств выразительности и применяться в процессе адекватной передачи тропов с одного языка на другой.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Collins, C. B.** English grammar. – Harper Collins Publ., 1998. – 486 p.
- 2 **Richards, I. A.** The Philosophy of Rhetoric. – New York : OUP, 1965.
- 3 **Shaw, H.** Dictionary of Literary Terms. New York : McGrawHill, Inc., 1881.

4 **Newmark, P.** A Text Book of Translation. – London : Prentice Hall International (UK) Ltd., 1988.

5 **Newmark, P.** Approaches to Translation. – London : Prentice Hall International (UK) Ltd. Fadaee 27, 1988.

6 **Black, M.** Models and Metaphors. – Ithaca, NY : Cornell University Press, 1962.

7 **Gibbs, R.W.** The Poetics of Mind. – Cambridge, UK : Cambridge University Press, 1994.

8 **Bredin, H.** Comparisons and Similes. – Lingua, 1998. – 105: 68.

9 **Fromilhague, C.** Les Figures de Style. – Paris : Nathan, 1995.

10 **Ortony, A.** Metaphor and Thought. 2nd ed. – New York : Cambridge University Press, 1993.

Материал поступил в редакцию 17.09.18.

A. A. Nacirli

Ағылшын тілінде метафора, салыстыру және идиома арасындағы құрылымдық-семантикалық айырмашылықтары мен ұқсастықтарын талдау

Шет тілдер факультеті,
Нахчыван университеті,
Нахчыван қ., Нахчыван Автономиялық Республикасы,
AZ-7000, Әзербайжан Республикасы.
Материал 17.09.18 баспаға түсті.

A. A. Nasirli

Structural-semantic analysis of similarities and differences between the metaphor, comparison and idiom in the English language

Faculty of the Foreign Languages,
«Nakhchivan» University,
Nakhchivan, the Nakhchivan Autonomous Republic,
AZ-7000, Azerbaijan Republic.
Material received on 17.09.18.

Ғылыми мақалада метафора, салыстыру және идиома сияқты мәнерлілік құралдарының құрылымдық және семантикалық ұқсастықтары мен айырмашылықтары талданады. Ағылшын тілінде оларды пайдалану ерекшеліктері көрсетілген. Осы мақаланың мақсаты метафора, салыстыру және идиома арасындағы қарым-қатынастың табиғатының негізгі сұрағына оралу.

Сонымен қатар, жіктеу критерийлерін және олардың арасындағы шекараны анықтайды. Бұл мәселені жан-жақты зерттеу қажеттілігі негізделген. Фокус айырмашылық әдістерін анықтау тәртібіне негізделген, себебі бұл тілді оқыту мен оқытуда ең қиын фактор болып табылады. Зерттеу нәтижесінде метафора, салыстыру және идиома автордың түсінуінің нәтижесі ғана емес, сонымен қатар оқырман тарапынан қабылдау және олардың ерекшелігі автордың болашақта жасайтын ниеті туралы тереңірек және жан-жақты талдауды талап етеді.

The scientific article analyzes the structural and semantic similarities and differences of such means of expressiveness as metaphor, simile and idiom. Specific features of their use in the English language are indicated. The purpose of this article is to return to the key question of the nature of the relationship between metaphor, simile and idiom.

The study also identifies the criteria for classification and to determine the possible boundaries between them. The need for a comprehensive study of this issue is substantiated. The focus is on the procedure for identifying methods of difference, since this is the most problematic factor in learning and teaching the language. As a result of the research, the conclusion was reached that metaphor, simile and idiom are not only the result of the author's comprehension, but also the perception on the part of the reader and their specificity requires an even deeper and more comprehensive analysis, which the author intends to do in the future.

SRSTI 16.01.07

**Zh. D. Nurzhanova¹, R. F. Zhusupova²,
A. B. Kurmanbayeva³, N. T. Abaikenova⁴**

¹Candidate of Pedagogical Sciences, associate professor, Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan;

²Candidate of Pedagogical Sciences, associate professor, Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan;

³master, Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan;

⁴master, Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan

e-mail: ¹znur73@mail.ru; ²rozaazhusupova@mail.ru;

³asselya_kb@mail.ru; ⁴nargiza_13_7@mail.ru

DEVELOPMENT OF CRITICAL THINKING AS A MEANS OF FORMATION OF COMMUNICATIVE SKILLS IN ENGLISH LESSONS

The article proposes a technology for developing critical thinking when teaching English at school. The technological stages (stages, phases) of the proposed technology, used and possible methodical methods and game methods are revealed. The appendix gives examples of gaming techniques and strategies. The authors focus on critical thinking as a process and encourage teachers to develop the personality of the student mainly with direct instruction in English, resulting in the formation of communicative competence that provides comfortable conditions for cognitive activity and self-improvement. These methods can easily be translated into other topics or disciplines. Among the key competencies, the most attention is paid to communicative competence, the accessibility of which, according to many researchers, ensures the success of labor activity. In this regard, in the framework of the humanistic educational paradigm, the development of communicative competence is part of the task of training a specialist as a component of professional competence and professional mobility.

Keywords: critical thinking, stage of challenge, stage of comprehension, stage of reflection communicative skills, communicative competence, methodical techniques, role play, gaming techniques and strategy.

INTRODUCTION

The relevance of the topic lies in the fact that purposeful work on the development of thinking in junior school age is rarely carried out in practice. Normatively, thinking develops on the basic assimilation of knowledge, and if there are no latter, then there is no basis for the development of thinking, and it can't be matured at all. Common phenomenon is the reference to the exercises training type based on imitation, not requiring effort independently to think. Under these conditions, such quality of thinking as depth, criticality, flexibility, which are a sign of its independence.

MAIN PART

Critical thinking is an intellectually disciplined process of active and skillful conceptualization, application, analysis, synthesis and / or evaluation of information collected or produced through observation, experience, reflection, argumentation or communication, as a guide to (building) opinion and activity. In its exemplary form, it is based on universal intellectual values that go beyond the divisions between subject disciplines: clarity, reliability, accuracy, consistency, relevance, sound reinforcement, weighty arguments, depth, breadth and impartiality [1].

It involves the study of the following structures or elements of the content of thinking, secretly present in any reasoning or explanation: a goal, an issue or a controversial issue; assumptions; concepts; empirical basis; the course of reasoning from initial theses to conclusions; possible and real consequences; objections from alternative points of view; and a coordinate system (world outlook).

The problem is the development of critical thinking on lessons of English at the initial stage of the formation of communication skills. Possibilities for forming thinking techniques are not realized by themselves – the teacher should actively and skillfully work in this direction, organizing all the learning process so that, on the one hand, he enriched the children with knowledge, and on the other - in every way formed the methods of thinking, promoted the growth of the cognitive forces and abilities of schoolchildren [2].

Wide opportunities in the development of logical thinking of younger schoolchildren are opened in gaming. Game in the life of a 8-9 years old child all still takes a significant role, the use of games in the classroom teaches children to think independently. Moreover, games are always interesting and informative, and they are able to contribute to the learning process to knowledge and a desire to learn [2]. Need for the game and the desire to play must be used and directed in order to solve certain developing tasks.

Hypothesis is the process of formation of communicative competence at the initial stage of training English language will be more effective when using technology to develop critical thinking, than using methods based on traditional

approaches [3]. The goal is the formation of communication skills at the initial stage of teaching English, using the methods and techniques of the technology of development of critical thinking.

To achieve this goal, it is necessary to solve the following tasks:

1 To study the methodical and theoretical literature on theme and experience of using technology to develop critical thinking in English language lessons.

2 To study the possibilities of technology for the development of critical thinking as a means of forming communicative skills.

3 To test the existing methods of development of critical thinking of children of primary school age in English lessons.

4 To test the methodology for monitoring the development of critical thinking and to introduce it to formulate communicative skills of children of primary school age in English lessons.

5 Experimentally confirm and justify the effectiveness of applying the technology of development of critical thinking for the formation of communication skills in English classes in primary school.

Referring to the reference books and dictionaries of M. I. Dyachenko and L. A. Kandybovich, consider the following concepts. The process of formation is a long process, during which the mastery of knowledge, skills and skills, changing the psyche of the child in the process of active exposure. Communication skills – automated actions of speaking, performed without a noticeable consciousness, rationally, quickly enough and correctly, without unnecessary expenditure of physical and mental energy. The term “critical thinking” is known from the works of such well-known psychologists, as J. Piaget, J. Brunner, L.S. Vygotsky. In the professional language of teachers-practitioners in Russia it began to be used relatively recently. It is open thinking, not accepting dogma, developing by imposing new information on personal life experience. This is its difference from creative thinking [3].

Critical thinking is the starting point for the development of creative thinking, they develop in synthesis, interdependent. Critical thinking is the process of correlating external information with the knowledge of a person, development of decisions about what can be accepted, what needs to be supplemented and what to reject. The stage of the call. The teacher creates a problem situation, causing memories in their students on this topic, referring to their own experience. At this stage, the goal of the lesson is announced, the students It is accepted, there is a motivation for their further activities. Stage of comprehension (or semantic stage).

This stage involves getting to know new information. At the stage of comprehension, students face with new information; they try to solve the problem posed by relying on the information provided by the teacher, the text of the textbook or the document. Students express their own ideas and argue them [4].

Stage of reflection. This stage includes reflection, analysis, creative interpretation. On stage of reflection, students' attitudes are adjusted on the basis of the new information, the appropriation of new knowledge.

Using the technology of «Critical Thinking» in English lessons, the teacher develops the student's personality primarily with direct instruction in English, as a result what is the formation of communicative competence providing comfortable conditions for cognitive activity and self-improvement. The teacher stimulates the interests of the student, develops in him the desire to practically use foreign language, as well as study, thereby making real success in mastering the subject. Language is used for communication. In real-life communication, we use language to express what we mean (Lightbown and Spada, 1999); however, language is more than a tool for communication, it also represents social and cultural background. Learning merely the target linguistic knowledge cannot successfully engage learners into real-life communications in the target culture; they also need to acquire the target pragmatic competence, the capacity to incorporate cultural knowledge into language use and choose appropriate language in different sociocultural contexts.

Communication plays a priority role in interpersonal relations, because the information component of the communication process in the modern world determines a significant part of human life. The person who transmits information is called the communicator, the person who perceives it, the recipient. In the process of interaction (communication), the communicator and the recipient change places, because the functions of transfer and perception of information pass from one to the other. Note that there are such situations of communication when these functions are rigidly assigned to the subjects within a certain time, for example, the teacher (communicator) and listeners (recipients) at the lecture [5].

Communicative language teaching involves developing language proficiency through interactions embedded in meaningful contexts. This approach to teaching provides authentic opportunities for learning that go beyond repetition and memorization of grammatical patterns in isolation. A central concept of the communicative approach to language teaching is communicative competence: the learner's ability to understand and use language appropriately to communicate in authentic (rather than simulated) social and school environments.

Communicative competence includes knowledge of necessary languages, ways to interact with surrounding and remote people and events, skills of working in a group, possession of various social roles in the team. The pupil must be able to imagine himself, write a letter, a questionnaire, a statement, ask a question, lead a discussion, etc. To master these competencies in the learning process, a necessary and sufficient number of real communication objects and ways of working with them for the pupil of each level of study within each studied Subject or educational area.

Communicative competence affects learning success. A simple example: if the student is embarrassed to answer at the board or is experiencing excessive anxiety, his real answer (as an embodiment of communicative competence) will be worse than the available knowledge, and his assessment, respectively, is lower. The negative experience gained will negatively affect the subsequent learning activity.

The main purpose of teaching a foreign language is to form a communicative competence, i.e. Ability and readiness to carry out interpersonal and intercultural communication with foreign speakers that speak another language. From the communicative competence in many ways depends on the process of adaptation of the child to the school, in particular, his emotional well-being in the classroom. As is known, school adaptation is divided into educational and socio-psychological. The child should get used not only to a new kind of activity (training), but also to the people around him. If he easily finds a common language with his classmates, he experiences greater psychological comfort and satisfaction with the situation. And on the contrary, inability to communicate with peers narrows the circle of friends, causes feelings of non-acceptance, loneliness in the classroom, can provoke antisocial behavior.

The cognitive component forms knowledge about the value-semantic side of communication, about personal qualities that contribute to and impede communication, about the emotions and feelings that always accompany it, about the behavioral side of communication. A person learns to communicate, observing the behavior of close people, imitating their example, which is not conscious enough. A child, and even an adult, does not think about the very form of this process and can cognize it throughout life. This allows you to better understand the features of your own style of communication, improve it, diversify communication opportunities.

Example strategy «Clusters» are very simple rules. In the center is our theme, around it are large semantic units. System «Clusters» covers more information than we get in normal work. This reception can be applied in the call phase, when we systematize the information received before acquaintance with the main source (text) in the form of questions or headings of semantic blocks.

The «concept wheel» reception is effective use at the stage of the call. Students need to find synonyms for the word in the core of the conceptual «wheel», and fit into sectors wheels. You can write any concept in the center, for example: week, and on the axes, the activities, distributing them by the days of the week when studying the topic «Days weeks». At the end of the lesson, completing this wheel, bring them to the monologic statement «My Week».

Methods of work on the strategy of «Association»:

- the teacher pronounces a word or phrase in English;
- then the student is offered within 5–7 minutes to remember the words or phrases that come on the mind on the chosen topic;

– the keyword or phrase is written in the center a sheet of paper or as a title on a board;

– Students voice as many ideas as they come to mind until the time is over.

Example of the «Association» strategy

– the word «Summer»

– topic: Vocation

1 group-the sun, rainbow, rain, butterflies, swimming, a boat, a river, a bridge, a fish, a camp, a long day, a short night, blue sky, hot weather, wind.

2 group – ice-cream, apples, berries, a forest, cinema, games, bicycle, village, a kite, birds, water, travel, mushrooms, flowers, friends, free time.

Reception of speech charging is carried out by the teacher at the beginning of the lesson. The students thus receive material and for the perception of speech by ear, and for speaking. During such charging in the classroom from the first minutes

Lesson creates a language environment, with all students engaged in speech activity. She can play in the form of the game “Guess the Word” between two groups of children.

An example of the «Logical Chains» strategy is the «Snowball» game. This game is loved by children of all ages, without thinking that she is very activates their knowledge. It can be carried out at study any subject, since the study of any A new theme involves recalling children from memory already existing knowledge.

Example Strategy «Entangled Logical Chains» Relate the elements to each other (beginning and the end of the sentence) and merge them into pairs. Students connect both parts of the sentence, observing the rhyme:

1 Red, white, blue – a) Where have you been?

2 Yellow, gray, green – b) To London down and back.

3 Purple, orange, black – c) How do you do?

On the theme «The colors of the rainbow» Students are invited to choose from the proposed drawings about nature those that can serve illustrations to the poem (on the screen – slide presentation on the theme «Seasons»), which they listen:

1 Yellow leaves, orange leaves,

Red and green and brown.

Rainy time, windy time,

Autumn comes to town.

2 The snow is falling,

The wind is blowing.

The ground is white

All day and all night.

Students recreate the text of the poem from proposals, the order of which was intentionally violated when presenting the material:

1 I've got a dog 8 We run and play.

5 I take him out 2 His name is Jack.

12 He loves me, too! 9 Such clever tricks

4 His nose is black. 3 His head is white,

11 I love my dog! 6 Every day,

7 Such fun we have! 10 My dog can do.

Reception of «brainstorming» in the form of role-playing game, when all students ask questions one student (on duty) or in the form of a game «Question-answer» between two groups – this method activates the students to communicate in English. It is possible use at the beginning of each lesson. The lessons constantly use various techniques of developing critical thinking and, Of course, everything is in the form of a game. With the help of the «Clusters» or «Grapes» reception, you can recreate the knowledge that the student owns [6].

Venn's diagram is very popular with younger schoolchildren. It helps to distinguish between concepts about something. For example: compare the weather in the UK and Russia (grade 4), one circle is the weather in the UK, and the other is the weather in Russia, and their intersection is the same weather is in Russia and the UK. In addition, other methods of work are used, Promoting the development of communication skills among younger students: «Faithful and unfaithful statements», «Key terms», etc.

GAME is one of the most important forms of relaxation. For the initial stage of training for a foreign language, project tasks are often used. For this, the children are offered different options questionnaire survey. For example: “Ask your friends, and then tell me who is eating (drinking) at breakfast (lunch, dinner).

Game - pantomime: When studying the alphabet: to draw a letter (draw a letter in the air with your head or paired with a partner). The pupil (s) at the board performs this task, and other students guess the letter of the alphabet.

– When studying the theme of «My pet» portray the animal movement, facial expression, voice, gestures.

– When studying the theme of «My day» to depict the actions that are usually performed during the day. The song in the class is a good kind of relaxation, it gives The opportunity for students not only to relax, but also serves to form phonetic, lexical, grammatical skills.

CONCLUSION

In conclusion, critical thinking is a learning-oriented development approach of independent creative thinking person, on self-realization of the student's “I”, to develop the creative potential of the student so that he can apply received knowledge in later life and easily adapted in the surrounding world.

REFERENCES

1 **Anisimova, A. A.** Use of gaming technology as means of bilingual education // Municipal formation: innovations and experiment. – 2012. – № 3.

2 **Dubrovka, A. M.** Technology for developing students' critical thinking in chemistry lessons as a means of developing self-education skills and improving quality Education // Experiment and innovation in the school. – 2010. – No. 3.

3 **Istomin, A. V.** Innovative pedagogical technology of critical thinking through reading and a letter // Experiment and innovation in school. – 2009. – No. 6.

4 **Lavrishcheva, M. Yu.** Methodical development on the formation of sound-producing competence at the initial stage of teaching English // Experiment and innovation in school. – 2012. – № 4.

5 English as a Global Language. – Cambridge : Cambridge University Press

6 **Полат, Е. С.** Метод проектов на уроках иностранного языка // Иностранные языки в школе – № 2, 3. – 2000.

Material received on 17.09.18.

*Ж. Д. Нуржанова¹, Р. Ф. Жусупова², Ә. Б. Құрманбаева³,
Н. Т. Абайкенова⁴*

Ағылшын тілі сабағында сыни тұрғысынан дамуы коммуникативтік дағдысын қалыптастыру тәсілі ретінде

^{1,2,3,4}Филология факультеті,

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы.

Материал 17.09.18 баспаға түсті.

*Ж. Д. Нуржанова¹, Р. Ф. Жусупова², А. Б. Курманбаева³,
Н. Т. Абайкенова⁴*

Развитие критического мышления как средство формирования коммуникативных навыков на уроках английского языка

^{1,2,3,4}Филологический факультет,

Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,
г. Астана, 010000, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 17.09.18.

Мақалада мектептегі ағылшын тілін үйретудегі сыни тұрғысынан ойлауды дамыту технологиясы берілген. Берілген технологияның технологиялық кезеңдері (сатылары, фазалары), қолданылатын және қолдануға болатын методикалық әдістер

және ойын әдістері ашылады. Қосымшада ойын әдіс-тәсілдері көрсетілген. Автор өз назарын осы үрдістің сыни ойлауына, сондай-ақ студенттерге негізгі ағылшын тілін оқытуға және, осылайша, коммуникативті құзыреттілікке үйрету үдерісіне, мазмұнды жұмысқа және өзін-өзі қамтамасыз ету үшін жайлылықты сақтауға бағыттаған. Техника күрделі болуы мүмкін, әйтпесе ол басқа тақырыптарға немесе пәндерге айналдырылады. Коммуникативтік құзыреттілік құзыреттілігінің ұзаққа созылуы, оның көптеген зерттеушілердің қол жетімділігі еңбекқорлықтың табысты болуын қамтамасыз етеді. Гуманитарлық білім беру парадигмалары контекстінде коммуникативтік құзыреттілікті дамыту кәсіптік құзыреттілік пен кәсіби ұтқырлықтың кәсіби құрамдас бөлігі ретінде кәсіби міндеттерді көрсетеді.

В статье предлагается технология развития критического мышления при обучении английскому в школе. Раскрываются технологические этапы (стадии, фазы) предлагаемой технологии, используемые и возможные методические приемы и игровые методы. В приложении приведены примеры игровых приемов и стратегий. Авторы сосредотачивают внимание на критическом мышлении как на процессе и поощряют учителей к развитию личности ученика в основном с прямым обучением английскому языку, в результате чего формируется коммуникативная компетентность, обеспечивающая комфортные условия для познавательной деятельности и самосовершенствования. Эти методы могут быть легко переведены на другие темы или дисциплины. Среди ключевых компетенций наибольшее внимание уделяется коммуникативной компетентности, доступность которой, по мнению многих исследователей, обеспечивает успех трудовой деятельности. В этой связи в рамках гуманистической образовательной парадигмы развитие коммуникативной компетентности является частью задачи подготовки специалиста как компонента профессиональной компетентности и профессиональной мобильности.

Н. А. Нуркина

п.ғ.м., Гуманитарлық-педагогикалық факультет, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы

e-mail: nurkina.nazgul@mail.ru

БАЛДЫРҒАНДАРҒА АРНАЛҒАН БАҒАЛЫ ЖЫРЛАР (Қ. МЫРЗАЛИЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Әдебиеттану ғылымындағы өзекті мәселелердің бірі – ақын-жазушылардың шығармаларының көркемдік табиғатын ашу. Шығармаларды әдебиет тұрғысынан зерттеу өте күрделі іс және ол ғылыми жағынан өте мұқият қарастыруды қажет етеді. Бұл жазылған мақалада автор қазақ халқының ақыны, қазақтың ұлттық поэзиясына өзінің қайталанбас ерекше бір көркемдік әлемімен келген Қадыр Мырзалиевтың балаларға арналып жазылған өлеңдеріне талдау жасайды. Балалар әдебиеті – қарапайым да күрделі, нәзік те қызық әлемнің ерекше көркем дүниесі. Ал қазақ балалар әдебиеті – сан жылдар бойына жинақтаған бай тәжірибесі бар, сан жанрлы да сан салалы әдебиет. Қадыр Мырзалиевтың шығармашылығы балалар әдебиетінде қашан да өзінің жоғары бағасын алып, қазақ балалар әдебиетінің тарихында өшпес мұра болып қала бермек.

Кілтті сөздер: өлеңдегі тартыс, қарапайымдылық, философиялық ой-тұжырым, лирикалық қаһарман, балалар бейнесі.

КІРІСПЕ

Балалар әдебиеті – қарапайым да күрделі, нәзік те қызық әлемнің ерекше бір ғажайып дүниесі. Балалар өздерінің жан-жағындағы болып жатқан құбылыстардың барлығын ересектерден басқаша қабылдайды. Шығарма арқылы бала қоршаған ортамен танысады, көреді, өз ойын, пікірін айтады. Кезкелген шығарманы әңгімелей отырып біз баланы жаңа бір нәрсемен таныстырамыз. Әр түрлі тақырыптағы тақпақтар, жұмбақтар, мақал-мәтелдер арқылы оларды әдептілікке, мейірімділікке, еңбекке баулимыз. Балаларға арналған шығармалардың басты мақсаты – балалардың рухани мәдениетін байытып, туған жерін сүйеге, үлкенге құрмет көрсетуге, ата-анасын сыйлауға, мейірімді, адал болуға тәрбиелеу, яғни балалар әдебиетінде берілген шығармалардың тәрбиелік мәні аса зор.

Қазақ балалар әдебиеті – сан жылдар бойына жинақтаған бай тәжірибесі бар, сан жанрлы, сан салалы әдебиет. Қазақ балалар әдебиеті дегенде осы балалар әдебиетіне қалам тартқан танымал ақын Қадыр Мырзалиевты ерекше атап өтуге болады. Қазақ әдебиетінің дамуы мен өркендеуіне, поэзия жанрының барынша жанданып, кемелденуіне өзінің мол үлесін қосқан, қазақ поэзиясының көкжиегін кеңейтіп, мазмұнын сапаландырып, көркемдік деңгейін биікке өрлеткен, өзінің бойындағы талантымен, айбынды үнімен қазақ өлеңіне тың жаңалықтар әкелген ақын, қайталанбас ұлы тұлға Қадыр Мырзалиевтың өлеңдері сан қырлы, сан алуан тақырыпта жазылған. Ол балалар поэзиясын биік белеске көтерді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Поэзияға қазақ әдебиетінің алдыңғы буыны болып есептелетін ақындарымыздың қосқан үлесі өзгеше. Қазақ поэзиясында тек қана өзіне тән өзгеше мазмұнын ашқан, тек қана өзіне тән өзгеше пішінін тапқан шын мәніндегі шынайы талант иесі – Қадыр Мырзалиев. Ол халқымыздың, туған жеріміздің бұрынғы қадір-қасиетін сәтті жырлаған ақын. Өз еңбектерінде жаңа дәуреннің, жас азаматтың бейнесін жасауға бет бұрған ақын. Ақын өлеңдері оқушы жұртшылығына салықалы ойыменен, тапқырлығымен, түйдек түйіндерімен қымбат.

Қ. Мырзалиев балалар әдебиетіне де қалам тартқан, балаларға арнап біршама өлеңдер жазып, балалар әдебиетінде өз ізін қалдырған ақын. Балаларға шығарма жазарда ақын олардың ой-өрісінің деңгейін, жас ерекшеліктерін ескеріп отырған. Ақын өлеңдері барынша қысқа, барынша ойлы. Сонымен қатар ақын өлеңдерін бірыңғай ақылға құрмай, жастыққа тән жалынға бөлеп, сезімге де еркіндік берген. Ақын өлеңдерінде балаларды туған жерін сүйеге, үлкенге құрмет көрсетуге, ата-анасын сыйлауға, мейірімді, адал болуға тәрбиелей отырып, жалқаулықты, салақтықты, епсіздікті, өтірікті сынайды.

Қадыр Мырзалиевтың бір ерекшелігі – оның көптеген өлеңдерінде тартыс бар, жақсылық пен жамандықтың арпалысуы бар, сол арқылы оның өлеңдері тартымды да қызықты болып келеді. Мысалы баланың жидек теруге жалаң аяқ барған кездегі жағдайы мынадай екі жол өлеңмен беріледі: «Қолым теріп бүлдірген, шөңге терді аяғым». Яғни, шығармалары тілі жағынан да, көркемдік бітімі жағынан да ерекше.

Балалардың ой-өрісінің деңгейін, жас ерекшеліктерін ескеріп жазылған жақсы жырлар оқырмандардың жасын талғамайды. Қадыр Мырзалиев сияқты қаламгерлер кішкентайлардың ғана емес, үлкендердің де қалаулы ақыны. Балалар ақындарының ересектер үшін өлең жазатын ақындармен салыстырғанда бір артықшылығы осында. Мысалы ақын «Қайрақшы» өлеңін

балаларға ғана емес, үлкендерге де арнаған. Өзінді-өзің үнемі қатан бақылау, өзіңнің әр қадамыңа орынды баға беру өзінді-өзің тәрбиелеудің ең басты шарты болып табылады дейді. Демек, бұл өлең де баланы қайраттандырып, ынталы, жігерлі болуға үндейді:

Біраз жерге кісіні
Апаратын қайрат қой.
Өңсін десең ісінді,
Өзіңді де қайрап қой!

Ақын кейбір өлеңдерінде жұмыс, еңбек сияқты атауларды аузына алмай-ақ, өлең тілімен өрнектеп жеткізеді. Еңбектің маңызын, мәнін түсіндіреді. Ештеңе тындырмағанның елге қадірі жоқ деген ойды өзінше түсіндіреді. Ол көбіне адамдарға қалай өмір сүру керектігін үйретіп, үгіт айтады, бәрі де өзіне байланысты дейді. Ақын жырларындағы педагогикалық, тәрбиелік, философиялық, тарихи тағылымдардың көпшілігі ел ішінде таратылып, қанатты сөздерге айналып кеткені қашан. Әсіресе, мына бір қанатты сөздерге ерекше мән беруге болады:

Маған бүгін керек емес ертегі,
Ертеңіні өз балам да шертеді,
Тарих керек – ірге тасы халықтың,
Іргетассыз қаланбайды ертеңі!
Бұл – Егеменді елдің бүгінгі жас өрендеріне қаратыла айтылған сөз.
Кең далам – менің байтағым,
Далам деп өлең айтамын,
Қалжырап барып өзіңе,
Қайратқа мініп қайтамын.

Қадыр Мырзалиевтың балаларға арналған шығармаларының тағы бір ерекшелігі – танымдық, білімдік мағынасы мол. Ақын жалаң дидактиканы насихаттамайды, тәрбие мен ақылды балаларға іс-әрекет, ойын, ойлау арқылы түсіндіреді. Балаларға арналған өлеңдерінде бала болып ойлайды да, бала болып сөйлейді де. Міне, сондықтан, оның жасаған балалар бейнесі, әсіресе, бала жанды лирикалық кейіпкер бәрімізге етене жақын, оның бойынан біздер бір кездегі өз бейнемізді, өз тіршілік-тынысымызды сезгендей боламыз.

Қадыр Мырзалиев жасаған балалар обрызының галереясы сан алуан. Ішінде пысығы да, шолжаңы да, еркесі де, ақылдысы да, ойлысы да, сұңғыласы да бар. Бірі ақылды байыпты болса, енді бірі тентек, сотқар болып келеді. Оның үстіне Қ. Мырзалиев осынау жағымсыз әдетімен бізді қынжылтып отыратын балаларды әбден түйреп, олардан үміт үзіп кетпейді, кейде олардың бұл қылықтарына езу тартқызып, балалыққа лайық сотқарлық қой әншейін, ертең өзі-ақ қойып кетеді дегендей де ой аңғарын байқатып отырады. Мәселен:

Көтеріп кластың шаңдағын,
Тасыпты ласты маңдағы.
Кім кінәлі? –
Тінәлі!,
Су жаңа картаны сызыпты,
Кескілеп партаны бұзыпты.
Кім кінәлі? –
Тінәлі!
«Күндіз неге жап-жарық, түнде неге қараңғы?» атты өлеңін талдасақ:
– Күндіз неге жап-жарық?
Түнде неге қараңғы?
Бұртиды інім таң қалып,
Естіп әлгі сауалды.
– Күні бойы қалжырап,
Көзін жұмып түнде күн,
Ұйықтайды маужырап...
Соны аға білмедің!..
Білгір екен ініміз!
Сіз де құлақ түріңіз.

Бұл өлеңдегі түн мен күн жайлы кішкентай інісінің пайымдауы, оның ойы көңілге қонымды, түсінікті. Күннің күні бойы қалжырауы, түнде көзін жұмып тәтті ұйықтауы барлығы да баланың өз қылықтарына ұқсас. Ақын лирикалық кейіпкердің жас ерекшелігін, түсінігін «Бұртиды інім таң қалып» деген жолдармен көрсетеді. «Бұртиды» сөзі арқылы баланың өкпеленішін көрсек, «таң қалып» тіркесі арқылы ағасының білместігі баланы таң қалдыратынын көреміз.

Қ. Мырзалиев балаларға арналған қай өлеңінде болсын сөз қолданысы мен ой айту шеберлігін қатар ұстанып отырады. Ол бір детальдың төңірегінде нақты бір мінездің не құбылыстың айқын, анық бейнесін жасайды. Әсіресе, іс-әрекетті көрсету арқылы баланың мінез-құлқын керемет жасайды. Мысалы, балалар бойындағы қыңырлық тәрізді әдеттегі қылықты Қ. Мырзалиевтың «Ішік» өлеңінен көруге болады. Өлең барысында бала бір киіп көрейін деп ішікті сұрайды. Бұдан кейіпкердің жақсы затқа, әдемілікке қызыққыш сезімі беріледі. Інісіне сатып алынған ішікті ағасы киіп көріп бермей, өктемдік жасайды және оған інісі керемет жауап қатады:

Апаммен келісіп,
Алып ек бір ішік.
Көкеме ол ұнады,
Қиылып сұрады:
– Бір киіп көрейін,

Бағасын берейін! –
 Дөп алып, бермеді,
 Қолын бір сермеді.
 Айтқанға көнбеді,
 – Бұл саған кең! – деді.
 Шынына келсеңіз,
 Кигізіп өлшеңіз.
 Кең емес ішігім,

Мен өзім кішімін! – деп, өлеңнің шешімінде ақын баланың кіршіксіз таза жанын көрсетеді. Біріншіден, бала аузынан шыққан бұл тәтті сөздер оқушыны еріксіз езу тартқызып, кейіпкерінің ақжарқын, адал мінезіне сенімін арттырса, екіншіден, дәл осы жолдардың өзінде ойлы мән жатыр. Ондағы мәселе ішіктің үлкен-кішілігінде емес, кейіпкердің қабылдау шынайылығында болып тұр. Баланың келешекте өсемін деуі, ішіктің сол кезде дәл болатындығына сенімі, баланың бар эмоциясы тек сәбиге ғана тән сезіммен, сөздермен беріліп тұр.

Ақын өлеңдерінен балалар өлеңінің сан алуан түрлерін көре аламыз. Мысалы: «Аурудың аты» өлеңін алсақ, бұл өлеңде ақын баланың талғамына сай келетін ойды беріп, сәби жанының сенімпаздығын, аңқаулығын жыр етеді:

Береке кетіріп,
 Ауырдым өтірік.
 Апам да,
 Атам да,
 Әкем де,
 Көкем де –
 Бәрі де қиналды.
 Жаныма жиналды.
 Ұсынып асымды,
 Ұстады басымды.
 Халатты дәрігер
 Келгелі әбігер.
 Кеудемді тыңдайды,
 Сұраудан тынбайды:
 – Ішің бе?
 – Ішім де!
 – Тісің бе?
 – Тісім де!

Өлеңде кішкене бала ауырса адамның барлық жері бірдей ауырады деп ойлайды да үй-ішінің, дәрігердің әбігерін көріп, сәби жүрек өзі өтірік айтып отырып, өз сөзіне өзі сеніп қалады:

Шын ауру шығармын,

Дөп ойлап жыладым, – деп бала істің байыбына әбден көзі жеткеннен кейін, ауру еместігін біліп, қатты қуанады. Өлеңнің басында баланың еркелігі көрінсе, одан кейін өтірік айтқандары шын болып шығуынан қорықса, өлеңнің соңында өзінің сау екендігін білген бала қуанышы берілген. Бір ғана өлеңнің ішінде баланың бірнеше сезімін қатар суреттеу ақынның үлкен шеберлігін көрсетеді.

Ақынның «Есеп» өлеңіндегі көркем бейне Майқан сияқты сабаққа, есепке ықылассыз балалар қатарынан болғанымен, ұтқыр жауабымен бейнеленеді:

– Бес алманың үшеуін,
 Досын сұрап алады.
 Айтшы сонда нешеуі
 Өз қолыңда қалады? –
 Тез шығара алмадым,
 Мен бұл есеп-мысалды.
 – Сол досым сол алманың
 Бәрін алсын! – дей салдым.

Есепті шығара алмаған баланың тапқыр жауабы арқылы оның бейнесін ғана емес, осы жауапты беріп тұрған кездегі көңіл-күйін, эмоциясын байқаймыз. Бала бойындағы ішкі қарсылықты оятып тұрған есепті шығара алмаған кездегі қиналыс басқа, алмасын сұрап алған досының қатысуы лирикалық қаһарман жауабының сенімді шығуына ықпал етеді.

Осындай ерекшеліктері арқылы ақын Қадыр Мырзалиев өзінің балаларға арналған поэзиялық туындыларымен қазақ балалар әдебиетінің қазіргі дәрежесіне айқын да салмақты үлес қосты, балалар туралы танымдық, тәрбиелік мәні аса бағалы дүниелер әкелді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жалпы қорыта айтар болсақ, сан салалы тақырыпта сөз қозғап, өлең жазған Қадыр ақынның шығармалары өте құнды, өте мәнді дүниелер. Қадыр Мырзалиев өлеңдерінің өзегінен ақиқат өмір шындығын көреміз, көркемдік өрнегі өзгеше өрілген сөз өнерінің үлгісін танимыз. Ол халықтың ұлттық сипаттағы көркем бейнесін, сол арқылы адам болмысын, оның жан дүниесін, сезімін, яғни, адам өмірінің асыл шындығын ерекше тебіреніспен толғайды.

Ақын әрбір кейіпкерін өзінің сезім елегінен өткізіп, сол күйде өзі тұрғандай етіп шебер бейнелейді. Сондықтан да оның қаһармандары шынайы, оқырманды бірден баурап алады. Сол себепті де Қадыр Мырзалиев мұрасы сөз өнерінің дара мұнарасы ретінде болашаққа апарар құнды қазына болып қала береді.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Нарымбетов, Ә.** Қазақ поэзиясындағы дәстүр тұтастығы. – Алматы : Жазушы, 1981. – 4 б.

2 **Қабдолов, З.** Қадырдың қадірі. Қадыр Мырза Әли. Таңдамалы туындыларының көп томдығы. – Т. I. – Алматы : Қазығұрт, 2001. – 7 б.

3 **Мырза Әли, Қ.** Таңдамалы. – Алматы : Жазушы, 2005.

4 **Мырза Әли, Қ.** Таңдамалы туындыларының көп томдығы. – Т. 8. – Алматы : Қазығұрт, 2001.

5 **Мәшһүр Жүсіп, Қ.** Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік. – Павлодар : 2007. – 310 б.

6 **Мырзалиев, Қ.** Үш томдық шығармалар жинағы. I том. – Алматы : Жазушы. – 1989.

7 Қазақ әдебиетінің тарихы. 9-том. – Алматы, 2005.

8 **Қирабаев, С.** Кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиеті. А., 1998, 129–130 б.

Материал 17.09.18 баспаға түсті.

H. A. Nurkina

Стихи посвященные детям (на основе произведений К. Мырзалиева)

Гуманитарно-педагогический факультет,

Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова,

г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 17.09.18.

N. A. Nurkina

Verses for children (on the basis of K. Mirzaliyev's work)

Faculty of Humanities and Education,

S. Toraihyrov Pavlodar State University,

Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan.

Material received on 17.09.18.

Актуальным вопросом в науке литературоведении является раскрытие художественной природы произведения писателя. Исследование произведения с литературного аспекта считается очень сложной и важной работой, требующая тщательного и научного изучения. В этой статье автор анализирует стихи для детей, написанные поэтом казахского народа Кадыром Мырзалиевым, пришедшим в казахскую национальную поэзию со своим исключительным художественным миром. Детская литература – это

художественный мир простого, сложного, нежного и интересного детства. А казахская детская литература – это ряд жанров и многочисленных сфер литературы, которые накопили богатый опыт на протяжении многих лет. В сфере детской литературы произведения Кадыра Мырзалиева занимают высокую значимость, которые стали наследием в истории казахской литературы.

An actual question in the science of literary criticism is the disclosure of the artistic nature of the writer's work. The study of the work from the literary aspect is considered a very complex and important work that requires careful and scientific study. In this article, the author analyzes poems for children written by the poet of the Kazakh people Kadyr Myrzaliyev, who came to Kazakh national poetry with his exceptional artistic world. Children's literature is the artistic world of a simple, complex, tender and interesting childhood. And Kazakh children's literature is a number of genres and numerous areas of literature that have accumulated rich experience over many years. In the sphere of children's literature, Kadyr Myrzaliyev's works occupy high significance, which became a legacy in the history of Kazakh literature.

Г. Ж. Өтемісова¹, А. О. Карипжанова²

¹ф.ғ.к., доцент, Филология және әлем тілдері факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы;

²ф.ғ.к., қауымд. профессор (доцент), Гуманитарлық-педагогикалық факультет, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы

e-mail: ¹gumi_kaz@mail.ru; ²ainurok1974@mail.ru

МЕТАФОРА ЖӘНЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМНІҢ МЕТАФОРАЛАНУ ҚҰБЫЛЫСЫ (НҰРТУҒАН МЕН ЕРІМБЕТ ШЫҒАРМАЛАРЫ БОЙЫНША)

Бұл мақалада шығарма тіліндегі метафоралар және фразеологизмдердің метафоралану құбылысы, сонымен қатар көнерген фразеологизмдердің метафоралануы қарастырылады. Сонымен қатар, мақалада метафоралардың ролі мен лингвомәдени қасиеті анықталады, метафоралардың ассоциативтік белгілеріне семантикалық классификация жасалады, метафоралардың құрылымдық-семантикалық модельдерінің типологиясы және олардың негізінде бейнелі парадигма құру ерекшеліктері талданады.

Кілтті сөздер: метафора, көнерген аталымдар, фразеологизмдік метафоралар, әдеби шығарма, ұқсату заңы.

КІРІСПЕ

Метафора қызметін ұлттық танымдық болмысымен байланыстыра саралаудың мүмкіндігі мол. Метафораның адам ойын қалыптастырушылық қабілетінің ғылым тілінің дамуына тигізер әсерін И. С. Мұратбаева былай деп көрсетеді: «Белгісізден белгілінің бір таныс жақтарын, сипатын табу ғылым прогресінің дамуына күш-қуат береді. Сонымен бірге, ғылымның дамуында ұқсастықтар мен айырмашылықтарды айқындау танымның дамуына да себепкер болады» [1, 14 б.]. Ғылымның дамуы жалпы адам танымының дамуына жағдай жасайды. Бұл үрдістерде метафора ең маңызды қызметке ие болады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Имандылық қағидасы – ақындар өлеңінің түп қазығы. Бұл тақырыпта Ерiмбет шығармаларының ішінде ерекшесі – «Ей, Алла, сүйген құлың

қатарында ет!» өлеңінде «иманды, қанағатшыл бол» деген құрғақ насихат жоқ, сол ұғымның терең мағыналарын бейнелі сөздер арқылы шынайы жеткізе білген. *Нәпсі – жар, шайтан – бөрі* қорғалаған, Ойнаған – иман – жарға *қозы-лақтай*. *Солардан саулығыңды сақтанбасаң, Қоя ма аңдып жүрген бөрі шаппай?* [Е. К.] – деген жыр шумақтарында образды ойлау арқылы нәпсіге тыйым болмайтын жерде имандылық адамдықтың болуы да мүмкін еместігі **танымдық метафоралар** арқылы айтылады.

Бірқатар сөз жекеше тұлғада тұрып-ақ көптік ұғымды білдіре алады. Нұртуғанның «Қарасай–Қази» дастанында: Қалипаның Қарасайға айтқаны: *Қарасай топырақ жасын берсін саған, Жеткерсін жаратқан хақ талабыңнан!* [Н. К. II т.] – деп жырлайды. Мұндағы «*топырақ жасы*» тіркесі көптік категорияда қолданылып, адамзаттың өмір жасымен байланыстырып, **танымдық метафора** жасап тұр.

Өмір тәжірибесінен тұжырымдап, қорытып ақыл-ғибрат айту – өсиет өлеңнің негізгі белгісі. Сондықтан да болар, ақын жырлаған өсиет өлеңдерде де ғибрат сарын басым. Өлеңдерде өмірмен қоштасып жатқан басқа адам атынан жазылғанымен де ақынның өмірден түйген ой-толғаныстары афоризмге айналған: *«Адам – ит, дүние – киік, ай, аға!» деп, Сәлемді көп көрдің бе бір жазарға?!* [Е. К.] *«Тоғашы топқа болдың» дегеніңше, Сен десең: «Адам – егін, өлім – орақ»* [Е. К.]. Мұнда Ерiмбет ақын пенделердің дүниеден өтер алдындағы психологиялық көңіл-күйіндегі құбылыстың сипатын **танымдық метафора** арқылы танытады.

Адамзат заттар мен құбылыстарды танып білуде олардың ең басты айрықша белгілерін салыстыру, ұқсату сияқты қасиеттерін жинақтап, ортақ белгілерінің негізінде жаңа ұғымға белгі, қасиет тұрғысынан атау береді. Келтірілген деректерде – **ұқсату заңы** аталымға негіз болған.

Тіл бірліктерінің жасалуын метафоралану негізінде қарастыру, олардың мағынасын ұлттық танымдық болмысына байланысты сипаттау сөздердің табиғатын жаңа қырынан тануға жетелейді.

Ғалым Ғ. Қалиев пен Ә. Болғанбаев еңбектерінде метафораның үш түрі анық түсіндірілген: **тілдік, поэтикалық, жеке қолданыстағы (индивидуалды) метафора**. **«Жеке қолданыстағы (индивидуалды) метафора** белгілі бір ақынның я жазушының туындысында өмір сүреді. Белгілі контексте ғана ұшырасатын сөздің келтірінді мағынасы қашанда әр автордың өзіндік ерекшелігін көрсетеді. Сондықтан да келтірінді мағына әрдайым құбылмалы болады» [2, 90 б.].

Нұртуған мен Ерiмбет ақын шығармаларының қайсысын алсақ та көркемдеуіш құралдардың ішінде **жеке қолданыстағы (индивидуалды) метафоралар** еркін және жиі пайдаланылған. Мысалы, Нұртуғанның толғауында:

Қазақта сөз асылын арқалаған

Ұлы Абай – бір ғасырдың биік шыңы.

Абайға соқпай кету қияметтей,

Өйткені сөз қоры – кен құдіреттей [Н. К. Іт] – деп қолданылса, Ерімбет ақынды былайша сипатталады:

Тіл – бұлбұл, ой – гүлстан, көңіл – бақтай,

Қол – пілте, кеуде – зауыт, көз – шырақтай.

Ақыл – гүл, ашу – мәжус, әдеп – шалғын,

Жайқалған айдын көлде көк құрақтай.

Тәубе – бұлт, дәме – тұман, қанағат – күн,

Бұлт аспас, күнә артар Гоһи Қаптай.

Нәпсі – жар, шайтан – бөрі қорғалаған,

Ойнаған – иман – жарға қозы-лақтай [Е. К.].

Мұндағы ерекше көрсетілген метафоралық қолданыстар әр ақынның өзіндік қолтаңбасын танытады. Сондықтан бұл тәрізді метафоралар жалпыхалықтық емес, **жеке қолданыстағы метафоралар** деп аталады.

Бұл айтылған ойымызды ғалым Б. Қасымның «күрделі атаулардағы метафоралардың басты ерекшелігі – мағынаның екі жақты болуы. Біріншісі, **номинативтік мағынадан** ауыспалы, келтірінді мағынаға ауысуы; екіншіден, осы тәсілмен жасалған күрделі атаулардың бойында **экспрессивті-бағалауыштық** реңктің айрықша қызмет жасауы» [3, 48–49 б.] деген пікірімен толықтырамыз.

Заттық мәдени лексика негізінде қалыптасқан тұрақты тіркестерге (сауға сұрау, сабасына түсу, киіт кигізу т.б.) ғалым Ж. Манкеева тарихи-лингвистикалық тұрғыдан талдау жасайды: «Уақыт ұзаған сайын еркін тіркестердің құрамындағы сөздер мағына жағынан берік, табиғи бірлігі нығая келіп, тұтас бір мағына қалыптастырған. Оларды құрайтын компоненттердің тілімізде жеке қолданылу жиілігі азайып, ылғи бейнелеу мағынасында айтылуы оны белгілі бір тіркес шеңберімен шектеп, ауыспалы мағынасын дамытады да, тура мағынасын көмескілендіреді. Сондықтан тарихи-салыстырмалы зерттеу барысында фразеологизмдерді бұрыннан бар семантикалық өзгерту (трансформация) жолымен жасалған екінші дәрежелі номинация нәтижесі деп анықтауға болады» [4, 176 б.], – дейді.

Әдеби тіл кезеңдерінің сөз байлығын, оның мағыналық даму динамикасын анықтауда фразеологизмдердің алатын орны ерекше екені ежелден мәлім. Ғалым Н. Уәлиев: «Көркем шығарма тілінде образдылығы айқын, экспрессивті-эмоционалдық реңкі қанық фразеологиялық сөз орамдары жиі кездеседі. Әсіресе түрлі заттар мен құбылыстарды сезімді дәл, нәзік бейнелейтін сөз айшықтарының (речевые фигуры) алуан түрін фразеологиялық сөз орамдарынан ұшыратуға болады» – [5, 10 б.] дейді.

Нұртуған мен Ерімбет шығармаларының тілінде көнерген фразеологиялық тіркестердің метафоралануы ерекше мәнге ие. Фразеологизмдер – тілде мәнерлі ойды білдіретін, көріктік қасиеттерге бай құбылыс. Олардың құрамындағы әрбір сыңарлар өзінің лексикалық мағынасын сақтайды. Фразеологизмдердің пайда болуына халықтың әлеуметтік тұрмыс-тіршілік өміріндегі әр түрлі жағдай себеп болған. Оларды бірнеше салаға бөліп қарауға болады. Ақындар шығармаларындағы **фразеологизмдік метафораларды** былайша жіктеген жөн:

1) Бірқатар **фразеологизмдік метафоралардың** пайда болуына халық өміріндегі әдет-ғұрып, салт-дәстүрлері себеп болған. Осы тұрғыдан қарағанда Нұртуған мен Ерімбет шығармаларында салт-дәстүрге, әдет-ғұрыпқа байланысты халық болмысының ерекшелігі мына сияқты фразеологизмдерден: *аттың майын беру, тоғыз тондық, дәуір айтқызу, хан сейілі, бес асыл, қалауға түсу, бақан құру, ауыр олжа, қалың мал, өтілін өткізу, құн төлеу* т.б. көрінеді.

2) Екі ақынның да шығармаларының мол сөздік қорын діни ұғымға, ескі түсінікке байланысты туған **фразеологизмдік метафоралар** құрайды. Мысалы: *әбу-зәмзам суы, көктен тілеу, шәһит кету, медет тілеу, пірге қол тапсыру, бата беру, тәңір алсын! Тәңір жарылқасын! Қадір құда, сегіз пейіш, жеті тозақ, жад ету* т.б.

3) Ақындар шығармалары лексикасындағы бірсыпыра **фразеологизмдік метафоралар** жаугершілікке, заманға байланысты туған. Мысалы: *атой салу, бадана көзді ақ сауыт, ала байрақ, шұбар ту, қырық мың жығын қол, он сан ноғай, білтелі қара мылтық, балдағы алтын ақ болат, сиырма қылыш, сегіз қырлы болат, төрт қырлы жебе* т.б.

4) Аталған ақындар шығармаларында бірқатар **фразеологизмдік метафоралар** ел ішіндегі дау-дамайды билік жолымен шешуге байланысты туған. Мысалы: *ант ішті, жер дауы, жесір дауы, дау шешу, төрелік беру, екеуі болса бірі аға біреуі болса бөркі аға, даукес, даудың билігін беру* т.б.

5) Ақындар шығармаларында ерекше мәнге ие болған көшпелі заманда халықтың тіршілік көзі – төрт түлік мал атауларының қатысымен жасалған **фразеологизмдік метафоралар** да аз тумаған. Мысалы: *жаман тұғыр, қара жорға, тұлпар атта – ердің бағы, беде жем, тулақ болған тұлпарлар, пешене тұлпар, тұтынар аргымақты ердің ері, астау бас нар, астаубасты қара нар, желмая* т.б.

6) Ақындар шығармаларында уақыт, мезгіл өлшемдеріне, ай аттарына байланысты **фразеологизмдік метафоралар** да мольнан кездесті. Мысалы: *сүт пісірім, қожжа бесін, сарша тамыз, соңырағы күні, күн қызылы батқанда, қаңтар күйегінде, ұлы сәске, кіші бесінде, таң рауан атқанда, түс әлетінде, ай сәскеге келгенде, түн жарпында, күн тұсаубойы көтерілгенде, қозы пісіп жатқанда, әлмисақтан бері, ала қардың кезі* т.б.

Нұртуған ақынның шығармасында мынадай өлең жолдары кездеседі: *Сол замат салқын түсіп, зауал ауған, Шілде емес, сарша тамыз, әсет* болған [Н. К. I т]. Мұндағы зауал, сарша тамыз, әсет қазіргі қазақ тіл қолданысында пассив қабаттағы сөздер. Ал, Иран және Ауғанстан қазақтарының тілінде кейбір ай аттары дәл осы қалыпта айтылады: *әзәл ≈ наурыз, сауыр ≈ сәуір, жәузә ≈ мамыр, саратан ≈ маусым, әсет ≈ шілде, мазам ≈ қыркүйек, қауыс ≈ қараша* т.б. [6, 55 б.].

7) Ақындар шығармаларында қашықтық, жақындық, кеңістік мөлшеріне байланысты **фразеологизмдік метафоралар** да қолданылған. Мысалы: *айшылық жер, түстік жер, мезгілдік жер, сәскелік жер, ит арқасы қиянға, ит жеккен жер, шөке атым жер, тоғыз қабат, тоғыз аршын, қарыс сүйем, кере қарыс, жеті қат, кере қарыс, қалыңдығы кереге бойы, тұтам жер, он екі аршын* т.б.

Бұлар халық қолданысында уақыт, қашықтық өлшемдерінің нақты қалпына түспеген кезде шыққан ұғымдар. Бұл ұғымдар сонымен қатар қазақ ұлтының тұрмыс-тіршілігі мен айналысқан шаруашылық түрінен де хабар береді.

Нұртуған шығармаларының тілінде кейіпкер бейнесін ашу мақсатында қолданылған, біреудің жеке басын не бір нәрсені маскаралау, абыройын төгу, қорлау, жәбірлеу, тіл тигізу, балағаттау мақсатында дөрекі, қарғыс мәнде айтылатын **фразеологизмдік метафоралар** кездеседі. Мысалы: *Шыбын жаным сау күнде Бермес не едім жазасын?! Атаңа лагнет заңғардың, Жеткізбес не едім қазасын?! «Таңертең атаңа лагнет жаузыр малайларға бір түйе байлап қалыңдар десем, күнде түйелерге ере алмай, шаңдақта жататын мына жаман түйені алып қалып, маған ұят келтіргендерін қарашы?!»* [Н.К.II т]. *«О дүниеге барғанда тозақ отына күйерсің, тумай туа шөккір, қақбас! Бабамның аруағынан садақа кет!»* [Н. К. II т].

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келгенде, адамды қоршаған шынайы болмыс нысандары өзара байланыста, үйлесімде немесе өзгешелікке құрылған. Осы байланыстарды бақылаушы да, танушы да, зерттеуші де, бағалаушы да ең алдымен адам болғандықтан, олардың көрінісі тілде бейнеленеді. Осы ретте, адам санасының, ойының ең бір күрделі үдерісі ретінде метафоралы ойлау қабілетін айтуға болады. Шынайы болмыс заттары мен құбылыстарына атау беруде кең қолданылатын метафора тәсілі сөзқосым атауларының жасалуына да ұйытқы болады. Метафораның аталым қажеттілігін өтеудегі белсенділігі тілдік жүйеде ерекше байқалады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Мұратбаева, И. С.** Қазіргі қазақ және орыс тіліндегі метафораланған терминдердің семантикасы: филол. ғыл. канд. ... дисс. : – Алматы, 2000. – 165 б.

2 **Қалиев, Ғ., Болғанбаев, Ә.** Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы : «Сөздік–Словарь», 2006. – 356 б. – ISBN 978-601-7293-12-3

3 **Қасым, Б.** Сөзжасам: семантика, уәждеме. – Алматы : «КИЦОО», 2007. – 166 б. – ISBN 9965-14-168-1

4 **Манкеева, Ж. А.** Қазақ тілінің заттық мәдениет лексикасы : филол. ғ.д. ... автореф. – Алматы, 1997. – 176 б.

5 **Уәлиұлы, Н.** Фразеология және тілдік норма. – Алматы : РИК, 1998. – 128 б. – ISBN 5-8380-1612-4

6 **Өтебеков, Б.** Қазақ диаспорасының тілі. – Алматы : «Білім», 2000. – 181 б. – ISBN 5-7667-2435-7

Белгілер мен қысқартулар

1 Н.К.Iт. – Кенжеғұлұлы Н. Кәнеки, тілім, сөйлеші... I том. – Алматы : Ғылым, 1992. – 224 б. – ISBN 5-89800-123-9

2 Н.К.IIт. – Кенжеғұлұлы Н. Кәнеки, тілім, сөйлеші... II, III том. – Алматы: Ғылым, 1994. – 444 б. – ISBN 5-615-01430-X

3 Е. К. – Қарасақал Ерiмбет. Ұлағат сөзім ұрпаққа. – Алматы : Маржан, 1995. – 313 б.

Материал 17.09.18 баспаға түсті.

Г. Ж. Утемисова¹, А. О. Карипжанова²

Метафора и явление метафоризации фразеологизмов (по произведениям Нуртуғана или Еримбета)

¹Факультет филологии и мировых языков мира, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан;

²Гуманитарно-педагогический факультет, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан. Материал поступил в редакцию 17.09.18.

G. J. Utemisova¹, A. O. Karipzhanova²**Metaphor and metaphorization phenomenon of phraseological units (in Nurtugan and Yerimbet's compositions)**¹Faculty of Philology and World Languages,
Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, 050000, Kazakhstan;²Faculty of Humanities and Education,
S. Toraihyrov Pavlodar State University,
Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan.

Material received on 17.09.18.

В данной статье рассматриваются метафора и явление метафоризации фразеологизмов в языке произведения, а также метафоризация устаревших фразеологизмов.

Также в статье определяются роль и лингвокультурные свойства метафор, семантическая классификация ассоциативных знаков метафор, анализируются особенности типологии структурно-семантических моделей метафор и создание на их основе образной парадигмы.

The given article considers metaphor and metaphorization phenomenon of phraseological units in the language of composition and metaphorization of obsolete phraseological units as well.

The article also defines the role and linguistic and cultural properties of metaphors, semantic classification of metaphors associative signs, analyzes the typology of structural and semantic models of metaphors and the creation on their basis a figurative paradigm.

FTAMP 415.61

Г. Қ. Рысбаеваф.ғ.к., профессор м.а., Қазақ филологиясы және әлем тілдері факультеті,
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050028,
Қазақстан Республикасы
e-mail: guldarhan@inbox.ru**ЛЕКСИКОГРАФИЯЛЫҚ МАТЕРИАЛДАР НЕГІЗІНДЕГІ
«ЖАРАТУШЫ КҮШТЕР» КОНЦЕПТІСІ**

Мақалада «Культ» концептісінің жан-жақты қырлары сан алуан лексикографиялық материалдар негізіндегі қарастырылады. Лексикографиялық деректер культ концептісінің тілдік репрезентанттары түрлерінің семантикасын, олардың бейнелік мағыналарын ашуға және әр лексеманың уақыт ағымындағы мағыналық өзгерістерін анықтауға жол ашады. «Культ» ұғымы қазақ және қырғыз этникалық мәдениеттері үшін әмбебап категория болып табыла отырып, мағыналық және басқа компоненттерінде көрінетін өзіндік ұлттық ерекшеліктерімен өзгешеленеді. Лексикографиялық дереккөздерде тіркелген мағыналарынан байқағанымыздай, аталмыш ұғым қазақ және қырғыз халықтары үшін жоғары дәрежелі абстракциясы бар ұғымдарға жатады. Жоғарыдағы деректер бойынша культ лексемасының тіркелген мағыналарынан абстрақтылы, материалдық емес, бір затты құрметтеуге, киелі заттарға табынуға, жаратушы күштерге сыйынуға, жалбарынуға, діни наным-сенімдерге, қатыстылық т.б. ақпараттық, бөліктерін бағамдауға болады. Сондықтан түркі тілдеріндегі аталмыш сөздіктерден алынған культ лексемасы түсіндірмелерінің барлығы бұл тілдердегі аталған концептінің ұғымдық аясын, қабатын құрайтын ерекшеліктерін байқауға болады.

Кілтті сөздер: жаратушы күштер, концепт, Құдай, Алла, Тәңірі, Құдірет, Хақ, Раббы, Жаппар, Жасаған, Жаратқан, Ием, ономастика, антропонимдер, культтік лексемалар, діни идиомалар.

КІРІСПЕ

«Культ» концептісі қандай да болмасын халықтың рухани-мәдени концептілер жүйесінде өзіндік орны бар концептілерінің бірі. Рухани мәдениет адамдардың қоршаған дүниеге көзқарасы, діни танымы, наным-

сенімі, мінез-құлқы, қабілеті т.б. ұғымдар арқылы танылады. Культ өзінің абстракциялы сипаттамасы бойынша өте күрделі.

Лексикографиялық және түрлі сөздіктерде берілген «Культ» концептісінің мағыналарын жинастырсақ, аталмыш лексеманың мынадай танымдық мағыналарын тіркеуге болады. «Культ» лексемасы «сыйыну», «жалбарыну», «табыну», «құрметтеу» сияқты етістіктер төңірегінде топтастырылған кең ұғым, культ дәстүрлі діндердің, діни наным-сенімдердің әдет-ғұрыптық жағы, дәлірек айтсақ, культ – діннің әдет-ғұрыптық жағы (құрбандық шалу, тасаттық беру, намаз оқу, ораза ұстау, құрбан айт өткізу); осы әдет-ғұрыптарды өткізу кезінде қолданылатын құралдар (Құран, жайнамаз, тасбих, садақа, діни адамдардың киімдері, т.б.) төңірегіндегі ұғымдар.

Зерттеудің нәтижесі бойынша «Культ» ұғымының тілдік ішкі құрылымында **Сыйыну** → **Жалбарыну** → **Бас нию** → **Табыну** → **Құрметтеу** лексемалары өмір сүреді. «Культ» концептісі жүйесіндегі «сыйыну», «жалбарыну», «табыну», «құрметтеу» сөздерінің тілдік-танымдық моделі ерекше мәнге ие. Культ: 1) сыйыну (Құдай, Алла, тәңір, хақ, раббы, жаббар, жаратқан, жаратушы ие, жасаған, ием); анимистік ұғымдар (аруақтар культі, жерлеу культі, т.б.); 2) жалбарыну (арбау, мадақтау); 3) табыну, тотемдік, магиялық (сөз магиясы, киелі сандар, бата, алғыс, қарғыс сөздер; біреуге табыну немесе біреуді қадірлеу немесе құдайларға табыну, көсемге табыну); 4) құрметтеу, фетиштік (эулиелі, киелі жерлер, т.б.) діни наным-сенімдерге негіз болады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Лексикографиялық материалдар негізіндегі біз «Жаратушы күштер» концептісін қарастырамыз. «**Жаратушы күштер**» концептісі - көзге көрінбейтін, бүкіл әлемді жаратушы, жарылқаушы ерекше күштер. Ұлттың ерекше дүниетанымды, рухани өмірді әлемнің тілдік бейнесі тұрғысынан түсінуде басты компонент болып табылатын концептінің басты белгілерінің бірі - оның мәдени реңге, бояуға ие болуы. Жаратушы күштер құрметіне құрбандық шалу, пітір-садақа беру, құдайы беру, Қағбаға бару, тасаттық беру, намаз оқу, ораза ұстау, құрбан айт өткізу, т.б. концептуалды фреймдердің жүйесінен тұрады.

«**Жаратушы күштер**» концептісінің семантикалық өрісі «**Құдай**», «**Алла**», «**Тәңірі**» және «**Құдірет**», «**Хақ**», «**Раббы**», «**Жаппар**», «**Жасаған**», «**Жаратқан**», «**Ием**», т.б. лексемалардан тұрады.

«Жаратушы күштер» концептісімен байланысты тілдік құрылым бір күннің жемісі емес, ғасырлар бойы жасалып, өшпей, ұмытылмай, өз мәні мен күшін жоймай бүгінге дейін келіп отыр. Бұл ұғымның ұлттық санамызда белгілі, анық тұстарына қарағанда тылсым, жасырын тұстары көп.

Қазақ тіліндегі сөздікте: **Құдай** – бүкіл ғаламды жаратушы, оны билеп төстеуші, табиғаттан тыс бір ғана құдіретті күш ретінде бейнеленеді;

алла тағала, тәңір, жаратушы [1; 424]. Парсы тіліндегі сөздікте: **Құдай**: Ходан – құдай [2, 425].

Қырғыз тіліндегі сөздікте: **Құдай (бог): Құдай, тенигр, алда.** *Кандай экенин құдай билет – қандай екенін құдай біледі; аны құдай билет – оны құдай біледі; құдай сақтасын – құдай сақтасын; құдайға шүжүр – құдайға шүжір* [3, 52].

Өзбек тіліндегі сөздікте: **Худо (бог): Худо, тангри, оллох.** *Худо берсин – құдай берсин; Худо ярақасин – құдай жарылқасын; Худо хохласа – құдай қолдаса* [4, 77].

Татар тіліндегі сөздікте: **Ходай (бог): Алла, худой, тәңре.** *Алла белсен – алла білсін; Алла сакласын – алла сақтасын; Алла шөкер! – алла шүкір!* [5, 42].

Құдай сөзі түркі халықтарында әр түрлі айтылғанымен, мағынасы бірдей. *Құдай сөзі – қырғызша – «құдай», өзбекше – «худо», ұйғырша – «худа», түркменше – «худай», татарша – «ходай», қарақалпақша – «құдай» деп аталады.* Башқұрт, қарашай-балқар тілдерінде алла, құдай, тәңірі сөзі «алла, аллах» деп аталады.

Құдай сөзінің тағы бір синонимі **ақ** сөзі. Ақ сөзі кейбір түркі тілдерінде «құдай» деген мағынаны білдіреді [6, 16]. Ескі діни ұғым бойынша ақ сөзінен «киелі», «қасиетті» ұғымның нышаны байқалады. Л. З. Рүстемовтың сөздігінде: **ақ** сөзін кірме, араб тілінің «һәкк» сөзі: 1. құқық; 2. әділдік; шындық; 3. міндет; парыз, міндет; 4. **құдай** деген мағына білдіреді [7, 21].

Құдай сөзі араб тілінен енген «**тағала**» сөзімен тіркесіп, «*Құдай тағала*» түрінде де кездеседі. Сөздікте: **Құдай тағала** – құдай, тәңір жаратқан, жасаған; алла тағала сөздерінің баламасы [1, VI, 428].

Сөздікте: **Алла** – құдай, тәңірі сөздерінің баламасы, мифологиялық түсінік бойынша бүкіл дүниені, адамзатты, жан-жануарды жаратушы ие [1, I, 227]. Бұл сөз қазақ тіліне ислам дінінің таралуымен байланысты арабтардан ауысқан. Арабша-орысша сөздікте: Араб тілінде аллах /бог, аллах/ құдай, алла дегенді білдіреді. **Алла** сөзі – ұйғырша, татарша, түркменше, башқұртша, қарақалпақ тілінде «алла» деп аталса, қарашай-балқар тілінде «аллах», өзбек тілінде – «оллох» деп аталады.

Құранда: **Алла** «қайырымды», «ақылды», «дана», «жасаған дүниенің билігін қолында ұстаған» деген эпитеттермен суреттеледі. Кейде алла сөзіне «тағала» тұлғасы қосарланып, «алла тағала» деп те айтылады.

Сөздікте: «**Тағала**» сөзі де араб тілінен ауысқан, ал мағынасы – «тәңір, құдай, жаратқан» дегенді білдіреді [1, I, 227]. Яғни діни түсінік бойынша «бүкіл дүниені, адамзатты жаратушы» деген мағынада жұмсалады. **Тағала** сөзі көбінесе құдай, алла, хақ сөздерімен тіркесіп айтылады: *алла тағала, құдай тағала, хақ тағала.*

Сөздікте: **Тәңір** – көне түркі сөзі. Бірінші мағынасы құдай, алла тағала, құдірет дегенді білдіретін діни сөз [1, I, 66]. Ежелгі түркі ескерткіштер тілін

зерттеуші А. Махмұтов «тәңірі» сөзі түркі орхон жазуларында *көк/аспан және құдай* деген ұғымды білдіретінін көрсетеді [1, 84].

Көне түркі сөздігінде **tanrı (тәңір)**: 1. аспан; 2. құдай; 3. тәңірілік, 4. әмірші (билеуші), мырза. Осы мағыналардың парадигмасынан көрініп тұрғандай, ежелгі түркілердің дүниетанымында кеңістіктің жоғары (үстем) бөлігі аспан, құдай, мырза, адам тағдыры мен өмірлерінің әміршісі ретінде қабылданған. Ежелгі түркі қағандары аспаннан жаралған деп аталды: «Тәңір текті Тәңірден жаратылған түркі Білге қаған бөдке/тақ иесіне отырдым» [8, 206].

«**Тәңірі**» сөзінің синонимдері – *алла, құдай, құдірет, жаппар, жаратқан, жаратушы, жасаған, жасаған ием, ие, раббы, хақ*. Бұл сөздердің айтылуы басқа болғанымен лексикалық мағыналары бірдей, яғни өзара мәндес сөздер. **Тәңірі** сөзі – *қырғыз тілінде – «теңір», ұйғырша – «тәңри», өзбекше – «тангри», татарша – «теңре», қарақалпақ тілінде – «теңір» деп аталады.*

М. Қашқари сөздігінде **тәңірі** сөзінің 1) «құдай»; 2) «аспан»; 3) «ұлы» деген үш түрлі мағынасы берілген [8, 87]. Ал В. Радлов сөздігінде **тәңірі** сөзі үш түрлі таңбалады: *танры, тангры және тәңірі*. Бұның алғашқы екеуі неміс тілінде *Gott* «құдай» деген бір ғана мағынамен, ал көне түркінің *тәңірісі* әрі «der Himmel (аспан)», әрі «Gott (құдай)» деп аударылған [9, 24].

Қазіргі қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: **Қүдірет** – құдай, алла, тәңір, жасаған, жаратушы дегенді білдіретін араб сөзі [1, VI, 434]. Қүдірет сөзі «*әмір*», «*алла*» және «*құда*», «*құдай*» сөздерімен тіркесіп «*әмір құдірет*», «*қүдірет алла*», «*құданың құдіреті*», «*құдайдың құдіреті*» деген тіркестері жасалады. **Әмір құдірет** – құдай, алла, тәңір деген мағынада. **Жаппар** – діни ұғым бойынша бар әлемді жаратушы, құдіретті күш [1, III, 682]. **Жаратқан** – діни ұғым бойынша, *бар әлемді жасаушы ұлы күш, құдірет иесі; құдай, тәңір, жасаған, жаратушы* [1, III, 682]. **Жаратқан** сөзі «*жалғыз*», «*алла*», «*құдай*», «*бір құдай*», «*жаппар*», «*ием*», «*тәңір*» сияқты культтік сөздерімен тіркесіп келіп, «*жаратқан алла*», «*жаратқан жалғыз алла*», «*жаратқан құдай*», «*жаратқан бір құдай*», «*жаратқан жаппар құдай*», «*жаратқан ием*», «*жаратқан тәңір*» деген тіркестер жасауға қатысады. Осындай тіркестерінің мағынасы «*жаратушы құдай, тәңір, аллатағала, жасаған ие*» деген мағынада жұмсалады. **Жаратушы** – діни ұғым бойынша, бар әлемді жасаушы ұлы күш, құдірет иесі [1, VI, 682]. *Жаратушы сөзінен «жаратушы бір құдай», «жаратушы жалғыз», «жаратушы жаратты»* сөз тіркестері туындаған. **Жасаған** – құдай, алла, тәңір, жаратушы деген мағынаны білдіреді [1, VI, 250]. *Жасаған* сөзі «*алла*», «*құдай*», «*ие*», «*ием*», «*тәңір*» сияқты культтік сөздерімен тіркесіп келіп, «*жасаған алла*», «*жасаған құдай*», «*жасаған ие*», «*жасаған ием*», «*жасаған тәңір*» деген тіркестер жасауға қатысады. **Ие** – *бүкіл дүниенің қожасы, жаратушысы, құдай деген сөз* [1, VI, 250]. **Ие** сөзі «*жаратқан*», «*жасаған*», «*тәңір*» сөздерімен тіркесіп, «*жаратқан ие*, «*жасаған ие*», «*тәңір*

ием» деген сөз тіркестері жасалып, «*алла, жаратушы, жасаған, құдай*» деген мағынада жұмсалады. **Раббы** – *құдай, алла, тәңір, жаратушы деген мағынаны білдіреді* [1, VI, 250]. **Хақ** – *діни ұғым бойынша дүниені жаратқан алла тағала, құдай, тәңірі, жаратушы* [10, 707]. *Хақтың жазуы, хақ дидарын көрді, хақ жаратты, хақ жаратқан құдай, хақ жаратқан тағала, хақ салған жол, хақ тағала, хақ тағала құдайы, хақ жарады, хаққа тапсырды, хақтың үйі, хақтың ісі*, т.б. сияқты тұрақты тіркестер көбінесе эпостық жырларда кездеседі. **Хақ** культтік сөзі «*тағала*», «*жаратқан құдай*», «*жаратқан тағала*» сөздерімен тіркесіп, «*Хақ жаратқан құдай*», «*Хақ жаратқан тағала*» деген фразалар жасап, «*құдай, алла, тәңірі, жаратушы ием*» деген мағына білдіреді. **Хақ тағала** – жаратушы құдай, алла, тәңірі деген көнерген сөз.

Жинастырған деректер жиынтығы бойынша «Құдай» сөзінің синонимі «Қүдірет», «Хақ», «Раббы», «Жаппар», «Жасаған», «Жаратқан», «Ием» лексемаларының тіркелген мағыналарынан абстрактілі, материалдық емес, рухани ақпараттық ұғымдық аясын, қабатын құрайды.

В. Радлов сөздігінде *жаратқан* сөзінің синонимі – **қайрақан** сөзі Сібір түркілерінде (алтайлықтарда, тувалықтарда, телеуіттерде т.б.) «жаратқан иенің қастерлі аты, жебеуші періште» деген мағынаны білдіреді [9, 22]. «Осы анықтаманы Л. Будагов те береді. Сөйтіп, тау-тас сияқты табиғат күштерінің «иесінің» атауы ретінде, яғни табынатын, сыйынатын, қорқатын «тәңірлердің» аты қатарында **қайрақан / қайраған** сөзі ертедегі қазақтардың да, дәлірек айтсақ, қазақтарды құраған ру-тайпалардың да тілінде жұмсалған деген тұжырымға келуге болады», – дейді академик Р. Сыздық [11, 111].

Жоғарыда келтірілген «Құдай» концептісінің бірнеше синонимдерінің қазақ және қырғыз, өзбек, татар тілдерінің лексикографиялық деректерінде тіркелген мағыналардың ұқсастықтарын байқадық. Төрт тілде де Құдай сөзінің мағынасын түсіндіруде «Құдай, тәңірі, алла» деген мағынасы қатар айтылады, төрт тілдегі лексемалар мағыналарының ұқсастығы жағынан төрт халықтың ұғымдық, дүниетанымдық ерекшеліктерін аңғартады.

Жоғарыда қарастырылып отырған «Құдай, алла, тәңірі» культтік сөздері араб тілінен енген «қүдірет, жаппар, хақ» сөздерімен көбінесе тіркесіп қолданылады. **Жаратқан, жаратушы, жаппар, жасаған, жасаған ием, ие дегендер** – алла, тәңір, құдай сөздерінің қазақша баламасы, синонимдес сөздер. Бұл сөздердің айтылуы басқа болғанымен лексикалық мағыналары бірдей. Олар да «*бар әлемді жасаушы ұлы күш, құдірет иесі, яғни құдай, алла, тәңір, жаратушы*» деген мағынада жұмсалады.

«*Жаратушы күштер*» концептісі ономастикалық лексикада – антропонимдерде көрінеді. Антропонимдер адамдардың өткендегі тұрмысын, қоғамдық, әлеуметтік құрылысын және материалдық әрі мәдени өмірдің құбылыстарын да көрсете алады. Кез келген халықтың

антропонимиясында жалқы есімдер адам баласы туа салысымен беріледі, олар дүние туралы білімді толықтырады, өзінің аялық семантикасында ерге, әйелге тән тұжырымдық ұлттық дүниетанымды, мәдени-әлеуметтік құбылыстарды бейнелейді. Кісі есімдері халықтың дүниетанымына, мәдени-әлеуметтік құбылыстарға, тұрмыс-тіршілігіне, шаруашылығына байланысты танылатын ұғымдармен уәжделеді. Қазақтардың көптеген жалқы есімдері табиғат құбылыстармен, аң-құс, жан-жануарлармен, жер-су, жеміс-жидек, асыл металдармен байланыстырып қойылатын есімдер де көп кездеседі.

Түркі халықтарында, соның ішінде қазақ тілінде «**Құдай, Алла, Тәңірі**» лексемаларына қосымшалар жалғану арқылы жасалған тек адам есімдері ғана кездеседі. Мысалы, «*Алла*», «*Құдай*», «*Тәңірі*», «*Жасаған*», «*Жаннар*» сияқты культтік лексемалар негізгі тірек компонент қызметін атқарып, «*берді*», «*берген*» деген егістіктермен тіркесіп келіп *Аллаберген, Тәңірберген, Жасағанберген, Құдайберген, Аллаберді, Құдайберді, Тәңірберді* сияқты кісі есімдері жасалады. Қазақ халқының ұғымында бұл атаулардың сыртқы формасы әртүрлі болғанымен, мағынасы мен мәні бір. Бұл культтік сөздердің астарында «*құдай берді*», «*құдай бере салды*» деген танымдық түсінік жатыр.

Дәл осындай ұқсастық қырғыз және түркі-татардың тілдерінің ономастикалық лексикасында «**Құдай, Алла, Тәңір**» лексемаларымен байланысқан есімдер де кездеседі. Қырғыз тілінде: *Алдаберди, Теңирберди, Кудайберди*, түркі-татарлардың тілінде: *Аллабирде, Аллабиргән, Аллагол, Ходайбирде, Кудайбакты, Ходайбакты, Тәңребиргән, Тәңребирде, Тәңрекол, Тәңребирдиев, Тәңребирдин, Тәңрегулов деген есімдері қойылады.*

ҚОРЫТЫНДЫ

Жоғарыда келтірілген түркі тілдеріндегі адам есімдерінің қойылу мағыналары жағынан ортақ ұғымдық, дүниетанымдық байланыс бар екенін аңғардық. Бұл үш тілдегі адам есімдерінің айтылуы жағынан фонетикалық өзгеріске түскенімен, семантикалық мағынасы бірдей. Ал өзбек тілінің ономастикалық лексикасынан «*Алла*», «*Құдай*», «*Тәңірі*» культтік лексемаларымен байланысқан есімдерді кездестірмедік.

Культтік лексемалардың бейнелілік компоненттері қазақ, қырғыз тілдік санасында ортақ болып келсе, символикалық бөліктерде әр халықтың танымында өзіндік ерекшеліктері байқалды. Культтік фразеологизмдер – тілді жасаушы халықтың бір кездердегі ой-санасының, жан-дүниесінің сәулесі іспетті. Сондықтан халықтың дүниеге көзқарасы, көңіл-күйі, алғысы мен қарғысы, қуанышы мен реніші, көз жасы мен қорқынышы, тілегі, батасы – бәрі сол халықтың қоғамдық өмірімен тығыз байланысты. Сондықтан өзіндік ұзақ тарихы бар мұндай тұрақты сөз тіркестері әдеби тілімізге тарихи материал бола алады.

Қорыта келе «Жартушы күштер» концептісі лексикалық бірлік бойында сан ғасырлар бойы халық тәжірибесі арқылы жинақталған аялық білімнің молдылығын, халық дүниетанымында алатын орнының ерекше екендігін танытады. Түркі тілдерінің лексикографиялық материалдары негізінде қазақ және қырғыз тілдеріндегі культ лексемасының ұғымдық, дүниетанымдық ерекшеліктері анықталды.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі [Текст] – Алматы : Ғылым, – 1974–1986. – Т. I–X.
- 2 Персидско-русский словарь [Текст] /Под ред. Ю. А. Рубинчика. М. : Советская Энциклопедия. – 1970. – 784 с.; т. – 1. 1983. – 579 с.
- 3 Русско-киргизский словарь [Текст] /Под редак. К. К. Юдахин. – М., – 1957. – 990 с.
- 4 РУС- Русско-узбекский словарь. В 2 томах. / Кошчанов М. К., Ақобиров С. Ф., Альхамова Н. А. и др.: М. : Советская энциклопедия. 1983–1984. 1 том 811 с. 2 том 800 с.
- 5 РТС – Русско-татарский словарь [Текст] М. : Рус.яз., – 1991. – 736 с.
- 6 **Махмутов, А.** Архаизмы и историзмы в казахском языке [Текст] / А. Махмутов. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Алматы, – 1963.
- 7 **Рустемов, А. З.** Казахско-русский толковый словарь арабско-иранских заимствованных слов [Текст] /А. З. Рустемов. – Алматы, – 1989.
- 8 ДТС – Древнетюркский словарь [Текст] – Л. : Наука, – 1969. – 676 с.
- 9 РСл II: 22- ОСТН- Опыт словаря тюркских наречий [Текст] / Радлов В. В. СПб, – 1893. Т. 3. – С.1047–1048.
- 10 ҚТС – Қазақ тілінің сөздігі [Текст] /Жалпы ред. бас. Т.Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, – 1999. – 776 б.
- 11 **Сыздықова, Р.** Сөздер сөйлейді [Текст] /Р. Сыздықова. – Алматы : Санат, – 1994. – 272 б.

Материал 17.09.18 баспаға түсті.

Г. К. Рысбаева

Лексикографические материалы на основе концепта «Силы создателя»

Факультет казахской филологии и мировых языков,
Казахский государственный женский педагогический университет,
г. Алматы, 050000, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 17.09.18.

G. K. Rysbayeva

Lexicographic materials on the basis of the concept «Supernatural forces»

Faculty of Kazakh Philology and World Languages,
Kazakh State Women's Teacher Training University,
Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 17.09.18.

В данной статье рассматриваются концепты относительно культовой лексемы «Сверхъестественные силы» в лексикографическом описании дела. Семантическое поле концепта «Сверхъестественные силы» состоит из лексем «Бог», «Аллах», «Божество», «Всемогущий», «Создатель», «Господь», «Всевышний» и т.д. Концепт «Сверхъестественные силы» в аномалистическом лексике – видится в антропониме. В аномалистической лексике казахского, киргизского и татарско-турецкого языков лексемы связанные с именами «Бог, Allah, Создатель». Если в языковом сознании культовые лексемы образных компонентов совместны, то в символическом части в познании нации некоторые различия очевидны. Культовые фразеологизмы в создании языка нации когда-то вели разумное понимание, также лучезарно наподобие внутреннего мира.

This article discusses the concepts of relative cult lexeme «Supernatural forces» in the lexicographical description of the case. The semantic field of the concept «Supernatural forces» consists of lexemes like, «God», «Allah», «Divine», «Almighty», «Creator», «Lord», etc. The concept of «Supernatural forces» in the anomalistic lexicon is seen in anthroponym. In anomalistic vocabulary Kazakh, Kyrgyz and Tatar-Turkish languages associated with the names «God, Allah, and the Creator». If in the language consciousness the cult lexemes of descriptive components are joined together, then in a symbolic part in the knowledge of the nation there are some obvious differences. Cult idioms in the creation of the language in the nation once led a reasonable understanding, also radiantly on the similarity of the inner world.

FTAMP 415.61

Г. Қ. Рысбаева

ф.ғ.к., профессор м.а., Қазақ филологиясы және әлем тілдері факультеті,
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050028,
Қазақстан Республикасы
e-mail: guldarhan@inbox.ru

АРАБ-ПАРСЫ ТІЛДЕРІНЕН ЕНГЕН АНТРОПОНИМДЕР

Мақалада араб-парсы тілдерінен енген антропонимдердің әлемнің тілдік бейнесі тұрғысынан зерттелуі қарастырылады. Түркі тілдеріндегі Ай культі, Күн культі, Жұлдыз культіне қатысты когнитивті фразеологизмдер туралы айтылады. Қазіргі уақытта әлемнің тілдік бейнесін қарастыру жалпы адамзаттық тілдік танымның философиялық және филологиялық ұғымдары болып табылады. «Тілдің әлемдік бейнесі», «Тілдің концептуалды суреті», «Тіл-ой-әлем» ұғымдарының үштік бірлігі қазіргі тіл білімінің көкейкесті мәселелерінің бірі. Әлемнің тілдік бейнесі адамның сыртқы ортамен қатынасын көрсетуге бағытталған, сол тілге тән құрылымдар мен формалар. Кісі есімдері халықтың дүниетанымына, мәдени-әлеуметтік құбылыстарға, тұрмыс-тіршілігіне, шаруашылығына байланысты ұғымдармен суреттеледі. Қазақтардың кісі аттарында табиғат құбылыстарымен, аң-құс, жан-жануарлармен, жер-су, жеміс-жидек, асыл металдармен байланыстырып қойылатындары да көп кездеседі. Халқымыздың әдет-ғұрпына, наным-сеніміне, салт-санасына байланысты қалыптасқан, ұрпақтан-ұрпаққа, атадан балаға мұра болып ауысып отыратын дәстүрдің бірі ат қоюмен байланысты ұғымдар мәдениетпен байланысты. Жаңа туған сәбиге ат қою – ертедегі барлық этникалық қауымға тән дәстүр. Жалпы үрдістің әрбір қауымның, әрбір елдің, әрбір халықтың өзіндік тілдік, рухани-мәдени, экономикалық, әлеуметтік, т.б. ерекшеліктеріне сәйкес өз салты, өз дәстүрі қалыптасқандығы белгілі.

Кілтті сөздер: антропоним, тотемизм, анимизм, тілдің әлемдік бейнесі, Ай культі, Күн культі, Жұлдыз культі.

КІРІСПЕ

Қазіргі уақытта кез келген халықта кісі есімдері адам баласы туа салысымен беріледі, олар дүние туралы білімдерді көрсетеді, өзінің аялық

семантикасында ерге, әйелге тән мәдени-әлеуметтік, тұжырымдық ұлттық дүниетанымды бейнелейді. Когнитивтік парадигмадағы басты принцип – антропоцентристік көзқарас, себебі тілдің функционалды-коммуникативтік жүйесінде адам болмысына қатысты қалыптасқан культтік лексемалардың ең көбі – осы «Адам» концептісіне қатысты тілдік лексемалар басты орынға ие. Олай болатыны, адам – дүниетанымдағы басты тұлға. Ол дүниетанымды өзін танудан бастайды. Тілдің когнитивтік кеңістігінде «Адам» концептісіне қатысты тілдік лексемалар әр түрлі тілдік бірліктер арқылы беріледі. Антропонимдерде тілдік ұжымның өткендегі тұрмысынан, қоғамдық, әлеуметтік құрылысы мен материалдық әрі мәдени өмірінің ерекшеліктерінен хабар беретін ақпараттар жүйесі сақталған.

Академик Ә. Т. Қайдар бүкіл болмысты «Адам», «Қоғам», «Табиғат» деп аталатын үш үлкен салаға жіктеуді ұсынған [1, б. 19]. Ғалым қазақ тілінің барша лексика-фразеологиялық-паремиологиялық байлығын мүмкін болғанынша түгел қамтып, мән-мағынасына қарай тақырыптық топтарға бөліп қарауға мүмкіндік береді.

Біз культтік лексемалар мен фразеологизмдердің табиғатын терең түсінудің бір жолы ретінде, культтік лексемалар мен фразеологизмдердің уәждемесін *әлем бейнесі* деп алдық та, оларды топтастыруда академик Ә. Т. Қайдардың үлкен идеографиялық классификациясын басшылыққа ала отырып, ғылымда кең тараған «Адам», «Қоғам», «Табиғат» деп аталатын классикалық үш тақырып бойынша төмендегідей топтастыруды жөн көрдік:

- 1 «Адам» саласы бойынша топтастыру.
- 2 «Қоғам» саласы бойынша топтастыру.
- 3 «Табиғат» саласы бойынша топтастыру.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Культтік лексемалар мен фразеологизмдердің әлемнің тілдік бейнесі антропоцентристік ұстаным бойынша екі түрлі бағытта: бірі – ұғымдық немесе логикалық ұстаным, екіншісі – концептілік немесе семантикалық өріс ұстанымы бойынша топтастырылады. Ұғымдық немесе логикалық ұстаным бойынша культтік лексемалар мен фразеологизмдер «Адам», «Қоғам», «Табиғат» төңірегінде ірі-ірі тақырыптық макротоптарға бөлінсе, концептілік немесе семантикалық өріс бойынша аталған ірі-ірі макротоптар одан әрі жүйелілік бірнеше лексика-семантикалық парадигмаларға бөлініп, өз алдына жеке-жеке мағыналық өріс құрайды.

Біздің негізгі мақсатымыз өзіміз жинастырып, тілдік талдауға түсіріп отырған культтік лексемаларды денотат – сөздердің ұғымдық немесе логикалық, мағыналық жағына қарай концептілік немесе семантикалық өрістерге, тақырыптарға бөліп, олардың лексика-семантикалық топтарын

анықтау; сол арқылы культтік лексемалар мен фразеологизмдердің ауқымы мен көлемін айқындау. Адам болмысына қатысты қалыптасқан культтік лексемалардың ең көбі – осы «Адам» тақырыбына қатысты тілдік лексемалар. Олай болатыны, адам – дүниетанымдағы басты тұлға. Ол дүниетанымды өзін танудан бастайды.

«Адам» атты мағыналық макротопқа жататын культтік лексемаларды «Кісі аттары» деген тақырыпта тоғыз тақырыпша бар. Олар: 1) Жаратушы күштерге қатысты есімдер; 2) Алланың көркем есімдері; 3) Пайғамбарлар есімі; 4) Халифалар мен періштелер есімі; 5) Қасиетті пірлер мен әулиелер есімі; 6) Аң атауымен байланысты есімдер; 7) Төрт түлік малға байланысты есімдер; 8) Аспан денелеріне қатысты есімдер. 9) Сандарға байланысты есімдер.

«Адам» атты мағыналық макротопқа жататын культтік лексемалардың басым көпшілігінің мағынасы адам мен оны қоршаған әлемнің өзара әрекетін бейнелейді. Әр этностың салт-дәстүрінде, діни-наным сенімінде, рухани-мәдени қазынасында адам санасымен тығыз байланысты, ерекше мәдени мазмұнға ие культтік лексемалардың антропонимиялық қордағы үлесі мен көлемі айқын білінеді. Антропонимдерде халықтың этикалық ерекшелігі көрсетіледі. Қазақ есімдерінің яғни антропонимияның табиғаты отандық түркология және қазақ тіл білімі ауқымында кеңінен сөз болып келеді.

«Кісі аттарына» қатысты культтік лексемалардың саны «Адам» тақырыбындағы тілдік культтік лексемалардың ішіндегі ең көбі. Ол – 104 тілдік бірліктерді құрайды. Ғалым Т. Жанұзақов қазақ есімдерін *табиғат құбылыстармен байланысты есімдер, мал шаруашылығына байланысты есімдер, асыл металдарға байланысты атаулар, жеміс-жидек атаулары байланысты есімдер, туыстық атаулармен байланысты есімдер, жер-су аттарына қойылған есімдер, түрлі тағам аттарына байланысты есімдер, тағы аңдар мен үй хайуандары және құстарға байланысты есімдер* деп, он лексика-семантикалық топқа жіктейді [2, б. 12, 40]. Осы еңбекке сүйене келе, «Кісі аттарына» қатысты есімдерді осы мақалада төмендегідей топтар бойынша қарастырамыз:

Жаратушы күштерге қатысты есімдер. Түркі халықтарының дүниетанымында, рухани болмысы мен тіршілігінде, оның «ғалам бейнесінде» культ концептісіне енген «Жаратушы күштер» концептосферасы «құдай», «алла», «тәңір» культтік лексемалар аясында топтастырылды. Кез келген халықтың антропонимиясында әйел, еркек есімдері болады, кісі есімдерінің қойылу үрдісінде гендерлік жүйе сақталады. Қазақ халқы ат қоюға ерекше көңіл бөлген. Сәбидің есімін жақсы, беделді кісілерге қойғызып, батасын алатын болған. Жаңа туған сәбидің есімін ұлттық дәстүрімізге қарай бейімдеп, жақсы ат қоюға тырысқан.

«Алла», «Құдай», «Тәңірі», «Жасаған», «Жаппар» сияқты культтік сөздері негізгі тірек компонент қызметін атқарып, «берді», «берген» деген етістіктермен тіркесіп келіп *Аллаберген, Тәңірберген, Жасағанберген, Құдайберген, Аллаберді, Құдайберді, Тәңірберді* сияқты кісі есімдері жасалады. Қазақ халқының ұғымында бұл атаулардың сыртқы формасы әртүрлі болғанымен, мағынасы мен мәні бір. Бұл культтік сөздердің астарында «құдай берді», «құдай бере салды», «алла берді», «алла бере салды» деген танымдық түсінік бойынша баланы жаратушы «бір алла берді» деген сеніммен осылайша балаға ата берген. «Алла+берді», «Құдай+берді», «Тәңір+берді», «Алла+берген», «Құдай+берген», «Тәңір+берген» деген құрылымдық модельдер жасайды. Адамдар балаларын жақсы көргенде «алла берген», «алла бере салған», «алланың берген құлы» деген когнитивтік бірліктер осы мақсатта айтылған.

Алла сөзінің көркем есімдерінің де алдына «Абд» яғни «пенде», «кұл» деген сөзді, кейде Алла сөзінен соң «Абд» яғни «пенде», «кұл» деген сөзді қосып адамдарға есім етіп қойған. Мысалы, «Абд» сөздің басында келіп, *Абдулла, Абдуррахман, Абдуррахим* деген кісі есімдері жасалса, сөздің соңында «абд» яғни «пенде», «кұл» сөзі жалғасып келіп, *Құдайқұл, Жаппарқұл, Тәңірқұл* деген адам есімдері де жасалады. Пайғамбарымыздан (с.ғ.с.) балаларға ат қою туралы сұралғанда, ол: «Есімдердің ең абзалдары – Аллаһтың көркем есімдеріне «Абд» сөзін қосып құралған есімдер» деген болатын. Бұл есімдердің астарында «алла берген», «алла бере салған», «алланың берген құлы» деген мақсатта айтылған когнитивтік бірліктер байқалады. «Абд» яғни «пенде», «кұл» сөздерінің сөзжасамдық мәні бар.

«Аллаберген, Тәңірберген, Жасағанберген, Құдайберген» сөздеріне мәндес «Тілепберген», *Тілеуберген, Тілеуқабыл* деген кісі есімдерінің де негізгі мәні – баланы алладан тілеп жүріп көргені мен тілегенінің қабыл болғаны деген мағынада жұмсалады. Атаудың екінші сыңарындағы «берген», «қабыл» сөздерінің де туынды сөздің мағынасына қосатын сөзжасамдық мәні бар.

Культтік лексемалардың антропонимиялық қордағы үлесін қазақ тіліндегі есімдер ғана емес, араб, парсы тілдерінен енген антропонимдер де құрайды. «Алла» араб тілінен, «Құдай» парсы тілінен енген, «Тәңірі» көне түркі тілінен, «Жаппар», «Жаратушы» қазақ тіліндегі баламасы. *Аллаберген, Құдайберген, Тәңірберген, Аллаберді, Құдайберді, Тәңірберді, Құдайқұл, Тәңірқұл, Жаппар, Жаппарқұл, Жаппарәлі* деген сияқты жаратушы күштерге қатысты туындаған ер адамдардың есімдері қазіргі таңда да өте сирек кездеседі.

Дәл осындай ұқсастықтар басқа да түркі тілдес халықтарда да бар. «Алла», «Құдай», «Тәңірі» культтік сөздері түркі-татарлардың да адам

есімдерінде: «Аллабирде, Аллабиргән, Аллагол, Ходайбирде, Кудайбакты, Ходайбакты, Тәңребиргән, Тәңребирде, Тәңрекол, Тәңребирдиев, Тәңребирдин, Тәңрегулов» деп кездессе, «алла биргән», «алла биргәнем», «алла бабасының улы/қызы» деген когнитивтік бірліктер балаларын еркелеткенде жиі айтылады.

Татар антропонимия саласын зерттеуші ғалым Г. Р. Галиуллина: «В тюркском именнике встречаются следующие имена с компонентом Тенгри (Тэнре): *Тәңребиргән, Тәңребирде, Тәңрекол*. Традиционное для древнетюркского именника явление – употребление глаголов биргән, бирде «данный» в вышеназванных сложных именах указывает на особое место Тенгри в иерархии языческих божеств. В антропонимах, как в языковых знаках, сохранилась народная память предыдущих эпох. Мы полагаем, что мужские имена *Аллабирде, Аллабиргән, Аллагол, Ходайбирде, Кудайбакты, Ходайбакты* и т.д. концептуализируют те традиции, которые заложены предками тюрко-татар. Лаская ребенка, нередко называют его «алла биргән», «алла биргәнем», «алла бабасының улы/қызы» (данный богом, сын/дочь Всевышнего)» – деп өз ойын жеткізеді [3, б. 40]. Қырғыз антропонимикасын зерттеуші Қырғыз халқында да жаратушы күштерге байланысты қойылған «Алдаберди, Теңирберди, Кудайберди» деген адам есімдері кездеседі дей келе, «Теңизбай журту жөнүндө» деген әңгімесінде үзінді келтіреді: «Бирок балдарын кудулай баштағанда Теңизбай Суумурунга барат. «Маға тектүү жерден жубай таап бериниз?» дейт. Суумурун карындашын күйөөгө берип, калың алып койгондуктан, өз кызын берүүнү макул көрөт. Андан *Алдаберди, Теңирберди, Кудайберди* деген уулдуу болот. Ошентип алты уулдан көбөйүп өзүнчө эл болот» [4, 40 б.]. Өзбек антропонимикасын зерттеуші Э. Бегметов: «Имена, *Тангриберген, Тангриберди, Тангриқұл, Қуанышбек, Ойзада, Ойкон* связаны с культом неба, солнца, и луны, являются ярким свидетельством поклонения и почитания людьми этих небесных и наземных «божеств», - деп жазады [5, 18 б.]. Жоғарыда келтірілген қазақ, қырғыз, өзбек, татар тілдеріндегі адам есімдерінің қойылу мағыналары жағынан ортақ ұғымдық, дүниетанымдық байланыс бар екенін аңғардық.

Аспан денелеріне қатысты есімдер. Түркі тілдес халықтарда аспан денелері **Айға, Күнге, Жұлдызға** және жарық пен сәулеге, Күн **Нұрына** байланысты қойылатын адам аттары ертеден жалғасып келеді, бұл сөздердің астарында Ай, Күн, Жұлдыз культіне табынумен байланысты «Ай, Күн, Жұлдыздарға» деген шексіз құрмет, наным-сенім жатқанын аңғарамыз [6, б. 299–302].

Көптеген ғалымдардың пікірінше, *Ай* культімен, *Күн* культімен, *Жұлдыз* культімен байланысты антропонимдер ең көне болып есептеледі. Ай және күн компоненті бар есімдер түркілерде кенінен таралған есімдер болып

саналады. Көне түркі тілінде Ай культі компонентінің бірінші орында тұруынан **Aj qayan** (Ай қаған), **Aj ölüti** (Ай өлүтчи, Ай өлді), **Aj toldi** (Ай толды) секілді есімдер көне түркі сөздігінде кездеседі. Түркі халықтарының антропонимжасам жүйесінде Ай культі кеңінен таралған, тұрақты әрі белсенді қолданылатын антрополексема. Ж. Баласағұнның «Құтты білік» шығармасындағы *Айтолды* және *Күнтуды* деген қыз баланың есімдері де екі сөздің бірігуінен жасалып, бір ұғымды білдіретін құрылымдық модельдер жасайды: Ай+толды, Күн+толды. «Құтты біліктегі» басты кейіпкерлердің есімдері *Айтолды* және *Күнтуды*, олардың есімдері дәулетпен (бақытпен) және әділдікпен байланысты. Аспан культі мен жұлдыздарға қатысты қазақ есімдері аспанға, суға, жерге табынған көне түркілердің наным-сенімімен байланыстырылады (Т. Жанұзақов). **Айға байланысты:** *Айсұлу, Айжарық, Айжарқын, Айнұр, Айшуақ, Айбарша, Айжан, Айкүміс, Айпара, Айбек, Айдос, Айдар, Айдарбек, Айерке, т.б.; Күнге байланысты:* *Күнсұлу, Күнжарық, Күнту, Күнтуар, Нұрай, Нұралы, Нұрсұлу, Нұржан, Нұрғаным, Нұртай, Нұрбала, Нұрбол, Нұрбай, Нұрбек, Нұрбибі, Нұралы, Нұрғали, Нұрсұлтан, Нұрсұлу, Нұргүл, Нұржігіт, Нұрқасым, Нұртуған, Сауле, Айсәуле, Нұрсауле, т.б.; Жұлдызға байланысты:* *Айжұлдыз, Жұлдыз, Жұлдызай, Шолпан, Венера, Есекқырған, Үркер т.б.* кісі есімдері қойылған.

Профессор Қ. Жұбанов аспан денелері *Күнсұлу, Айсұлу, Таңсұлу, Күнжарық, Айжарық, Таңжарық* есімдері туралы былай дейді: «Правда, единичны случаи сохранения предполагаемого древнего порядка слов. Иначе и быть не могло, ибо господство новой нормы могло осуществиться после того, как была вытеснена старая. Поэтому и там, где поределнее стоит за определяемым, наше грамматическое мышление не всегда в состоянии это видеть, более того, оно способно превратить определение в определяемое и наоборот. Быть может, такие странные сочетания, как *Күнсұлу* (Солнце красивое), *Айсұлу* (Луна красивая), *Таңсұлу* (Утренняя заря красивая), встречающиеся в традиционных личных женских именах, или аналогичные им мужские имена, вроде: *Күнжарық* (Солнце светлое), *Айжарық* (Луна светлая), *Таңжарық* (Утренняя заря светлая), и были образцами такого расположения слов, при котором определения, выраженные прилагательными сұлу (красивый) и жарық (светлый), следовали за определяемыми күн (солнце), ай (луна) и таң (утренняя заря). Подобное допущение более вероятно потому, что здесь в последних компонентах (сұлу и жарық) нет возможности усматривать сказуемое, а в первых (күн, ай, таң) – подлежащее, так как сочетания, составляющие личные имена, крайнее редко принимают форму предложения, вроде: Жыл келді (Весна наступила), Қожам берді (Мой хозяин пожаловал) и т.д. Чаще всего личные имена, будь они простые или сложные – безразлично – представляют собой выражение

либо атрибута некой субстанции, либо предиката некоего субъекта. В первом случае субстанцией, во втором – субъектом мыслится лицо, носящее имя. Так что полный перевод вложенных в вышеперечисленные имена мыслей может быть таков: «(это) – красивое солнце», «(это) – светлое солнце» и т. д. [7, 126 б.]. Галым «*Күн, Ай, Таң*» сөздері «сұлу» және «жарық» сөздерімен тіркесіп, *Күнсұлу, Айсұлу, Таңсұлу, Күнжарық, Айжарық, Таңжарық* есімдері жасалғандығын және сөйлемдегі қызметін анықтайды.

Түркі-татарларда да қазақ тіліндегідей **Ай, Көн (Күн, Таң)** сөздерінің тірек болуынан: *Айбулат, Айваз, Айвар, Айдин, Айнур, Айзат, Айдар, Айдис, Айгөл, Айзидә, Айдан, Айсина, Айсұлу, Айзилә, Айназ, Таң, Таңгөл, Таңчулпан, Таңсылу, Таңнур, Таңсу* және т.б. кісі есімдері жасалады [8, 19 б.]. Сонымен бірге Г. Ф. Саттаровтың мақаласында татар тілінің антропонимиясының ежелгі түркілердің наным-сенімдеріне сәйкес аспанға, табиғатқа табынуды сипаттайтын есімдер *Күгәй, (Кук+ай), Айсұлу, Чулпан* т.б. [9, 69 б.] туралы көрсетілсе, қырғыз тілінде де *Айжамал, Айчурек, Толғанай* деген қыз балаға есімдер қойылатыны Айға үлкен құрмет көрсетудің мәні.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келе, лингвомәдени жүйеде анықталатын қазақ және түркі тілдеріндегі антропонимдер – көне дәуірден этникалық ақпарат жеткізетін тарихи, мәдени және рухани әлеуметтік құбылыс. Осы жүйеге кіретін этноантропонимдердің этномәдени және тарихи болмысында түрлі этнос және этникалық топтардың тарихи тегі мен жағрафиялық қозғалысы көрініс табады. Тіл байлығының бір саласы ретінде қалыптасқан кісі аттарын қою ғұрпында халықтың өзіне тән рухани қазынасы, ұзақ тарихы мен ұлттық болмысы көрінеді.

Жоғарыда келтірілген қазақ, қырғыз, өзбек, татар тілдеріндегі кісі есімдері екі сөздің бірігуінен жасалып, бір ұғымды білдіретін құрылымдық модельдер жасайды. Мысалы, қазақ тілінде Айға байланысты: *Ай+сұлу, Ай+жарық, Ай+нұр, Ай+шуақ, Ай+барша, Ай+жан, Ай+күміс, Ай+сәуле, Ай+пара, Ай+бек, Ай+дос, Ай+дар, Ай+дар+бек, т.б.; Күнге және нұрға байланысты:* *Күн+сұлу, Күн+жарық, Күн+ту, Күн+туар, Нұр+ай, Нұр+сұлу, Нұр+жан, Нұр+ғаным, Нұр+тай, Нұр+бала, Нұр+бол, Нұр+бай, Нұр+бек, Нұр+бибі, Нұр+алы, Нұр+ғали, Нұр+сұлтан, Нұр+сұлу, Нұр+гүл, Нұр+жігіт, Нұр+қасым, Нұр+туған, Нұр+сауле, т.б.* Түркі-татарларда Айға байланысты: *Ай+булат, Ай+ваз, Ай+вар, Ай+дин, Ай+нур, Ай+зат, Ай+дар, Ай+дис, Ай+гөл, Ай+зидә, Ай+дан, Ай+сина, Ай+сұлу, Ай+зилә, Ай+наз, т.б.;* Қырғыздарда Айға байланысты: *Ай+жамал, Айчурек, Толған-ай* деген есімдер қыз балаға қойылады. Бұл үш тілдегі адам есімдерінің айтылуы жағынан фонетикалық өзгеріске түскенімен, семантикалық мағынасы

бірдей. Сол сияқты, қазақ, қырғыз және татарларда қыз бала, ер балаларға Ай, Күн аттарын қоюдың этимологиясы сұлулықты, мейірімділікті, нәзіктік ұғымдарды аңғартады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Қайдаров, Ә. Т.** Қазақ тілінің өзекті мәселелері : Актуальные вопросы казахского языка [Текст] / Ә. Т. Қайдаров. – Алматы : Ана тілі, 1998. – 304 б.

2 **Жанұзақов, Т.** Қазақ есімдерінің тарихы [Текст] / Т. Жанұзақов. – Алматы, 1971. – 218 б.

3 **Галиуллина, Г. Р.** Татарская антропонимия в лингвокультурологическом аспекте [Текст] / Г. Р. Галиуллина. Автореферат дисс. ...доктр. филол. наук. Казань, 2009. – С. 40.

4 **Осмонкулов, Ж.** Теңізбай журту жөнүндө [Текст] / Ж. Осмонкулов. [Электронды ресурс]. – <http://sanjiga.ru/sanjiga/126.html>.

5 **Бегметов, Э.** Антропонимика узбекского языка [Текст] / Э. Бегметов. – Ташкент, 1965. – С. 18.

6 **Рысбаева, Г.** Animistic beliefs and totemic Personal Names in the world picture [Текст] / Г. Рысбаева // Life Science Journal. – 2014. – Vol. 11 (11s). – P. 299–302

7 **Жұбанов, Е.** Қазақтың ауызекі көркем тілі [Текст] / Е. Жұбанов. – Алматы, 1996. – 126 б.

8 **Галиуллина, Г. Р.** Татарская антропонимия в лингвокультурологическом аспекте [Текст] / Г. Р. Галиуллина // Автореферат дисс. ...доктр. филол. наук. – Казань, 2009. – С. 40.

9 **Саттаров, Г. Ф.** Некоторые вопросы татарской антропонимии [Текст] / Г. Ф. Саттаров // Вопросы истории философии и педагогики. – Казань, 1965. – Вып. 1. – С. 69.

Материал 17.09.18 баспаға түсті.

Г. К. Рысбаева

Антропонимы пришедшие из персидского, арабского языков

Факультет казахской филологии и мировых языков,

Казахский государственный женский педагогический университет,

г. Алматы, 050000, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 17.09.18.

G. K. Rysbayeva

The anthroponyms which came from Persian and Arabic languages

Faculty of Kazakh Philology and World Languages,

Kazakh State Women's Teacher Training University,

Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 17.09.18.

В статье рассматриваются антропонимы арабо-персидского происхождения, посвящённые культу Луны, Солнца, Звезды, а также связанные с ними когнитивные фразеологизмы в тюркских языках. В настоящее время рассмотрение языковой картины мира в общечеловеческих понятиях познания мира, является философским и филологическим понятием. Исследование «Языковой картины мира» и «Концептуальной картины мира» в триединстве «Язык-мышление-мир» является одной из актуальных проблем современного языкознания. Языковая картина мира - специфический для данного языка способ отражения и представления действительности в языковых формах и структурах в ее отношении с человеком, который является центральной фигурой языка.

The article deals with anthroponyms of the Arab-Persian origin that are devoted to the cults of the Moon, the Sun, Star, and related to them cognitive phraseologisms in Turkic languages. The main cognitive concepts that are reflected in the national Turkic in verbal phraseological units from lingo-cultural and ethnolinguistic aspects are analyzed. Now considering the language picture of the world in general human cognition in the unity of the world model, and with the same conceptual view of the world is a philosophical and philological concept. The study of the «Language picture of the world» and the «Conceptual Picture of the World» in the trinity «Language-thought-world» is one of the urgent problems of modern linguistics. Language picture of the world is specific for the language method of reflection and representation of reality in language forms and structures in its relationship with the person who is the central figure of the language.

Ш. Б. Сейітова, Б. Нергиз

¹ф.ғ.д, доцент, Гуманитарлық факультет, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қ., 071402, Қазақстан Республикасы;

²PhD докторы, Памуккале университеті, Памуккале қ., 90, Түркия

e-mail: ¹seitovashinar@mail.ru

А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ – ҰЛТ ҰСТАЗЫ

Мақалада А. Байтұрсынұлының қазақ тіл біліміне сіңірген жанкешті еңбегі, ағартушылық бағыттағы туындылары өз ұлтын сүюдің, ұлтына қызмет етудің үлгісі ретінде зерделенеді. Қазақтың зиялы азаматтары бейқам, беймарал жатқан елдің ертеңін, ұлттың қамын ойлап, алдыңғы қатарлы елдің қатарына қосылу үшін, бірден-бір негізгі жолы өнер-білім және оқу ағарту ісі деп білді де қалың бұқараның арасында ағартушылық, ұлттық сананы көтеру идеясын басшылыққа алғандығы қарастырылады.

Бүгінгі ақпарат тасқыны толассыз болып тұрған кезеңде тілдік қолданыстың зор кеңістігі ақпарат ағынымен тікелей байланысты. Телехабарлар, газет-журналдар орыс тілінде болған соң, үлкен де, кіші де сол тілде сойлеуді дағдыға айналдырған. Өз тілін біле тұрып, өзге тілге үйір болудың үлкен бір сыры да осында. Қазіргі уақытта тәрбие құралының басты көзі, басым бөлігі электронды ақпарат тасушы құралдар болып отырғандығы белгілі. Ал ақпарат көздерінің қазақтың мүддесін көздеуі екіталай, оларды еркін меңгерген жастарымыздың құндылықтар туралы түсінігі де мүлдем өзгеруі тікелей үздіксіз, сараптаусыз келіп жатқан ақпарат легіне де тәуелді болуы тікелей осы мәселеге қатысты.

Кілтті сөздер: ұлт, сана, сөз жүйесі, сойлем жүйесі, әліпби, ұстаз т.б.

КІРІСПЕ

Мақаланың мақсаты ұлт ұстазы – А. Байтұрсынұлының қазақ тіл білімін ұлттық қалыпқа сүйене отырып, тіл білімінің теориялық негізін салғандығын зерделеу. Осы мақсатта А. Байтұрсынұлының қазақ халқын «іргелі жұрт» қатарына қосу үшін жүргізген ұстанымдарына тоқталып, ағартушылық идеясына баса назар аудару міндеті қойылды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

XX ғасырдың алғашқы кезеңінен бастап қазақ қоғамының рухани дүниесінде оқу-ағарту идеясы үлкен әлеуметтік үн алды. Қоғам дамуындағы сабақтастық, ұлттық идеяның әрдайым тілмен байланысты екендігі, XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының ой-тұжырымдарымен үндестік, сол идеялардың жасампаздығы, дамуы байқалады. Осы кезеңде қазақ халқы аса ірі қоғамдық, саяси, әлеуметтік өзгерістермен қатар рухани жаңғыруды да бастан кешті. Ұлттық мәдениет пен әдебиеттің, білім мен ғылымның туын көтерген жұртшылықтың санасына демократияның дәнегін де еге білген, елін алға жетелеуге ұмтылған елім деп еңіреген, зиялы топ қалыптасты.

XX ғасырдың басындағы Қазақстанда орын алған саяси-әлеуметтік фактор ел зиялыларының ұлт мүддесі жолында бірігіп, қазақ тілін бағдарға ала отырып, бірлесе еңбек етуінің жарқын үлгісі, қазақ қоғамының рухани жағынан серпілген, ұлттық сананың оянған кезеңі болды. Қазақтың зиялы азаматтары бейқам, беймарал жатқан елдің ертеңін, ұлттың қамын ойлап, алдыңғы қатарлы елдің қатарына қосылу үшін, бірден-бір негізгі жолы өнер-білім және оқу ағарту ісі деп білді де қалың бұқараның арасында ағартушылық, ұлттық сананы көтеру идеясын ұстанды. Бұл жолда ұлттық мәдениеттің, әсіресе тілдің алар орны ерекше болатынын терең түсінді. Осыған байланысты ұлт көсемі Ә.Бөкейханов: «Қазақтың ұлт болып, өркениетті ел қатарлы өмір сүруі үшін, ең алдымен, халықтың сана-сезімін оятатын жағдай тудыру керек, қазақтың ұлттық тілін, әдебиетін өрістету керек», – деп жазуы сол кезеңнің үрдісін тамыршыдай тап баса білген көрегендігі еді.

Үстіміздегі жылы «Мемлекеттік тілдің өзекті мәселелері: латын әліпбиі» тақырыбындағы қалалық семинарда Шығыс Қазақстан облыстық Абай атындағы әмбебап кітапханасының ғылыми қызметкері Ж. Ә. Манджибаева кітапхананың сирек қорындағы кітаптарды атап өткен еді. Абай атындағы кітапхананың сирек қорындағы кітаптар XX ғасырдың басындағы ұлт зиялыларының, ең алдымен қазақ қауымының сауатын ашып, жүйелі білім беру ісіне ден қойғандығын көрсетеді. Бұл ретте, әрине, тыңнан бастайтын шаруалар көп еді. Олар: ұлттық әліпби жасау, сол әліпбимен жазудың тәртібін – емле ережелерін түзу, мектеп оқулықтарын жазу, оқыту әдістерін баяндау, білім-ғылымға қажет терминдер жасап қалыптастыру т.б. Қазақ топырағында бұрын-соңды айтылып-жазылмаған, арнайы теориясы қалыптаспаған ғылым салаларына тыңнан түрен сала отырып, сол салалардың пән сөздерін қалыптастыру, әдістемелік, теориялық негізін жасау сынды істерге етене араласып, оқу-әдістемелік құралдар жасау ісі кезек күттірмейтін маңызды шаралардың бірегейі болды. Сондай еңбектердің кітапхана қорында сақталғандарына аталған баяндама негізінде тоқтала кетейін. Атап айтқанда,

жаратылыстану ғылымдарына қатысты: Сыздықовтың редакторлығымен «Орта мектеп программалары: Математика» (1938), Н. Н. Баранскийдің, А. Мұстафиннің аударуымен «СССР Жаратылыс жағрафиясы» (1937), қоғам қайраткері Есенбайұлы Халелдің «Бастауыш жағрафия мен аймақ тану: бастауыш мектептің 3 жылдығына арналған» (1932) ғылыми еңбектері; математика ғылымы саласынан шыққан тұңғыш профессор, математик Ә. Ә. Ермековтің «Ұлы математика курсы»; денсаулық сақтау саласы бойынша дәрігер А. Мамытұлының «Денсаулық жолында» еңбегі латын қарпімен 1935 жылы, ұлт зиялысы С. М. Дүкенбаевтың «Бөртпе сүзек және онымен күресу» (1936) атты зерттеуі де сирек кездесетін бағалы еңбектер қатарында баспа бетін көрген [1]. Тек аталмыш кітапханада ғана латын әрпімен терілген еңбектер қаншама, ал басқа да кітапханаларда осындай құнды еңбектер сақталуда. Жалпы ғылымның әр саласына еңбек арнаған алаш зиялыларының еңбегі ескерусіз қалмаса екен дейміз. Осы кезеңде ұлттың ұлықтығын, әдебиет пен тарихтың, білім мен ғылымның туын көтерген ұлт жанашырларының санасына демократиялық ойлар сіңіріп, алға жетелеуге ұмтылған зиялы топ қалыптасты. Осы топтың рухани көшбасшысы, көсемі Ахмет Байтұрсынов еді.

XX ғасыр басындағы қазақ тілінің қоғамдық-әлеуметтік қызметі артуына, қоғамдағы түрлі өзгерістерге, экстралингвистикалық және лингвистикалық факторларға байланысты тілдің даму бағыты айқындалды. «Жиырмамыншы ғасырдың алғашқы қырық-отыз жылы - қазақ өркениетінің ең бір қарқынды дамыған, гүлденген тұсы. Ұлт мәдениеті, әдебиеті, қазақтың білім-ғылымы да – бәрі шын мәнінде осы кезде ірге көтере бастады. Бәрінің де кейін қаз тұрып кетуіне, қалыптасуына А. Байтұрсынұлы тікелей мұрындық болды. Сондықтан да осы қырық-отыз жылды қазақ өркениетінің «Байтұрсынов дәуірі», «Байтұрсынов ғасыры» десе де болады», – деген ғалым Е. Жанпейісовтің пікірі А. Байтұрсыновтың еңбегінің қазақ халқы үшін теңдессіз екенін көрсетеді [2, 3 б.]. Ахмет Байтұрсынұлын үстіміздегі ғасырдың алдыңғы онжылдықтарындағы қазақ қауымы көшінің рухани басшысы етіп танытқан – оның қазақ халқын «іргелі жұрт» қатарына қосу үшін жүргізген күресі және сол күресте ұстаған бір қаруы – ағартушылық идеясы болды. Тіл халықтың этникалық тұтастығын сақтайтын, оның әлеуметтік тағдырына тікелей қатысатын құралдың бірі ғана емес, бірегейі екенін өткен ғасырдың екінші жартысынан бастап-ақ туған елінің тағдыры мен болашағына алаңдаған қазақ зиялылары жақсы таныған еді.

«Егер бүгінгі «Қазақ тіл білімі» деген сала үлкен ғылымның бір тармағы деп танылатын болса, осы саланың алғашқы танымдары, терминдері, танытылуы мектеп оқулықтарынан, оның ішінде А. Байтұрсынұлы дүниеге әкелген «Тіл- құралдардан» басталатындығын академик ғалым Р. Сыздықова

шегелеп айтады [3, 253 б.] А. Байтұрсынов сөзімен айтқанда кітабының «Тіл – құрал» деген атауы қандай жат көрінсе, ішкі мазмұны да әуелгі кезде сондай жат көрінер, өйткені бұл – қазақта болмаған жаңа зат. Халықта бұрын болмаған нәрсе жаңа шыққан кезінде жат көрініп, бірте-бірте бойы үйренген соң, жатырқау қалатын» [4, 142 б.], – дей отырып, «Тіл құрал. Құрал болғанда толып жатқан есепсіз бөлшектері бар, ол бөлшектері түрлі жағымен қиысатын толып жатқан қырлы, тетіктері есепсіз көп бір өте үлкен машина секілді құрал», – деп, тіл білімінің үлкен ғылым саласы екендігін аса көрегендікпен дәл бере білді. Тіл білімінің қай саласы болмасын бүгінгі күнде – бастауын аталған еңбектен алатыны сөзсіз. Мысалы сөз жүйесі – морфология саласында жасалынған терминдер: зат есім, есімдік, септік, етістік, демеулік, жалғау, жұрнақ, т.б., тіпті етістің түрін онға дейін апарды: ортақ, өздік, өзгелік, беделді, ырықсыз, шығыс, дүркінді, өсіңкі, салт, сабақты, ал рай түрлерін атауда ереуіл, реніш, сенімді, сенімсіз, мұң, қайрау, азалы, теріс т.т. сияқты әр райдың ұғымын білдіретін сөздерді алады; – сөйлем жүйесі Һәм түрлері – синтаксис саласындағы: анықтауыш, бастауыш, пысықтауыш, шартты бағыныңқылы, ереуіл бағыныңқылы, толымды, толымсыз сөйлем, қыстырынды сөйлем, келтірінді сөйлем, төлеу сөз т.б.; дыбыс жүйесі Һәм түрлері – фонетика саласы бойынша: қатаң дыбыс, ұяң дыбыс, ымыралы, ымырасыз дыбыстар, жарты дауысты, буын т.б. [4, 335 б.]; лексикология саласы бойынша: белгілі түрік ғалымы А. Байтұрсыновтың шығармашылығын зерттеуді алдына мақсат етіп қойған Н. Бирай ханым өз зерттеуі етіп алған 79 шығармасынан сөз байлығымыздың сарқылмас бір бөлігі болып табылатын 368 тұрақты тіркесті сарапқа салып, қандай мағына беретіндігін анықтаған. М., «қысым көрсету, айыптау, азап тарту, қайғыру, бағы жанбау, жазалау» сияқты мағыналарды беруде 151, «ақылынан адасу, өткенді есіне түсіре алмау» 17, «ұмытпау» 4, «жалған сөйлеу» мағынасында 6, «күн көру, бақытты болу, тіл алу, қайырымдылық көрсету» тәрізді 74, «әділдік, шат көңіл, қуаныш, бақыт» тәріздес қоғам және адам өміріндегі ерекше сезімдерді беру үшін 15 тұрақты тіркес қолданғанын санамалап шыққан [5, 11–12 б.] Бұл дегеніміз А. Байтұрсынов шығармаларын зерттеудің ашылмаған қырлары көп екендігін көрсетеді әрі бұл болашақ зерттеулердің алатын межесі.

Аталған қазақ тіл білімінің пән сөздері бүгінгі күні де қолданыстан шықпай келе жатқаны терминжасамдағы Ахандардың біріншіден білімпаздығы, екіншіден көрегендігі, үшіншіден ана тілінен алынған нәрлі сөздердің қазаққа ұғынықты болатынын білген қазақтығы да еді. Себебі, Ахаң тіл біліміне қатысты терминдерді «мектеп табалдырығын енді аттаған балалардың өздері түгіл, ата-әжелерінің, әке-шешелерінің хабары жоқ ғылым-білім тарауларын оқырманына фонетика, морфология, синтаксис деп танытқаннан гөрі, «дыбыс жүйесі», «сөз жүйесі» деп атау әлдеқайда түсініктірек, таныстау болары даусыз

екенін жақсы сезген» [3, 254 б.]. Бұл тіл білімі терминдерін қазақ тілінің өз мүмкіндіктерінен алып түзуінің негізгі уәжі.

Жазу табу да араға ғасырлар салып барып ілуде бір туатын даналардың ғана қолынан келетін шара. Славян жазуын Кирилл мен Мефодий тауып берсе, бүкіл түркі жұртына үлгі болған қазақ жазуын жалғыз Ахмет Байтұрсынұлы жеке шешті. Ахаң қазақ тіліне тән лайық жазудың емле–ереже қисынын тапқан. Ахаң тапқан жазу қисыны әліпби таңдамайды, өзімізге белгілі кез келген әліпбиді Ахаң қисынына салып, қазақ тіліне пайдалана беруге болады. «Сондықтан мен тілтанымға «Байтұрсынұлы қисыны» немесе орысша айтсақ, «эффект Байтұрсынова» деген дәйектеме енгізіп отырмын. Ахаңның жазу қисынын кезінде орыс ғалымдары математикалық формулаға салып, әлемдегі ең озық және ең ықшам әліпби деп бағалаған. Сөйтіп өзге көпшілік жұрттың ойына кіріп шықпайтын, көп пенденің қолынан келмейтін жаңалық ашты», – деп белгілі фонетист Әлімхан Жүнісбеков өте орынды айтқан [6]. Қазіргі заман талабына сай әліпбидегі жазуымызды жетілдіру барысында да жазу қазақтың төл айтылым үлгісін сақтауына да баса назар аударылса игі болатыны сөзсіз.

Алаш зиялылары бастаған рухани мәселелер бүгінгі Қазақстанның тәуелсіздік мұраттарымен де сабақтасып жатыр. Себебі ұлт ұстаздарының тіл тақырыбы төңірегіндегі ойларының қазір де өміршең екендігін аңғаруға болады. Қазақ тіліндегі басылымдар, ана тілінде білім алу, тілдің қоғамдағы мәртебесі, ана тілінде тәрбие беру, Қазақстандағы қазақ тілінің басымдығы сияқты мәселелер А. Байтұрсынұлы, Х. Досмұхамедұлы, М. Шоқай, М. Дулатов, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев, Т. Шонанұлы, І. Жансүгіров тағы да басқалардың істері мен еңбектерінен көрініс тауып жатты. Алаш қайраткерлерінің сонау XX ғасырдың басында тіл туралы айтылған ой-пікірлерінің XXI ғасырдың басында өмір сүріп отырған қазақ қоғамы үшін де маңызды болуы – біздің бұл салада атқарар шаруамыздың көптігін де көрсетеді. Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы: «Орысша оқығандар орыс сөзінің жүйесіне дағдыланып үйренген, ноғайша оқығанда ноғай сөзінің жүйесіне дағдыланып үйренген. Қазақ сөздерін алып, орыс я ноғай жүйесімен тізсе, әрине, ол нағыз қазақша болып шықпайды. Сондай кемшілік болмас үшін әр жұрт баласын әуелінде өз тілінде оқытып, өз тілінде жазу-сызу үйретіп, өз тілінің жүйесін білдіріп, жолын танытып, балалар әбден дағдыланғаннан кейін басқаша оқыта бастайды. Біз де тіліміз бұзылмай сақталуын тілесек, өзгелерше әуелі ана тілімізбен оқытып, сонан соң басқаша оқытуға тиіспіз» деп ұрпақтың ұлттық тәрбие алуының негізін айтса, баланы алдымен ана тілінде оқытудың қаншалықты маңызды екенін жетеге жеткізе айтқан.

Сондықтан Алаш қайраткерлерінің, қаламгерлерінің ойларын басшылыққа алып, бірқатар жұмыстар атқарылу тиіс. Айталық, бүгінгі

мектеп, ондағы қазақ тілінің жай-күйі, жас ұрпақтың қазақ бола отырып, Қазақстан мектебінде оқып, орыс, ағылшын тілдерінде білім алуы және ондай қазақ балаларының мыңдап, тіпті он мыңдап саналуы. Қазақ баласының өзге тілді білім алуы деген сөз оның өзгеше тәрбие алуы болып шығады. Осыны ұлттық қадір-қасиетімізді қалпына келтіру жолында орасан істер атқарған Алаш зиялылары бұдан бір ғасыр бұрын ұғынып, сөзбен де, іспен де шешуге тырысқан. Бүгінгі ақпарат тасқыны толассыз болып тұрған кезеңде тілдік қолданыстың зор кеңістігі ақпарат ағынымен тікелей байланысты. Телехабарлар, газет-журналдар орыс тілінде болған соң, үлкен де, кіші де сол тілде сөйлеуді дағдыға айналдырған. Өз тілін біле тұрып, өзге тілге үйір болудың үлкен бір сыры да осында. Қазіргі уақытта тәрбие құралының басты көзі, басым бөлігі электронды ақпарат тасушы құралдар болып отырғандығы белгілі. Ал ақпарат көздерінің қазақтың мүддесін көздеуі екіталай, оларды еркін меңгерген жастарымыздың құндылықтар туралы түсінігі де мүлдем өзгеруі тікелей үздіксіз, сараптаусыз келіп жатқан ақпарат легіне де тәуелді болуы тікелей осы мәселеге қатысты. Өз ұлтын сүюдің, ұлтына ғұмырын сарп етіп, қызмет еткен А. Байтұрсынұлы өмірін үлгі, ұлтына қызмет етудің жарқын үлгісі ретінде типтік тұлға ретінде жастарымызға тәрбие көзінің бірі ретінде «А. Байтұрсынұлы – ұлт ұстазы» атты барлық мамандық студенттеріне арналған таңдау бойынша компонент енгізу қажет деп ойлаймын. Біріншіден, белгілі бір мәдениеттің танымал өкілдерінің жиынтық бейнесі сол қоғамның мәдени бейнесін де көрсететінін бағамдауға болса, екіншіден, қоғамды дамытушы фактор ретіндегі үлгіленген типаждар тілдің бірегейлестіру қызметі нәтижесінде үлгі жалпыландырылады, үшіншіден, студенттің санасында о бастан сапалы істің, модельдің образы қалыптасады. Сондықтан, білім беру ісінде үлгілік қызметі басым типаждардың моделін енгізуге әбден болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

А. Байтұрсынұлы «Ұлттың сақталуына да, жоғалуына да себеп болатын нәрсенің ең қуаттысы – тіл. Сөзі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады. Өз ұлтына басқа жұртты қосамын дегендер, әуелі сол жұрттың тілін аздыруға тырысады. Егерде біз қазақ деген ұлт болып тұруды тілесек қарнымыз ашпас қамын ойлағанда, тіліміздің де сақталу қамын қатар ойлауымыз керек» Ұлттың болмысын, басқалардан ерекшелендіріп тұратын маңызды рухани табиғатын түсінген Алаш қайраткерлері әрқашан тіл мәселесін ұлттан бөліп қарамаған. Ұлы тұлғалардың сөзінде ұлт тілінің маңызымен бірге жаһандану кезінде өзге жұрттың мәдениетіне жұтылып кетпес үшін ескерту, сақтандыру ойлары да жатыр. Біздің заманымыз үшін бұл пікірлердің бағалылығы да осында. Ахмет Байтұрсынұлы: Адамдық диканшысы қырға шықтым, Көл жоқ, көгалы жоқ – құрға шықтым. Тұқымын адамдықтың шаштым, ектім,

Көңілін көгертуге құл халықтың. Ұлт ұстазы Аханның осы өлең жолдары бүкіл өмірінің арқауы іспеттес.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Манджибаева, Ж. Ә.** Мемлекеттік тілдің өзекті мәселелері : латын әліпбиі. Қалалық семинарда сөйлеген сөзінен. – Семей, 2017. 20.11.

2 **Жанпейісов, Е.** Алғы сөз. Ұлттық рухтың рухани тіні. – Алматы : Ғылым, 1999. – 568 б. – ISBN 5-628 02504- 6.

3 **Сыздықова, Р.** Термин жасау – Ахмет Байтұрсынұлы көтерген тарихи жүктің бірі. Ұлттық рухтың рухани тіні. – Алматы : Ғылым, 1999. – 568 б. – ISBN 5-628 02504- 6.

4 **Байтұрсынов, А.** Тіл тағылымы. – Алматы : Ана тілі, 1992. – 448 б. – ISBN 5-630-00007-1.

5 **Бирай, Н. А.** Байтұрсынұлы шығармаларындағы тұрақты тіркестердің лекико-семантикалық сипаты. Психоллингвистиканың өзекті мәселелері. Ғылыми-тәжірибелік конференция. – Семей : Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университеті. 2014. – ISBN 9965-9708-5-8.

6 **Жүнісбек, Ә.** Қазақ жазуы : төл дыбыс – төл әліпби [Электронды ресурс]. – <http://adebiportal.kz/kz/news/view/3264>.

Материал 17.09.18 баспаға түсті.

Ш. Б. Сейітова¹, Б. Нергиз²

А. Байтұрсынов – народный просветитель

¹Гуманитарный факультет,

Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет,
г. Семей, 071402, Республика Казахстан;

²Университет Памуккале,

г. Памуккале, 90, Турция.

Материал поступил в редакцию 17.09.18.

Sh. B. Seitova¹, B. Nergiz²

A. Baitursynov – national enlightener

¹Faculty of Humanities,

Kazakh Humanitarian-Law Innovation University,
Semey, 071402, Republic of Kazakhstan;

²University of Pamukkale,

Pamukkale, 90, Turkey.

Material received on 17.09.18.

В статье рассматривается образ А. Байтұрсынова, как образец истинного патриотизма и преданности своему народу, его неоценимый вклад в развитие казахского языкознания, а так же его труды просветительского характера. Рассматривается идея поднятия национального сознания и просвещения через искусство и образование, взятая за основу казахской интеллигенцией, как одного из основных способов для вхождения в ряды развитых стран.

Хотя текущий поток информации все еще находится в процессе, огромные возможности использования языка напрямую связаны с потоком информации. Телевизионные шоу, газеты и журналы публикуются на русском языке, поэтому люди всех возрастов также говорят на этом в языке. Большой секрет того, чтобы говорить на другом языке в изучении языка. В настоящее время известно, что основным источником образования являются электронные СМИ. Маловероятно, что источник информации будет интересоваться интересами казахского народа и тем, что наши молодые люди, свободно владеющие ими, полностью зависят от потока информации, без которой они полностью независимы.

The article examines the image of A. Baitursynov as a model of true love and devotion to his own nation as well as his significant contribution to Kazakh linguistics studies and enlightening works. The idea of elevating national consciousness and enlightenment to join the ranks of the developed countries through art and education was taken as the leading one by Kazakh intelligentsia has been touched upon in the article.

Although the flow of information is still in the process, the use of extensive connectivity to the context of the information can be exploited. Television shows, newspapers and magazines are in Russian, so people of all ages speak this language. This is the great secret to being able to speak a different language while learning the language. Currently, the main instrument of education is the electronic media tools that are well known. It is unlikely that the information sources will pursue the interests of the Kazakh people and the values of our young people, who are fluent in them and can be directly dependent on the flow of information.

Ш. Б. Сейтмова

ф.ғ.д. доцент, Гуманитарлық факультет, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, ШҚО, Семей қ., 071402, Қазақстан Республикасы
e-mail: seitovashinar@mail.ru

ҰЛТТЫҢ ҰЛТТЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ – ТІЛІНДЕ

Мақалада біздің дана ата-бабаларымыздың халықтың басына сын сағат туганда елдің басын бір сәтте, бір демде біріктіріп, жауына жойқын тойтарыс берудің механизмін әрі ол механизмді іске қосудың әдіс-тәсілдерін жетік меңгергендігі және жүздеген жылдар бойы рухани үстемдікке жеткізер жүйе қалыптастырғандығы зерделенеді.

Қоғамды дамытушы фактор ретіндегі үлгіленген типаждарды насихаттау арқылы, біріншіден, тілдің бірегейлестіру қызметі нәтижесінде үлгі жалтыландырылады, яғни жалтылық сипат алады, екіншіден баланың санасында о бастан сапалы істің, модельдің образы қалыптасады. Сондықтан, БАҚ-да, оқу орындарында үлгілік қызметі басым, ұлт қадір тұтатын типаждардың моделін енгізуге әбден болады. Күнделікті тұрмысымызда кең тынысты қазақтың әні айтылып, домбырасы күй төгіліп, ұлттық өнер туындылары көз қуантып, көңіліңе мақтаныш сезімін ұялатып тұрса, өз ұлтыңды, қазақ болып, дүние есігін ашқаныңды мақтан тұтатының анық.

Кілтті сөздер: тіл, салт-дәстүр, домбыра, тарих, рухани құндылық, ономастика т.б.

КІРІСПЕ

Жер бетіндегі әрбір этностың бір-біріне ұқсамайтын мәдениеті мен өзіне тән ерекшеліктері болатыны – тарихи заңдылық. Мұндай құбылыс сол тілдік ұжымдағы ортаның қарым-қатынасынан, олардың сөйлеу мәдениеті мен өмір сүру дағдысынан, тектік құрылымының коммуникативтік ерекшеліктерінен байқалатынын байыптау міндеті қойылды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

XXI ғасыр тіл білімінде тілді тек қарым-қатынас құралы емес, сонымен қатар ұлттың мәдени ақпараты жинақталған код ретінде қарастыратын бағыт қалыптасып, тіл білімі ғылымының дамуы антропоэлектік бағытта жүргізілген зерттеулермен толығуда. Бұл тектес зерттеулерге дәйек болатын кез келген

халықтың ерекшелігі, менталитеті тілінен көрініс тауып, оның барлық деңгейлерінен байқалатыны мәлім. Қазақ халқын идентификациялайтын ұлт болмысы сынды пайым-байқау, ұғым-түсініктің бастауы, толыса түсетін арнасы, ел іші әңгімесінің төңірегінде өрбитін қайнар, ол – халық тілінде сақталған мағыналық бірліктер, салт-дәстүр, халықты бірегейлестіретін өмірлік ұстанымдары. Ұлттық рухсыз, ұлттық намыссыз ұлт тәуелсіздігі болмайды деген екен М. Шоқай. Ұлттық рух – халықтың өзін-өзі тануымен айқындалатын, өскелең арман-мұраттарымен сипатталатын, елдік тұтастық идеясымен негізделетін өміршеңдік күш-қуаты.

Сондықтан да болар әрбір мәдениет өкілінің мінез-құлқы, дағды, ойлау шыңында әлемді тануына бағытталған өзіндік ерекшеліктері болатыны сөзсіз. Адамдар арасындағы қарым-қатынасқа қатысты кез келген ұлттық мәдениет мәселелері, мысалы, «бірлік - ынтымақ» тәрізді ұғымдар қай кезде де, қазірдің өзінде де маңызды мәні бар мәселе. Қазақ халқы бірліктің, татулықтың, ынтымақтың жарасымдылығын ерекше бағалайды. Тіпті, бір жағадан мойын, бір жеңнен қол шығара алмаған қандастарға «алтау ала болса, ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса, төбедегі келеді» деп, өмірдің сәнін, мәнін, береке, бірлігін еріксіз мойындатар мақалды да ғибрат еткен. Бұл жердегі «алтау» деп отырғанымыз – әрбір шаңырақ құрушыларда үш жұрттан алты жұрты (отанасы: өз жұрты, нағашы жұрты, қайын жұрты; отағасы: өз жұрты, нағашы жұрты, қайын жұрты) болса, «алтау» (ала болса) дегеніміз осы. «Төртеу» – төрт төңірегің, яғни туған-туысқаныңмен тату болып, төңірегің мен оңды келісімде болсаң, төрт құбылаң сай. Бұл ел ішіндегі жиі айтылатын әрі көпшіліктің айтуына, таратуына жеңіл уәж. Бірінші орында келісім, түсіністік, ұжымды жұмылдыра білу, мақсат бірлігі, жеке адамдардың бір-біріне деген сыйласымдылығы, отбасылық қатынастар, бір-біріне көмек қолын ұсынуы, материалдық, рухани көмек, қонақ күту, келген қонақ мәселесін шешуге белсене араласу, атамекені, өз қандасы үшін қай кезде жұмыла қызмет жасауға дайындығын білдіретін мағыналардан тұрады. Ұлт арасындағы ортақ мақсаттарды, әсіресе, қандас туыстық, сол арқылы қазақтың тұтастығын үнемі көкейге қондыра отырып, оның әрқашан нәтижелі болатынына иландыру, яғни туысқандар арасындағы татулық, белгілі қалыптасқан дәстүр аясында шоғырлана, ұйыса білу, бірлік – ол ел іргесінің сөгілместігінің кепілі. Халқымызға тән қасиет айтайын деген ойын ашық айтпай, тұспалдап, жанамалап, астарлап жеткізуде. Қазақ тіліндегі астарлы мағыналы тілдік бірліктердің молдығы, халықтың танымдық деңгейінің тереңдігін білдіреді. Осы орайда, *найман-керей енелес, керейді найман ешкімге теңемес, енелестер еніп, сөйлесер, аталастар ат үстінде тілдесер* мағыналық бірлігі – тілдік ұжымның барлық мүшелеріне таныс мәліметтің бүгінгі берер мағынасы қауымды берекеге бастау болар – бірлікке

жүгіндіру. Себебі, ұжымдаса, яғни бірлесе атқарған еңбек қана нәтижелі, жемісті екендігі жөнінде аялық білімі болса, берілген мақалдың мағынасын қабылдаушы тез түсінеді. Бұл жерде, біріншіден, қандас, туыстық, екіншіден, ана жағынан туыстар, аспай-саспай мәмілеге келетін болса, әке жағының туыстары, олар қоғамдасуға, ұжымдасуға, тез әрекетке баруға, бірден шешім қабылдап, іске кірісуге қатар жүргендіктен төселгендері соншалықты, олар ат үстінен-ақ, иек қағысынан-ақ, жол-жөнекей, көз шарпысуынан-ақ бірін-бірі деп түсініп, қоян-қолтық іске араласады. Ал ежелестер бірімен-бірі жиі істес, бастас болмағандықтан, оларға бір әрекетке жұмылу үшін, бүге-шігесіне қанып барып, оны қайта-қайта пісіріп барып қана келісімге келе алады. Себебі, қазақтың ұлттық түсінігінде туыстық ата жолымен есептелетіндіктен, аталастардың ұжымдасу қабілеті өмір талабына сай жоғары. Яғни аталған мағыналық бірлік ұлттық менталитетті көрсететін көрсеткіш [1, 162 б.].

Мысалы, тұрақты тіркестерде ұран мағынасындағы «*Ақжол*», «*Қаптағай*» сөзін аруақтану, бойға ерен күш жинау, қуат көзінің символы ретінде: «*Ақжолдаса*», *арғын қалмайды, екеуі бірігіп*, «*Сарманайлап*» түйілсе, *басқалардың сау тамтығы да қалмайды*; бүкіл әскер он мың болса, он мың, жүз мың болса, жүз мың бәрі ұрандап, мыңдаған ат тұяғының дүбіріне жүздеген әскерилердің дауысы қосылғанда, күн күркірегендей, алапат дауыл тұрғандай ұрыс даласының символы ретінде: «*Ақжолдаған*» *арғындар*, «*Бақтиярлаған*» *үйсіндер*; бір тудың астына біріктіретін, бір сөздің аясына шоғырландыратын, туысқандықтың белгісі, жинақтағыш күш символы ретінде: *Байғара – сыбанның ұраны*; *ұран иесі – Боранбай* және т.б. екінші деңгейлік сезім призмасынан көрінетін әлем символдық мән иеленген тұрақты тіркестермен бейнеленіп, ұлттық тілдік әлем картинасының ерекшелігін анықтайтын басты фактор ретінде жүреді.

Ел ішіндегі жазылмаған заңның, иерархиялық жүйенің қатаң сақталуы – сол дәуірдің заман талабы. Жаугершілік уақытта тас түйін отыратын елге «аттандаған» немесе «аруақ шақырған», «*Ақжолдаған*», «*Сарманайлаған*» ұран тасталатын болса, белді бекем бұған топ, бір кісідей үндесе шабуылдаған. Аталған тіркесте бірнеше семаның барын анықтауға болады: біріншіден, туыстар: аталас, екіншіден, жауынгерлер: екеуі біріксе дегенде екі нақты сандық ұғымды білдіріп тұрған жоқ, бұл жерде екі атаның баласы, үшіншіден, тәсілқой жауынгерлер: олар бей-берекет ұмтылмайды, қыран құстай түйіліп шабуылдайды, төртіншіден, сұсты жауынгерлер: басқалардың сау тамтығын қалдырмайтын болғандықтан да сесті. Адам сезімінің жан-жақтылығын бағалаудың генетикалық механизмі бір мезгілде жан-жақты әрі ұлтқа тән қабілетке ие болып, әлемдік тілдік картинаны әрі жалпы типологиялық, әрі индивидуальді ерекше етіп көрсетуге бейім.

Ұлттың генетикалық күш-қуаты, өзін-өзі сақтау механизмі заманмен үндес, заман аяқ алысымен бірге жүріп отыру үшін, рухани құндылықтар дәнегінің механизмі үнемі іске қосылып тұруы – ол бүгінгі заман талабы. Сол механизмді іске қосудың халық өмірінің ұзақ жолында қалыптасқан, уақыт талабына жауап бере алған, ұлт қорғанышы болған өзіндік ақ, сара жолы болды. Атап айтсақ, ұлттық өнерді қастерлеп, қадірлеп, ата-бабасынан қалған мұра, көз ретінде үнемі бағалап, жетілдіріп отырды. Нағыз қазақ қазақ емес, нағыз қазақ- домбыра», – (Қ. Мырзалиев) деп, домбыраны ұлықтады. Себебі, домбырадан қадірлі, қадірсіз зат жоқ болар қазақ үшін. Қадірлі болатыны. Ол – сырласы, мұндасы, досы, көңіл қошы. Қадірсіз болатыны, кез келген ошақтың тәй-тәй басқан баласы, оны ат қып та мініп, сабалап тыңқылдататын да, яғни, домбырамен үндес, оның үні құлағына ана сүтімен, ауыл үйдің түтінімен санасында мәңгілік қалатын да.

Ақын-жыраулар да бұған өз үлесін қосып отырды. Қызы, ұлы, жары, атасы, енесі т.б. қандай-ды деп сұрақ қоя отырып, қандай болуы керектігінің стандартын, моделін өз шығармашылығында насихаттап, салтанаттап айтып отыруы да дәстүр-тін әрі сол модельді қабылдауға өз тыңдаушыларын ұйытып отырды. Модельдік тұлғаның басты ерекшелігі мінез– құлықты рухани құндылыққа бағындыру болып табылады. Басқаша айтқанда, модельдік тұлға – қоғамды дамытудың мәдени факторы болып саналады. Бұл мәселені кең көлемде қарастырғанда, белгілі бір мәдениеттің танымал өкілдерінің жиынтық бейнесі сол қоғамның мәдени бейнесін де көрсететінін бағамдауға болады.

Мысалы, батырдың жиынтық бейнесін алайық. **Батыр** «жаумен шайқастарда асқан ерлік жасаған, қарсыласынан ешқашан тайсалмайтын, қаймықпайтын, өз намысын, ел намысын өзгеге тапталмайтын қаһарман, ержүрек адам; жаумен шайқаста жеке ерлік жасап, даңқы шыққан, сол үшін елдің құрметіне бөленген, ел ардақтаған тұлға». Батыр «қолпаштау, көтермелеу, «бәрекелді» мағынасында айтылатын қаратпа сөз». Байырғы мәдени-тілдік ұжымның когнитивтік санасында *батыр* – мәртебелі әлеуметтік топтың өкілі [2, 267 б.].

Батырлық, қаһармандық қасиеттерді бойына дарыту – бұл ежелгі қазақ жерінде дәстүрлі салттың бірегейі. Қазақ батырларының әлеуметтік топ ретінде өзіндік мұраты, қоғамда орны, ел-жұрт алдында өзіндік қадір-қасиеті ерекше болған. Халық батырының сом тұлғасын жасау – барлық халыққа тән құбылыс. Біздің бейсанамызда «батыр» ширақ, денесі серпінді, құрыштан құйғандай, ірі, батыл, жаумен шайқастарда ерен ерлік көрсеткен, қарсыласынан қаймықпай бетпе-бет келіп, сағын сындыратын өктемдік таныта білетін, бес қаруы бойында, оның әрқайсысын жетік меңгерген, ел намысын, өз намысын ержүректілікпен қорғайтын, жаумен шайқаста көзсіз

батырлығымен даңқы шыққан, сол үшін құрметке бөленген, сыртқы жауға қарсы тұрар ел ардақтаған тұлға. Сондықтан туған халқының тәуелсіздігі үшін қан майданға тайсалмай шыққан батырлардың отаншылдығы, рухының асқақтығы жауының зұлымдығы мен қиянатына қарсы қойылар қамал іспеттес. «...Халықтың атам заманғы өмір-тіршілігі мен бүгінгі болмысын болашағымен жалғастыратын «алтын арқау»; олар – рухани, мәдени салт-дәстүрді жалғастырудың, адамдар санасында, қоғам жадында, тілінде, ділінде сақталуының бірден-бір кепілі. Бұл қазына-байлықтан айырылған этникалық қауым – өзінің өткен өмірінен айырылды деген сөз, ондай қауымның болашағы да жоқ» [2, 7 б.], – деп, академик Ә. Қайдар көрсетсе, өмірлік ұстаным, салт-дәстүр, үлгі-өнеге – ресми тарих пен өткен уақыттың табын бойында сақтаған рухани шежіре.

Мәдениеттану ілімінде тұлғаны топтастыру барысында сол мәдени кеңістік өкілдеріне айтарлықтай жағымды әсер еткен айтулы тұлғаны айрықша бөліп шығарады. Сонымен қатар, басқа ұлт өкілдері тарапынан бағалауыштық біліктілік алатын сол мәдени аяда мәдениәлеуметтік типті бөліп шығаруға болады. Бұл мәдениәлеуметтік типтер модельдік тұлға ретінде басқалар үлгі алатындай, қоғамға үлгі болатындай модельдердің типтік бейнесін үлгілейді. Сол үлгіге, қоғам мүшесі өзін қалыптандыратыны, бейімдейтіні сөзсіз. Қоғамды дамытушы фактор ретіндегі үлгіленген типаждарды насихаттау арқылы, біріншіден, тілдің бірегейлестіру қызметі нәтижесінде үлгі жалпыландырылады, яғни жалпылық сипат алады, екіншіден баланың санасында о бастан сапалы істің, модельдің образы қалыптасады. Сондықтан, БАҚ-да, оқу орындарында үлгілік қызметі басым, ұлт қадір тұтатын типаждардың моделін енгізуге әбден болады. Күнделікті тұрмысымызда кең тынысты қазақтың әні айтылып, домбырасы күй төгіліп, ұлттық өнер туындылары көз қуантып, көңіліңе мақтаныш сезімін ұялатып тұрса, өз ұлтыңды, қазақ болып, дүние есігін ашқаныңды мақтан тұтатының анық.

Халқымыздың, өскелең ұрпақтың елжандылығын, еліне деген ұлттық мақтанышын білдіретін тәрбиелік, рухани, мәдени маңызы зор факторлардың тағы бірі – ұлттық ономастика мәселесі. Әрбір ауылға, ауданға қарасты елді мекендердің атауларын, ең бастысы о бастағы тарихи атауларын термелеп шығып, олардың қаншасы сақталған, қаншасы өзгертілген және қай кезде, қандай мақсатпен өзгертілгендігі туралы мәліметтерді жинастырып, өткен ғасырлардың сан қилы оқиғасынан сыр шертетін бағзы атаулардың тізбесін жасай алсақ та тарихтың талай қазбасы ашылып, інжу маржандары тарих арқауын тарқатуға себепкер де болар ма еді. Көптеген топонимиялық атаулардың негізгі, бастапқы, тым болмаса қазақы атауының тұрғындар есінде қалмауы, әрі ондай мысалдарды ондап келтіруге болатындығы, кеңес

өкіметі кезіндегі идеологияның ел есін басқа арнаға бұрып, тарихи есін көмескілендіруге себепші болғандығының көрінісі.

Қазіргі таңда ұлт мәдениетін жаңғыртып тануда, тарих қойнауынан тіл арқылы жеткен мәдениеттің мәйегін таразылау, салмақтысын, сапалысын сол ұлттың рухани арқауы ету өзекті мәселелердің бірі. Өңірлік атаулар, оның ішінде, этнотопоним, этногидроним, этнооронимдерді тарихи-мәдени және этнографиялық аспектіде тіл білімімен бірлікте алғанда ғана мәнді тұжырым болары хақ.

Сонымен, қазақтың баласының болмысы қазақи болу үшін, елжанды, рухани өзегі қорлы, замана желіне илектелмей, қарсы тұра білетін рухты қыз бен ұл болуы үшін, жас ұрпақ өз мәдени мұрасының қалыбында әлдиленуі, тербелуі керек-ақ. Құлыншақтай құлдыраған шағынан құлағында домбыраның үні қалса, ол кең даласының үні, асыл мұраға көзі үйренсе, қолы да шебер болып, кәсібін шыңдайды, қазақы әуенмен тербелсе, есейгенде де сол әуенді сағынар, туған жерін аңсар. Бұның не қиындығы бар, бәрі де бар, тек, күнделікті қолдансақ болды, қолдан келетін шаруа.

Біздің дана ата-бабаларымыз халықтың басына сын сағат туғанда елдің басын бір сәтте, бір демде біріктіріп, жауына жойқын тойтарыс берудің механизмін әрі ол механизмді іске қосудың әдіс-тәсілдерін жетік меңгергендігі және жүздеген жылдар бойы рухани үстемдікке жеткізер жүйе қалыптастырғандығы айқын. Сол жүйеден біз де ауытқымайық.

ҚОРЫТЫНДЫ

Ғасырлар бойы даналығымен, өміршендігімен, қасиеттілігімен өзінің маңызын жоймай келе жатқан халқымыздың тәлім-тәрбиесі ұрпаққа рухани азық. Халқымыздың тілін, ата салтын, тарихын, ұлттық дәстүрін ұмытып, адамгершілік өресінен табылар құндылықтардың парқы азайған уақытта, рухани құндылықтарымыздың нәрлі бастауынан, адамның көкірек көзін ашатындай қайнар бұлақтардың арнасын, көзін ашу – ұлттық жәдігерлеріміздің қасиетін тұшына түсінуге бастар жол екені қарастырылды. Сондықтан, ұлттың басын біріктіретін, тұтастандырар күш – ғасырдан ғасырға арналанып, толысып, сарапталып жеткен рухани құндылықтарымыздың көбесі сөгілмесе, жастарымыз да ұлтжанды, ел іргесі де аман.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Сейітова, Ш. Б. Қазақ этнонимдерінің тарихи-лингвомәдени жүйесі (Шығыс Қазақстан аймағы материалдары бойынша). Фил. ғ. докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы : 2009. – 375 б.

2 **Уәлиев, Н.** Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. Фил. ғ. д. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертация. – Алматы, 2007. – 336 б.

3 **Қайдар, Ә.** Халық даналығы. – Алматы : Тоғанай Т, 2004. – 560 б. – 1.7. Материал 17.09.18 баспаға түсті.

Ш. Б. Сейитова

Язык – живая душа народа

Гуманитарный факультет,
Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет,
г. Семей, 071402, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 17.09.18.

Sh. B. Seitova

Language is the living soul of the people

Faculty of Humanities,
Kazakh Humanitarian-Law Innovation University,
Semey, 071402, Republic of Kazakhstan.
Material received on 17.09.18.

Генетическая сила нации, механизм самосохранения соответствует времени, и чтобы идти в ногу со временем, необходима непрерывная работа механизма духовных ценностей, что и является главным требованием на сегодняшний день. Внедрение данного механизма, отвечающего требованиям времени и ставшим защитой нации, имеет свой собственный путь становления на долгом жизненном пути народа.

Распространяя стандартизованные модели как фактор развития общества, первая заключается в том, что модель обобщается в результате уникальности языка, то есть общего характера, а во-вторых, образ ребенка формируется в сознании ребенка. Вот почему в средствах массовой информации и в школах можно ввести модель типичных моделей, которая преобладает в типичной деятельности нации. Понятно, что повседневная жизнь полна казахских песен, домбры, национального искусства и гордится своей собственной страной.

The article is devoted to the analysis of ways and powerful mechanism created by our ancestors to oppose the enemies, to unite the whole nation at critical and crucial historical moments. It also highlights the ability

of our ancestors to manage the system which led the nation to spiritual supremacy over the course of century.

Spreading standardized models as a factor of the development of society, the first is that the model is generalized as a result of the uniqueness of the language, that is, of a general nature, and secondly, the child's image is formed in the child's mind. That is why in the mass media and in schools it is possible to introduce typical models that prevail in the typical activity of a nation. It is clear that everyday life is full of Kazakh songs, a house, national art and is proud of its own country.

О. В. Сухова¹, О. П. Решетова², Д. М. Мерғалиев³

¹кафедра «Филологии и сценической речи», Алтайский государственный институт культуры, г. Барнаул, 656000, Российская Федерация;

²кафедра «Филологии и сценической речи», Алтайский государственный институт культуры, г. Барнаул, 656000, Российская федерация;

³кафедра «Исполнительского искусства», Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан

email: ³mergaliev_d@mail.ru

ГЕРМЕНЕВТИЧЕСКИЙ ПОДХОД В ПРОЦЕССЕ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ ИНОЯЗЫЧНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ

В настоящей статье автор рассматривает герменевтический подход в процессе формирования и развития межкультурной иноязычной компетенции. Авторы отмечают, что овладение умениями межкультурной компетенции происходит в процессе социализации, инкультурации и аккультурации, предполагающими осознание всех форм социального взаимодействия в разных культурах. В современном учебном процессе по овладению иностранным языком необходимо не только научиться общаться на иностранном языке, но и формировать свой социокультурный опыт в процессе иноязычного общения и развивать себя как личность. Рассматриваются проблемы обучения пониманию текста в рамках целостного подхода, который строится на двух теоретических моделях: теории схемы и теории взаимодействия.

Ключевые слова: герменевтический подход, межкультурная иноязычная компетенция, инкультурация, аккультурация.

ВВЕДЕНИЕ

По мнению современного педагогического сообщества, идеалом образованности в настоящее время является человек культуры, интегрирующий в процессе своего развития, с одной стороны, наблюдение за собой и изучение себя, своей культуры, т.е. самопознание, и с другой – «вживание» во внутренний мир партнера по общению, изучение и признание его культуры. Это становится возможным только в процессе диалога (в том числе иноязычного), на основе

понимания, построенного на принципах эмпатии, гуманности, толерантности. Не случайно Б.С. Гершунский в работе «Философия образования для XXI века» выдвигает главную задачу в процессе обучения и воспитания как герменевтическую, поскольку результатом образования должно стать понимание, которое считается единственным способом постижения истины, как в естественнонаучном, так и в гуманитарном знании, в науках о жизни и социуме. Понимание, вживание и интуиция являются также еще и основными инструментами познания жизни как целостности, именно эти качества и следует развивать, воспитывая человека культуры.

Соответственно, важной задачей высшей школы становится развитие у обучающихся способности смыслопорождения. Знание должно стать его частью и руководством к осмысленному профессиональному действию, основанному на понимании окружающей его социокультурной среды, включающей межчеловеческие, межнациональные, международные связи и взаимоотношения. Решение указанной задачи лежит на путях развития самостоятельности мышления, навыков действий, обеспечивающих высвобождение сознания для постижения смысла учебных текстов, умений самостоятельно осуществлять творческо-исследовательскую деятельность по истолкованию текстов.

В данном контексте в качестве текста рассматривается не только набор определенных семиотических знаков, а любой отдельный объект социокультурного пространства: личность, традиция, культурная ценность и т.д. Текст выступает и как субъект, объект и как средство и метод познания мира. В качестве субъекта предстает личность, которой необходимо научиться понимать текст-историю, текст-культуру, текст-личность, обладая определенными навыками вживания, сопоставления, делать соответствующие выводы, уходя, таким образом, от предрассудков, стереотипов поведения, и действуя в соответствии с нормами и правилами определенной социокультурной ситуации. Личность в качестве основного субъекта и текст как единица содержания рождают новое понимание организации социокультурного пространства.

Текст как объект рассматривается как составляющая культурного поля образовательного пространства. Любой объект культуры духовной или материальной изучается как текст, предполагая знание морфологических, синтаксических, грамматических норм и правил, что предопределяет междисциплинарный системный характер изучения. Как результат – образуются новые культурные тексты, возникающие на «границах», т.е. посредством прочтения и рефлексии, способствующие обогащению представлений о прежних прочитанных текстах и возникновению новых культурных пластов, требующих своего изучения и прочтения.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Особую актуальность избранная проблема обретает в той сфере профессионального образования, в которой предметом изучения и основой для поиска и интерпретации смысла является художественный текст в различных его видах: например, текст литературных, драматургических и музыкальных произведений, а также тексты изобразительного искусства, кинематографии, хореографии. Их материальную основу составляет знаковая система, несущая специфическую смысловую информацию (художественный образ как тип художественного высказывания) и имеющая языковую природу. В конечном счете, во главу ставится «понимание» как процесс постижения окружающей действительности, что и предполагает герменевтика как наука истолкования текстов, теория постижения смыслов и искусство постижения чужой индивидуальности.

Теоретико-методологические основания герменевтического подхода мы находим в трудах философов Х.-Г. Гадамера, И. Гердера, Ф. Шлейермахера, В. Дильтея. Основы педагогической герменевтики заложил И. Гердер, впервые выделяя ее в качестве самостоятельной области. Сохраняя методологически важную установку того времени на рассмотрение всех изучаемых предметов сквозь призму понятий «природа» и «развитие», И. Гердер рассматривает спектр возможных подходов к воспитанию просвещенной личности в рамках проблемы ее социальности.

Дальнейшему развитию идей герменевтики способствовал В. Дильтей, представитель экзистенциальной педагогики, который считал предметом герменевтики внутренний мир человека, внешний мир и культуру прошлого. Исследуя «проявления жизни» и формы понимания, он различал три типа проявления жизни: понятия, суждения и умозаключения. Экзистенциальная педагогика ставила в основу воспитания «педагогическое понимание», т.е. проникновение в своеобразные возможности другого бытия и непосредственное участие в нем, открывающие возможности помощи другому человеку в раскрытии его экзистенции.

Одним из ведущих теоретиков философской герменевтики является Х.-Г. Гадамер. Основные понятия герменевтики – горизонт, герменевтический круг, традиция, авторитет, игра – концентрируются у него вокруг категории «понимание» («Verstehen»), которая толкуется как объяснение идиографической сущности изреченного, а также как итог субъективно-личностного или же историко-культурного «вживания». Подчеркивая недостаточность теоретического познания действительности, Х.-Г. Гадамер обращал особое внимание на жизненный опыт субъекта, в котором он осваивает мир через чувственное переживание, практическое проживание жизни.

Мысль о том, что текст является не только элементом, составляющей культуры, но и самой культурой впервые определенно высказал М. М. Бахтин. Художественный текст обладает уникальным хронотопом, собственным временем и пространством. Текст наделен языком, оригинальным содержанием и сюжетом. В общении с читателем он рождает новые тексты и «ведет себя как мыслящая личность». Все это дает основание определять текст как семиосферу, генерирующую новые тексты, т.е. как культуру. Текст и есть культура в ее простейшей, но реалистичной и действенной форме.

Многомерность и нелинейность организации современного мира, диалогичность культуры обуславливают построение образования как поликультурного, что позволяет субъекту соединить в своем сознании различные культурные миры, и в тоже время нацеливают студента на овладение умениями, необходимыми для сосуществования в условиях мультикультурного общества: информационными технологиями, иностранным языком, способностью адекватно воспринимать поликультурный мир, преодолевая предрассудки и стереотипы по отношению к другим культурам.

Данное социально-педагогическое явление получило отражение в научном языке под разными терминами: поликультурное образование (В. В. Макаев, В. П. Борисенков, З. А. Малькова, В. И. Матис, Л. Л. Супрунова), поликультурное воспитание (Н. В. Бордовская, А. А. Реан), многокультурное образование (Г. Д. Дмитриев, М. Н. Кузьмина), школа диалога культур (М. М. Бахтин, В. С. Библер), культурологическая концепция (Е. В. Бондаревская). Каждое из этих определений восходит к инвариантной идее, связанной с обеспечением взаимодействия культур в образовательном процессе, направленном на приобщение молодого поколения к этнической, национальной и мировой культуре, развитие на этой основе планетарного сознания, формирование готовности и умения жить в многонациональной среде.

Важной составляющей поликультурного образования является владение иностранным языком. Язык выступает как средство познания картины мира, приобщения к ценностям, созданными другими народами и одновременно язык – средство представления ценностей родной культуры и исторических достижений представителям инокультуры. В современном учебном процессе по овладению иностранным языком необходимо не только научиться общаться на иностранном языке, но и формировать свой социокультурный опыт в процессе иноязычного общения и развивать себя как личность.

Обучение иностранному языку приобретает все более социокультурный характер, выраженный в формировании у обучающихся межкультурных компетенций личного, локального, регионального и мирового масштаба. В связи с этим в современной педагогической теории и практике

разрабатываются новые концептуальные подходы, раскрывающие методологические и теоретические основы концепции языкового поликультурного образования (Н. В. Барышников, В. В. Сафонова, П. В. Сысоев, Г. Н. Филонов и др.). Полилог культур, как предполагаемый результат социокультурной направленности обучения иностранным языкам, ориентирует на усиление культуроведческого аспекта в содержании обучения иностранному языку, не только приобщая студентов к культуре страны изучаемого языка, но и помогая им лучше осознать и понять культуру своей семьи, родного города, края и страны, и развить у них умения представлять ее средствами иностранного языка.

В отечественной педагогической практике существуют различные трактовки понятия «межкультурная компетентность», интегрирующие, в целом, когнитивно-содержательную составляющую, предполагающую наличие у индивида сведений о какой-либо конкретной культуре, и психоэмоциональную – актуализирующую наличие у индивида способности к эмпатийности, толерантности, пониманию, рефлексии при контакте с представителями инокультуры. Индивид, обладающий достаточным уровнем сформированности межкультурной компетенции, обладает умениями интерпретировать поведение представителей «чужой» культуры.

Овладение умениями межкультурной компетенции происходит в процессе социализации, инкультурации и аккультурации, предполагающими осознание всех форм социального взаимодействия в разных культурах. Позитивное отношение к «своей» и «чужой» культурам основано на рефлексии индивида в рамках родной и иностранной культуры. Таким образом происходит перевод из категории «чужого в «свое», а усвоение новой информации происходит не только на уровне объективных знаний (в отношении человека часто «предрасудочных»), но в первую очередь, в формах теоретического мышления, на уровне лично-прочитанных смыслов.

Интегрируя различные философско-педагогические концепции, можно выделить основные принципы формирования межкультурной компетенции с учетом требований герменевтического подхода.

1 Принцип герменевтического круга, заключающийся в том, что «движение понимания постоянно переходит от целого к части и от части к целому. И задача всегда состоит в том, чтобы, строя концентрические круги, расширять единство смысла, который мы понимаем» [9, с. 52]. Осознавая объект познания как нечто целое, студент понимает значение его частей и необходимость их изучения и анализа как составляющих целого, что способствует систематичности, прочности знаний и новое знание вытекает из ранее усвоенного и предлагает путь к освоению последующего. Соблюдение данного принципа позволяет «увязать» в единую систему все знания и

умения, получаемые из разных дисциплин, а также приобретать новые знания в результате осуществления этих связей.

2 Принцип открытости. В понимании постоянно имеется некая незавершенность поиска смыслов, стимулирующая студента к усвоению более сложных знаков и символов окружающего мира. Первоначально процесс познания осуществляется на чувственной основе, результатом чего является понимание знаков и смыслов, заложенных в предметах и явлениях. Позже студент начинает экспериментировать с образами, постигая знаково-символическое значение образов культуры и искусства, что определяет роль преподавателя в учебном процессе как консультанта, помощника, партнера по общению и активизирует участие студента в коммуникативной и учебно-познавательной деятельности как полноправного субъекта образовательного процесса.

3 Принцип рефлексии. Процесс осмысления студентом того или иного понятия неотделим от самопонимания. Таким образом, происходит самореализация личности студента, гармонизация её внутреннего и внешнего миров. Исследуя окружающий мир на языке символов, личность приходит к пониманию единства себя с ним. Рефлексируя, она испытывает чувство сопричастности ко всему происходящему вокруг, к общественному целому, к нормам и ценностям жизни в поликультурном обществе, что характеризуется наличием ценностных ориентаций по отношению к родной и иностранной культуре.

4 Принцип контекстуального подхода. Понимание достигается с помощью знаков и символов контекста определенной социокультурной ситуации. Студент моделирует учебный процесс, предлагает свою систему знаков, с помощью которых выражает мысли и чувства, возникающие в процессе учебной деятельности. При данном подходе происходит моделирование на языке знаковых систем предметного и социального содержания будущей профессиональной деятельности, воссоздаются реальные ситуации и фрагменты этой деятельности, взаимоотношения занятых в ней специалистов. Таким образом, студенту задаются контуры его профессиональной деятельности, чему способствуют различные формы и методы обучения.

5 Принцип диалогичности обеспечивает речевое и культурное развитие личности средствами родного и иностранного языка и способствует формированию человека культуры, осознающего особенности своей национальной культуры и способного приобщиться к иной культуре, умеющего взаимодействовать с представителями других народов и культур. Большую роль в данном процессе играет развитие способности к предпониманию, предполагающее умение предупреждать возникновение возможных конфликтных ситуаций в общении.

Отражение вышеназванных принципов реализуется в различных формах и методах учебно-образовательной деятельности. В результате выполнения различных видов культуроведческих заданий студенты овладевают не только знаниями иностранного языка, но и формируют ряд умений и навыков, составляющих основу межкультурных компетенций: понимание, эмпатийность, толерантность, способность к бесконфликтному диалогу. В частности, этому во многом способствует методика понимания иноязычных текстов, получившая название «Whole Language» («Язык как целое»). Чтение в данном контексте выступает как интегрирующий вид речевой деятельности, способствующий развитию как лингвистических умений (чтение, говорение, аудирование), так и психолого-эмоциональной сферы (понимание, вчувствование, сопереживание) за счет вовлечения в активный творческо-познавательный процесс языковой деятельности, во взаимодействие с текстом, с книгой, педагогом, друг с другом.

Обучение пониманию текста в рамках целостного подхода строится на двух теоретических моделях: теории схемы и теории взаимодействия. Согласно теории схемы понимание текста происходит за счет активизации индивидуального опыта читателя, содержащего его настоящий и прошлый опыт. При интеграции новой информации с ранее полученной, образуется новая, более развитая схема. Студент как бы выстраивает «мост» между прошлым опытом и новой информацией. Лучшее понимание студентом текста происходит тогда, когда он понимает его структуру или схему и его понимание совпадает с ожиданием того, что должно произойти в тексте.

ВЫВОДЫ

Согласно теории взаимодействия студенты усваивают язык лучше, если взаимодействуют со всеми аспектами своего окружения. Поэтому необходимо подключать мысли и чувства студента, использовать личный, социальный и культурный контексты его деятельности. Понимание содержания текста во многом зависит от того, как читатель интерпретирует слова автора, как он взаимодействует с ними. Таким образом, понимание текста при чтении происходит тогда, когда учащиеся активизируют свои прошлые знания, связывают их с новой информацией, полученной при чтении, взаимодействуют с текстом, интерпретируют его, обсуждают, слушают друг друга, оценивают свои чувства по поводу прочитанного.

Согласно теории «Язык как целое» при организации обучения пониманию иноязычного текста необходимо соблюдать следующие условия:

- В ходе работы над текстом все языковые процессы (чтение, письмо, слушание, говорение) должны быть интегрированы.

- Тексты должны носить профессионально-ориентированный характер, учитывать возраст (молодежная тематика), интересы и увлечения студентов.

- Тексты должны представлять собой целостные произведения (статья из СМИ, рассказ, стихотворение и др.)

- Задания, предшествующие тексту или следующие за ними, не должны носить характер искусственно созданных упражнений. Они должны представлять собой реальные возможности для коммуникации, для выражения мыслей, интересов и чувств читателей, которые могли бы учиться реагировать на содержание произведения, строить свои суждения, соотносить полученную информацию со своим личным опытом и знаниями, полученными из других областей.

- Одним из основных условий успешного использования данного подхода является наличие дискуссии, обсуждения. Если студенты вовлечены в живую дискуссию, их понимание значительно усиливается не только за счет вопросов, задаваемых педагогом или студентами, но и за счет взаимодействия с другими.

Для развития умений понимания текста как целого предлагаются задания, вовлекающие студентов в процесс чтения и интерпретации текста. Некоторые из этих заданий выполняются до прочтения текста, другие могут быть использованы по мере «продвижения» читателя, третьи выполняются после прочтения текста. Условно их можно разделить на три группы. Первая группа заданий предназначена для активизации прошлого опыта учащихся, их знаний в той или иной области. На основе названия текста студенты аккумулируют знания о предмете и о своих «ожиданиях» после прочтения. Вторая группа заданий фокусирует внимание студентов на содержании текста, включая его основные элементы: место действия, главных героев, постановку проблемы, разрешение проблемы, тему, мораль и др. Третья группа заданий развивает мышление, их умения предсказывать, анализировать, сравнивать события. При выполнении данного задания активизируются знания студентов, появляется мотив для углубления знаний по данному объекту, возникает необходимость доказать свои предположения или опровергнуть предположения других.

В учебном процессе данная методика понимания текстов используется в основном во внеаудиторном чтении. Тексты подбираются различной степени сложности для слабо, средне (частично адаптированные материалы) и хорошо подготовленных (неадаптированные материалы) в языковом плане студентов. Выполняя данный вид внеаудиторной работы, студенты составляют индивидуальные словари социокультурных реалий, таблицы, схемы, что значительно облегчает процесс понимания смысла текстов, запоминание лексики. Формирование межкультурной компетенции тесно

соприкасается с полилогическим общением, в основе которого заложены дискуссии, диспуты в форме круглого стола, конференции и т.д. Важным условием такого общения является качественный отбор иноязычного материала культурной тематики. Из числа студентов, имеющих хорошую языковую подготовку, а соответственно хорошую успеваемость, достаточно высокий уровень мотивации, выбираются участники дискуссии и лидер. Его задача состоит в том, чтобы организовать обсуждение проблемы, вовлечь в него всех участников дискуссии. Также выбираются один или два аналитика, которые задают вопросы по ходу обсуждения проблемы, подвергают сомнению высказанные идеи; «протоколист», который фиксирует весь ход обсуждения, и после первичного обсуждения выступает перед группой с итогами, и «наблюдатель», который оценивает участие каждого в дискуссии.

Темы для полилога подбираются с учетом профессиональной направленности группы, продумывается план проведения дискуссии. Задания на внеаудиторную работу студентов по сбору дополнительного материала предлагаются с учетом личных интересов и способностей студентов. Речевые и деловые партнеры также выбирают студенты самостоятельно. Затем осуществляется совместная с преподавателем творческая деятельность: отбор основной коммуникативной информации, выбор приемов реализации коммуникативных намерений участников полилога, разработка тактики общения. По окончании полилога студенты оценивают друг друга по критериям активности, организованности, взаимопонимания и взаимопомощи. В процессе межкультурной коммуникации коммуниканты проявляют свою межкультурную компетенцию, включающую языковой, культурный и коммуникативный компоненты. И только в процессе коммуникации проявляются уровни развития компонентов межкультурной компетенции, варьируясь от минимального, достаточного для обеспечения «выживания», до максимального, дающего возможность полноценной идентификации в инокультурной социальной среде.

В целом, использование основных принципов герменевтического подхода в процессе развития межкультурной иноязычной компетентности способствует реализации личностно-ориентированной образовательной парадигмы в сфере профессионального образования, поскольку он:

- направлен на поиск смысла текста «для себя» и связан, в первую очередь, не с живанием в личностный мир автора, а его представлением в себе для актуализации его для себя;
- ориентирует студента на духовные ценности, постижение и понимание смысла, что способствует становлению его как субъекта культуры, развитию его творческих и профессиональных способностей;

- строит новый тип отношений в процессе обучения, основанный на диалоге студента и текста, студента и педагога, студента и автора текста, студента и культуры в целом;
- способствует налаживанию психологических и социально-психологических механизмов коммуникации с поликультурным образовательным пространством;
- создает организационные основы для самостоятельной учебной, научно-исследовательской, творческой, а в дальнейшем и профессиональной деятельности студентов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Винокурцева, И. Г.** приемы организации интерактивного чтения в философии WHOLE LANGUAGE («Язык как целое») / И. Г. Винокурцева // Иностранные языки в школе. – 2005. – № 2. – С. 69–72.
- 2 **Бахтин, М. М.** Два способа изучать культуру / М. М. Бахтин // Вопросы философии. – 1986. – № 12. – С. 18–24.
- 3 **Борисенков, В. П., Гукаленко, О. В., Данилюк, А. Я.** Поликультурное образовательное пространство России: история, теория, основы проектирования : монография / В. П. Борисенков. М. : Изд-во «Педагогика», 2006. – 464 с.
- 4 **Гердер, И. Г.** Идеи к философии истории человечества / И. Г. Гердер. – М. : Наука, 1977. – 703 с.
- 5 **Гершунский, Б. С.** Философия образования для XXI века. (В поисках практико-ориентированных образовательных концепций) / Гершунский Б. С. – М. : Изд-во «Совершенство», 1998. – 608 с.
- 6 **Палаткина, Г. В.** Мультикультурное образование: современный подход к воспитанию на народных традициях / Г. В. Палаткина // Педагогика. – 2002. – № 5. – С. 41–47.
- 7 **Пассов, Е. Д.** Программа-концепция коммуникативного иноязычного образования / Е. Д. Пассов. – М., 2000. – 210 с.
- 8 **Решетова, О. П.** Деловой иностранный язык: учебное пособие, направление подготовки 51.04.03 «Социально-культурная деятельность», направленность (профиль) «История и теория социально-культурной деятельности», квалификация выпускника – магистр, форма обучения – очная, заочная / сост. О. П. Решетова; Алт. гос. ин-т культуры, каф. филологии и сценической речи. – Барнаул, 2017. – 240 с.
- 9 **Сухова, О. В.** Деловой иностранный язык: учебное пособие, направление подготовки 51.04.03 «Социально-культурная деятельность», направленность (профиль) «История и теория социально-культурной

деятельности», квалификация выпускника – магистр, форма обучения – очная, заочная / сост. О. В. Сухова; Алт. гос. ин-т культуры, каф. филологии и сценической речи. – Барнаул, 2017. – 214 с.

10 Сухова, О. В., Решетова, О. П. Формирование полисоциокультурной компетенции в процессе языкового образования \ Вестник ПГУ. Научный журнал Павлодарского государственного университета имени С. Торайгарова. – №3. – Павлодар, 2017. – С. 356–367.

11 Философская герменевтика Х.-Г. Гадамера // Герменевтика и деконструкция / Под ред. В. Штегмайера, Х. Франка, Б. В. Маркова. – СПб., 1999. – С. 47–67.

Материал поступил в редакцию 17.09.18.

О. В. Сухова¹, О. П. Решетова², Д. М. Мерғалиев³

Мәдениетаралық шетел тілі құзыретілігін қалыптастыру және дамыту үрдісіндегі герменевтикалық көзқарас

^{1,2}Алтай мемлекеттік мәдениет институты,
Барнаул, 656000, Ресей Федерациясы;

³С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,
Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы.

Материал 17.09.18 баспаға түсті.

O. V. Sukhova, O. P. Reshetova, D. M. Mergaliev

Hermeneutic approach in the process of forming and development of intercultural foreign language competences

^{1,2}Altai State Institute of Culture,
Barnaul, 656000, Russian Federation;

³S. Toraihyrov Pavlodar State University,
Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan

Material received on 17.09.18.

Бұл мақалада автор мәдениетаралық шет тілінің құзыреттілігін қалыптастыру және дамыту үдерісінде герменевтикалық көзқарасты қарастырады. Авторлар мәдениетаралық құзыреттілік дағдыларын меңгеру әлеуметтену, инклюзия және аулау үдерісінде, түрлі мәдениеттердегі әлеуметтік өзара іс-қимылдың барлық түрлерінің хабардар болуын қамтамасыз ететін процесс болып табылады. Шет тілін меңгерудің қазіргі заманғы оқу үрдісінде шет тілінде сөйлесуді үйреніп қана қоймай, сонымен қатар тілде сөйлеу және өзіңізді жеке тұлға ретінде дамыту процесінде өзіңіздің

әлеуметтік-мәдени тәжірибеңізді қалыптастыру қажет. Екі теориялық модельдерде: схема теориясы мен өзара әрекеттесу теориясына негізделген тұтастық көзқарас шеңберінде мәтінді түсінуді оқыту мәселелері қарастырылады.

In this article, the author considers the hermeneutic approach in the process of formation and development of intercultural foreign language competence. The authors note that mastering the skills of intercultural competence occurs in the process of socialization, enculturation and acculturation, involving the realization of all forms of social interaction in different cultures. In the modern educational process of mastering a foreign language, it is necessary to not only learn how to communicate in a foreign language, but also to form your own socio-cultural experience in the process of speaking a language and develop yourself as a person. The problems of teaching the understanding of the text in the framework of a holistic approach, which is built on two theoretical models: the theory of the scheme and the theory of interaction are considered.

Г. Т. Тлеубердина¹, Ф. Ж. Әбілқасов²

¹ф.ғ.к., доцент м.а., Филология және педагогика факультеті, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы;

²ғ.ғ.м., аға оқытушы, Филология және педагогика факультеті, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы

e-mail: guldentleuberdina@inbox.ru

ЕСІЛ-КӨКШЕ ӨҢІРІ АҚЫНДАР ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ АБАЙ ҚҰНАНБАЕВ ӘЛЕМІМЕН ҮНДЕСТІГІ

Аталмыш мақалада Есіл-Көкше өңірі аймағындағы халық ақындарының шығармашылығы қарастырылған. Мақалада сөз болған халық ақындары поэзиясының Абай Құнанбаев өлеңдерімен үндестігі, сабақтастығы сипатталған. Әміре Сұлтанмұратұлы, Шәкен Отызбайұлы Қалия Жұбандықовтардың ақындық мұраларының ерекшелігі салыстырыла, салғастырыла зерттелген. Сал-серілік дәстүрдің жалғастырушылары жоғарыда аталған үш халық ақынының шығармашылығы көркемдік ойлаудың ұлттық дәстүрі аясында жатқандығы және кешегі өткен буын мен қазіргі буынның арасындағы алтын көпір болғандығы анықталған. Үш ақын шығармашылығы географиялық, дәуірлік, танымдық тұрғыдан алып қарағанда біршама біртұтастыққа, ұқсастыққа ие екендігі зерттелген. Сонымен қатар, халық ақындарының тапқан сөздік қорынан, тілдік қолданысынан қазіргі айтыс немесе жазба ақындар үлгі аларлық көптеген ой оралымдары мен жырларында қолданыс мен эпитеттер, теңеулер, метафоралар анықталып, қарастырылған.

Кілтті сөздер: халық ақындары, үндестік, поэзия, ерекшелік, Абай шығармашылығы, сал-серілік, ақындық, дәстүр, өнер.

КІРІСПЕ

Қазақ поэзиясы сан ғасырлар бойы эволюциялық дамуы барысында көптеген ілгерілеушіліктерге қол жеткізді десек, соның ең биік шыңы – Абай шығармашылығы. Біз әдетте, кез-келген ақынның немесе ақындық мектеп өкілдерінің шығармашылығын қарастыруда Абай биігінің өлшемімен қарап,

салыстырып жататынымыз бекер емес. Абай өзіне дейінгі поэзия өкілдерінің бай мұрасын екшеп, зерделей отырып, жаңа биіктікке жеткізсе, Абайдан кейінгі ақындар оған қарап бой түзегені анық. Абай шығармашылығының біздің қарастырып отырған сал-серілік дәстүрдің жалғастырушыларымен байланысы бар ма деген сұраққа жауап іздейтін болсақ, міндетті түрде бар деп айта аламыз.

Белгілі абайтанушы ғалым Бауыржан Ердембековтың Абайдың ақындық мектебі жайындағы мына пікірін келтірейік: «Осы арада айта кететін дүние Абайды бір ақынның немесе бір жыраудың шәкіртіне теліп қоюға болмайтындығын естен шығармаған жөн. Абай – тек қазақ әдебиеті ғана емес, жалпы әлемдік поэзияның көш басында тұрған тұлға. Ол өзіне дейінгі әдебиет үлгілерін қорытып, ақындық талғамына салып сығымдап, мүлде жаңа деңгейдегі поэзия туғызды. Төл әдебиетіміздің көне мұраларынан бастап, әр дәуірдегі сөз зергерлерінің поэзиясына қанып өсті. Белгілі бір дәрежеде үлгі алды. Бірақ қандай да бір ақын, немесе жырау жеке-дара Абайға ұстаз болды, өлең жазуды үйретті деу – біржақты пайым. Міне, Дулат пен Абайдың арасындағы рухани жақындық туралы айтқанда, екі ақын поэзиясындағы сабақтастық, өлең өрімдеріндегі ұқсастық туралы пайымдағанда ең алдымен осы мәселені естен шығармағанымыз жөн» [1, 21 б.].

Тақырыптық, мазмұндық жағынан Үкілі Ыбырайдың, Ақан серінің көптеген өлеңдері, әсіресе, аңшылық жайындағы жырлары, ән мәтіндері Абайдың саятшылық туралы өлеңдерімен үндес келіп жататындығына қарап, осылай деуімізге негіз болады. Жалпы осындай ұқсастықтар жөніндегі мынадай пікірді келтірейік: «Жалпы поэзиядағы образдық жүйелілікті сөз еткенде, «Образды сипаттамалар халықтың ауызекі сөйлеу тілінде де, ақын-жыраулар поэзиясында да, фольклорлық өлең-жырлар да аз емес, көбі ұзақ уақыт, жиі-жиі айтыла келе, жалпыхалықтық лексика-фразеологиялық қазынаға еніп, нормаға айналған дүниелер болып келеді. Жазушылар оларды еркін жұмсай алады. Ал көркем сөз шеберлерінің бірқатарлары әсерлі, әдемі қолданысты өзі жасайды» [2, 76 б.]. Көкшелік ақындар шығармаларында да осындай ортақ сипат тән оралымдар, фразеологиялық тіркестер ұшырасатындығын біз осы арқылы түсіндіреміз.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Біздің қолымызда Ақан сері немесе Үкілі Ыбырай Абайға барып жолықты, сұхбаттасты деген деректер жоқ. Алайда, қазақ даласындағы рухани байланыс әр заманда да толастамай жалғасып жатқандығын, тіпті Көкше өңірінің азаматтары Біржан сал, Науан хазірет сияқты белгілі тұлғалардың Абаймен тікелей байланыс жасағанын, Ыбырай Алтынсарин мұрағаттары арасынан Абай өлеңі табылғанын ескерсек, қазақтың бас ақыны шығармашылығымен Есіл-Көкше, тіпті Қостанай-Торғай атырабына да

таныс болғанына көзіміз жеткендей болады. Абай реализмі өзінен кейінгі қазақ ақындарына берік ұстаным болды дейміз. Бірақ бұдан Абайға дейін қазақ әдебиетінде реализм болған жоқ деген пікір тумауы керек. Себебі, Орынбай, Шал ақын шығармашылығында өмір шындығын шынайы бейнелеген көптеген өлеңдер бар екенін білеміз.

Ең бастысы, өз кезінде Абай поэзиясы аталған өлке ақындарының шығармашылығына игі әсерін тигізуі арқасында өлең өрімінде жаңашылдық леп әкеліп, ежелгі жыраулық, ақындық сарын дәстүрінің алмасуына ықпал жасады деуімізге болады. Осы арада мына бір пікірді ескере кеткен жөн болмақ: «Бүгінгі қазақ поэзиясын сөз еткенде екі ақындық дәстүрді ескеру шарт. Ол ақындық дәстүрдің бірі – жазба поэзиянікі болса, екіншісі – импровизаторлық өнерге негізделген, ауыз әдебиет үлгісіндегі төкпе ақындық жыр. Бұл қазіргі қазақ поэзиясының қос қанаты іспеттес. Бір тамырдан тараған осы екі дәстүр ұзақ жылдар бойы бір-бірімен тығыз байланыста, бір-біріне әсер-ықпал ете отырып дамып келеді. Кең байтақ елдің әр аймақтарындағы қалыптасқан ақындық, жыршылық, әнші-күйшілік мектептердің іштей өзіндік даралық сипаттары болуымен бірге, жалпы бір-бірінен сабақтас байланыста екенін көреміз» [3, 16 б.].

Біз зерттеу нысаны ретінде алып отырған ақындар шығармашылығы да осы екі дәстүрді қатар ұстаған өнер иелері болып табылады. Бір айта кетерлігі – Әміре Сұлтанмұратұлы да, Шәкен Отызбайұлы да, Қалия Жұбандықұлы да өзінен ілгері немесе кейінгі көптеген ақындар сияқты нақты бір медреселік немесе орыс-батыстық үлгідегі оқу орнында білім алмаған ақындар. Олардың шығармашылығының қозғаушы күші – дәстүрлі сал-серілік мектеп екендігін тағы да баса атап өткен дұрыс болмақ және оны аталған ақындардың өзіндік даралық сипатына жатқызуға да болады.

Біздің мақаламыздың өзегі ретінде алынған үш ақын шығармашылығы географиялық, дәуірлік, танымдық тұрғыдан алып қарағанда біршама біртұтастыққа, ұқсастыққа, үндестікке ие деп білеміз.

Қалия ақын қазақ поэзиясында ежелден бар көркемдік қолданыстарға арқа сүйей отырып, Жамбылдың ақындық әлеуетін сипаттағанындай, «жырдың сен ағып жатқан бұлағысың», «жүйткіген тілдің жүйрік пырағысың», «сөнбейтін сөздің жарық шырағысың» [4, 7 б.], – деп келісті метафораларды орынды қолдана білетіндігі оның талант қарымын аңғартады.

Қалия ақын шығармашылығына батыл айтқыштық пен уытты сатира тән. Мысалы, қазақ халқының басына ауыр қайғы әкелген нәубет аштық тұсында аудандық партия комитетінің хатшысына қазақ жеріндегі қолдан жасалған зұлмат халін былайша бетіне айтады:

...Жалғыз сиыр бір атты қоймай алып,
Халқыңыз аштан өліп, жүдеді ғой...

...Көбінің шаңырағы құрып оты сөнді.
Алланың тағдырына бәрі көнді.
Естімесен райком мен айтайын:
Жүз сексен – қарауыңыздан кісі өлді.
Егінге малымызды беріп тұрмыз,
Күнде халқын аштықтан өліп тұрмыз.
Газет сөзі өтірік болмайды деп,
Жалғыз сауын бір атқа келіп тұрмыз [4, 8.].

Ақын «газет сөзі өтірік болмайды деп» қыжырта сөйлеу арқылы аупартком хатшысының алдын орай сөйлеп отырғандығы аңғарылады. Қалия ақынның Сталинге, стахановшыларға, еңбеккерлерге және т.б. саяси өлеңдеріне қарағанда, жоғарыда аталған азаматтық лирикасында шынайы реализм, тұтастандырылған образдық күй бар:

Аяғымды басаалмай баяу келдім,
Өлмесем де өлуге таяу келдім.
Сізді осында келді деп естіген соң,
Мұңымды айтайын деп жаяу келдім.
Қалия бұрынғыдан болды баяу,
Оттайтын бетегем жоқ, қалды сояу.
Қолымда жалғыз бие алып кетіп,
Алты жан енді өлуге қалды таяу [4, 8 б.].

Ақын өлеңіндегі «оттайтын бетегем жоқ, қалды сояу» деген жол – нағыз өмір шындығы еді. Қалия ақын өз өлеңдері арқылы айтайын деген ойын дәлме-дәл жеткізу үшін халық қазынасы мақал-мәтелдерді мейлінше мол қолданатындығы байқалады. Мысалы, «адамның басы – Алланың добы», «бір күн қарны ашқаннан қырық күн ақыл сұрама», «ат сұлуы – бесті», «қоңсы арты қоңыраулы», «жалғыздың үні шықпас», «темірді қызған кезінде соқ», «тіленшінің тілін кес». Сонымен қатар, фразалық сипатқа ие боларлықтай, ақынның өзіндік қолданыстарыда жиі кездеседі: «жай тұғыр жүйрікпенен жанаспайды, қас жаман қасындағы қарактайды», «кейбіреу жақсы адамды сөз қылады, өз сөзін өзі айтып жөн қылады», «ағаш жақса жайнаған шоқ, көп жиылса табылар жоқ».

Ақынның біраз өлеңдерінен өмірден көпті көрген қарт ақынның, қазақ қариясының дүниетанымдық топшылауын танытатын философиялық түйін, нақылпаттық қалып танылады:

Қу дүние – бір күн онда, бір күн сонда,
Бұл дүние тұрмайды үнемі қолда.
Баймын деп, батырмын деп мақтанбаңыз,
Сүрінген ер Ғали да қазған орға [4, 6 б.].

Аталған шумақтан Шал ақын термелерімен үндестік байқалып тұрғандай болады. Қалия Жұбандықұлы байлық пен кедейлік, барлық пен жоқтық күйлерін ақын төмендегі ауыстыру, кейіптеулер арқылы шынайы бере алған:

Жоқ болсаң – қызыл бүйі – үйің болар,
Бар болсаң – күндіз-түні жиын болар.
Алдын ап, кедейліктің алдынан шық.
Төбесі көрінгесін қиын болар [4, 40 б.].

Қалия ақын кедейлік хал турасында, жоғарыда атап өткеніміздей, фразалық нақыл дерлік ойларды айта отырып, өзіндік эпитеттік қолданыстар арқылы кедейліктің критерийлерін санамалайды.

Кедейлік – ер жігітке намыс емес.
Жоқ болсаң – туысың да таныс емес.
Суық үй, арық соғым, жаман қатын,
Үшеуі кедейліктен алыс емес [4, 40 б.].

Қалия Жұбандықұлы өлеңдерінде туған жер табиғаты кең орын алған. Көрікті Көкшетаудың пейзажын жасауда ақын дәстүрлі эпитеттердің небір үлгісін қолданады:

Көкірегің бұлт басқан,
Күн айналып нұр шашқан,
Көк сұлуы – Арқаның,
Ойнақ салған арқары,
Елегзіген киігі,
Мұнарланған қия-құз,
Оқжетпестей биігі.
Жер сұлуы – Көкшетау [4, 109 б.].

Біз – ақиық жау – торғай, Тұякпенен ілеміз,» Домбырам менің – зеңбірек, жауға оқ атып тұрады [4, 11 б.], астық – бейне бомбадай, жауды жерге тығады қатарлы метафоралар – ақынның өзіндік қолданыстары.

«Талқандап жауды жеңген күн, азаттық алып берген күн...» сияқты жай қайталаулар түрін ақын өз жырының эмоциялық күйін артыру үшін орынды қолдана білетіндігі көрінеді. Ұлттық нақыштағы, халық ақыны ретінде жазылған, Көкше табиғатын суреттеуде қолданылған «құрыш қайың, құба тал», «бұйрат-бұйрат сенгір тау» т.б. эпитеттері Қалия Жұбандықұлының ақындық әлеуеті болып табылады. Бүгінгі күн тұрғысынан алғанда Қалия ақын болсын, Әміре және Шәкен ақын шығармашылығы болсын, ұлттық сипатқа құрылған, кешегі көненің көзі іспетті туындылар болып есептеледі. Ондағы айтылатын көптеген жағдайлар мен оқиғалар бүгінгі күн үшін әлдеқашан өзектілігін жойған. Дегенмен, ғалым Г. Гачевтың мына тұжырымын да ескерген жөн деп білеміз: «Ұлттық ерекшеліктерді «бүгінгі» мен «көне» деп ұғуға болмайды. Себебі, көркем өнердің ұлттық сипатын

тек тарихи мұралар ғана емес, қазіргі туындылар да танытады. Әдебиеттің ұлттық сипатын қай уақытта қарастырсақ та, оны көне мен жаңа деп арасына шек қоюға болмайды» [5, 27 б.].

Енді қарастырылып отырған халық ақындары шығармаларындағы өлең құрылысына барлау жасап көрелік.

Жалпы қазақ эпосына 7–8 буынды шұбыртпалы немесе кезектес ұйқас тән дейтін болсақ, бұл да үш ақынға бірдей тән екендігін байқалады. Қалия ақынның өлеңдері ішінде арнаулар («Абайға», «Жамбылға», «Райком секретарына») 11 буынды, қара өлең немесе шұбыртпалы ұйқастармен жазылса, өзге жыр-толғауларының барлығы 7–8 буынды қара өлең немесе аралас ұйқас түрінде жазылған.

Мысалы:

Бұл күнде көңлім ауыр қорғасыннан,
Өткіздім жігіттікті мен басымнан.
Өткен еске түскенде құлазымын,
Ақ киіктей айрылған ордасынан [4, 40 б.].

Мұндай өлең құрылысы түрлері Әміре Сұлтанмұратұлы мен Шәкен Отызбаев шығармашылығына да тән деп қарастыруға болады. Бір ерекшелігі – Әміре Сұлтанмұратұлы – өлеңдері негізінен арнау түрінде келеді. Өз өміріне қатысты, өзі куә болған кез келген жағдайға байланысты суырып салып айтқан арнау жырлары көбінесе 11 буынды, үш бунақты, қара өлең үлгісінде болса, ойды жеткізуге байланысты 7–8 буынды, шалыс ұйқасқа құрылған болып келеді. Мысалы:

Бірің – тас, бірің – қысқыш, бірің – балға,
Бірің – бал, бірің – шекер, бірің – алма.
Бакыт дәурен бастарыңда тұрған шақта,
Сөзіне болыс-бидің құлақ салма [6, 17 б.].

Біз мысал ретінде алып отырған, ақынның өмірбаяндық жырында Амангелді батыр мен оның жанына ерген серіктері Орманбек пен Мұханбетрахман батырлардың әрқайсысын ерлігіне қарай тасқа, қысқышқа, балғаға баласа, олардың жайдары да көрікті мінездерін бал, шекер, алмаға балап тура метафора жасайды.

Өзіне әділетсіздік жасаған Қараболат атты әкімқараға арнаған өлеңінде сыбайлас әкімдерді былайша сипаттайды:

Қараболат – наркескен, болаттайсың,
Маңыңа кедейлерді жолатпайсың.
Жүптесіп сөздеріңді өңкей сұмдар,
Бірің – құйрық, біріңді – қанаттайсың [6, 25 б.].

Әміре Сұлтанмұратұлы шығармаларының экспресивті мәні өз кезінде өте өткір болғанға ұқсайды. Сондықтан да ақын өлеңдерімен ел ішіндегі

билік иелері, байлар мен ұр да жық бұзықтар ақынның шамына тиюден сақтанып, қорғалап жүрген.

Шәкен Отызбаев шығармашылығында сұрай арнау үлгілері көптеп кездеседі. Әсіресе, «Бакылдық» поэмасында өмір кезеңдерін беру тұрғысында осы бір жанрды жиі қолданады:

Ел қайда, Есіл қайда, Нұра қайда?
Бұрынғы құт құйылған дуа қайда?
«Береке бисмелләсіз кірмейді» деген,
Оқыған моллалардан дұға қайда?
Бұл күнде бәрі-бәрі іске айналды.
Еңбексіз бетпен жүрген бұла қайда? [4, 8 б.].

Арнау жанры туралы ғалым А.Байтұрсынов: «Арнаудың өзі үш түрлі болады: жарлай арнау, сұрай арнау, зарлай арнау». Арнау өлең іштей жанрлық түрге жіктелгенімен белгілі бір ортаға, қауымға, жеке адамға т.б. арналып айтылатындықтан онда ортақ үндестік, бір жанрға тән ерекшелік айқын байқалады. Арнау өлеңнің жіктелуі негізінен тақырыптық сипатына, яғни кімге, қалай арналуына байланысты», – деп анықтама берген екен.

Шәкен Отызбаев арнаулары да кеңестік дәуірдегі прогрессивті өзгерістермен қатар, дін мен ділге төнген жалпы қауымға арналған. XX ғасырдың әйгілі ақыны Мағжан Жұмабаевтың өлеңдеріндегі осындай торығу күйі халық ақындарының да шығармашылығынан орын алғандығын көреміз.

Жастықта істеген іс миуалы ағаш,
Сайрасын кәрі бұлбұл қонып алып.
Өлерін, тірілерін білсін қайдан,
Түлкіге бүркіт түсті құмарланып [7, 30 б.].

Шәкен Отызбаев өлеңдері 11 буынды, қара өлең ұйқасымен де, 7–8 буынды, көбінесе шұбыртпалы, аралас ұйқас түрінде өріліп отырады. Шәкен ақындағы шынайы лиризм, сезім халі алдыңғы екі ақынға қарағанда, көп тұста басым болып жататындығы – өнер иесінің қарым-қуатын айқындайтындай.

Соғыс біткелі екі жыл,
Әлі күнге хабар жоқ,
Зарықтырып шөлдеттің.
Хабарсыз екі қарағым,
Мұнша мені жылатып,
Көзімнің жасын көлдеттің.
Құдіреті күшті құдайым,
Себепсіз адам қырылтып,
Қанын судай селдеттің.
Біреулерді қуанттың,
Кейбіреуді суалттың

Ашылып тұман желдеттің.
Қонқайбай мен Құрманбай,
Хабарсыз қайғың шыдатпай,
Өзімді-өзім тербеткен,
Әлдилеген бөбекпін [7, 76 б.].

Градацияға құрылған, біз үзінді ретінде алып отырған 14 жолда сұм соғысқа деген күйініш, соғыстан аман-есен келіп отбасымен қауышқандар мен әлі күнге хабар-ошары білінбей жүрген жандардың ащы зары, үміті мен күдігі шебер астастыра берілген. Әсіресе, «өзімді өзім тербеткен, әлдилеген бөбекпін» деген екі жол – ақынның сәтті сипаттауы, өзіне ғана тән шынайы метафора болып табылады.

Үш ақынның да сөздік қоры негізінен, бір дәуірде, бір өлкеде өмір сүргендіктен, біркелкі деп санауға болады. Кәукар (гауһар), душарластық (ұшырастық) т.б. араб-парсы сөздерімен қатар, «колхоз», «бесжылдық», «стахановшылық», «Октябрь», «қызыл отау» т.б. өз тұсында неологизм болған, бүгіндері историзмге айналған сөздер халық ақындарының барлығына бірдей ортақ.

...Көңіл – қорқақ, тіл – батыр,
Қоймасын естіп жемеңгер.

Әміре ақынның қолданысындағы «жемеңгер» сөзі қазіргі «жемқор» сөзінің орнына қолданылғанын байқаймыз. Жемқор – деп негізі жемді көп жейтін малды айтатынын ескерсек, «коррупция» сөзінің қазақша баламасы «жемеңгер» немесе «жемеңқор» екендігі анық.

Халық ақындарының сөздік қорынан, тілдік қолданысынан қазіргі айтыс немесе жазба ақындар үлгі аларлық көптеген ой оралымдары мен эпитеттер, теңеулер, метафоралар молынан ұшырасады.

Тағы бір ерекшелігі – халық ақындары өлеңді шығарып, жазып таратушылар ғана емес, олар шебер орындаушылар да болды. Мұны біз ақындар өнерінің синкреттілік сипаты деп білеміз. Қалия немесе Әміре ақындар өзіндік мақамымен жырлағанда, кәсіби артистік қабілетке ие жандар сияқты, тыңдаушылығын баурап алатын болған. Бұл да болса, алдыңғы буын, сал-серілердің игі дәстүрінің жұрнағы екені даусыз.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жалпылай алғанда сал-серілік дәстүрдің жалғастырушылары – аталған үш халық ақынының шығармашылығы көркемдік ойлаудың ұлттық дәстүрі аясында жатқандығын және кешегі өткен буын мен қазіргі буынның арасындағы алтын көпір болғандығын аңғарамыз. «Көркемдік ойлаудың ұлттық ерекшеліктері негізінде қалыптасқан әр халықтың әдеби дәстүрі – бір кезең, бір дәуір емес, ұзақ ғасырлар тудырған, ұрпақтан ұрпаққа беріліп,

үнемі өзгеріп, түлеп, байып, дамып отыратын рухани игілік. Қашанда әдеби дәстүр мен әдеби даму – әдеби қозғалыстың өзара ажырамас, тығыз диалектикалық байланыстағы құрамдас қайнарлары.

Жаңашылдық ізденістерінің арнасы ең алдымен жүйелі дәстүрді игеруде жатыр, табанды қаламгер үйрену, үлгі алу, тәжірибе жинақтау кезеңдерінен өтіп алып барып, соныға тартады» [8, 322 б.], – деп академик Рымғали Нұрғали атап көрсеткеніндей, аталған ақындардың әдеби дәстүрі өзінен кейінгі Көкен Шәкеевтерге ұласып, одан кейінгі жазба әдебиеттің ірі өкілдері Кәкімбек Салықов, Еркеш Ибраһим, Төлеген Қажыбайлар арқылы бүгінгі күнге жетіп жатыр дейміз. Біз шығармашылығын қарастырған халық ақындары өздерінің ұстаздары сияқты арнаулы білім алмағанымен, олардың шығармашылығын қозғаушы, қуантандырушы күш – сан ғасырлық импровизация мен пайымға суарылған ұлттық дәстүрлі әдебиет болды.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Ердембеков, Б.** Абайдың әдеби ортасы және ақындық мектебі. 10.01.02 – Қазақ әдебиеті. Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 2008, – 50 б.

2 **Сыздықова, Р.** Сөз құдіреті. – Алматы: «Санат», 1997. – 201 б.

3 **Дүйсенов, М., Сейдаханов, К., Негимов, С.** Халық ақындары творчествосының көркемдік сипаты. – Алматы : «Ғылым», 1982, – 193 б.

4 **Жұбандықұлы Қалия.** Шығармалары. – Астана : «Елорда», 2007. – 190 б.

5 **Гачев, Г.** Национальные образы мира. – М. : «Советский писатель», 1988. – 189 б.

6 **Қайыржанова, А., Әбілқасов, Ғ.** Ақын Әміре Сұлтанмұратұлы және Қарауыл Қантай елінің тарихы. – Көкшетау : «Келешек–2030», 2009. – 190 б.

7 **Шапауов, Ә., Жәмбек, С., Кеменгер, Қ., Мусин, Л., Әбілқасов, Ғ.** Халық ақыны Шәкен Отызбайұлы. – Көкшетау, 2007. – 130 б.

8 **Нұрғалиев, Р.** Телағыс. Әдеби дәстүр мен әдеби даму : Монография. – Алматы : «Жазушы», 1986. – 440 б.

Материал 17.09.18 баспаға түсті.

Г. Т. Тлеубердина¹, Г. Ж. Абилқасов²

Созвучие творчества поэтов Есильского и Кокшетауского регионов с миром Абая Кунанбаева

^{1,2}Факультет филологии и педагогики,
Кокшетауский государственный университет имени Ш. Уалиханова,
г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 17.09.18.

G. T. Tleuberdina¹, G. Abilkasov²

Consonance of creativity of poets of Yesil and Kokshetau regions with the world of Abai Kunanbayev

^{1,2}Faculty of philology and pedagogy,
Kokshetau State University named after S. Ualikhanov,
Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 17.09.18.

В данной статье рассмотрено творчество народных поэтов Есильско-Кокшетауского региона. В статье описана созвучность, взаимосвязь поэзии народных поэтов с поэзией Абая Кунанбаева. Особенность поэтического наследия Амре Султанмуратулы, Шакена Отызбайұлы, Жубандыковой Калии исследована сравнительно-сопоставительным методом. Последователи традиции сал-серэ выяснили, что творчество трех вышеуказанных народных поэтов находится в рамках традиции национального художественного мышления и является золотым мостом между поколением поэтов прошлого и настоящего времени. Была исследована некоторая идентичность, сходство творчества трех поэтов с географической, эпохальной, познавательной точки зрения. Вместе с тем, из словарного запаса, языковой речи народных поэтов выявлено и рассмотрено употребление эпитетов, сравнений, метафор в кругу мыслей и сказаниях, которые могут быть взяты в качестве образца в современном айтысе или пишущими поэтами.

The work of folk poets of the Esil-Kokshetau region is considered in this article. The article describes the consonance, the interrelation of poetry of folk poets with the poetry of Abai Kunanbayev. The peculiarity of the poetic heritage of Amre Sultanmuratuly, Shaken Otyzbayuly, Zhubandykova Kalya is investigated by comparative method. Followers of the tradition of

sal-seré found out that the work of the three above-mentioned folk poets is within the framework of the tradition of national artistic thinking and is the golden bridge between the generation of poets in the past and the present. There was investigated some identity, the similarity of the creativity of the three poets with a geographical, epochal, cognitive point of view. At the same time, the use of epithets, comparisons, metaphors in the circle of thoughts and legends, which can be taken as a model in modern aitysis or writing poets, is revealed and considered from the vocabulary, the language speech of folk poets.

ГРНТИ 17.07.41

Л. Е. Токатова¹, М. А. Измайлова²

¹к.ф.н., доцент, Факультет филологии и истории, Павлодарский государственный педагогический университет, г. Павлодар, 140002, Республика Казахстан

²к.ф.н., Елховка, Кстовский район, Нижегородская область, 607671, Российская Федерация

e-mail: ¹TokatovaL@mail.ru; ²ja16m@mail.ru

«КАРМЕН». ЛИТЕРАТУРНЫЙ КОНТЕКСТ

Статья посвящена актуальной проблеме творческих контактов. В статье сделана попытка рассмотреть литературный контекст «Кармен», диалогичность художественных структур новеллы П. Мериме «Кармен» и лирического цикла А. Блока «Кармен», проведен сопоставительный анализ идейно-тематических и художественных структур анализируемых текстов, сделаны выводы об их оригинальных особенностях, связанных с художественными задачами авторов. Образ Кармен представлен многоуровневой структурой, рассматривается с точки зрения мифо-поэтических источников, имеет развитие в мировой культуре. Литературный контекст создается паратекстуальными и паралингвистическими средствами. В статье делается вывод о том, что обращение авторов к «вечному образу» позволяет выразить культурные константы, одновременно транслируя ценности определенных этносов и отображая межкультуральные особенности, что свойственно шедеврам мировой литературы.

Ключевые слова: литературный контекст, новелла, лирический цикл, художественная структура, тематика, проблематика, сюжет, композиция.

ВВЕДЕНИЕ

Данная статья продолжает ряд публикаций, посвященных проблеме творческих контактов. В продолжение начатых исследований центром нашего внимания остается диалогичность художественных структур. Предмет исследования – литературный контекст «вечного образа» Кармен.

Вслед за Эухениод Орсу, отметим, образ Кармен был известен в Испании в XV–XVI в. «Богиня пьяных старух» относилась к сфере Диониса. В классической испанской литературе Кармен предстает укротительницей

быков в древних сакральных играх, посвященных богу Мифре, королевой цыган, ведьмой, чарующей песнями, танцами, заговорами [1]. Безусловно, мифологические истоки характерны для вечного образа [2, 16].

Вечный образ, в свою очередь, имеет сложную структуру: его праоснова связана с образом колдуньи в испанском фольклоре, прежде всего, с демоническими фигурами Ламии и Лилит, магически прекрасными, но губительными соблазнительницами. Демоническую природу Кармен допустимо истолковывать по-разному. Однако, по-видимому, демоническое начало героини – эмблема изначально-природного, конфликтующего с поработившей природу христианской цивилизацией [1].

Многочисленные структурные «этажи» образа Кармен позволяют создать обширный литературный контекст. К примеру, ложь Кармен – выражение ее нежелания включаться в систему правил, предлагаемых ей отрегулированной государственной машиной, представителем которой поначалу выступает Хосе-солдат. Конфликт влюбленных, имеющий у П.Мериме сложную смысловую структуру, связан с трагическим обнаружением немислимости гармонии между социумом и природой, а на более высоком уровне – с вечным антагонизмом мужского и женского начал. Поскольку тема любви прямо и косвенно соотносена с темой смерти, то образ героини может восприниматься в контексте взаимозависимости понятий женственности, любви и смерти, характерном для испанской культуры и существенном для европейской философской традиции. Приведем еще один структурный «этаж»: Хосе хоронит Кармен в лесу («Кармен несколько раз говорила мне о своем желании быть похороненной в лесу»). В мифологическом представлении символика леса связана с выражением женского начала (как, впрочем, ночь и вода – образы, сопровождающие героиню на протяжении всего рассказа о ней). Но лес – это модель мира, неподвластного людскому закону, неподконтрольного государству. Таким образом, все уровни образа пронизаны архетипическими мотивами, свидетельствующими о глубокой укорененности образа в мировой гуманитарной традиции.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Безусловно, образ Кармен быстро адаптировался в культурном пространстве, создав таким образом прецедент – литературный контекст. Так, в 1861 году Теофиль Готье опубликует стихотворение «Кармен», в котором цыганка предстает выражением безграничной женской власти над миром мужчин, сколь inferнальной, столь и естественной. В 1874 году Жорж Бизе напишет оперу «Кармен» на либретто А. Мельяка и Л. Галеви. Именно опера Бизе станет первым этапом на пути превращения Кармен в транскультурный образ. Сильная, гордая, страстная Кармен Бизе

– свободная интерпретация литературного первоисточника, достаточно далекая от героини Мериме, чье свободолюбие в страсти все-таки не является ее исчерпывающей характеристикой. Интересно, что коллизия Кармен и Хосе приобрела в музыке Бизе теплоту и лиризм, утратив принципиальную для писателя сущностную неразрешимость. Либреттисты оперы изъяли из биографии героини ряд обстоятельств, снижающих образ (например, участие в убийстве) и подчеркнули цельность ее характера, теперь это воплощение вольнолюбия и женского обаяния. Если в последней сцене на вопрос Хосе, любит она Лукаса или нет – «Один миг, а теперь нет», то в опере Кармен восклицает: «Да, люблю и за любовь умру!». Хосе в новелле – человек сильной воли и безумной отваги, устраняет препятствия ударом ножа; у Бизе – прямой, глубоко чувственный, но слабый. Отметим, А. Мельяк и Л. Галеви изменили характер произведения Мериме: из мрачных цыганских притонов и диких горных ущельев они вывели действие оперы на улицы и площади, заполненные народом.

В образе оперной Кармен присутствует литературная реминисценция: в либретто использована песня «Старый муж, грозный муж» из поэмы А. С. Пушкина «Цыганы» (1824), переведенная П. Мериме в числе других произведений русского поэта. В Кармен Бизе как бы произошла встреча героини Мериме с пушкинской Земфирой.

Кармен новеллы и оперы расширяют именно литературный контекст: к примеру, цикл А. Блока «Кармен» (1914), «Кармен» М. Цветаевой (1917). Существует более десяти киновоплощений этого образа: «Кармен» Кристиана Жака (1943) и созданный на основе балета-фламенко А. Гадеса фильм «Кармен» К. Сауры (1983).

Парадокс художественной судьбы Кармен заключается в том, что оперная героиня в значительной степени заслонила образ Мериме. Между тем в сценической истории оперы существует устойчивая тенденция «возвращения» образа к литературному первоисточнику: спектакль В. И. Немировича-Данченко (под названием «Карменсита и солдат», 1924), постановка В. Фельзенштейна (1973), фильм П. Брука («Трагедия Кармен», 1984). Этой же тенденции отчасти следует балет «Кармен-сюита» (музыкальная транскрипция Р. К. Щедрина, хореография А. Алонсо, 1967) [1].

Общность любовной и этической тематики произведений А. Блока и П. Мериме наиболее полно открывают природу литературного контекста рассматриваемого образа. Цикл «Кармен» А. Блока (1914), входящий в его «Лирическую трилогию», занимает важное место в его творчестве и является одним из шедевров мировой литературы. Любопытная мысль о «Кармен» изложена в статье О. Э. Мандельштама, посвященной годовщине со дня смерти А. Блока: «Сжатой и образцовой повести Мериме повезло: легкая и

воинственная музыка Бизе, как боевой рожок, разнесла по всем захолустьям весть о вечной молодости и жажде жизни романской расы. Стихи Блока дают последнее убежище младшему в европейской семье сказанию – мифу» [2]. Продолжает эту мысль З. Г. Минц в статье «Функция реминисценций в поэтике Ал. Блока»: в «Кармен» используется мифема, где воспроизводится в свернутом виде вся сюжетная ситуация (и отношения персонажей, и их имена); здесь легче всего улавливаем «чужие слова» – «влияния». Сюжет новеллы и оперы у Блока мифологизируется, превращаясь в универсальную мистическую модель любви (любовь-страсть-страдание, приводящее к убийству и вечной свободе). «Миф» преобразует текст Мериме, но отсылка к этому тексту для Блока важна, потому что отдельные знаки-эпизоды сюжета являются как бы «свернутой программой», по которой можно восстановить сюжет в целом одним – двумя намеками. Такие сокращенные знаки-указания особенно важны, т.к. цитатное слово (в отличие от иных видов «чужого слова») привносит в художественный текст не свой общезыковой смысл и даже не столько полученное ранее окказионально-художественное значение входящих в него компонентов, сколько указание на место в системе. Именно место в системе здесь – объект цитации (переноса из первоначального в новый текст). Отсюда и основной эффект этого типа цитации – подчеркивание соотношенности двух целостных художественных структур [3].

Итак, новелла П. Мериме охватывает тематику историческую (битва при Мунде, улица Кандилехо в Севилье, король дон Педро), этнографическую (жизнь, быт, обычаи, язык цыган; произношение басков и андалузцев; гуадалкивирские купальщицы), социальную (благополучные слои общества и воры, разбойники), любовную (страсть и измены), этическую (свобода, вера, преступление, наказание). Как отмечает Ю. Б. Виппер, тема народа как хранителя жизненной энергии, нации как носителя высоких этических идеалов играет значительную роль в творчестве П. Мериме 30–40-х годов [4]. Поэтому Кармен и Хосе – это цельность характера, страстность натуры, внутренняя независимость. При этом сочувственно изображая благородные, героические черты простых людей, новеллист не скрывает отрицательных сторон их сознания, порожденных окружавшей их отсталостью и нищетой. У А. Блока образы пронизаны музыкой (вспомним «Слушайте музыку революции!»). Кармен значит песня, имя созвучно слову «кармин» (краска пурпурного цвета) – это существенно для понимания символического смысла имени и портрета героини. Любимая А. Блоком мысль о любви и творчестве как радости-страдании сформулирована в «Кармен» так: «Мелодией одной звучат печаль и радость». Музыкальность в цикле – основа других тем и мотивов. Ассоциации с оперой Ж. Бизе позволяют услышать главное в многообразной тематике: ожидание любви, любовь и ревность, измены и

поклонение, смятение души, пробуждение природы и души, страдания и радость, жизнь и смерть, жизнь и сцена, творчество, поэзия, музыка, танец, память о любви, вера, музыка, свобода, преданность; в 10 стихотворениях звучат «актерская», «цыганская» и «испанская» темы.

При некоторой общности тематики лирического и эпического произведений проблематика решается в разных ключах.

Новелла показывает невозможность иного пути в разрешении любовного конфликта двух сильных и страстных натур, которые не могут изменить себе и жить иначе. Трагическое столкновение Кармен и Хосе не только из-за различия характеров, это столкновение двух ментальностей (Хосе – баск, Кармен – цыганка) с разным пониманием долга, чести, супружеской верности. В центре сознания цыган – понятие свободы (слова героини: «Кармен будет всегда свободна»), дело не только в ней, но и в характере народа (слова Хосе над убитой: «Это калес виноваты в том, что воспитали ее так»). Автор не встает ни на чью сторону: речь не о личностях, о народах; это социальная проблема новеллы. Звучат и нравственные проблемы: выбор пути, свобода воли и свобода в любви, право на жизнь и убийство.

Цикл «Кармен» – возникновение драмы души. Стихотворения цикла расположены не в хронологии создания, а в особой драматической последовательности: Блок описывал свои мысли, переживания, мечты. Проблематика цикла очень «блоковская» и одновременно общечеловеческая: любовные муки и счастье, неразрывность творчества и жизни поэта, переплетение жизни реальной и мечтаний, свобода и любовь, страдания, изменчивость и память о былом. Это образец «синтетизма» поэтического мышления: всемирное, общеземное, человеческое и конкретно-личностное предстали в 10 небольших стихотворениях в емких образах. Сущность жизни – в оксюморонном определении истины: «Мелодией одной звучит печаль и радость». В свете внутренней темы – вечного развития мира – понимается путь человечества: печаль потерь влечет к радости открытий, а они – к осознанию недостижимости полного счастья и опять к поиску [5].

В новелле и цикле по несколько сюжетных линий и «многоуровневый» конфликт, что нашло отражение в особенностях композиции.

В новелле две сюжетные линии: линия рассказчика (рассказчик-ученый и обычный человек) и линия Хосе (о жизни своей и Кармен героиней рассказывает в тюрьме перед смертью).

Автор проводит персонажей через определенные ситуации несколько раз, что создает динамику и позволяет полнее охарактеризовать героев. Три встречи рассказчика с Хосе (в ущелье, в квартире Кармен, в тюрьме). Возвращение рассказчика в Кордову через несколько месяцев, второе посещение монастыря и вторая встреча с монахами. Гуадалкивирские

купальщицы описаны дважды – наблюдения рассказчика перед встречей с Кармен и Хосе на дежурстве. Кармен дважды меняет возлюбленных (Хосе – Луис) и мужей-роми (Кривой и Хосе). Трижды натуралистично описывается убийство из-за ревности: Хосе убивает военного, Кривого и Кармен.

В цикле А.Блока своеобразно отражены источники: новелла П. Мериме, опера и реальная биографическая ситуация, что рождает взаимодействие эпического и лирического начал и сюжетные линии. Дობлоковская трактовка «Кармен» (Мериме, Бизе), «связь этого образа с поэтической картиной мира поэта» и реальные события «составляют фабульную ситуацию, точнее – то, что удалось реконструировать в ней, реализованную в сюжетных вариациях А. Блока «Кармен»» [6]. Цикл открывается стихотворением «Как океан меняет цвет...», в нем заложена установка на развитие сюжета. Каркас цикла – эпический сюжет, хотя как таковой событийный ряд отсутствует. Известна эмоциональная кульминация цикла – стихотворение, восходящее к реальной встрече А. Блока с Л. А. Дельмас, которая состоялась в театре Музыкальной драмы в марте 1914 года. В стихотворении два плана – сцена и партер. Действие происходит одновременно, но на сцене – финал оперы (4 акт), а в партере – начало другого сюжета, – встреча с Кармен. Все, из чего вырастает цикл, – явление, встреча, взгляд, впечатление от образа, на которое наслаивается эпическая традиция.

Структуры новеллы и цикла различны, безусловно, в силу специфики жанра: четыре главы в новелле, первая и последняя – исторический и этнографический очерки, в середине – собственно динамичное повествование новеллы; десять стихотворений в цикле, первое – пролог, дальше – троичное объединение. Новелле предпослан эпитаф антика, циклу – посвящение актрисе Л. А. Дельмас.

Текст новеллы П. Мериме открывает записанный латиницей эпитаф из сочинений позднегреческого поэта V в. н.э. Паллада Александрийского: «Всякая женщина – зло; но дважды бывает хорошей: Или на ложе любви, или на смертном одре». Эти строки, расставляют акценты в новелле. Текст членится на четыре главки: первая и четвёртая – это историко-этнографические изыскания рассказчика, внешне мало связанные с действием основной части, во второй дана завязка действия, в третьей главке – трагическая развязка. Произведение построено на контрасте между обыденностью, заурядностью действительности, возникающей в очерке – обрамлении новеллы, и драматизмом, необычностью событий самой новеллы.

Композиция новеллы исключает романтическую дымку: начинается с рассуждения ученого-рассказчика на историческую тему и завершается небольшим этническим экскурсом (целая главка – трактат о языке и обычаях испанских цыган). Нейтральность начала и финала оттеняют страстность

и напряжение основных частей, вынуждают отнести к ним критически. Писатель воспроизводит предысторию конфликта (подробно дан рассказ Хосе о его судьбе, жизни в шайке), дает сжатые, но насыщенные жизненным материалом характеристики героев (проводник Антонио, хозяйка венты).

Большое значение писатель придавал обрамлению (начало – очерк про битву при Мунде, финал – целая главка о жизни цыган) и образу рассказчика, способам ввода его в ткань повествования. Все ситуации даны с нескольких позиций (глазами рассказчика-европейца и местных), складывается множественная оценка (проводник и рассказчик о разбойнике; в ночлежке: отношение хозяйки и проводника, а также самого рассказчика), в их столкновении звучит авторская позиция: персонаж дан через восприятие других героев; характеристики, данные разными героями, наслаиваются и создают цельный образ.

В новелле значительную роль играет скрытая ирония (образ рассказчика, его рассуждения об истории цыган после рассказа о трагедии).

Для характеристики композиции цикла «Кармен» А. Блока обратимся к статье Е. Эткинда [7]. Стихотворения цикла написаны за неделю, с 24 по 31 марта 1914 г., до этого создано два стихотворения (4 и 18 марта). Первая публикация состоялась в журнале «Любовь к трем апельсинам» (1914), за исключением двух первых стихотворений, опубликованных в «Дневниках писателей» (1914). Составляя цикл, Блок использовал стихотворение «Как океан меняет цвет» (набросок – лето 1908 г.), сделав его вступлением к циклу. Написав первое стихотворение («Бушует снежная весна...»), неделей позднее (28 марта) создал два, которые должны ему предшествовать. Первоначально цикл был опубликован без них, лишь после окончательной отделки (8 апреля) они поставлены в начало. Потом А. Блок переставил все стихотворения, кроме последнего, в соответствии с требованиями композиции и сюжета. Размещая стихи внутри цикла, Блок не снял даты, и читатель имеет возможность двойного чтения, когда хронология событий освещает эпизод биографии поэта (композиция нарушает хронограф).

В цикле выделяется несколько частей, создающих мини-цикл, внутренне завершённый и одновременно перекликающийся с художественным целым. Цикл членится на Пролог (Увертюру) и 3 части по 3 стихотворения в каждой (излюбленная Блоком тройственная композиция).

Смысловый и эмоциональный центр композиции – стихотворение «Сердитый взор бесцветных глаз» – оформлено по-особому: самое длинное стихотворение (38 строк) с особой разговорной интонацией (прозаический стиль, противопоставленный большинству текстов цикла); оно единственное строфически не организовано со свободным порядком рифменных окончаний; это усиливает страстный монолог, изливая поток сознания человека, захваченного стихией чувства и музыки.

Последнее стихотворение «космизмом» подхватывает тему Увертюры, мелодически же повторяет первое, тоже написанное четверостишиями шестистопного ямба с перекрестной рифмовкой; так создается композиционное кольцо.

Каждая из трех частей представляет собой к концу сюжетно-пространственное расширение – от реальности к фантазии. Часть I – от вечера, утра и дня, от чтения книги и блеснувшего ряда зубов – от разного типа конкретностей расширяется до одурманивающей беспространственности любви («и сердце захлестнула кровь, Смывая память об отчизне»); часть II – от конкретностей на сцене и в партере расширяется до воображаемого пространства России («память об отчизне»); часть III – от материальных деталей, окружающих цыганку Кармен (гитара, бубен, низкий голос, руки, духи, сверкнувшие белые зубы), расширяется до внутренней бесконечности, музыкально-космической основы мироздания [7].

Примечательно, что литературный контекст образа создается паратекстуальными средствами: новелле Мериме предпослан эпиграф из текста антика, у цикла Блока есть посвящение, указаны даты написания стихотворений. Применяются и паралингвистические средства. Курсивом у Блока обозначаются цитаты из оперы, новеллы и опорные моменты лирического сюжета (отдельные слова), а также пролог. В новелле имеются фразы, записанные латиницей (эпиграф, названия некоторых текстов, пословицы, обозначение звуков), особо выделяются диалектные слова, есть ссылки-примечания; применяется нумерация (арабские цифры) для членения текста на главки и обозначения последовательности частей.

ВЫВОДЫ

Обращение авторов к «вечному образу» позволяет выражать культурные константы, одновременно транслируя ценности определенных этносов и отображая межкультуральные особенности, что свойственно шедеврам мировой литературы.

Многоуровневый образ Кармен создает обширный литературный контекст (Теофиль Готье «Кармен», Жорж Бизе «Кармен», М. Цветаева «Кармен» и пр.). Наиболее полно открывают природу литературного контекста рассматриваемого образа произведения А. Блока и П. Мериме, которым характерна общность любовной и этической тематики. Кроме того, литературный контекст образа создается паратекстуальными и паралингвистическими средствами.

Новелла П. Мериме и лирический цикл А. Блока в силу родовой и жанровой специфики характеризуются рядом композиционных и сюжетных особенностей. При определенной общности тем позиции авторов отличны

на уровне проблематики; произведения характеризуются диалогичностью структур не только в силу разработки «вечного образа» Кармен, но и в силу реминисценций в тексте А. Блока, отсылающих к новелле П. Мериме и сочиненной на ее основе опере Ж. Бизе.

Новелла П. Мериме показывает невозможность иного пути в разрешении любовного конфликта Кармен и Хосе, которые не могут изменить себе и жить иначе. Трагическое столкновение героев – это столкновение двух ментальностей с совершенно отличным пониманием главных нравственных категорий – долга, чести, супружеской верности. В таком ключе автор поднимает социальную и мировоззренческую проблемы новеллы – проблему разных ментальностей. Нравственная проблема находит свое выражение через постановку вопросов о выборе пути, свободе воли и свободе в любви, праве на жизнь и убийство.

«Кармен» А. Блока – это драма души. Стихотворения цикла расположены в определенной драматической последовательности, которая напрямую связана с общечеловеческой проблематикой: любовные муки и счастье, неразрывность творчества и жизни поэта, переплетение жизни реальной и мечтаний, свобода и любовь, страдания, изменчивость и память о былом. Циклу характерен «синтетизм» поэтического мышления – всемировое, общеземное, человеческое и конкретно-личностное. В цикле определена внутренняя тема – тема вечного развития мира, человечества.

В силу специфики жанра структуры новеллы и цикла различны. В новелле П. Мериме четыре главы, первая и последняя – исторический и этнографический очерки, в середине – собственно динамичное повествование новеллы. Первая и четвертая главы – историко-этнографические изыскания рассказчика – внешне мало связанные с действием основной части. Вторая глава – завязка действия, третья – трагическая развязка. Эпиграф из сочинений позднегреческого поэта Паллада Александрийского расставляет акценты в новелле. Таким образом, произведение построено на контрасте между обыденной действительностью (обрамление новеллы) и необычностью событий самой новеллы.

В цикле А. Блока десять стихотворений. В нем выделяется несколько частей, создающих мини-цикл, внутренне завершённый и одновременно перекликающийся с художественным целым. Цикл делится на Пролог (Увертюру) и 3 части по 3 стихотворения в каждой (тройственная композиция). Творческая история цикла А. Блока кардинально повлияла на его композицию и сюжет, особенность которых, в свою очередь, создала возможность двойного чтения – хронология событий освещает эпизод биографии поэта.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 <http://www.cyclopedia.ru/83/202/2645905.html>.
 2 <http://dugward.ru/library/sodib.html>.
 3 **Мини, З. Г.** Блок и русский символизм. / В 3-х кн. – Кн. 1 : Поэтика Александра Блока. – СПб. : Искусство, 1999. – С. 362–388.
 4 **Виппер, Ю. Б.** Творческие судьбы и история. / О западноевропейских литературах XVI – первой половины XIX века. – М., 1990. – С. 285–311.
 5 **Кулик, А. Г.** Лирическая циклизация как особый тип текстопостроения: на материале третьего тома «Лирической трилогии» А. Блока : Автореф. дисс... канд.филол.н. 10.01.08. – Тверь, 2007. – 20 с.
 6 **Сапогов, В. А.** Сюжет в лирическом цикле // Сюжетосложение в русской литературе. – Даугавпилс, 1980. – С. 94–96.
 7 http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/slave_0080-2557_1982_num_54_4_5280.

Материал поступил в редакцию 17.09.18.

Л. Е. Тоқатова¹, М. А. Измайлова²

«Кармен». Әдеби контекст

¹Филология және тарих факультеті,
 Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті,
 Павлодар қ., 140002, Қазақстан Республикасы;

²Елховка, Кстов ауданы, Нижегород облысы,
 607671, Ресей Федерациясы.

Материал 17.09.18 баспаға түсті.

L. E. Tokatova¹, M. A. Izmailova²

«Carmen». Literary context

¹Faculty of Philology and History,
 Pavlodar State Pedagogical University,
 Pavlodar, 140002, Republic of Kazakhstan;

²Elkhovka, Kstovsky district, Nizhny Novgorod region,
 607671, Russian Federation.

Material received on 17.09.18.

Мақала шығармашылық байланыстар мәселесіне арналған. Аталмыш мақалада «Кармен» әдеби контекстін, П. Мерименің «Кармен» новелласы мен А. Блоктың «Кармен» лирикалық циклінің көркемдік құрылымының диалогтық сипаты қарастырылып,

сондай-ақ талдауып отырған мәтіндердің тақырыптық-идеялық және көркемдік құрылымдарына салыстырмалы талдау жасалған, авторлардың көркемдік мақсатына орай өзіндік ерекшеліктері туралы қорытынды шығарылған. Кармен бейнесі көп қабатты құрылым ретінде беріліп, мифопоэтикалық дереккөздер тұрғысынан қарастырылған, әлемдік әдебиетте де өз даму тарихы бар. Әдеби контекст парамәтіндік және паралингвистикалық құралдар арқылы жасалады. Мақалада авторлардың «мәңгілік бейнеге» мән беруі мәдени байланыстарды көрсетіп қана қоймай, белгілі бір халықтың құндылықтарын паш етіп, әлем әдебиетінің жауһарларына тән болып келетін мәдениаралық ерекшеліктерді де көрсетеді

The article is devoted to the actual problem of creative contacts. The article makes an attempt to examine the literary context of «Carmen», the dialogic character of the artistic structures of the novel by P. Merimee «Carmen» and the lyric cycle of A. Blok «Carmen», a comparative analysis of the ideological and thematic structures of the texts is carried out, conclusions about their original features, related to the artistic tasks of the authors, are drawn. The image of Carmen is represented by a multilevel structure, viewed from the point of view of mythological and poetic sources, has development in world culture. The literary context is created by paratextual and paralinguistic means. The article concludes that the authors' appeal to the «eternal image» allows expressing cultural constants while simultaneously broadcasting the values of certain ethnoses and reflecting intercultural features that characterise the masterpieces of world literature.

Б. К. Тунгушбаева

Карагандинский государственный технический университет, г. Караганда,
100027, Республика Казахстан
e-mail: tungushbaevab@bk.ru

РОЛЬ СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА ТЕРМИНОВ В ОБУЧЕНИИ ЯЗЫКУ СПЕЦИАЛЬНОСТИ В ТЕХНИЧЕСКОМ ВУЗЕ

В настоящее время исследование вопросов терминологии представляет большой научный интерес для лингвистики. В данной статье представлены результаты изучения технической терминологии. Метод словарной дефиниции позволил автору определить структурно-семантические особенности терминов с греко-латинскими терминологическими элементами. Анализ научных текстов показал, что данные источники изобилуют терминами, перевод которых на русский язык может сопровождаться рядом проблем. Даны примеры использования специальной терминологии при работе с научным текстом, т.к. работа с терминами способствует формированию умения анализировать структурно-семантическую организацию текста, углубляет и расширяет системы лингвистических и стилистических знаний. Результаты работы могут быть использованы в преподавании русского языка на технических специальностях, специального перевода, стилистики, а также в рамках специализации «Научно-технический перевод». Практическая значимость работы связана с использованием результатов исследования в практике преподавания письменного перевода и технической коммуникации.

Ключевые слова: термины, специальная терминология, обучение, специальная речь, научный текст, коммуникативные компетенции.

ВВЕДЕНИЕ

В обучении языку специальности в техническом вузе большая роль отводится, как известно, научному стилю речи. При всем многообразии стилей русского языка научный стиль – один из самых востребованных, а его жанровое разнообразие (монографии, статьи, доклады, курсовые и дипломные работы, рефераты и т.д.) определяет специфические законы использования в речевом общении.

Роль конкретной речевой ситуации в научной сфере для профессионального общения особенно актуальна. Научно-профессиональная речь – это основной объект изучения, а так как варианты речевой коммуникации многообразны и различны, то овладение профессиональной речью – сложное и интересное явление. Что же такое язык специальности или «специальная речь»?

«Специальная речь» отражает узкую языковую специальную практику, она определяется актуальной терминологией, характерной для той или иной профессии. В ней особая лексика, фразеология, свои особенности в словообразовании, в ней специфический профессионализм. Как известно, профессионализмы – это слова, которые связаны с особенностями работы людей той или иной профессии: например, у геологов – геодезия, метаморфизм (изменение и преобразование горных пород), картография и др.; у горняков: вагонетка, дегазация, метан, погрузчик и др.

Формирование коммуникативной компетентности будущего специалиста происходит через научный текст. Правильность понимания текста зависит не только от языковых средств, но и от того, в какой ситуации мы находимся, т.е. с кем, где и с какой целью мы говорим.

Научный текст обеспечивает решение многих задач, из которых главной является овладение специальной терминологией. Правила построения и языковое оформление научного текста, которые имеют четкое построение абзацев как законченной единицы высказывания, микротема, заголовок, сложное синтаксическое целое (ССЦ) позволяют наиболее точно воспринимать смысл текста. Следует также учитывать, что структурно-семантический и смысло-лингвистический анализ текста позволяет студентам углубить знания постоянно растущей технической терминологией по специальности и расширить таким образом свой кругозор.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Практика показывает, что первоначально при анализе структуры текста студенты испытывают значительные трудности:

- в определении темы текста (в случае ее неправильного определения одно понятие подменяется другим);
- в раскрытии темы, логики текста, его содержательности, глубины и лаконичности, которые прослеживаются с помощью рубрикации, использовании заголовков и абзацев.

Современному специалисту приходится обрабатывать большое количество информации. Современные публикации требуют от преподавателя научить студента максимально сокращать объем первоисточника при существенном сохранении его основного содержания. Как известно,

компрессия научного текста позволяет сравнительно быстро овладеть не только содержанием, но и передать полученную вторичную информацию в зависимости от практической ценности. Научный текст объединяет все элементы языковой системы – лексики, морфологии и синтаксиса. Работая с научным текстом, мы стремимся подбирать такую систему заданий, направленных на формирование у студентов логического стиля мышления, присущего специалистам технического профиля.

Работа с научными текстами обычно начинается с терминов, которые по значению и по своему строению очень разнообразны. Среди терминов выделяется большая группа слов, употребляемая в сфере труда и образования. Как правило, это слова английского происхождения: профессия, специальность, объект, квалификация, диплом, сертификат, компетенция, профессиональный стандарт и др. Учитывая происхождение многих терминов, преподаватель учит студентов анализировать прежде всего общественную лексику, которая неоднородна и представлена в основном словами греческого (автомат, атом, динамика, синтез, фаза, цикл, электрон и др.) и латинского языков (вирус, корпус, радиус, формула, эквивалент, элемент и др.)

Первое знакомство с научным текстом начинается с чтения, оно позволяет понять смысл информации. На этом этапе очень важную роль играют ключевые слова, т.е. важнейшие термины (слова или словосочетания, которые помогают быстрее сориентироваться в содержании научной статьи). Именно ключевые слова в дальнейшем служат средством обучения при составлении рефератов, тезисов, рецензий и др.

Пример 1.

К генетической инженерии примыкает клеточная инженерия, основанная на успехах клеточной биологии. Ученые научились соединять клетки разных видов растений, объединив их генетические программы. Синтезированные клетки приобретают новые свойства, становятся производителями ценных лекарственных или пищевых веществ, витаминов. Ученые успешно синтезируют новые клетки, используя достижения клеточной инженерии. Прогресс науки несомненен.

Пример 2.

Вода обладает большой теплоемкостью, т.е. способностью поглощать теплоту при минимальном изменении собственной температуры. Благодаря этому она предохраняет клетку от резких изменений температуры. Поскольку на испарение воды расходуется много теплоты, то, испаряя воду, организмы могут защищать себя от перегрева.

Выделенные в текстах ключевые слова – самые важные для понимания, т.к. они несут смысловую нагрузку.

Для понимания смысла термина, его роли в тексте важна работа с абзацами. Важнейшая функция абзаца – это оформление в тексте смысловых частей. В каждом абзаце можно выделить информативный центр (ИЦ), который располагается обычно в конце каждого абзаца, а в начале каждого абзаца находится предложение, несущее главную мысль.

Пример 3.

В результате выемки полезных ископаемых или пород в самом месторождении или в окружающих породах образуются полости – горные выработки.

Горные выработки, проведенные в недрах земли, независимо от того, имеют они выход на поверхность или нет, называются подземными.

По своему пространственному положению подземные горные выработки разделяют на горизонтальные, вертикальные и наклонные. В зависимости от расположения выработки по отношению к залежи полезного ископаемого различают горные выработки, проводимые по породам, полезному ископаемому, полезному ископаемому и породам.

Горные выработки используют для транспортирования добытого полезного ископаемого, пород, различных материалов и оборудования и для передвижения людей. По горным выработкам циркулирует воздушная струя, в них размещают различное оборудование, а также прокладывают трубопроводы (водоотливные, гидротранспортные, сжатого воздуха) и электрические кабели.

В приведенном тексте 4 абзаца, в каждом имеется ИЦ и ключевые слова (выемки полезных ископаемых, горные выработки, подземные, горизонтальные, вертикальные и наклонные, горизонтальные выработки, вертикальные и наклонные). По этим словам студентам легче составить, передать содержание текста.

ВЫВОДЫ

Таким образом, работая с терминами, мы формируем у студентов умение анализировать структурно- семантическую организацию текста, углубляем и расширяем системы лингвистических и стилистических знаний. В результате у студентов возрастает интерес к содержательной стороне информации. Извлекая новое содержание, они создают собственное высказывание.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Реформатский, А. А. Термин как член лексической системы // Проблемы структурной лингвистики.– М. : Наука, 1968. – С. 103–125.

2 **Даниленко, В. П.** Русская терминология. Опыт лингвистического описания. – М. : Издательство «Наука», 1977. – 245 с.

3 **Лотте, Д. С.** Образование научно-технических терминов. – М., 1963. – 147 с.

4 Лексикография. Терминология. – М., 1984. – 294 с.

5 **Гринев-Гриневиц, С. В.** Терминоведение: учеб.пособ. для студ. высш. учеб. заведений. – СПб. : Издательский центр «Академия», 2008. – 304 с.

6 **Ионова, О. С.** Современная терминология в сфере нефтегазовой промышленности: Общие проблемы филологии // Вестник КАСУ. – Изд-во Казахстанско-Америк. своб. ун-та, 2009. – № 2 – С. 86–90.

7 **Корнейчук, Ю. В., Корнейчук, Г. Г.** Лексикологические процессы в терминологии: Филология и лингвистика в современном обществе / материалы III Междунар. науч. конф. (г. Москва, ноябрь 2014 г.). – М. : Буки-Веди, 2014. – С. 70–73.

8 Русский язык как иностранный. Научный стиль. Профиль нефтегазодобычи: методические указания по выполнению практических заданий для студентов-иностранцев 1–2 курсов очной формы обучения, направления 131000.62 – Нефтегазовое дело / сост. О. А. Гордиенко, Т. А. Парина. – Краснодар : Изд-во КубГТУ, 2013. – 36 с.

Материал поступил в редакцию 17.09.18.

Б. Қ. Тұңғышбаева

Техникалық жоғарғы оқу орнындағы мамандық тілді оқыту технологиясындағы терминдердің құрылымды-семантикалық талдау рөлі

Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті,
Қарағанды қ., 100027, Қазақстан Республикасы.
Материал 17.09.18 баспаға түсті.

B. K. Tungushbaeva

The role of structural-semantic analysis of terms in training specialty language in technical higher education

Karaganda State Technical University,
Karaganda, 100027, Republic of Kazakhstan.
Material received on 17.09.18.

Қазіргі уақытта терминология мәселелерін зерттеу лингвистика үшін үлкен ғылыми қызығушылық тудырады. Бұл мақалада техникалық терминологияны зерттеудің нәтижелері келтірілген.

Сөздік анықтамасының әдісі авторға грек-латын терминологиялық элементтерімен терминдердің құрылымдық және семантикалық ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді. Ғылыми мәтінмен жұмыс істеу үшін арнайы терминологияны қолдану мысалдары келтірілген. Мәтінмен құрылымдық және семантикалық ұйымдастыруды талдау қабілетін қалыптастыруға, лингвистикалық және стилистикалық білім жүйесін тереңдетуге және кеңейтуге жағдай жасайды. Ғылыми мәтінмен жұмыс істеу үшін арнайы терминологияны қолдану мысалдары келтірілген. Жұмыстың нәтижелері техникалық мамандықтарда, арнайы аудармада, стилистикада, сондай-ақ «ғылыми-техникалық аударма» мамандығында орыс тілін оқытуда қолданылуы мүмкін. Жұмыстың практикалық маңыздылығы жазбаша аударма және техникалық коммуникацияны оқыту практикасында зерттеу нәтижелерін пайдалануымен байланысты.

Today, the terminology is a great interest in linguistic research. In this article, the findings of the technical terminology research are represented. The method of vocabulary definition allows the author to determine the structural semantic features of terminology with Greek Latin elements. The analysis of scientific text indicates that the latter contain huge amounts of terminology which could be difficult to translate into Russian. There are given tips for using special terminology in work with scientific text because work with terms helps to develop the skills for analyzing the structural semantic organization of the text, deepen and expand the linguistic and stylistic knowledge systems. The results of the research can be used in teaching the Russian language to students of technical specialties, special translation and stylistics, as well as specialty «Scientific-technical translation». The practical significance of the research is connected to using the research results in teaching written translation and technical communications.

Н. А. Шахметова

к.филол.н., ассоц. проф. (доцент), Гуманитарно-педагогический факультет, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар, Павлодарская область, 140006, Республика Казахстан
e-mail: n.shakhmetova@mail.ru

СОМАТИЗМ КАК ФРАГМЕНТ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЫ МИРА

В данной статье анализируются соматизмы как культурно значимые единицы языка. Интерес к соматической лексике возрастает в плане рухани жаңғыру, что обосновывает актуальность темы настоящей статьи.

Соматические единицы образуют культурный код того или иного народа. Культурные коды проявляются в процессе категоризации мира, то есть восприятия человеком окружающей среды. В основе категоризации лежат представления человека о сходстве и различии объектов, предметов и явлений окружающей действительности и признаков внутреннего мира.

В статье представляется существующая в лингвистической науке классификация соматизмов по их функциональным признакам и противопоставлению «внешнее / внутреннее». Автором описываются культурные знаки, выявленные в ходе анализа языкового материала, определяются универсальные признаки и национально-специфические особенности народа.

Ключевые слова: соматизм, культурный код, культурный знак, национальная культура, языковая картина мира.

ВВЕДЕНИЕ

Важным условием духовной модернизации Казахстана как мультикультурного государства является сохранение языка, истории, национальной культуры, культурно-генетического кода народа [1]. В этом плане исследовательский интерес ученых-лингвистов к соматической лексике высок.

Соматические единицы, зафиксированные в языке, служат носителями значимых для культуры смыслов. Они выступают в роли культурных знаков и образуют соматический код того или иного народа. При этом вербальное воплощение этих кодов объясняется национальной культурой.

Под **культурным кодом** понимается совокупность знаков (символов) и система определенных правил, при помощи которых выражается информация о предметах и явлениях окружающей действительности, характеризуются свойства человека, определяется ценностное отношение его к объектам действительности [2, с. 241].

Казахстанский ученый Н. Уали акцентирует внимание исследователя на изучении культурного содержания языковых единиц: «Белгілі бір тілдік таңбада екі түрлі мағына (білім) кодқа салынуы, соған сәйкес екі түрлі код болуы мүмкін. Біріншісі – тілдік код, екіншісі – мәдени код. Тілдік таңбалардың мәдени семантикасын зерттеуде осы екі түрлі мәнділікті ажырата білу қажет» [3, с. 52].

Интерес исследователей к соматической лексике обуславливается, безусловно, тем, что процесс восприятия человеком окружающего мира осуществляется с помощью органов чувств и частей тела. К примеру, в Частотном словаре русского языка под редакцией Л. Н. Засориной частотность употребления компонента-соматизма в составе фразеологических единиц представлена следующим образом: *глаз – 133* устойчивых сочетаний, *рука – 126*, *голова – 119*, *нога – 80*, *сердце – 59*, *язык – 56*, *лицо – 30*, *зубы – 27*, *плечо – 26*, *рот – 22*, *шея – 15*, *палец – 13*, *пятка – 11*, *лоб – 10*, *уши – 8*, *нос – 7*, *зубы – 6*, *стопа – 5*, *ладонь – 2*, *локти – 2*, *мизинец – 2*, *печень – 2* и др. [4, с. 447].

Термин «*соматический*» используется в биологии и медицине в значении «связанный с телом человека, телесный» и противопоставляется понятию «психический». В лингвистический научный аппарат данное понятие впервые было введено Ф.О. Вакком.

В наивной картине мира, по мнению Ю. Д. Апресяна, общая схема человеческого строения такова: «Каждым видом деятельности, каждым видом состояния, каждой реакцией владеет своя система. Она локализуется в определенном органе, который выполняет определенное действие, приходит в определенное состояние, формирует нужную реакцию. Иногда один и тот же орган обслуживает более одной системы, а одна система обслуживается несколькими органами» [5, с. 38].

В силу этого соматизмы различаются по их функциональным признакам и противопоставлению «внешнее / внутреннее»:

1 Названия частей и областей тела – *сомонимическая лексика* (от греч. *soma* «тело» и *опута* «имя»). К сомонимической лексике относятся слова, обозначающие тело человека, названия головы и ее частей; шеи и туловища человека; верхних и нижних конечностей.

2 Названия внутренних органов – *спланхонимическая лексика* (от греч. *splanchna* «внутренности» и *опута* «имя»). К этой группе слов относятся

наименования внутренних органов в целом и названия пищеварительных, дыхательных и мочеполовых органов.

3 Названия составляющих скелета – *остеонимическая лексика* (от греч. *osteon* «кость» и *опута* «имя»). К данной группе соматической лексики относятся названия костной системы человеческого организма в целом, названия костей головы, туловища, нижних и верхних конечностей.

4 Названия органов чувств – *сенсонимическая лексика* (от лат. *sensus* «чувство, ощущение» и греч. *опута* «имя»). В данную лексику входят названия органов зрения, органов слуха, названия органов обоняния и органов осязания.

Таким образом, соматические единицы представляют значительный фрагмент любой языковой картины мира. Они характеризуются универсальностью, обусловленной единообразием телесного устройства (независимо от природных, климатических, территориальных и других условий).

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Слова-соматизмы образуют семантическое макрополе «Человек» и выражают умственные способности человека, его морально-волевые качества, психическое и физическое состояния, характеризуют его деятельность и поведение, а также взаимоотношения между людьми.

Проанализируем соматизм «сердце» как «удивительный орган, не знающий покоя, в обычном смысле этого слова, ни днем, ни ночью» [6, с. 61].

Слово «*сердце*» относится к сомонимической лексике.

В Большом толковом словаре русского языка слово «сердце» имеет следующие значения:

1 Центральный орган кровообращения в виде мускульного мешка, находящийся у человека в левой стороне грудной полости. *Порок сердца*.

2 перен. Эта часть тела как символ средоточия чувств, переживаний, настроения человека. *Опять его сердце трепещет* (М. Ю. Лермонтов); *Глаголом жги сердца людей* (А. С. Пушкин); *Сердце трепещет отрадно и больно* (А. Фет); *Надрывается сердце от муки* (Н. Некрасов); *Сердце поет. Сердце щемит. Сердце прыгает от радости* (разг.). *Сердце не камень. С глаз долой – из сердца вон. Подгулявши, человек все несет наружу: что на сердце, то и на языке* (Н. В. Гоголь).

Перен. Совокупность душевных свойств человека; человек с теми или иными душевными свойствами. *У него золотое сердце. Каменное сердце. Сердца он был доброго, обращения приветливого* (И. С. Тургенев); В рабстве спасенное сердце свободное – золото, золото сердце народное (Н. Некрасов).

Перен. Способность чувствовать и понимать, отзывчивость, сердечность. *У него нет сердца. Человек с сердцем*.

3 перен. Часть тела как символ средоточия любовных переживаний человека. *Нет, никому на свете не отдала бы сердца я* (А. С. Пушкин); *Не принуждай ты меня против сердца замуж идти за немилото* (А. Островский); *Сердце ее все молчало*.

4 перен. Часть тела как символ средоточия какой-нибудь сильной страсти. *Сердце у него отходчивое. Сердце не стерпело. Старый князь Примков-Ростовский, не сдержав сердца, перебил Василия Васильевича* (А. Н. Толстой); *Неукротимое сердце* [7, с. 581–582].

Эпитеты с компонентом «сердце», имеющие место в Словаре эпитетов русского литературного языка, передают следующие смыслы: веселое – *веселье*, глухое, громкое – *звук*, темное – *тьма*, поэтическое – *поэт*, холодное – *холод*, тревожное – *тревога*, пустое – *пустота*, светлое – *свет*, сонное – *сон*, теплое – *теплота*, робкое – *робость*, трепетное – *трепет*, жаркое, огненное, пламенное, горящее – *огонь*, живое, ожившее – *жизнь*, звериное, собачье, конское, устричное, лебединое – *животное*, злое, озлобленное – *злость*, истомленное, усталое – *усталость*, любящее, страстное, влюбленное – *любовь*, мертвое, омертвевшее, умирающее – *смерть*, мудрое, сумасшедшее, глупое – *ум*, наболевшее, растерзанное, больное – *рана*, счастливое, несчастное – *счастье / несчастье*, своевольное, вольное, свободное, подневольное – *воля / неволя*, зоркое, зрячее, слепенькое – *взгляд* [8, с. 343].

Таким образом, из словарных статей выявляются следующие смысловые связи:

- 1 Сердце – телесный орган (кровообращения).
- 2 Сердце – центр, вместилище чувств, переживаний, настроений.
- 3 Сердце – характер человека.
- 4 Сердце – орган восприятия.
- 5 Сердце – любовь.
- 6 Сердце – гнев, страсть.

Особенности сердца как органа кровообращения находят отражение в метафорических выражениях *иметь здоровое, крепкое сердце; иметь больное, слабое сердце и др.*; в медицинских терминах *анатомия сердца, порок сердца, невроз сердца, сердечно-сосудистые заболевания и т.д.*

Деятельность сердца описывается глаголами движения: *биения: И перед миром всем в лиловой мгле / Одни с тобой мы были на земле. / Ложился месяц в опустевшее окно. / Два сердца бились страшно и темно* (В. Луговской); *И по каштановой аллее / Чудовищный мотор несется. / Стрекошет лента, сердце бьется / Тревожнее и веселее* (О. Мандельштам); *В ней билось сердце, полное изменой, / Носили смерть изогнутые брови, / Она была такою же гиеной, / Она, как я, любила запах крови* (Н. Гумилев); *сжатия: Как сердце полагается в груди, / Пока не стиснет боль, оно не слышно* (М. Луконин);

В цепких лапах у царственной скуки / Сердце сжалось, как маленький мяч: / Полон музыки, Музы и муки / Жизни тающей сладостный плач! (О. Мандельштам); *Мальчишескую боль высвистывай / И сердце зажимай в горсти... / – Мой хладнокровный, мой неистовый / Вольноотпущенник – прости!* (М. Цветаева); *вздрагивания, содрогания: И сердца, устав от радости и муки / Тихо вздрагивают, встав на тормоза* (М. Луконин); *трепета: Не оболещен я гимнами герою, / Не трепещу кровопроводом жил* (С. Есенин); *разрыва: Молюсь оконному лучу - / Он бледен, тонок, прям. / Сегодня я с утра молчу, / А сердце – пополам* (А. Ахматова); *Не кладите же мне, не кладите / Остроласковый лавр на виски, / Лучшие сердце мое разорвите / Вы насинего звона куски!* (О. Мандельштам) и т.д.

Опишем некоторые из выявленных культурных знаков:

1 СЕРДЦЕ-ПУЛЬС

Пульсом называется ритмическое движение стенок артерий, вызываемое деятельностью сердца. При каждом сокращении сердца кровь движется по всему телу, эти сокращения наблюдаются и в разных частях тела: – *Кажется, оживаю... может, и не так много крови... надо бороться* (М. Булгаков). В некоторых случаях слова «сердце» и «пульс» вступают в синонимические отношения: *Как вспомнишь нелюдские муки, какие пришлось вынести там, в Германии, как вспомнишь всех друзей-товарищей, какие погибли, замученные там, в лагерях, – сердце уже не в груди, а в глотке бьется, и трудно становится дышать...* (М. Шолохов). Сердце–пульс чувствуется, ощущается: *В ушах Алексея звенело, сердце готово было выпрыгнуть из горла* (Б. Полевой); *Сердце начинает стучать так, что я чувствую его в руках, в висках... а потом оно проваливается в бездну, и бывают секунды, когда я мыслю о том, что более доктор Поляков не вернется к жизни...* (М. Булгаков). Также наблюдается расширение значения лексемы 'сердце': – *По-моему, уж если давать от сердца, то капли...забыла, как они называются...Ландышевые, что ли* (А. П. Чехов).

Жизнь человека определяется по признакам биения сердца. Прекращение биения сердца означает смерть: *Но слишком рано твой ударил час, / И вещее перо из рук упало. / Какой светильник разума угас! / Какое сердце биться перестало!* (Н. Некрасов) и др.

Ритм сердца зависит от чувств, испытываемых человеком: *То змейкой, свернувшись клубком, / У самого сердца колдует, / То целые дни голубком / На белом окошке воркует* (А. Ахматова); *Он почувствовал, как шея чуть оцепенела от знакомого холода волнения* (Б. Полевой); *Спасибо Вам и сердцем, и рукой, / За то, что Вы меня – не зная сами – / Так любите: за мой ночной покой, / За редкость встреч закатными часами* (М. Цветаева). *Размеренность ритма зависит от спокойствия сердца: Сердце бьется*

ровно, мерно / Что мне долгие года! / Ведь под аркой на Галерной / Наши тени навсегда (А. Ахматова).

Сердце – своеобразный орган тела, занимающий «отведенное» ему место: *Ступай, покуда у меня сердце на месте* (А. П. Чехов) и др. Но в то же время оно может менять свою локализацию, к примеру, в ситуациях волнения: *Ну что же стали вы? Поклон, сударь, отвесьте. Подите, сердце не на месте* (Н. Грибоедов), недоброго предчувствия: *Ох, сердце не на месте! Не в пору сладили мы эту свадьбу* (А. С. Пушкин).

Признаки локализации сердца весьма разнообразны. Сердце располагается в груди: *сердце в груди болит; сердце екает / екнуло в груди; прижимать к груди / к сердцу*. Кровь приливает к сердцу: *Рука его дрожала, когда он передавал лошадь коневоду, и он чувствовал, как со стуком приливает кровь к его сердцу* (Л. Толстой). От страха сердце уходит в пятки: фразеологические выражения *сердце в пятки ушло, сердце в пятках от страха*.

Сердце располагается в левой стороне грудной полости: *Обломов не успеваешь ловить мыслей: Точно стая птиц, порхнули они, а у сердца, в левом боку, как будто болит* (И. Гончаров). Боль в сердце соотносится с этой областью: *И сердце под рукой теперь больней и ближе, / И чувствую сильнее простое слово: друг* (С. Есенин). Говоря правду, кладут руку на сердце («положа руку на сердце»). В случаях радости или печали руки прижимают к груди («прижать руки к сердцу»). Встречаясь или прощаясь, люди прижимают друг друга к сердцу.

Таким образом, представления русского народа о локализации сердца складываются на основе метонимического переноса признаков пульса на сердце. Для русской концептуальной картины мира характерно описание внутреннего пространства через признаки: *в груди располагается сердце, в сердце – душа, в душе – чувства*.

2 СЕРДЦЕ-ПТИЦА

Результаты осмысления значимости и роли природы в человеческой жизни формируют у человека архаические представления о мире в целом: «Зависимость людей от природы ощущалась ими настолько сильно, что создаваемый ими образ мира включал многие черты, свидетельствовавшие о неспособности человека четко отделить себя от природного окружения» [388, с. 59].

Сердце как символ человеческих переживаний, мыслей, чувств сравнивается с образом птицы.

В русском языке для описания состояния сердца используются глаголы и отглагольные существительные, характеризующие признаки птицы: *сердце летит; сердце встрепенулось / трепещет, как птица; сердечный трепет*.

Биение взволнованного, встревоженного сердца сравнивается с сердцем птицы: *Сердце мое трепетало, как у пойманной птички; Лизанька, и отворяя, не ждала совсем – глазам не верила, и встретила их запыхавшись, с забившимся внезапно сердечком, как у пойманной пташки, вся заалев, зарумянившись, словно вишенка, на которую она ужасно как походила* (Ф. Достоевский).

Часто встречаются метафоры, выражающие «полет» сердца: *Куда сердце летит, туда око бежит; сердцем взлетать высоко; сердце падает вниз, как птица; сердце во взлетах и падениях*. Полет сердца-птицы – это символ свободы: *Везде прекрасен божий свет. / Отчества для сердца нет! / Оно насилья не боится, / Как птичка вырвется, умчится* (М. Ю. Лермонтов). Направление полета ориентировано вверх, к небу: *Сердце, взвейся, как легкая птица* (А. Блок). Полет сердца-птицы осуществляется по-разному. Это может быть стремительное движение, движение в небе, движение по кругу, целенаправленное движение, хаотическое движение: *Сердце бьется, как птица томится / – То вдали закружилась она / – В легком танце летящая птица, Никому, ничему не верна* (А. Блок) и т.д.

Сердце, как птицу, можно поймать: *Сердце – пойманная птица*. Оно часто представляется в образе птицы в клетке: *Пленной птицей, задрожав от боли, Сердце задохнется, зазвонит!* (А. Несмелов). Признаки несвободы сердца-птицы выражают волнение, переживание, испуг: *И сердце – обезумевшая птица – в немой мольбе / Пусть из груди – разорванной темницы – летит к тебе* (А. Белый); *Что это за сердце, Что это такое / То забьется пташкой, запертой в клетке, / То замрет цветочком на скошенной ветке* (Е. Цыганов).

Сердце, как и птица, умеет летать. Чувства свободы, простора, творчества, радости и счастья окрыляют сердце: *Чужая радость так же, как своя, / Томит ее и вон из сердца рвется, / И девочка ликует и смеется, / Охваченная счастьем бытия* (Н. Заболоцкий); *После полуночи сердце пирует, / Взяв на прикус серебристую мышь* (О. Мандельштам) и др.

В русской языковой картине мира сердце сравнивается с такими птицами, как орел (*Сердце сильно забилося, как орел в железной клетке*. М. Ю. Лермонтов); сокол (*Недвижно сердце было в нем, / Как сокол, на скале морской Сидящий позднею порой*. М. Ю. Лермонтов); воробей (*Гуцин оторопел, и сердце у него затрепетало, как живой воробей, взятый рукою*. А. И. Куприн); петух или курица (*Казалось, что сердце сейчас запоет петухом*. А. Белый); стриж (*Ты, сердце, – неумолчный стриж, / Кого зовешь, о чем визжишь*. А. Белый).

Орел считается особо почитаемой божьей птицей. Орел – царь птиц и владыка небес. Он управляет небесными стихиями. Южные славяне считают орла предводителем грозных туч. Ср. русскую загадку о туче: «Летит орлица

по синему небу, крылья распластала, солнышко достала». В русском заговоре орел мечет молнию: «Летел орел из Хвалынского моря, кинул громову стрелу во сыру землю». Орлу приписывается способность посещать небесный мир.

Воробей в народных представлениях наделяется брачной символикой. В фольклоре воробей относится к мужской символике. В загадках его называют «маленьким мальчишкой в сером армячишке». В сказках известен мотив обращения мужа в воробья, ей дают воробьиное сердце. Воробей также связан с проявлением стихий. Известны воробьиные ночи – ночи с сильной грозой.

Некоторые птицы, с которыми сравнивается сердце, относятся к разряду ритуальных жертв. К таким птицам относится петух. Петух – это традиционная жертва и ритуальное блюдо на свадьбе всех славян. Петуха и курицу приносили в виде жертвы при строительстве дома.

Для многих народов такие характеристики птицы, как наличие крыльев, полет, универсальны, чего нельзя сказать о видовом обозначении птиц. В представлении разных лингвокультурных сообществ за каждой птицей закреплены определенные функции, которые не всегда имеют универсальный характер. К примеру, на Руси молодца, жениха называли соколом. Ласточка – вестник добра, счастья, начала. Ворон символически связан с царством мертвых и со смертью, выступает вестником зла.

В казахской традиции символом свободы, независимости, широты, раздолья выступает беркут. Он обладает особой зоркостью и пронизательностью. Не случайно слово «кыран» («прозорливый, всевидящий, дальновидный, зоркий») является постоянным эпитетом этой птицы в казахском языке. Тұйғын (тювик – птица из семейства ястребиных) олицетворяет грациозность, красоту.

В славянской мифологии в вороне видят нечистую силу. Согласно легенде, ворона выпустили из ковчега, чтобы узнать о конце потопа, но он назад не вернулся. В наказание за это он, бывший белым, стал черным, кровожадным. Птицы семейства вороновых связаны со смертью и миром мертвых. В похоронных причитаниях смерть залетает в окно черным вороном. Крик его вблизи жилья предвещает скорую смерть. Следовательно, ворон – нечистая и зловещая птица. И поэтому с ним связаны отрицательные коннотации.

Таким образом, в русской лингвокультуре орнитологические признаки сердца отражают мифологические, религиозные и быденные воззрения на мир. Эти характеристики его переносятся на описание внутреннего мира человека, его эмоционального состояния, моральных качеств.

3 СЕРДЦЕ-УМ (ГОЛОВА)

Эмоциональное состояние человека фокусируется в культурных кодах *Сердце* и *Голова* (Ум).

Слова «сердце» и «голова» составляют семантическое пространство «Человек». Традиционно они выражают значения: голова связана с умом, рассудком, сознанием, способностью логически мыслить, понимать; сердце – это внутренний мир человека, сфера эмоций, переживаний, интуиции.

Сердце–голова связано с умственной деятельностью человека, оно может мыслить: *Останься пеной, Афродита, / И, слово, в музыку вернись, / И, сердце, сердце устыдись, / С первоосновой жизни слито; В огромном омуте прозрачно и темно, / И томное окно белеет, / А сердце, отчего так медленно оно / И так упорно тяжелеет* (О. Мандельштам); *Тайные думы поэта / В сердце его прихотливом / Стали потоками света, / Стали шумящим приливом* (Н. Гумилев); *Затаил я в сердце мысли, голос мысли сердцу говорит* (С. Есенин); *Все погасло. Все смешалось. / Волны берегом хмелели, / В нас вошла слепая радость – / И сердца отяжелели; В сердце жар и в мыслях пустота* (О. Мандельштам). *Сердце может быть и глупым, и мудрым: Радостно и ясно / Завтра будет утро. / Эта жизнь прекрасна, / Сердце, будь же мудро* (А. Ахматова); *Глупое сердце, не бейся* (С. Есенин); *Сердце вещее мудро веселится, / Что видеть велит им мудрое сердце* (М. Кузмин). *Сердце знает, оно понимает и обладает рассудком: Равнодушным сердцем знать* (А. Блок); *Если б знала ты сердцем упорным* (С. Есенин); *Снова сердце для рассудка западня* (И. Северянин); *Сердце сонное не понимало* (М. Кузмин) и др.

Итак, в русской концептуальной картине мира сердце наделяется способностью самостоятельно принимать решения, мыслить, выполнять логические операции. Сердце представляет собой единство рационального и эмоционального.

ВЫВОДЫ

Соматические единицы составляют большой пласт любой языковой картины мира. В них заключаются архаические представления народа об окружающем мире. Они являются способами отражения национального самосознания.

В языковой картине мира сердце – средоточие чувств и эмоций, оно объединяет эмоциональное и рациональное, природное и культурное, мужское и женское.

Сердце представляет собой образ центра мира, что свидетельствует о духовной сути мироустройства.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Назарбаев, Н. А.** Взгляд в будущее : модернизация общественного сознания // Казахстанская правда от «12» апреля 2017 года.
- 2 **Кравченко, А. И.** Культурология : Словарь. – М. : Академический проект, 2011. – 726 с.
- 3 **Уэли, Н.** Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері : филол. ғыл. докт. ... дисс. – Алматы, 2007. – 330 б.
- 4 Частотный словарь русского языка / под ред. Л. Н. Засориной. – М. : Русский язык, 1977. – 936 с.
- 5 **Апресян, Ю. Д.** Образ человека по данным языка: попытка системного анализа // Вопросы языкознания. – 1995. – № 1. – С. 37–55.
- 6 **Руденко, Е. И.** Знаешь ли ты себя? – Астрахань : Изд-во «Волга», 2013. – 293 с.
- 7 Современный толковый словарь русского языка : Более 90000 слов и фразеологических выражений. – Санкт-Петербург : «Норинт», 2002. – 925 с.
- 8 **Горбачевич, К. С.** Словарь эпитетов русского языка. – СПб. : «Нориант», 2012. – 568 с.

Материал поступил в редакцию 17.09.18.

Н. А. Шахметова

Соматизм әлемнің ұлттық тілдік суретінің бөлігі ретінде

Гуманитарлық-педагогикалық факультеті,
С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,
Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы.
Материал 17.09.18 баспаға түсті.

N. A. Shahmetova

Somatism as a fragment of the national language picture of the world

Faculty of Humanities and Education,
S. Toraihyrov Pavlodar State University,
Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan.
Material received on 17.09.18.

Бұл мақалада соматизмдер тілдің мәдени маңызы зор бірліктері ретінде қарастырылады. Рухани жаңғыру аясында соматикалық лексиканы зерттеу мәселесі ғылыми қызығушылықты арттырады. Бұл жағдай мақала тақырыбының көкейкестілігін айқындайды.

Соматикалық бірліктер белгілі бір халықтың мәдени кодын құрастырады. Мәдени кодтар адамның қоршаған әлемді қабылдау үрдісінде анықталады. Қоршаған әлемді қабылдау негізінде адамның қоршаған ортаның нысандарын, заттарын және де ішкі әлемнің құбылыстарын ұқсастыру мен ажырату турасында қалыптасқан сенімдер жатыр.

Мақалада лингвистикалық ғылымда орын алған адамның ағзасындағы атқаратын қызметі мен «ішкі / сыртқы» белгі бойынша топтастырылған соматизмдер жүйесі берілген. Тілдік материалды талдау негізінде анықталған мәдени белгілер сипатталады, жалпыхалықтық және ұлттық-айрықша ерекшеліктер анықталады.

This article analyzes somatism as culturally significant units of the language. Interest in somatic vocabulary increases in terms of Ruhani Zhangyru, which proves the relevance of the topic of this article.

The somatic units were part of the cultural code of a nation. Cultural codes are manifested in the process of categorizing the world, that is, the perception of the human environment. Categorization is based on the idea of similarity and difference of subjects, objects and phenomena of the surrounding reality and signs of the inner world.

The article presents the classification of somatisms existing in the linguistic science by their functional characteristics and the opposition «external / internal». The author describes the cultural signs revealed during the analysis of language material, defines universal signs and national-specific features of the people.

ГРНТИ 18.31.51

Ж. А. Иманбаева¹, Л. Т. Нуркушева², К. И. Самойлов³

¹м.и.н., докторант PhD, кафедра «Истории и теории изобразительного искусства», Казахская национальная академия искусств имени Т. К. Жургенова, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан;

²д.арх., профессор, Факультет Дизайна, Международная образовательная корпорация (кампус КазГАСА), г. Алматы, 050000, Республика Казахстан;

³д.арх., профессор, Факультет Дизайна, Международная образовательная корпорация (кампус КазГАСА), г. Алматы, 050000, Республика Казахстан
e-mail: ¹imanbayeva_zhanerke@mail.ru; ²nur_lyazzat@inbox.ru

РАЗВИТИЕ ФОРМООБРАЗОВАНИЯ МЕМОРИАЛЬНОГО ЗОДЧЕСТВА СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСТАНА

Множество погребальных сооружений имеют консервативное формообразование. Мемориальное зодчество в основном связано с погребальными обрядами и расположено на удаленных от поселений некрополях. Рассмотрение развития художественных форм этих сооружений на протяжении исторически длительных периодов позволяет отметить ряд интересных тенденций, слабо проявляющихся в современной им городской архитектуре. Исследование показывает, что развитие художественных форм данных сооружений слабо проявляется в современной городской архитектуре, но в то же время формообразование видоизменилось в связи с новыми влияниями и тенденциями развития. Многовековое развитие мемориальной архитектуры на территории Казахстана, несмотря на значительную степень изученности, опирающуюся на совокупность исследований XIX–XX века, продолжает привлекать активное внимание теоретиков и практиков в текущем столетии. С этой точки зрения рассматриваемые временные рамки наступившего века мемориальное зодчество Казахстана может представлять огромный интерес в изучении формообразования.

Ключевые слова: мемориальное зодчество, мавзолей, архитектурный стиль, Казахстан.

ВВЕДЕНИЕ

Формирование и взаимодействие различных форм хозяйствования, сосуществование многообразных верований, разнообразные культурные контакты с соседними народами определили проявление ряда характерных черт развития архитектурно-художественных форм. Сохраняя ряд черт зодчества предыдущих периодов, архитектура XX века развивается в сфере сложившихся и ряде новых направлений. Причём новации проявляются как своего рода «чистом виде», так и в качестве синтетических феноменов проявления новых черт в эволюции ранее распространённых, а также взаимовлияний местных и привносимых приёмов.

Ставшее очевидным с древнейших времен формирование и взаимодействие различных видов хозяйствования, сосуществование многообразных верований, разнообразные культурные контакты с соседними народами определили проявление ряда характерных черт развития архитектурно-художественных форм. Примечательными с этой точки зрения являются именно мемориально-культовые сооружения древности, которые представлены одиночными, сгруппированными в отдельные ряды или аллеи менгирами различной высоты. Та или иная степень их обработки и взаиморасположения определяла соответствующие семантические ряды восприятия, сформировавшие впоследствии характерные названия. Так, в зависимости от величин они называются «алып-тас», «дау-тас», «багана-тас», «сым-тас», а в зависимости от группировки – «корган-тас», «котан-тас», «самала-тас», «канат-тас», «алыптын-орны» и «мыктын-уй» (камень-великан, камень-циклоп, каменный холм, каменный загон, каменная ограда-крыло, жилище великанов, дом силачей и т.п.).

Показательны и дольменовидные ящики, часто объединённые в комплекс с мемориальными оградами. Размеры и состав таких сооружений соответствовали различным уровням социального положения умершего. Характерным примером является группа сооружений Сынгуыр на реке Атасу в Костанайской области, датируемых X–VIII вв. до н.э. Дальнейшее развитие этих построек трансформировало их в цисты, имеющие ряд черт прототипа. Здесь стены выполнены из камней, уложенных горизонтально. Кольцевые выкладки одиночного, концентрического, сдвоенного или строенного вида иногда сочетаются с насыпью. В центре располагается углубление обычно квадратной формы с вертикальными стенами или ложным полусводом, как, например, в цисте погребального комплекса Бугулы в Карагандинской области (X–VIII вв. до н.э.). Углубления имеют плоское плитное перекрытие с насыпью.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Новая культурно-политическая ситуация, связанная с образованием Республики Казахстан, резко оживила интерес к изучению и интерпретации наследия мемориального зодчества в 1990-е годы. Мавзолеем Сыпатай батыра (Сыпатай Алибекулы) в селе Сыпатай Жамбылской области (1991 г. – реконструкция, архитекторы Ю. Литвиненко, В. Ким) возведен на руинах постройки XIX в. в прежних размерах с использованием сохранившихся кирпичей [1, с. 227]. Постройка имеет развитый портал с высокими угловыми башнями, завершёнными фонарями со шлемовидными куполами. Угловые башни расчленены по высоте несколькими простыми поясами. Высокая арочная ниша портала П-образно обрамлена. Боковые стены расчленены тремя стрельчатыми нишами в прямоугольных обрамлениях. Шлемовидный купол венчания основного объёма помещён на невысокий цилиндрический барабан. Мавзолеем Биназар батыра в селе Бирлик Жамбылской области (1993–1994 гг.) представляет собой квадратное в плане сооружение со скруглёнными углами. На скруглениях выполнены низкорельефные орнаментные картуши. Портальная сторона акцентирована глухими фонарями. Купол имеет стрельчатую форму. Полуциркульные арочные оконные проёмы имеют стрельчатые обрамления, а аналогичный входной проём находится в прямоугольной нише с орнаментными картушами.

Сложное объёмно-пространственное решение имеет Мемориал Ыкласа Дукунова в селе Саудагент Жамбылской области (1993 г., архитекторы Э. Байтенов, А. Еспембет, Г. Сахариева). Наклонные грани стен выполнены с понижением высоты от боковых рёбер к портальной части, представляющей собой небольшую полуциркульную арку, фланкированную скошенными антами. Пирамидообразный объём в средней части постройки расчленён узким световым проёмом (рис. 1).

Рисунок 1 – Мемориал Ыкласа Дукунова, село Саудагент, Жамбылская область (1993 г., архитекторы Э. Байтенов, А. Еспембет, Г. Сахариева) – ист: К. Самойлов [2]

Мавзолей Алии на кладбище поселке Райымбек в Алматинской области (1993 г.) имеет восьмигранный объём, увенчанный фигурным куполом с высоким шпилем, напоминающими мотивы аналогичных построек Западного Казахстана рубежа XIX–XX вв. Скошенные углы основного объёма акцентированы лопатками, а в простенках выполнены неглубокие ниши со стрельчатым завершением и консольными импостами. Фигурный парапет включает скульптурные и высокорельефные орнаментные элементы. Цилиндрический барабан расчленён прямоугольными нишами, в некоторых из которых помещены орнаментные розетки. Картуши располагаются в нижней части купола. Шпиль завершён элементом, имитирующим высокий бутон (рис. 2).

Рисунок 2 – Мавзолей Алии, поселок Райымбек, Алматинская область (1993 г.) – ист: К. Самойлов

Мавзолей Домалак-ана в Южно-Казахстанской области (1996 г., архитектор С. Токтамыс) представляет собой трёхъярусный купольный объём, сформированный из расположенных по кругу апсид с закомарами. Высокий нижний ярус включает в себя и портал с перспективной прямоугольной нишей, у которой уступы обрамления покрыты рельефными орнаментами. Второй, самый низкий ярус выполнен из высоких полукуполов. Венчающий купол с выпуклыми дольками имеет сфероконический профиль. На его вершине помещен шпиль. В начале открытой наружной лестницы помещены две круглые, сужающиеся кверху башни, расчленённые разнопрофильными карнизами на четыре яруса. Башни увенчаны низкими куполами. В высоких подкупольных барабанах выполнены арочные ниши с простыми наличниками. Стены сооружений комплекса гладко оштукатурены и побелены (рис. 3).

Рисунок 3 – Мавзолей Домалак-ана, Южно-Казахстанская область (1996 г., архитектор С. Токтамыс) – ист: К. Самойлов [2]

Основной объём мемориала Больтерик шешена (Больтерик Алменулы) в Жамбылской области (1997 г., архитектор Б. Мусаев) представляет собой увенчанное стрельчатым куполом на восьмигранном барабане кубообразное сооружение с развитыми угловыми пилонами. Эти пилоны имеют высоко поднятое внешнее ребро и угловой срез в зоне основного объёма. Наличествует мнение, что «в объёмной композиции использованы стилизованные элементы архитектурных форм, перекликающиеся со строительной традицией мемориальных памятников Западного Казахстана» [1, с. 274], что достаточно дискуссионно, и скорее позволяет предполагать попытку создания формы, синтезирующей сугубо местные традиции, олицетворяемые мемориальными сооружениями с высокими надстройками в углах – тортулаками.

Фигурная кладка из лицевых кирпичей трёх-четырёх цветов применена при возведении ряда мавзолеев на кладбищах в Жезказганской области (1994–1999 г.). Стены имеют угловые и рядовые лопатки, арочные ниши с двух- и трёхчастными наличниками, полукруглые одиночные или строенные щипцы, развитые карнизы. Эллипсоидные купола размещены на невысоких барабанах с арочными отверстиями. Полусферические купола не имеют барабанов (рис. 4, 5, 6).

Рисунок 4 – Мавзолей, Жезказганская область (1999 г.) – ист: К. Самойлов [2]

Рисунок 5 – Мавзолей, Жезказганская область (1997 г.) – ист: К. Самойлов [2]

Рисунок 6 – Мавзолей, Жезказганская область (1994-1999 гг.) – ист: К. Самойлов [2]

Многоугольную в плане форму имеет мемориальное сооружение Байдибек-ата в Южно-Казахстанской области (1999 г., архитектор Г. Садырбаев). Углы акцентированы пилонообразными контрфорсами. Вход выделен порталом с полукруглой нишей. Высокие окна имеют стрельчатое завершение. Сооружение венчает большой сфероконический купол с чешуйчатым покрытием и фигурным шпилем. Фигурной кладкой из светлого лицевого кирпича выполнены карнизы с дентикулами, наличники и филёнки (рис. 7).

Рисунок 7 – Мемориальное сооружение Байдибек-ата, Южно-Казахстанская область (1999 г., архитектор Г. Садырбаев) – ист: К. Самойлов [2]

В мемориальном комплексе Суяунбай-акына Арон-улы близ поселка Каракастек в Алматинской области (1999 г., архитекторы А. Сауменов, С. Агитаев) сооружения и малые архитектурные формы выполнены из лицевого красного кирпича. Параллелепипед поминальной мечети перекрыт прозрачным лучковым сводом. Вверху торцевой стены выполнен полукруглый вырез, в котором помещен полумесяц на шпиле. Кубообразный мавзолей увенчан сфероконическим куполом со шпилем. Барабан выполнен из круглой фермы с параллельными поясами. От центральных проёмов в стенах к углам парапетов вычленены участки с секторно-лучевым направлением швов кладки. Здесь расположены разноразмерные концентрическо-дуговые проёмы, наибольший из которых расчленён кирпичными импостами на треугольники. Объёмно-планировочное и композиционно пластическое решение комплекса по замыслу авторов основано на многоуровневой системе ассоциативно-смысловых ориентиров, различающихся по степени эмоционального воздействия.

По авторскому замыслу, здесь и «потолок поминальной мечети – из лёгкого прозрачного материала белого цвета, напоминающего облако», который сдвинут от зоны михраба, открывая кусочек неба с полумесяцем, восходящим в полукруглом проёме, и проходящая через мечеть полоса земли от некрополя к дереву на площади, олицетворяющая вечный цикл жизни и смерти, и сочетание полированной нержавеющей стали поверхности купола мавзолея с тёмными элементами его каркаса, приводящее к тому, что «нержавейка, отражая небо, как бы дематериализуется и исчезает как душа, но тень остаётся, так же как после жизни акына осталась его поэзия», и олицетворяющий дух кубообразный объём мавзолея, и низкое кирпичное ограждение, выполненное на месте разрушившегося дувала семейного захоронения, и многое другое. По мнению авторов проекта, А. Сауменова и С. Агитаева, «данный архитектурный комплекс является переосмыслением и продолжением традиций и истории казахской степной архитектуры культовых сооружений» [3, с. 49–50] (рис. 8).

Рисунок 8 – Мемориальный комплекс Суяунбай-акына Арон-улы, поселок Каракастек, Алматинской области (1999 г., архитекторы А. Сауменов, С. Агитаев) – ист: К. Самойлов [2]

Высокий сфероконический купол формирует мавзолей на кладбище в селе Шиен в Алматинской области (1998 г.). Ребристый двухъярусный шатёр формирует звёздообразный в плане мавзолей Райымбека Хангельдина в Алматы (1997 г.). Вход акцентирован небольшим порталом. Излом рёбер и граней шатра выделен трёхчастным поясом. Узкий трёхчастный пояс вычленяет венчающую часть с остеклённой вершиной и фигурным шпилем на ней. Сооружение полностью облицовано ракушечником. Мавзолей Кошек батыра в селе Кошек батыр Жамбылской области (1999 г., архитекторы С. Дембай, Н. Баекеев) представляет собой восьмигранную призму с шатровым венчанием, которое выполнено из тёмно синего стеклопрофилита. Двухчастный барабан состоит из нижнего восьмигранника и верхнего цилиндра. Стены постройки расчленены стрельчатыми нишами в П-образных обрамлениях. В пилоны выделенного чуть более высоким парапетом портала включены квадратные ниши. Наружная поверхность стен выполнена из лицевого кирпича [4].

Шатровую кровлю из глазурированных кирпичей, размещенную на восьмерике с парными стрельчатыми окнами, имеет мемориальное сооружение комплекса Байдибек-ата в Южно-Казахстанской области (1999 г., архитектор Г. Садырбаев). Восьмерик венчает чуть более широкий куб основного объёма. Вход выделен небольшим порталом с арочной нишей. Фриз здания выполнен в виде аркатурного пояса. В углах размещены круглые трехчетвертные столбы. Развитые карнизы имеют пояса дентикул. В филёнках пилонов портала помещены геометрические узоры, выполненные из глазурированного кирпича. Стены выполнены фигурной кладкой из лицевого кирпича.

Шатровое покрытие мавзолея на кладбище Кок-Кайнар в г. Алматы (1999 г.) имитировано металлическими рёбрами. Стены выполнены фигурной кладкой и окрашены белой краской. Оси выделены проёмами с треугольным венчанием, в углах помещены столбы с угловыми нишами и ступенчатыми пирамидальными навершиями. Простенки заполнены крупными орнаментами, выполненными толщиной в полкирпича. Архитектурно-художественные формы сооружения создают своего рода «трёхмерный чертёж», намёк на эфемерность обители духа. Они достаточно новационны для мемориального зодчества страны. Тема оказалась плодотворной и уже в 2000-е годы рядом стали появляться сооружения со схожим архитектурно-художественным решением (рис. 9).

Рисунок 9 – Мавзолей, кладбище Кок-Кайнар, Алматы (1999 г.) – автор фото: К. Самойлов

Применение фигурной кладки из обыкновенного и фасонного кирпича, а также превращаемого путём резки и обтачивания из обычного в фасонный непосредственно на стройплощадке так называемого «хорезмского» кирпича демонстрирует ряд примеров. Так, в ряде мавзолеев в Жезказганской области в лицевой кладке использовано около десятка видов фасонного кирпича с гладкой, высоко- и низкорельефной поверхностью. Их различные сочетания формируют пояса различной ширины, уступы карнизов, филёнки, наличники и обрамления. Относительно широкий растворный шов образует чёткий мелкодетальный рисунок поверхности.

Ряд бескупольных мавзолеев и мемориальных оград иллюстрирует применение кирпича стандартной формы. В сооружениях на кладбище Кок-Кайнар в г. Алматы лицевая кладка выполнена с наличниками арочных проёмов и ниш, ступенчатыми одно- и многорядными поясами, угловыми зубцами, лопатками или пилястрами, имеющими башенное завершение над карнизом. Наличие кладки ёлочкой и двойного ряда венчающих зубцов демонстрируют сооружения на кладбище в Каскеленском районе Алматинской области (рис. 10).

Рисунок 10 – Мавзолеи, Каскеленский район, Алматинская область (1995–1998 гг.) – автор фото: К. Самойлов

В лицевую кладку из силикатного кирпича включаются отдельные пояса и детали из обыкновенного глиняного кирпича, что создаёт более контрастный по цвету рисунок. Характерный пример – мемориальные сооружения на кладбище в селе Шиен Алматинской области. Сочетание различных видов кирпича, камня и монолитных железобетонных элементов с очищенной поверхностью наличествует в бескупольном мавзолее Оразтая Касенулы на кладбище в селе Каракемир в Алматинской области (1999 г., архитекторы Р. Баязитов, П. Савранчук). Угловые башни имеют крестообразную в плане форму, выше карниза стен в них выполнены неглубокие ниши, а увенчаны башни небольшими стрельчатыми куполами. По центру фасадов размещены высокие стрельчатые арки с развитыми наличниками. Архивольт полностью располагается выше карниза стен. В наличник включена кроме крайних железобетонных элементов полоса из полированного гранита и полоса из кирпичной кладки, в зоне архивольта переходящая в кладку из бетонных камней. Краснокирпичные пояса размещены над цоколем, под карнизами стен и куполов. Карниз стен выполнен из железобетонного пояса и увенчан фигурной металлической оградой. Фигурная металлическая решетка размещена и в арках. Значительно более крупные членения имеет рисунок лицевой кладки, выполненной из разноцветных бетонных камней, имеющих гладкую и шубообразную поверхность. Это решение демонстрируют мемориальные ограды на кладбище Кок-Кайнар в Алматы (рис. 11).

Рисунок 11 – Мавзолей Оразтая Касенулы, кладбище, село Каракемир, Алматинская область (1999 г., архитекторы Р. Баязитов, П. Савранчук) – автор фото: К. Самойлов

Мавзолей Байзакбатыра Мамбетулы в селе Сарыкемер в Жамбылской области (2000 г., архитектор А. Момынжанов) облицован фигурным светлым «хорезмским» кирпичом. Постройка представляет собой шестиугольный в плане объём с мелкоступчатым карнизом. Полусферический купол помещён на высоком цилиндрическом барабане. Линия сопряжения акцентирована широким поясом фигурной облицовки. Вертикальными полосами такого же

рисунка акцентированы лицевые грани плоских угловых лопаток порталной стороны постройки. Тамбур несколько выступает из плоскости стены и имеет полуциркульную арку проёма. Аналогичные арочные ниши расположены на боковых стенах сооружения.

Восьмиугольное мемориальное сооружение на кладбище Кок-Кайнар в г. Алматы (2001 г.) имеет решетчатый шатёр. Стены завершены высокими мелкоступенчатыми треугольными щипцами, форма которых повторяет конфигурацию крупного проёма с простым наличником. Сооружение интерпретирует тему соседней более ранней постройки. Расположенный недалеко мавзолей увенчан небольшим полусферическим куполом. Углы акцентированы пилястрами, кубообразная капитель которых находится над венчающим карнизом основной части. Вход выполнен в виде небольшого портала со стрельчатой аркой. Проёмы в стенах на боковых фасадах также имеют стрельчатую форму и простой наличник [5].

Мавзолей Имансадык-улы Жайлау-руы Наймана в поселке Райымбек, Алматинской области (2002 г.) представляет собой восьмерик, увенчанный шлемовидным куполом на высоком барабане. Поверхность барабана расчленена неглубокими арочными нишами, а купол через тор переходит в высокий фигурный шпиль. В восьмерике через грань выполнены стрельчатые проёмы с развитыми импостами. Глухие грани расчленены неглубокими стрельчатыми нишами. Уступчатыми поясами акцентирован цоколь. Подкарнизный пояс выполнен в виде фигурных дентикул, а на парапете помещены зубцы. Углы восьмерика увенчаны сложными вертикальными волютами с шаровидными венчаниями (рис. 12).

Рисунок 12 – Мавзолей Имансадык-улы Жайлау-руы Найман, поселок Райымбек, Алматинская область (2002 г.) – автор фото: К. Самойлов

ВЫВОДЫ

Многосотлетнее развитие форм мемориальных сооружений до периода независимости демонстрирует достаточно устойчивую тенденцию постоянного воспроизводства, выработанного в еще в древнейшие времена

прототипа и имеют подражательный характер. Изменение художественного решения базируются исключительно на отличиях конструкционных и отделочных материалов. Это во многом связано с тем, что данные сооружения достаточно изолированы от меняющегося градостроительного контекста и весьма редко подвергаются реновационным мероприятиям.

Таким образом, можно определить, что мемориальные сооружения XX–XXI веков стоят особняком, когда на волне активного переосмысления глубокого пласта исторического наследия появляется инновационное формообразование, значительно более сориентированное на актуальные стилевые направления городской архитектуры.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Жамбылская область. – Алматы : РГП «НИПИ ПМК», 2002.

2 **Самойлов, К. И.** Архитектура Казахстана XX века (Развитие архитектурно-художественных форм). – М., –Алматы: «М-Ари дизайн», 2004.

3 **Сауменов, А., Агитаев, С.** Мавзолей Суюнбай-акына Арон-улы. // Эксклюзив-Дизайн. – 2000. – № 4. – С.48–50.

4 **Байтенов, Э. М.** Мемориальное зодчество Казахстана: эволюция и проблемы формообразования. – Алматы : Казахская Главная Архитектурно-строительная Академия, 2004.

5 **Глаудинов, Б. А.** Эволюция зодчества Казахстана. – Алматы : «Алейрон», 2016.

6 **Исин, А.** Каменные конструкции эпохи Бронзы в горах Шынгыстау. // Кумбес. – 2003. – № 1. – С. 12.

7 **Байтенов, Э. М.** О связях мемориального зодчества Казахстана с архитектурой Средней Азии. // Архитектура и строительство Узбекистана. – 1989. – №11. – С. 31–32.

8 **Маргулан, А., Ибраев, Б., Мендикулов, М., Глаудинов, Б.** // Казахская советская социалистическая республика. Энциклопедический справочник. / Гл. ред. М. К. Козыбаев. – Алма-Ата : Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1981. – С. 548–569.

Материал поступил в редакцию 17.09.18.

Ж. А. Иманбаева¹, Л. Т. Нуркушева², К. И. Самойлов³

Заманауи Қазақстандағы мемориалдық сәулеттің қалыптасуының дамуы

¹Т. Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы;

^{2,3}Дизайн факультеті,

Халықаралық білім беру корпорациясы (КазГАСА кампусы),

Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы.

Материал 17.09.18 баспаға түсті.

Zh. A. Imanbayeva¹, L. T. Nurkusheva², K. I. Samoilov³

Development of the formation of memorial architecture in modern Kazakhstan

¹T. K. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan;

^{2,3}Faculty of Design,

International Education Corporation (campus KazGASA),

Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 17.09.18.

Көптеген жерлеу құрылымдары консервативті пішінде қалыптасқан болып келеді. Мемориалды сәулет негізінен жерлеу рәсімімен байланысты және елді мекендерден қашық жердегі неропольдарда орналасқан. Қала сәулетінде нашар көрінетін осы құрылымдардың көркемдік кескінінің тарихи тұрғыдан алғанда ұзақ мерзімді кезеңдерде қарастыру бізге бірқатар қызықты үрдістерді байқауға мүмкіндік береді. Зерттеу көрсеткендей, қазіргі заманғы қалалық сәулетте осы құрылымдардың көркемдік кескінінің дамуы нашар көрініс алғанымен, жаңа әсерлер мен даму үрдістеріне байланысты пішін қалыптасуы өзгерді. Қазақстан аумағында мемориалдық сәулеттің гасырлық дамуы, XIX және XX гасырлардағы материалдардың жиынтығына негізделіп, елеулі дәрежеде зерттелгеніне қарамастан, қазіргі гасырдағы теоретиктер мен практиктердің назарын белсенді аударуды жалғастыруда. Осы тұрғыдан алғанда, қазіргі гасырдың Қазақстан мемориалдық сәулетінің пайда болған және дамыған уақытындағы нысандарды қалыптастыруды зерттеу үлкен қызығушылық тудыруы мүмкін.

Many burial structures have a conservative shape. Memorial architecture is mainly associated with funerary rites and located in the necropolises remote from settlements. Consideration of the development of artistic forms of these structures over historically long periods allows us to note a number of interesting tendencies that are poorly manifested in their contemporary urban architecture. The study shows that the development of art forms of these structures is poorly demonstrated in modern urban architecture, but at the same time, the formation has changed in connection with new influences and development trends. The centuries-old development of the memorial architecture on the territory of Kazakhstan, despite a considerable degree of study, based on the totality of research of the XIX and XX centuries, continues to attract the active attention of theorists and practitioners in the current century. From this point of view, the contemplated timeframe of the present century Kazakhstan's memorial architecture can be of great interest in the study of shape formation.

ГРНТИ 16.41.99

Н. Х. Ахтаева¹, Б. Сағындықұлы²

¹филология магистрі, аға оқытушы, Филология факультеті, Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы;

²ф.ғ.д., профессор, Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы
e-mail: ¹nagibek78kz@mail.ru; ²kasabek65@mail.ru

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІ ЛЕКСИКОЛОГИЯСЫН ОҚИТУ АРҚЫЛЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ТҰЛҒА ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Мақалада бәсекеге қабілетті студент дайындау мақсатындағы қазіргі қазақ тілі лексикологиясының ролі, маңызы туралы айтылады. Студентке қазақ тілі сөз байлығы жөніндегі таным-түсінікті табиғи қалыпқа сай меңгерте отырып, оқыту нәтижесінде алынған білімді күнделікті өмірде теориялық және практикалық мәселелерді шешу барысында іске асыру, қажетіне қарай орынды пайдалану керектігі сараланған. Пәнді оқыту кезінде алынған мысалдар да сөз мағынасының типтері негізінде меңгеріліп, нақты құбылыстарды танып біліп, түсіну керектігіне жетелейді. Тек теория беруден шектелмей, сол теорияны тәжірибеде шығармашылық жұмыстармен орбиту керектігі қамтылған.

Кілтті сөздер: сөз мағынасының типтері, лексикалық талдау, құзыретті студент, теория мен тәжірибе ұштастығы, глосарий, оқытудағы шығармашылық тапсырмалар.

КІРІСПЕ

Кез-келген оқыту әдістемесіндегі басты мақсат – теориялық білімді тәлімгерге меңгерту. Осы тұрғыдан келгенде екі бағытты ұстанамыз: бірі – теория, екіншісі – оның тәжірибемен ұштастырылуы. Көп ретте біз тыңдаушыға теорияны беріп, анықтаманы түсіндіріп, жаттатып, оны діттеп сұраймыз да, тәжірибедегі қолданыс қалтарыста қалып қояды. Ал қоғамға алдымен сөздің қолданысы керек. Бүгінгі таңда бәсекеге қабілетті тұлға қалыптастыру көзделгенін ескерсек, әр студенттің сөздік қоры тілдік таныммен толығу керек. Әр сөздің түпкі тамырын, шығу арнасын білу шарт. Алынған білім студенттің пайымдауымен тәжірибеде пысықталып, оны өмірде пайдалану дағдыға айналуды керек.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Тілдің танымдық сипаты тереңде. «Тіл – адам баласының ой-санасында танылған әлемдік бейненің, болмыстың ұғымдық белгісі... Адамзаттың табиғатты танудан түйсінген, түйген дүниетанымын білу, оқу арқылы жеке адамның түсінігі қалыптасады. Егер тіл арқылы мұндай халықтың дүниетанымы жетпесе, қоғам да мәдениет те дамымаған болар еді. Демек, тілдің дамуы қоғамдық өмірмен, мәдени дамумен тығыз байланысты» [1, 7–8]. Қоғамдық өмір, мәдени даму қазіргі білім алушы студенттердің шығармашылық сипаттағы болмысы, сөздік қоры, сөз мағынасын қазақи болмысқа сай білуінде. Мұның бәрі үздіксіз жетіліп келе жатқан оқыту мәселесінің құзырында.

Тілді оқыту А. Байтұрсынұлынан бастап үнемі тәжірибе негізінде жазылып, айтылып жүргені анық. Қазақ мұғалімдері үшін жазған «Баяншысында»: «Үйрену һәм үйрету ең басында қиын. Балалар оқудың басында қиналмаса, оқудан тауы шағылмай, көңілі қайтып, мұқалмайды; оқуға ықыластанып, оқыған сайын қызығады үйретушінің де жігері құм болмай, ісі ілгері оңай жылжыған сайын көңілденіп оқытуға жаһады зорайып, шабыттанады... Шабыттанып істеген іс оңды болады» дейді [2, 323–324]. Бүгінгі тілші-әдіскердің міндеті – сабақты заман талабына сай түрлендіріп меңгерту. Және тәлімгердің сөз құдыретіне деген көкірек көзін ояту. Шын мәнінде, бүгінде қазақтың төл сөзінің мағынасын дұрыс білмейтін, басқа тілде ойлап, аудармадан туған оймен сөйлейтін ұрпақ бар. Ғалым Қ.Шаяхметұлы айтқандай, ел болашағының үміті мен кепілі – жас ұрпақ. Оны ата-баба рухынан ажырап қалмайтындай қалыпта өсіріп, тәрбиелеу – Отанымыздың мемлекеттік даму стратегиясының өзегі, барлық басымдықтардың басымдығы [3, 232].

Қазақ тілінің сөз жүйесі күрделі, қызықты, өміршен дүние. «Сөз тілдің, оның сөздік құрамының заттар мен құбылыстарды, олардың қасиеттерін, шындық өмірдегі қатынастарын атап білдіретін негізгі бірлік, дербес бөлшегі болып табылады. Лексикалық жүйенің даралық қасиетке ие негізгі бірлігі бола отырып, сөз жеке тұрып та, басқа сөздермен тіркесіп те тарихи қалыптасқан ұғымдарды білдіріп, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп отырады» [4, 64]. Барлығының бастауы сөз болса, сол сөздің құдіретін меңгерту шығармашылық жұмыспен ұштасу керек.

Сөз мағынасын меңгерту кезінде «Сөз мағыналарының типтері» тақырыбына қатысты тезис күйіндегі дәріс берілгеннен кейін, мол мағына түрлерін меңгеруге бағытталған студенттердің өздігінен ізденіп шығармашылық жұмысқа баулитын, сол арқылы қоғамдық тыныста өзінің рөлін сезіну, білім, білік, ұлттық танымын аңғартуға бағытталған тапсырмалардың болуы керек. Соған сай сыни ойлауды алдық. Мәселен, 6 бөрік тәсілін пайдаланып, мынадай тапсырмалар беруге болады:

Қара бөріктілерге – Сыни көзқарас, ғылымда бірізділік жоқ

Әдемі, сұлу сөз әлеуметтік ортаға қажеті жоқ...

Ақ бөріктілерге – Қазақ тілінің лексика-семантикалық жүйесі, Сөз мағынасын ашу, Ғылыми өріс (...яғни сөз мағынасына қатысты пікірлердің классификациясын қарастыру, В. Виноградовтан бастап, К. Аханов, Ғ. Мұсабаев, І. Кеңесбаев, Ә. Болғанбаев, Ғ. Қалиев, А. Салқынбай т.б. топтамасын салыстыру, өзіндік пікір білдіру).

Қызыл бөріктілерге – Әдемі, сұлу сөз символы – мағына, Эфемизм және мағына, Ауыс мағына, фразеологиялық байлаулы мағына, синтаксистік шартты мағына – сөз өнері негізі.

Сары бөріктілерге – Сөз мағынасын білу – сауаттылық кепілі, Әдемі, сұлу сөз - эмоциональды интеллект негізі.

Жасыл бөріктілерге – Мағына – әмбебеп категория, Сана, ұғым, ой = адам Көк бөріктілерге – Әр топтың нақты, дәл жауабын бағалау, уақыт үнемділігін ескеру (ұсынылған шешімдердің маңыздылығы, шығармашылық деңгей, сыни ойлау сапасы, дивергенттіліктің көрінісі, рефлексия).

Ескерту: Ой-толғамдарыңыз шығармашылық сипатта болуы керек.

Аталмыш тақырыпты пысықтау мақсатында алдын-ала жазылған аудиотаспадан Абайдың 15-қара сөзін тыңдатып, соған сай мынадай тапсырмалар беруге болады:

№ 1. Сөз, құмарлық, кісі, өмір сөздеріне ассоциогарма құрыңыз

№ 2. Ауыс мағынаның берілу тәсілдері: метафора, метонимия, синекдоха

№ 3. Аудиотаспадағы синтагматикалық мағынаға қатысты мысалдар топтамасын жасаңыз.

Студенттің шығармашылық жұмысын тиянақтау мақсатында өздік жұмысы ретінде мынадай тапсырмалар берген абзал:

Бір топ студенттерге 6 бөрік негізінде атқарылған жұмыстары мен болжам негізінде публицистикалық мақала жазу. Енді бір топ студенттер мағына классификациясындағы ғылыми өріс жөніндегі ғылыми-ізденіс мақаласын әзірлеу. Келесі бір топ студенттер қара сөз негізінде берілген 1–2–3-тапсырмадан түйгендерін жинақтап эссе жазу. Бұлардың барлығы тақырыпты пысықтап, әрі студенттердің өзін қоғамға пайдалы жұмыс атқарып, тақырыпты құрғақ жаттап қоймай, сол тақырыптың қоғамдағы рөлін сезінуге жетелейді. Біз жоғарыда айтқан білім, білік, дағдының маңызы осы ретте көрінбек.

Студенттің аталмыш пәнге қатысты білімін терең, әрі құзыреттілігін арттыру үшін міндетті түрде танымдық глоссарий жасатқан жөн. Әрине жетекші оқытушы үлгі ретінде көрсетіп, ҚҚТ: лексикологиясын оқытудағы терминтанымдық жұмысты бірізділендіруді әдетке айналдыру керек. Мәлене, «жүйе» сөзі алайық.

Үлгі: Жүйе – *Tug* – көне түркі тілінде – затығывать, завязывать, *tuglun* – быть завязанным узлом, *Jty* – сдерживать, устронять [1, 63].

Жүйе – 1. Буын, сала, тарау; 2. Жөн, рет, тәртіп [5, 322].

Ғылыми сипат – уәжделген мағына (түй, түйін, жөн) [1, 63].

Түсінік – нысанның мол жиналуы, бір заңдылықты реттеу, жөндеу. Ұлттық таным – «жүйелі сөз» – қошеметтеу, әділдігін тауып айту: Жүйелі сөз – жүйесін табар, Жүйесіз сөз – иесін табар.

Осы іспеттес танымдық жұмыс мынадай терімсөздермен де жүргізілу керек: тіл, сөз, мағына, ой, тип, лексикалық мағына, грамматикалық мағына, денодаттық мағына, меңзеу мағына, фразеологиялық байлаулы мағына, синтаксистік шартты мағына т.б.

Жалпы сөз жүйесін оқыту кезінде лексикалық талдаудың да маңызы зор. Алынған сөздің танымын жалаң, контексте ғана саралап қоймай жан-жақты талдаған жөн. Мәселен, *Ораздының баласы он бесінде баспын дер*. БАС.

Кесте 1

Негізгі лексикалық мағынасы	Тура	<i>Ол басынан бөркін алды.</i> <i>Аяғын ширақ басты.</i> ер адамның төменгі даусы/ төмен тембрлі үрмелі аспап/жүру, адымдау; Синоним - бас, кәлде (кәлда – кітаби лексика) (Қасиетті жануардың кәлласы деп, қос гауһар өбесіне тас орнаттым (айтыс) Омоним – адам мен жан-жануардың ауыз, көз, құлақ, ми орналасқан дене мүшесі/ ер адамның төменгі даусы/ төмен тембрлі үрмелі аспап/жүру, адымдау
	Ауыс	• Еркін мағына: Бас табақ, Бас әріп, Бас бармақ • Фразеологиялық байлаулы мағына: Баса көктеп кірді, бас алмады, бас араздық, бас асау т.б. • Синтаксистік шартты мағына: <i>Ораздының баласы он бесінде баспын дер</i>
	Нақты	+
	Түпкі	+
	Туынды	Бастық, бастықсымақ, басшы т.б.
	Терминдік	+
	Бейтрап	+
	Бейнелі	+
Қолданылу жиілігіне қарай сипаты	Белсенді сөз	Жалпыхалықтық лексика
Сөздік құрамдағы орны	Түркі тілдеріне ортақ сөз	

Стильдік сипаты	Тұрмыстық қарапайым лексика	Қақпас (дөрекі мән), шүйке бас (жас әйел)
	Экспрессивті-эмоционалды лексика	Контекстік бояуға ие болады.
Омоним	1. Адам, жан-жануардың ауыз, көз, құлақ, ми орналасқан дене мүшесі: <i>Ол басынан бөркін алды.</i> 2. <i>Аяғын ширақ басты.</i>	
Полисемия	1. Өсімдіктердің жоғарғы жағы, ұшы: <i>Балалар алма ағашының басына шықты.</i> 2. Таудың, қырдың ең биік жері, шыңы, төбесі: <i>Төбенің басына шықты.</i> 3. Өзеннің, бұлақтың басталған жері: <i>Шу өзенінің басы.</i> 4. Таяқтың, сойылдың бір жақ шеті, ұшы: <i>Таяқтың басы тиді.</i> 5. Аяқ киімнің қоныштан төмен жағы: <i>Етіктің басы.</i> 6. Балта, шот, пышақ сияқты құрал-саймандардың саптан төменгі жүзі бар жағы: <i>Кетпеннің басы бөсап қалыпты.</i> 7. Бір оқиғаның басталған мерзімі: <i>Жыл басы – қаңтар.</i> 8. Мамандық атауымен тіркесіп келіп лауазымды білдіреді: <i>Бас инженер</i>	
Метафора	<i>Ораздының баласы он бесінде баспын дер</i>	
Синекдоха	<i>Түрлі бастар жиналған</i>	
Мақал	<i>Бас екеу болмай, мал екеу болмас</i>	
Мәтел	<i>Бір қолдан жең, бір қолдан бас шығару</i>	
Фразеологизм	<p>Баса көктеп кірді – еш нәрсеге қарамады, киіп-жарды. Бас алды – өсімдік дән алды. Бас алмады – назар салмады, алаңдамады. Бас араздық – екі жақтың арасындағы өкпе, реніш, дұрдараздық. Бас асау – басына жүген-құрық тимеген, тарпаң мінез (жылқы); айтқанға көнбейтін қиқар адам. Бас ауыртты – мезі қылды, мазалады. Басы ауырып, балтыры сыздады – ауырып сырқады, науқастанды. Бас байлады – қауіп-қатерге бел буды, басын тікті. Бас бұзар – сойқаншыл, сотқар. Бас білді – мініске үйретілді. Бас десен, құлақ дейді – сөз ұқпайтын мақау. Бас жарылса бөрік ішінде – жабуыл қазан жабулы қалды, жария болмады. Бас жарып, көз шығарып барады – тентектіп істеп, дегенге көнбеді. Бас иді – көрсетілген құрметке ілтипат білдірді; кешірім өтінді, кішірейді. Бас имеді – берілмеді, көнбеді, кешірмеді. Бас кесер – қанішер, зұлым. Басы кетеді – өмірін жояы, өледі. Бас көтерді – жоғары қарады; наразылық көрсетті, қарсылық білдірді; тұруға жарады; егін өніп, жер бетіне шықты. Бас көтерер – елдің ауылдың ақылшысы; отбасындағы еңбекке жарамды адам. Бас көтере алмады – қарсыласа алмады. Бас көтертпеді – мұршасын келтірмеді. Бас қайғы - өз басының уайымы, мұңы. Басқа, көзге төпеледі – жұдырықтың астына алды. Басқа кірді – мына қонды. Бас қамын ойлады Басына көрінгір (қарғ. бар пәле өзінмен кетуір).</p>	

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келгенде, жалпы қазақ тілінің сөз жүйесін меңгертудегі шығармашылық жұмыстар әр оқытушының шеберлігіне байланысты. Және тек сол тақырыпты ғана меңгертіп қоймай, үнемі жалпы күйдегі танымды

естен шығармаған жөн. Курс барысында ұстанатын негізгі мәселелер мыналар:

1) Осы салаға қатысты терминдер сөздігін меңгерту: дәстүрлі қолданыстағы терминдермен тасада қалып қоятын лұғаттық мақала, оксюморан, оккозионал сөздер т.б.

2) Кез келген анықтаманы мысал арқылы есте сақтауды меңгерту: мәселен: күңіренді – күні ренді, отырғандай – от ұрғандай – омофон; ақ халатты абзал жан – дәрігер, халық қалаулылары – депутаттар – перифраз т.б. және ең бастысы алдымен қарапайым мысалдар күрделіге яғни жеке қолданыстағы (индивидуалды) бірліктерге бару керек. Студент сол арқылы анықтаманы өзі шығарып, мысалмен есте тез сақтайды.

3) Жаттығулар жинағымен жұмыс жасау. Ол үшін сөздіктерді басшылыққа алу. Мәселен, синонимдер тақырыбында кез келген студенттен бір сөз беріп синонимдік қатарын сұрасаң ең көп дегенде 4-5 мысалмен шектеледі. Тіпті оған жетпейді. Немесе 1 сөз беріп соның мағынасын сұрасаң 1 ғана жауап аласың. Мысалы, шырқау сөзінің мағынасын сұрасаң шырқаны басшылыққа алып ән салу етістігімен байланыстырып, сонымен шектеледі. Ал шырқау сөзінің алыс, қашық, жырақ деген мағынаны білдіретінін білмейді. *Бір пәлеген жолықтың шырқау барып, ала жаздай көгалды бір көрмедің, Сары жұртқа қондың ба ірге аударып (Абай). Немесе Алыстан сермеп, жүректі тербеп, Шымырлап бойға жайылған, Қиуадан шауып, қисынын тауып, Тағыны жетіп қайырған (Абай).* Қиуа – алыс жер, қиян, шалғай.

Алыс, қашық, қиыр, шет, шыған, қиян, ұзақ, шалғай, жырақ, аулақ, алшақ, қырым, шырқау, қиуа, керік (диалект, Солтүстік Қазақстан);

4) Студент жоғары оқу орында оқығандықтан, осы салаға қатысты ғылыми еңбектер мен ғалымдарды меңгеру керек. Мәселен, қазақ лексикологиясы ма ол алдымен І. Кеңесбаев пен Ғ. Мұсабаевтың 1962 жылғы қазақ тілісін алып, қолына ұстап танысуы керек. Синоним тақырыбы ма ол Ә. Болғанбаевты білу керек, антоним бе Ж. Мусиннің аты алдымен аталу керек, фразеологизм бе І. Кеңесбаевты білу керек т.б. Сонымен қатар студенттерге пайдаланылған әдебиеттер тізіміне берген барлық еңбекті жатқа сұраған абзал. Олар оның ішімен де, сыртымен де танысу қажет. Тіпті өздері конспект жазып келген еңбекті сұрасаң не авторын, не шыққан жылын, не түр-түсін білмей отырады. Сондықтан осы оқу жылынан бастап пайдалануға берген әдебиеттер тізімін кез келген уақытта тұрғызып оның мазмұнын, авторын т.б. сұрауды қолға алдым. Бұл әдіс ғылыми өрісін кеңейтуге жол салады.

5) Орайы келген терминдерді қазақиландыру. Тіпті лексикология дегеннен бастап. Лексикология – сөз жүйесі, полисемия – көпмағыналылық, моносемия – дарамағына, метафора – ауыстыру, метонимия – алмастыру,

синекдоха – мегзеу т.б. Әрине ыңғайға көнгендерін. Кей жағдайда студенттерден мегзеу деген не десең білмей, синекдоханы сұрасаң жауап беріп жатады. Мұның барлығы оқыту кезінде туындайтын өзекті мәселелер.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Салқынбай, А.** Қазіргі қазақ тілі. – Алматы : Эверо, 2008. – 464 б.

2 **Байтұрсынов, А.** Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы : Ана тілі, 1992. – 448 б.

3 Қазақ тілінің теориясы мен әдістемесі мәселелері: Ғылыми мақалалар жинағы. Т. 1. – Семей : Интеллект, 2009. – 270 б.

4 **Қалиев, Ғ., Болғанбаев, Ә.** Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы : Сөздік-Словарь, 2006. – 264 б.

5 Қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т. Жанұзақов. – Алматы : Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.

Материал 17.09.18 баспаға түсті.

Н. Х. Ахтаева¹, Б. Сағындықұлы²

Формирование творческой личности с помощью обучения лексикологии современного казахского языка

^{1,2}Филологический факультет,

Павлодарский государственный педагогический университет,

г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 17.09.18.

N. H. Akhtayeva¹, B. Sagyndykuly²

Formation of creative personality by teaching lexicology of the modern Kazakh language

^{1,2}Faculty of Philology,

Pavlodar State Pedagogical University,

Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 17.09.18.

В статье говорится о роли и важности лексикологии современного казахского языка с целью подготовки конкурентоспособных студентов. Рассматривается важность своевременного и уместного использования знаний, полученных в ходе обучения во время решения теоретических и практических проблем, с помощью освоения и формирования студентом понятия о богатом словарном

запасе казахского языка. Примеры, полученные во время изучения дисциплины, также осваиваются на основе типов значений слов, и ведут к пониманию конкретных явлений. Рассматривается и то, что нужно развивать теорию с помощью творческих работ на практике, не ограничиваясь лишь теорией.

The article deals with the role and importance of lexicology of the modern Kazakh language in order to prepare competitive students. The importance of the timely and appropriate use of knowledge, gained in the course of training, in solving the theoretical and practical problems through the development and formation of the student's concept of a rich vocabulary of the Kazakh language is considered. Examples obtained during the study of the discipline, are also mastered based on the types of words meanings and lead to an understanding of the specific phenomena. It is also considered that it is necessary to develop the theory with the help of creative works in practice, not limited to theory.

FTAMP 17.71.07

Л. Ә. Еспекова

ф.ғ.к., профессор, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы
e-mail: Espekova@bk.ru

ТАРИХИ ЖЫРЛАР – ӘДЕБИ ТІЛДІҢ БІР АРНАСЫ

Мақалада тарихи жырлардың тілдік ерекшеліктері, оның әдеби тілге ықпалы қарастырылады. Бұл жырларда халықтың өткен күндерінің іздері жатыр. Тарихи жырларда халық тілінің байлығы сақталған. Мақалада тарихи жырлардың зерттелуіне шолу жасай отырып, оның басқа фольклорлық жанрлардан ерекшелігі айқындалады. Тарихи жырлардың тілін зерттеу негізінде оның белгілі бір кезеңдегі даму сипатын зерттеуге, сонымен қатар оның стилистикалық ерекшеліктерін айқындауға мүмкіндік береді. Тарихи жырлар жалпыхалықтық сөйлеу тілі мен сол замандағы әдеби тілдің жағдайы туралы анық сипаттама бере алады. Сол себепті тарихи жырлардың көркем тілі әрқашан қазақ халқының әдеби тілімен байланысты болып келеді.

Кілттік сөздер: ауыз әдебиеті, фольклор, тарихи жырлар, әдеби тіл, эпикалық шығармалар.

КІРІСПЕ

Ауыз әдебиеті үлгілері бұл халық фантазиясынан, қиялынан туындаған дүние ғана емес, онда тарихи шындық та бар. Фольклорда ерекше орынды тарихи жырлар алады. Олар – тарихтағы нақты тұлғалар мен тарихи жағдайларға құрылған шығармалар.

Халықтың тарихи жырларының өзіндік ерекшеліктері де бар. Тарихи жырлар – бұл фольклорлық эпикалық шығармалар, онда қазақ тарихының тұтас бір кезеңдері, сол дәуірде өмір сүрген атақты тұлғалар бейнеленіп, шығарма мазмұны сол тарихи оқиға не тұлға аясында өрбіп, дамып отырады.

«Тарихи жырда идеялық-эстетикалық мұрат басқа жырлардан гөрі сәл өзгешелеу: мұнда үлкен оқиғаның жекелеген фактілеріне, бұқара қауымнан өзінің қайратымен, жүректілігімен, ақылымен дараланып шыққан кәдімгі қарапайым адамдарға мән беріледі. Бірақ олар, яғни жеке факті де, адам да жалпы тарихи жағдайдан бөлек алынбайды. Тіпті тарихи жырдың бүкіл мазмұнының өзі сол заманның оқиғаларынан туып, өрбіп жатады» [3, 170].

Әрине, бұл жырларда бейнелеген тарихи шындық барлық жағдайда тарихқа сәйкес келе бермейді. Кейбір оқиғалар тарихта болса, енді бірі – халықтың қиялындағы оқиғалар. Бірақ қалай дегенде де кез келген тарихи жырдың пайда болуына қазақ халқының қалыптасуындағы тарихи жағдайлар, оқиғалар себеп болғаны сөзсіз. Сондықтан тарихи жырларда қиял, халық фантазиясымен қатар жырдың пайда болуына себеп болған реалды фактілер, тарихи оқиғалар қатар жүріп отырады.

Б. Кенжебаев «Тарих пен ауыз әдебиеті бірдей емес екенін ескеру қажет. Тарихи болған оқиғаны тыңнан, ойдан жаңалық қоспай, сол тарихта болғанынша тексеріп, талдап, айтып береді. Ол үнемі тарихтық нақтылы материалдарға сүйенеді, айтылған ойын, пікірін солармен дәлелдейді. Ал ауыз әдебиеті, ақын, жырау болған оқиғаның, тарихи адамның өмірбаяны мен істеген ісінің сүрлеуін, ізін, желісін ғана алады. Басқасын өзінің қиял дүниесінен шығарады, суретпен, пернемен, бейнемен айтып дәлелдейтінін» айтады [4, 508 б.]. Халық белгілі бір тарихи деректі беру арқылы сол дәуірге тән қайшылықтарды көрсетуге тырысады. Соның негізінде нақты бір тарихи деректер өзгеріске түсіп, көркемдік оймен ұштасып та жатады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

«Тарихи жыр» («исторический джир») терминінің қолданылуы, оның зерттелуі Ш. Уәлиханов еңбегінен бастау алады. Кейін В. В. Радлов еңбегінде де «Аңыздар, тарихи жырлар» деген тарауында сөз болады. Жиырмасыншы ғасырдың басында А. Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышында» тарихи жырға түсініктеме беріледі. Қазіргі таңда тарихи жырлар жөнінде әдебиетші ғалымдардың зерттеулерін кездестіруге болады.

С. А. Қасқабасов «Тарихи жырлар – қазақ фольклорының ішіндегі ерекше жанр. Оның жанрлық табиғатын тануда зерттеушілер әртүрлі пікір айтқан болатын. Бір оқымыстылар оны батырлық эпостың кейінгі дәуірлерде туған түрі деп, оған «кенже эпос» деп атау берсе, басқа ғалымдар оны жеке жанр ретінде қарастырған. Соңғы пікір ғылымда орнығып, тарихи жыр арнайы монографиялық түрде зерттеудің объектісіне айналып, оның ішкі жанрлық түрлері де біршама зерттелгенін» айтады [4, 505 б.].

«Қазақ әдебиетінің тарихы» деген еңбектің бірінші томында С. А. Қасқабасов тарихи жырларды 3 кезеңге бөліп қарастырады:

- 1 XVY–XVII ғасырдағы тарихи жырлар
- 2 XVIII ғасырдағы тарихи жырлар
- 3 XIX–XX ғасырдағы тарихи жырлар.

Ғалым бірінші дәуірді орта ғасыр деп атай отырып, оған «Орақ батыр», «Жәнібек батыр» («Жәнібек батырдың өлені»), «Сәтбек батыр», «Еңсегей бойлы ер Есім», «Есім», «Олжаш батыр» сияқты тарихи жырларды жатқызады.

XVIII ғасырдағы тарихи жырлардың қатарына «Абылай туралы жыр», «Олжабай батыр», «Қабанбай батыр», «Сырым батыр», «Бөген батыр», «Өтеген батыр» және тағы басқа тарихи жырларды жатқызады.

Ал үшінші кезеңде «Қазақ халқының XIX ғасырдағы ұлт-азаттық күресінің қаһармандары – Кенесары мен Наурызбай Қасымұлдары, Ағыбай, Жанқожа Нұрмұхамедұлы, Бекет Серкебайұлы, Досан, Арқалық, Мырзаш, Қармыс, Төлеп, Балуанияз және тағы басқа батырлар да тарихи жырлар бас қаһармандары болып табылады» [4, 583 б.].

Тарихи жырлар әдебиетшілер тарапынан жан-жақты талдауға түскенімен, бұл жырлардың тілдік-стильдік ерекшеліктері толық зерттелмеген.

Жалпы тарихи жырлар тіліне лингвистикалық талдау барысында екі нәрсені ескеру керек:

Біріншіден, тарихи жырлардағы негізгі сюжеттердің берілу жолдары, оның құрылымы, жырдағы көріктеу-бейнелеу құралдары халық ауыз әдебиетімен сабақтастықты көрсетеді. Кейбір образдарды суреттеуде, кейбір сөз орамдарын беруде ауыз әдебиетіне жүгіну байқалады. Мұның бірнеше себептерін атауға болады:

1 Тарихи жырлар да ауызша тараған шығармалар қатарына жатады;

2 Бұл туындылар да қазақ халқының дәстүрлі мәдениетінің жалғасы болып табылады.

Екінші жағынан бұл жырларды тарихи құжат деп тануға болмайды, ең алдымен, бұл көркем шығарма екенін ұмытпауымыз керек. Жырлардың қазақ халқының тарихымен тығыз байланысты екені сөзсіз. Бірақ көркем туынды болғандықтан онда әсірелеу, көріктеу құралдарының қолданылуы да заңды болып табылады.

Тарихи жырларда нақты оқиғалар мен тұлғалар сөз болғандықтан, бұл шығармалар нақты тарихи жағдайларды және сол кезеңдегі халық тілінің лексикасын айқындауға мүмкіндік береді. Яғни, тарихи жырларда қазақ халқының мазмұнды тарихи материалымен қатар сол дәуірдегі лексикалық қоры да жинақталған. Жырларда халық өмірінің әртүрлі қырлары көрініс тапқан. Бұл жырларда өткен күндердің іздері жатыр. Сондықтан бұл шығармалар арқылы тарихи деректермен қатар тілдік деректерді, көркемдік тәсілдерді де саралауға болады.

Жалпы тарихи жырларға тән мынандай ерекшеліктерді атауға болады:

1 Жырдағы кейіпкерлер ойдан шығарылған емес, өмірде болған ірі тарихи тұлғалар;

2 Жырдың негізгі сюжеті тарихта болған оқиғаға құрылады;

3 Тарихи образдардың тарихтағы орнын айқындауда осы жырларды жеткізушілер де үлкен рөл атқарады;

4 Жеткізуші өз тарапынан артық ақпарат қоспайды, көп жағдайда оқиға сол кездегі тарихи жағдай аясында өрбиді;

5 Жырлардың боямасы аз, нақты тарихи шындықпен байланысты оқиға беріледі;

6 Оқиғаны, кейіпкерді суреттеуде нақтылық басым, көркемдеп суреттеу аз болады.

С. А. Қасқабасов, Ж. Ә. Аймұхамбеттің «Қазақ фольклоры» деген еңбегінде тарихи жырларды батырлар жырымен салыстыра отырып, оның батырлар жырынан ерекшеленетін белгілерін атап көрсетеді: «Бұл жырлардың бұрынғы батырлық эпостан бірнеше өзгешелігі бар. Біріншіден, бұл шығармалар оқиғалардың ізі онша суымай тұрғанда пайда болды; екіншіден, сол себепті оларда шындыққа жақындық басым; үшіншіден, бұл жырларда әсірелеу едәуір аз, ал мифтік, я болмаса қиял-ғажайыптық белгілер жоқтың қасы; төртіншіден, тарихи жырларда кейіпкерлердің кейбір кездерде көрсететін өзіне ғана тән мінез-құлқы көрініс беріп қалады, яғни батырлар бұрынғыдай аса дәріптелмейді, олардың образы өз прототипіне жақынырақ; бесіншіден, бұл туындыларда батырлар ру мен тайпа үшін емес, бүкіл қазақ үшін күреседі, қазақ жерін, мемлекетін азат ету үшін соғысады. Бұл – ең басты ерекшелігі; алтыншыдан, батырлар бұрынғыдай жеке-жеке, өз бетінше жауға шаба бермейді, олар мемлекет басшысы – ханның маңайына топтасып, оның бұйрығымен соғысқа аттанады. Бұл да мемлекеттік эпостың айырықша белгісі» [3, 21 б.].

Бұл жырлардың негізгі эстетикалық қуаты – тарихи уақыт. Сол кезеңдегі халықтың тарихи санасы айқын бейнеленіп отырады. Тарихи жырларда халық ауыз әдебиеті үлгілерінің ішінде эпикалық жырларға тән бейнелеу тәсілдері басым. Жырдағы оқиға бірде монолог, бірде диалог түрінде келеді.

Көптеген фольклорлық жанрларда жалпы немесе ұқсас көркемдік тәсілдерді, белгілі бір тұрақты эпитеттерді, теңеулерді, дәстүрлі поэтикалық мотивтерді қолдану басым болып келсе, тарихи жырларда бұл көркемдік тәсілдер аз қолданыс тапқан.

Қазақтың тарихи жырларының ерекшелігі шындықты бейнелеумен қатар сол тарихи оқиғаға, тұлғаға баға беруімен де сипатталады. Мәселен, «Абылай хан» жырында Абылайдың қазақ тарихындағы орны, оның халқы үшін жасаған ерлігі, ақыл-парасаты, халықтың басын біріктірудегі, қуатты мемлекетке айналдырудағы еңбегі ерекше суреттеліп, жырда халық Абылайға өз заманының көреген саяси қайраткері деп баға береді.

Арысы алты алаштың разы боп,
Жасады Абылайға үлкен құрмет.
Абылай хан боп өтті содан былай,

Керемет ақыл тапты талай-талай.
Ақылдың бітіп жатқан көзін ашты,
Жақсымен жақын жүріп жанасалай.
Қол жиып еліндегі батырлардан,
Қорғады елін келген сыртқы жаудан.
Арманы отырақ тап қаласалып,
Топтасып жер емшегін болмақ сауған...

Ерлігі бүкіл елге таралыпты.
Абылай деген даңқы кетті шығып
Ерлігін сайыпқыран түгел ұғып...

Абылай елге біткен бір бәйтерек,
Халқына асқар таудай болған тірек.
Елге болдың бір шырақ,
Ақылың дария, бір бұлақ.
Сендей батыр үлгі айтар,
Хан қайдан бізге табылмақ.

«Абылай хан» жырынан [1, 28 б.]

Елі үшін еңіреп туып, ер боп өткен,
Мәңгілікескеалады ел Абылайын.
Астында ашық аспан сағым салған,
Айдын көлалабынан мұнар шалған.

«Ел қормалы – ер Абылай» жырынан [1, 58 б.]

Жырда тек тарихи оқиғалар суреттеліп қана қоймайды, онда халықтың Абылайға деген сенімі де ерекше көрінеді. Бұл сенімді «Абылай елге біткен бір бәйтерек», «Халқына асқар таудай болған тірек», «Елге болдың бір шырақ, Ақылың дария, бір бұлақ», «Ақылдың бітіп жатқан көзін ашты», «Астында ашық аспан сағым салған, Айдын көл алабынан мұнар шалған» деген метафоралық қолданыстар, теңеу арқылы берілген жолдардан байқауға болады.

Тарихи эпостар халық өмірінің тұтас бір кезеңдерімен, оның тұрмыс-тіршілігімен, тарихымен, тілімен байланысты болғандықтан маңызды болып табылады. Ол да қазіргі әдеби тіліміздің бастау арналарының біріне жатады. Бұл жырлар біздің мәдени-рухани дүниеміздің тарихы іспеттес секілді.

Тарихи жырлар құрылымы, тақырыбы, көркемдеу тәсілдері жағынан басқа халық ауыз әдебиеті үлгілерінен бөлек тұрады. Фольклор тіліне тән дайын поэтикалық қолданыстар өте аз, бірақ тарихи жырлардың тілінде

әскери лексика басым болып келеді. Жырлар тілінде әскери лексиканың жиі кездесуі сол кезеңдегі жаугершілік заманға байланысты болса керек.

Жалпы тарихи жырлардың көпшілігі XVIII ғасырдағы тарихи жағдайлармен тығыз байланысты болып келеді. Р. Сыздықова «Қазақ әдеби тілінің тарихы» деген еңбегінде «XVIII ғасыр өзінің ұзын-ырғасында қазақ қоғамы үшін соғыстар мен жорықтардың, шұбыра көшу мен жөңкіле қоныс аударудың заманы болды. Соған орай көркем әдебиеттің тақырыбы да негізінен ел қорғау, батырларды мадақтау немесе өлімі жоқтау болып келді. Осы себептен мұнда да жаугершілікке қатысты лексика тобы орын алды. Бұрынғы элементтер сақталып, тұрақтала түсті. Мысалы, кіреуке, сауыт, найза, оқ, дабыл, дулыға, берен, жебе, қылыш тәрізді қарау-жарақ аттары, жаулық, елдік, бұлу, біту («ел болу») сияқты етістіктер әлі де жиі қолданылады. Олар әлі де архаизмдер емес, актив қордың элементтері» дейді [5, 149 б.]. Бұл әскери лексиканың бір тобын жаугершілік сипаттағы тіркестер құраса, бір тобын қару-жарақ атаулары құрайды.

Бұл дәуірге Абылай хан, Қабанбай батыр, Бөгенбай батыр, Олжабай батыр туралы және тағы басқа жырларды жатқызуға болады. Бұл жырлардың тілінде әскери лексика көптеп кездеседі. Әсіресе, тарихи жырлар тілінде жаугершілік сипаттағы тіркестер өте жиі ұшырасады. Мысалы: «Түйреліп найза ұшында құлады аттан», «Егескен талай жауын жерге тыққан», «Жау тиіп ел шетіне қауіп төнсе», «Жеткенге найза салдым оңды-солды», «Жосылып қара жерге аққан қанды... Жау менен жендеттерді осықлады», «Халықтың қаһарынан бар ма өктем», «Басына өлім төніп, қайғы орнатып», «Азалы қанды ойранның тартты дертін», «Қансырап жаралылар қиналуда», «Жауласуға көңіл соқты бір баруға», «Айырылып ат-көліктен жапа шекті», «Қан ойран болған екен қыран дала», «Сайыстым қуғын топпен жалғыз барып», «Жаудырып, қаһарланып барлық кекті», «Сұрланды, қаһарланды түсі қашып», «Жау қамалап алған екен шыр айналып», «Жауларын ашындырды ерлігі асып», «Боқы батыр жау шауып өлмеген соң», «Жолдасым жауға түсіп қалды ма екен», «Дұспандар тонап жатыр анталасып», «Әйтеуір бір ажалдан қалдық аман», «Рақымсыз соғыс деген жанды алған, Қан төгіліп сай-сайда ел қаңғыған», «Әскері де қырылды уаң Дарынның», «Қамауда қамал бұзған батыр еді», «Жөкенің басын алды қылыш шауып», «Күні-түні қан кештік жеті күндей», «Оқ тиген жүрегіне қасиетті ер», «Батырдың екі көзі қанға толды», «Жауға тізе бүкпеген қайран ердің» «Соғыста оқ тиеді ажалдыға», «Ала алмай кегін батыр ажал құшты», «Орданды қан қып, өзінді өлтірем, – деп» деген жолдардағы *түйрелген найза, егескен жау, жау тиіп, найза салды, оқ тиеді, қан ойран болған, түсі қашу, қан кештік, жау қамалап, орданы қан қылу, қара жерге аққан қан, халықтың қаһары, әскері де қырылды, өлім төну, қайғы орнату, қанды ойран, қансыраған жаралылар, жауға түсіп*

қалу, ажалдан аман қалу, жау шауып, жапа шегу, жауларын ашындырды, басын алды, ажал құшты, көзі қанға толды, оқ тиген, рақымсыз соғыс, жауға тізе бүкпеген, жанды алған, қан төгілген, қаңғыған ел, қамал бұзған батыр секілді тіркестерді атауға болады. Бұл қолданыстардың барлығы сол замандағы соғыс пен жорықтарға қатысты жиі қолданылған жаугершілік сипаттағы тіркестер қатарына жатады.

Жалпы бұл кезеңде тарихи жырлардың мазмұн жағынан толыққанын да байқауға болады. С. А. Қасқабасов «Бізге жеткен фольклор нұсқалары, негізінен, осы жаңа дәуірде, яғни XVIII-XIX ғасырда сұрыпталып, көркемдік жағынан әрленіп, жүйеленіп, осы күнгі қалпына жеткен деуге болады. Бұл кезеңде ертеден келе жатқан батырлық жырмен қатар жаңа эпикалық жанр – тарихи жыр барынша етек алып, жеке түр ретінде қарқын алды. Тарихи жырдың мазмұны да байи түсті» деп, тарихи жырлардың көркемдік жағынан толыққанын, оның жүйеленгенін атап көрсетеді [4, 537 б.].

Тарихи жырлардағы жаугершілік лексиканың екінші тобы қару-жарақ атауларымен байланысты. Жырларда түрлі қару-жарақ атаулары ұшырасады:

Жәнібек **айбалтаны** ала шапты,
Әдіспен қарақұстан ұрды қатты.

«Ел қормалы – ер Абылай» жсырынан [1, 98 б.]

Дұспандықпен ақыл айтып отырсың, – деп,
Ханымға ұмтылады **семсер** алып

«Арқалық батыр» жсырынан [1, 15 б.]

Найзаны, жетіауызды тығып тастап,
Ауылдан бұл қу кетті түнге жастап.

«Арқалық батыр» жсырынан [1, 24 б.]

Ұмтылған, ызғар еткен Арқалыққа,
Кеп **сойыл** үсті-үстіне жабырласты

«Арқалық батыр» жсырынан [1, 56 б.]

Тыныбай, кетерінде қош айтпадың,
Бес найза Әлмеректің баласы да.

«Жақыпберді батыр» [1, 207 б.]

Әскердің дені дүнген, азы қазақ,
Көбінде **мылтық** та жоқ, **найза, садақ.**

«Тәутік батыр» [1, 171 б.]

Артынан түскиіздің қарады кеп,
Қойылған **найза, мылтық, қанжар** да жоқ
«Арқалық батыр» [1, 75 б.]

– Ей, Жұбай, жаумен қалсам ұшырасып,
Мылтық атып, айғай шығар, **қылыш** шауып
«Арқалық батыр» [1, 85 б.]

Балта, сойыл, шоқпарын қолына ұстап,
Азамат қарсы аттанды жанын жалдай.
«Есімқан, Ырысқан» [1, 306 б.]

Ұмтылды біреу жаяу, біреу жайдақ,
Ұстаған біреу **шоқпар**, біреу **сайғақ**.
«Он сегіз» [1, 306 б.]

Жырларда *найза, айбалта, қанжар, семсер, жетіауыз, сойыл, мылтық, садақ, қылыш, шоқпар, сайғақ* секілді қару-жарақ атаулары жиі кездеседі. Қару-жарақтың кейбір атаулары бүгінгі күні қолданыстан шыққан, көнерген сөздер қатарынан табылады. Мысалы, айбалта «Ұзын сапты жарты ай бейнесіндегі кішірек балта» болса, сайғақ «Қару ретінде жұмсайтын қатты ағаш, сойыл» [2, 22 б.]. Сол сияқты қазіргі әдеби тілден «жетіауыз» деген қару атауын да кездестіре қоймаймыз.

Жалпы найза да, қанжар да, семсер де қазақтың дәстүрлі қару-жарақтарының қатарына жатады. Бұл қарулардың көпшілігі соғысқа ыңғайланып жасалған. Тарихи жырларда әскери лексиканың басым болуы сол замандағы жаугершілікпен байланысты болғанға ұқсайды.

Көп жағдайда фольклорлық туындылардың тіліне лингвистикалық талдау жасау қиындық тудырып жатады. Тілдік деректердің мағыналық ерекшеліктерін айқындауда да дау туғызатын тұстары да баршылық. Ал тарихи жырлар негізінде тарихи шындық, тарихи оқиға жатқандықтан әрі жырдағы оқиғалардың мерзімі, олардың кіммен соғысып жатқандығы анық көрсетіліп отырғандықтан, тілдік деректерге талдау жасау да нақтырақ болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Бұл тарихи жырлар қазақтың әдеби тілінің дамуында белгілі рөл атқарады. Шығарма өмірде болған тарихи жағдайлармен байланыста дамып, жырда берілетін оқиға желісі шындыққа жақын болып келгендіктен, сол замандағы сөйлеу тілінің ерекшеліктерін, лексикалық қорын айқындауға

мүмкіндік береді. Өйткені бұл шығармалар сол заманның тілдік дәстүрі мен нормасын сақтап қалған. Сондықтан тарихи жырлар да біз үшін құнды материал көзі болып табылады. Оны әдеби тіліміздің бір арнасы деп тануға толық мүмкіндік бар.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Бабалар сөзі. Жүз томдық. Т. 27–29. – Астана : «Фолиант», 2006. – 352 б. – ISBN 9965-35-105-8
- 2 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы : «Дайк-Пресс», 2008. – 965 б. – ISBN 9965-798-99-0
- 3 **Қасқабасов, С.А., Аймұхамбет, Ж. Ә.** Қазақ фольклоры. – Астана, 2017. – 221 б.
- 4 Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы, 2008. – Т. 1. – 811 б. – ISBN 978-601-03-005-7.
- 5 **Сыздықова, Р.** Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы : «Ел-шежіре», 2014. – 319 б. – ISBN 978-661-7317-91-1.

Материал 17.09.18 баспаға түсті.

Л. А. Еспекова

Исторические песни – источник литературного языка

Филологический факультет,
Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,
г. Астана 010000, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 17.09.18.

L. A. Yespekova

Historical songs – source of literary language

Philological Faculty,
L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Astana, 010000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 17.09.18.

В данной статье рассматриваются языковые особенности исторических песен, их влияние на литературный язык. В этих песнях хранятся прошлое народа. Исторических песнях сохранилось богатство народного языка. В статье рассматривается изучение исторических песен, и их особенности от других фольклорных жанров. Изучение языка исторических песен позволяет исследовать

его развития в определенном этапе, а также способствует выявлению стилистических особенностей. Исторические песни дают ясное представление о состоянии общенародного разговорного и литературного языка того времени. Поэтому художественный язык исторических песен непосредственно связан с литературным языком казахского народа.

This article examines the linguistic features of historical songs, their influence on the literary language. These songs contain the past of the people. Historical songs preserved the richness of the national language. The article deals with the study of historical songs, and their distinction from other folklore genres. Studying the language of historical songs allows you to explore its development in a certain stage, and also helps to identify stylistic features. Historical songs give a clear idea of the state of the nation-wide spoken and literary language of the past time. Therefore, the artistic language of historical songs is directly related to the literary language of the Kazakh people.

FTAMP 16.21.21

С. Г. Кужакулова

магистрант, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы
e-mail: kuzhakulova@gmail.com

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ФУНКЦИОНАЛДЫ ЕТІСТІКТЕР. ФУНКЦИОНАЛДЫ ЕТІСТІКТЕРДІҢ ТҮРЛЕРІ МЕН ҚОЛДАНЫЛУЫ

Берілген мақала қазақ тіліндегі етістіктердің функционалды түрлеріне сипаттама жасайды, функционалды етістіктердің түрлері мен қолданылуын сөз етеді. Қазіргі қазақ тілінде етістік тақырыбы көп ғылыми зерттеулер мен жаңалықтарға негіз болуда. Осы күнге дейін етістіктің ерекше формалары саналатын есімше, көсемше, тұйық етістік формалары жеке-жеке қарастырылып келген. Ыбырайым Мамановтың мақаласында етістіктерді негізгі және функционалды деп екі категорияға бөліп, жоғарыдағы жеке категорияларды бірге жүйелеу негізінде жазылған. Функционалды етістіктердің қатарына: есімше, көсемше және тұйық етістіктерді жатқызамыз. Етістіктің ол формаларының тек қана етістікке тән қасиеттерден бөлек есім сөздер мен сын есімдердің кей қасиеттеріне ие болуы, синтаксистік тұрғыда баяндауыштан бөлек анықтауыш пен нысықтауыш ретінде қолданылуы оларды ерекшелейді. Осылайша, оларды ағылшын тіліндегі non-personal, яғни шектеусіз формаларымен сәйкестендіре аламыз.

Кілтті сөздер: функционалды етістіктер, көсемше, есімше, тұйық етістік, негізгі етістік, функционалды грамматика.

КІРІСПЕ

Көрнекті қазақ ғалымы С. М. Исаевтың «Қазақ тілі» еңбегіне сүйенсек, «Етістік – заттың қимылын, іс-әрекетін, күй-жайын білдіретін сөз табы. Етістік не істеді? Не қылды? Қайтті? (немесе не істеп? қайтіп? не істесе? т.б. тұлғалардағы) деген сұрақтарға жауап береді» [1, 77 б.]. Ал, Оралбай Нұржамал «Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы» еңбегінде: «Етістік – сөз таптарының ішіндегі құрамы жағынан да, грамматикалық құрылымы жағынан да ең күрделі сөз табы. Құрамы жағынан етістік – сөзге бай сөз табы. Зат атаулының бәрі әр түрлі қимыл-әрекет жасайды, қимыл-әрекетке

түседі. Етістік деп заттардың қимыл-әрекетін білдіретін сөз табы аталады» [2, 200 б.].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазақ етістіктері арнайы форма тудырушы жұрнақтар арқылы әр түрлі грамматикалық формаға ие бола алады. Ол формалардың түрлеріне есімше, көсемше, тұйық етістік, тұлғалы етістік, етістіктің шартты рай формасы және ортақ етіс формасын жатқыза аламыз. Бұл етістіктердің басқа етістіктер қатарынан ерекшеленіп шығуы олардың морфологиялық және синтаксистік қызметіне қарай атқаратын функцияларында. Яғни, олар етістік қызметінен бөлек өздерінің семантикасы мен синтаксистік қызметі жағынан да ерекшеленеді. Атап айтар болсақ, жоғарыдағы формаларға тән етістіктер, оның ішінде, тұйық етістік пен –ғы тұлғалы, ортақ етіс тұлғалы қимыл етістіктері зат есімге жақын келіп, «қимыл есімдері» деп аталады. Қимыл есімдерден зат есімге айналған етістіктер саны аз емес. Дәл осы қасиеті арқылы тіліміздің лексикасын дамытуда да ерекше орын алады. Бұл «қимыл есімдерінің» үлкен ерекшелігі етістік ормасында бола тұра, сөйлемде бастауыш, толықтауыш қызметін атқара алуында, сонымен қатар зат есімдер секілді «жалғау формасына» ене алуында. Нақты айтсақ, айтып отырған формадағы етістіктер зат есімдер сияқты жіктеліп, көптеліп, септелу мүмкіндігіне ие.

Етістік формаларының тағы бір түрі – есімшелер. Ал, бұлар өз кезегінде морфологиялық және синтаксистік функциясы бойынша сын есімнің қызметін атқарады. Олар зат есімнің алдында келіп, септік, тәуелдік, көптік формаларында қолданып, сын есімдер сияқты субстантивтенеді. Сондықтан, олар «қимыл сын» деп аталады.

Келесі етістіктер функциясы жағынан үстеуге ұқсас – көсемшелер. Қолдануына байланысты көсемше түрлері: өткен шақ көсемше (-ып/-іп, -п), келер шақ көсемше (-а/-е, -й), мақсатты көсемше (-ғалы/-гелі, -қалы/-келі) және шартты рай формасы (-са/-се) ерекшеліктеріне байланысты «қимыл үстеу» деп аталады. Зат есімге тән септеліп, тәуелденіп, көптік формаларына енбейтін етістіктің бұл түрлері жеке дара еш мағынасыз болады, тек қасына басқа көмекші етістік немесе жақ тұлғасы қатар келгенде ғана мағына бере бастайды.

Сонымен, Ыбрайым Мамановтың айтуынша, «етістіктің жіктелетін формалары, белгілі сөз таптарының функциясын атқаруына байланысты, функциялық етістіктер деп аталады. Етістіктің формаларының ішінде басқа сөз таптарының функциясын атқармайтын, тек жақ жалғауларымен түрленіп, предикат қызметінде етістік мағынасында ғана жұмсалатын жедел өткен шақ формасы мен бұйрық рай формасы» [3, 96].

Түбір етістіктерге, етістерге, күрделі етістіктерге жалғыз ғана -у жұрнағының жалғануы арқылы жасалатын етістіктің бұл формасы әрбір

жекеленген қимылдың атауын білдіретін етістіктердің атауыш түрі – тұйық етістіктер. Тұйық етістіктер де функциялық етістіктер сияқты далғау формасына еніп, септеледі, тәуелденеді және сол тіуелденген күйінде көптеледі. Алайда, қанша зат есім сияқты жалғау формасын енсе де, өзінің етістік мағынасын сақтайды, етістік ретінде қимылдық қатыстарды білдіреді. Ыбрайым Маманов тұйық етістіктерді келесідей төрт топқа бөліп қарастырған:

1 «Үй бұйымдары және құрал сайман аттары: жабу, жасау, егеу.

2 Мекен-жай атаулары: қыстау, жайлау, күзеу.

3 Дерексіз ұғым білдіретін зат есімдер: тілеу, оқу, тергеу

4 Грамматикалық терминдерді білдіретін зат есімдер: үстеу, қалау рай»

[3, 103–104 б.]

Қосымша қимылды білдіре отыра, әрекеттің себебін, амалын көрсететін етістіктің ерекше бір формасы – көсемше. Көсемше қолданыста әрқашан негізгі етістікпен меңгеріле байланыса келеді. Жоғарыда айтып өткендей, көсемше жее дара іс-қимылды немесе қандай да бір әрекетті білдіре алмайды, басыңқы етістіксіз қолданылмайды, оның бар функциясы – әрекетке қосымша қимылды білдіру. Мысалы, жүріп жатыр, күліп сөйледі. Ал, жеке жүрін, сен күліп секілді қолдану мүмкін емес. Ыбрайым Маманов қазақ тіліндегі көсемшелерді «Қазіргі қазақ тілі» еңбегінде мағынасына және сыртқы тұлғасына қарай үш түрге бөлген. Олар:

1 Өткен шақ көсемше;

2 Келер шақ көсемше;

3 Мақсатты көсемше;

Өткен шақ көсемше негізгі етістікке -ып, -іп, -п, жұрнақтарының жалғануы арқылы жасалады. Мысалы, күл-іп, жүр-іп, тыңда-п. Оның негізгі қолданылу тәсілдері:

а) екінші іс-әрекеттің орындалуына себеп болатын қосымша іс-әрекетті білдіреді. Яғни, негізгі етістік көсемшенің себебінен, содан шығатын нәтиже болып табылады. Мысалы, шаршап ұйықтау, ауырып келмеу, кешігіп қалу. Сонымен, мұндағы тіркестерде шаршағаннан ұйықтау, ауырғаннан келмеу, кешіккеннен қалу секілді жасырын, бірақ айқын сезілетін мағына бар.

ә) бір әрекеттің болып-болмауына, орындалуына тәсіл болып келетін жанама қимылды көрсетеді. Мысалы, ойлап сөйлеу, жуып кию, келіп айту. Мұндағы көсемшелер қалай? қайтіп? Сұрақтарына жауап береді және екінші етістіктің жасалу амалын көрсетіп тұр. Мысалы,

Өн салсаң Әсеттей сал әсемдетіп,

Қоздырып делебенді дісерлетіп.

Шырқатып, шығандатып, шалықтатып,

Шапшытып, шүмектетіп, нөсерлетіп.

(І. Жансүгіров)

Көсемше үнемі негізгі етістіктің жасалу образын, әрекетін білдіріп тұратындықтан, үнемі соның басқармында болады да екі қимыл бірінен соң бірі алма-кезек не қатар, яғни бір мезетте жасалады. Мысалы, ұстап көру, жаттап айту сынды тіркестерде екі қимыл бірінен соң бірі кезектесіп жасалса, күлімдеп қарау, айқайлап сөйлеу, қарқылдап күлу деген тіркестер екі әрекеттің бір мезгілде жасалығанын көрсетеді. Ескеретін жай, жоғарыда көрсетілген формаларда көсемше пысықтауш рөлін атқарса, негізгі етістік сөйлемде баяндауыш қызметін атқарады.

Келер шақ көсемше негізгі етістікке –а, -е, -й жұрнақтарының жалғануымен жасалады. Мысалы, ойла-й, күлімде-й, жүр-е, т.б.

Келер шақ көсемше формасы көсемшенің басқа формалары секілді негізгі етістіктің мақсаты мен орында тәсілін көрсететін қосымша іс-әрекетті білдіреді. Көсемшенің осы формасы негізгі етістіктің алдында немесе негізгі етістіктен соң да қолданылады.

Өткен шақ көсемше мен келер шақ көсемше қайталама қос сөз түрінде келіп, негізгі қимылдың жасалу дүркіндігін көрсетеді. Мысалы, көре-көре, күле-күле, бара-бара. Осылайша, көсемшенің қосарланып айтылуы бір жағынан сөз тудырушылық, екінші жағынан форма тудырушылық қызметте жұмсалатындығын көрсетеді.

Мақсатты көсемше негізгі етістікке –ғалы/-гелі, -қалы/-келі жұрнақтарының жалғануы негізінде жасалады. Мысалы, жаз-ғалы, кел-гелі, айт-қалы. Көсемшенің бұл түрі қалған көсемшелер секілді негізгі етістікке бағынышты, оның мақсатын, мезгілін білдіретін қосымша қимылды көрсетеді. Мысалы: Мәлдір халімді білгелі келді. Осылайша, негізгі етістіктің мақсатын білдіре отыра, сөйлемде пысықтауыш қызметін атқарады. Кей кезде негізгі етістіктің мезгілін де білдіруі мүмкін. Мысалы: Мәди демалысқа шыққалы келмей кетті.

Мақсатты көсемше отыр, тұр, жатыр, жүр секілді қалып етістіктерімен тіркесе келгенде, өзінің дербестік қасиетін жойып, күрделі етістікке айналып, қимылдың басталар кезін білдіреді. Мысалы, жүргелі тұр, айтқалы отыр.

Қазақ тілімен қоса басқа да түркі тілдерінің грамматикасында мақсатты көсемше күрделі етістікті келер шақ етістіктің бір түрі деп қарастырылады. (2 «Қазіргі қазақ тілі», Алматы, 1954 ж). Мақсатты көсемше келер шақты білдіргенімен, грамматикалық шақ емес. Айтқалы тұрмын, айтқалы тұрдым, айтқалы отырамын мысалдарында біріншісі – осы шақ, екіншісі – өткен шақ, үшіншісі – болжалды келер шақ формаларында. Үшеуі де айту деген негізгі істің басталар шағын көрсетеді. Сонымен, мақсатты көсемше тек қана келер шаққа жатпайды, оны басқа да шақтармен олдана аламыз.

Мақсатты көсемше екі түрлі қызметте жұмсалады. Алғашқы функциясы – жеке өзі сөйлем мүшесі бола алуы. Былай айтқанда, пысықтауыш қызметін

атқарып, бағыныңқы сөйлемнің баяндауышы болады. Екеуі колхоздың қой фермаларын аралағалы кетті (Ғ. Сланов). Екінші қызметі – жатыр, жүр, отыр, тұр қалып етістіктерімен қатарласа келіп күрделі етістік формасын жасайды. Вася суретке түсуге барғалы жатыр екен (Ғ. Мүсірепов).

Өткен шақ және келер шақ көсемше формалары үш түрлі қызмет атқарады. Бірінші қызметі – сөйлемде дербес пысықтауыш және баяндауыш қызметін атқарады. Ол ұрандап тұрып жылады, жылап тұрып күлді (С. Мұқанов). Екінші қызметі – көмекші етістіктермен тіркесіп, күрделі етістік формасын жасайды. Біріміз айдауда, біріміз байлау-матауда күңірене ж.ріп, көне беретінбіз. (М. Әуезов). Өткен шақ және келер шақ көсемшенің жұрнақтарының (-п, -а/-е, -й) үшінші қызметі – грамматикалық шақ көрсеткіші рөлін атқарады.

Етістіктің грамматикалық категорияларының ішінде ең көлемді әрі қыры көп к.рделі түрі – есімше формасы. Есімше формасы функционалды етістікке жатқандықтан негізгі етістікке арнайы жұрнақтарының жалғануы арқылы жасалып, белгілі функцияларды атқарады. Морфологиялық тұрғыда етістікке және сын есімге тән қасиеттерге ие бола алады. Алайда, есімше формаларының көсемше, тұйық етістік секілді басқа грамматикалық категориялардан айырмасы есім сөздер сияқты жалғау формасына ене алуы. Яғни есім сөздер сияқты септеледі, көптік, тәуелдік жалғауларын қабылдайды. Сонымен қатар, жіктеліп баяндауыш қызметінде жұмсалады. Есімшелердің есім сөздер сияқты қасиеттерге ие болғанымен, етістікке тән қимыл, іс-әрекетті білдіру қасиетін еш жоғалтпайды. Синтаксистік қызметіне келер болсақ, зат есімнен кейін келіп, сол заттың қимылдық сапасын, блгісін білдіреді. Осындай қасиетін Ыбрайым Маманов «атрибут мағынасында жұмсалы» деп атаған. Сонымен қатар, қазіргі қазақ тіліндегі есімшелерді мағынасына және тұлғасына қарай:

- 1 Өткен шақ есімше
- 2 Дағдылы есімше
- 3 Болжалды есімше
- 4 Ниет есімше
- 6 Осы шақ есімше

– деп бөлген.

Өткен шақ есімше етістік негіздеріне –ған/-ген, -қан/-кен жұрнақтарының жалғануы арқылы жасалады. Барған, келген, т.с.с.

Өткен шақ есімше жалғаусыз зат есімнің алдында келіп оның бір іске қатысын, қимылдық белгісін білдіреді. Оқыған адам. Асқан ет. Бұл сөйлемдерде өткен шақ есімше формасындағы етістіктер мағынасы жағынан да синтаксистік қызметі жағынан да сын есімге ұқсайды. Алдында келген есім сөздің қимылға қатысын көрсетеді. Кей-кезде өткен шақ есімше қосымшаларсыз атау тұлғасындағы екі зат есімнің арасында да қолданылады.

Мысалы, ит өлтірген қасқыр – осы сынды тіркестерде әрекетті жасаушыны ажырату қиын болады. Мұндай кезде тіркескен сөздердің алдыңғы екеуі күрделі анықтауыш қызметінде жұмсалып, соңғысы анықталушы мүше болады.

Дағдылы есімше етістік негіздеріне –атын/-етін, -йтын/йтін жұрнақтарының жалғануы арқылы жасалады да зат есімнің алдында келіп анықтауыш қызметін атқарады. Мысалы қабатын ит, айдайтын машина.

Қазақ тіліндегі әрбір есімше формасы белгілі шақтық мағына білдіреді. Дағдылы есімше бұл жағдайда ерекшелік танытады. Өйткені оның шақтық көрсеткіші тұрақты емес. Сондықтан да кей еңбектерде оны ауыспалы өткен шақ, ал кей кезде келер шақ есімше ретінде қарастырады.

«Болжалды есімше – сөйлеушінің алдағы бір істің болу-болмауын болжай айтатындығын көрсететін етістіктің формасы» [3, 128 б.]. Дәл осылайша бір істің болып-болмауын көрсеті мақсатында негізгі етістікке –ар/-ер, -р жұрнақтарын жалғау арқылы, зат есімнің алдынан анықтауыш қызметінде қолданамыз. Мысалы, көрер қызық, айтар ән, естір жаңалық. Бұл тіркестер тілімізде көбіне тұрақты тіркес ретінде жұмсалады.

Ниет есімшені негізгі етістікке –мақ/-мек, -бақ/-бек, -пак/-пек, -мақшы/-мекші, -бақшы/-бекші, -пакшы/-пекші жұрнақтарын жалғау арқылы аламыз. Ескере кететін жайт, кейбір түркі тілдерінде, әсіресе түрік, өзбек, әзірбайжан, түркімен тілдерінде –мақ формантты етістіктер инфинитив, яғни етістіктің бастапқы формасы болып есептеледі. Ниет есімше де басқа есімше формалары сияқты етістер мен күрделі етістіктер негізінен жасалып, олардың қасиеттерін бйобына сақтай алады. Сонымен қоса, оның басқа есімшелерден ерекшелігі – болымсыз түрінің емес сөзімен тіркесу арқылы жасалуы. Мысалы, Абылғазы шақырмаса, жатақта келмекші емес еді (М.Әуезов). Ниет есімшенің септелуі, тәуелденуі басқа есімшелер сияқты жүйелі емес. Көптік жалғауының тіптен жалғанбайтын кездері де болады. Бұның өзі ниет есімшелерінің есім сөздерге қарағанда етістің сипаты басымырақ екенін көрсетеді.

Осы шақ есімше тұйық етістікке –шы/-ші жұрнағы жалғануы арқылы жасалады. Олар тек адамға қатысты қимылды білдіреді. Мысалы: келуші қонақ, айтушы адам. Есімшенің осы түрі жоғарыда айтып өткендей атрибут болып жұмсалады. Ослайша, кей жағынан дағдылы есімшеге ұқсас болады. Бұлардың бір айрмашылығы – дағдылы есімшенің қолданылу аясының кең болуы. Өйткені дағдылы есімше атрибутика тұрғысында жанды-жансыз есімдердің барлығымен тіркесе алады, ал осы шақ есімше тек қана адамдарға қатысты, яғни жасаушысы адам болған жағдайда ғана қолданылады. Қазақ тілінде осы шақ есімше тұлғасы екі түрде кездеседі: дара, сөз тіркесі ретінде.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорытындылай келе, жоғарыдағы етістіктің түрлері, яғни функционалды етістіктердің басқа етістіктерге тән қасиеттермен шектелмей, есім сөздер, сын есім сияқты басқа да сөз таптарының қасиеттерін иемденіп, сөйлемде бастауыш, пысықтауыш, анықтауыш ретінде жұмсалыуы – ол етістіктердің қолданылу аясын кеңейтіп, ерекшелендіре түседі. Функционалды етістіктер әр ситуацияда әр түрлі сипат алып, әр сөйлем мүшесімен, сөз табымен сәйкесінше байланысады. Бұл тұста оларды ағылшын тіліндегі етістіктердің ерекше non-finite form of verbs категориясымен сәйкестендіріп, оларды шектеусіз формадағы етістіктер деп атай аламыз. Өйткені, олардың қызметі мен қолдану аясы шектелмеген.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Исаев, С. М.** Қазақ тілі. – Алматы : Өнер баспасы, 2013. – 208 б.
- 2 **Оралбай, Н.** Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы. – Алматы : Инжу-Маржан, 2007. – 390 б.
- 3 **Маманов, И.** Қазіргі қазақ тілі. – Павлодар, 2010. – 184 б.

Материал 17.09.18 баспаға түсті.

С. Г. Кузжакулова

Функциональные глаголы казахского языка. Виды и использование функциональных глаголов

Филологический факультет,
Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,
г. Астана, 010000, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 17.09.18.

S. G. Kuzhakulova

Functional verbs of Kazakh language. Types and usage of functional verbs

Faculty of Philology,
L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Astana, 010000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 17.09.18.

В данной статье рассматриваются функциональные, морфологические и синтаксические разновидности казахских глаголов, кроме того дается описание и информация о функциональных

глаголах, способах формирования и использования. Статья написана на основе трудов выдающихся казахских исследователей, изучавших категорию функциональных глаголов на казахском языке таких как И. Маманов, Н. Оралбай, О. Жумагулова, Н. Т. Сауранбаев, Ж. Болатов, С. Исаев. Функциональные глаголы – это тип глаголов, которые несут не только характеристики глаголов, но также существительного и прилагательного. В предложении функциональные виды глаголов могут выполнять функцию не только сказуемого, но и подлежащего и определения. Таким образом, мы можем понять, что функциональные глаголы казахского языка имеют многогранность и дают возможность глубокому изучению. В данной статье говорится, что функциональные глаголы могут приравниваться non-personal types of verbs английского языка.

This article deals with functional, morphological and syntactical varieties of Kazakh verbs. Moreover, it gives description and information about functional verbs, the ways of formation and usage. The article was written on the basis of the works of outstanding Kazakh grammarians, who have studied the category of functional verbs in the Kazakh language, such as I. Mamanov, N. Oralbay, O. Zhumagulova, N. T. Sauranbayev, Zh. Bolatov, S. Isayev. Functional verbs are the type of verbs which can carry not only characteristics of verbs, but also nouns and adjectives. In syntactical term they can be used not only as predicate but also modifier. This article tells that we can equalize the functional verbs with non-finite verbs in English. The usage and types of functional verbs are very different. Therefore it allows to be studied deeper. The article is devoted to the functional verbs of the actual study of the grammar of the Kazakh language. Functional verbs are one of the phenomena that require multivariable investigation.

FTAMP 16.21.39

Л. С. Сабитова¹, А. К. Илеубаева²

¹доцент, PhD, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы;

²магистрант, Филология факультеті, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы
e-mail: ¹leylasabitova@mail.ru; ²ileubaeva.aysulu@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ЖҰМСАЛЫМДЫҚ ГРАММАТИКАСЫНДАҒЫ МОДАЛЬДЫЛЫҚТЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада модальдылық категориясының жұмсалымдық грамматикадағы орны мен маңыздылығы сипатталады. Ш. Балли кезінен жете түрде зерттеле басталған бұл категорияның теориялық негіздері мен зерттелу тарихы қарастырылады. Теориялық негізді құрайтын ғалымдардың негізгі тұжырымдары көрсетіледі. Модальдылықтың лингвистикалық және логикалық аспектілері қарастырылады. Түркі тілдеріндегі модальдылықтың өзектілігі мен ұқсастықтары берілген. Қазақ тілінде модальдылықтың беру жолдарын қарастырған ғалымдардың теориялық негіздемелері мен зерттеудегі салғастырмалы бағыттар мен тәсілдемелер сараланады. Мақалада берілген теориялық негіздерге сүйене отырып, бұл категорияның қазақ тілінде, сондай-ақ басқа түркі тілдерінде соңғы жылдарда терең зерттеле басталуына байланысты, бұл зерттеу нысаны әлі де талдануы қажет деген тұжырым жасалады.

Кілтті сөздер: модальдылық, модальды сөздер, грамматикалық категория, жұмсалымдық грамматика, жұмсалымдық-мағыналық өріс.

КІРІСПЕ

XX ғасырдың көптеген лингвистикалық концепциялары негізінде грамматиканың, жалпы лингвистиканың жұмсалымдық жағы зерттеу дами бастады.

Қазіргі таңда жұмсалымдық грамматиканың маңызды зерттеу нысаны ретінде тілдегі аспектуалдық, предикаттық және модальдылық қарастырылады, себебі олардың тіл біліміндегі орны әлі күнге дейін айқындалмаған және жүйеленбен тілдік құбылыстар болып табылады.

Модальдылық ұғымы сонау Аристотель заманынан бері қарастырылып, кейін Ш. Баллидің еңбектерінде талданып келе жатыр. Қазіргі заманда бұл ұғым әлі көптеген ғалымдардың еңбектерінің нысаны, сонымен қатар модальдылықтың берілу жолдарының зерттелуіне қарамастан, қазақ тіліндегі оның орны грамматикалық категория ретінде анықталмаған. Түркі тілдерінде ол көбінесе салыстырмалы аспектіде зерттелуде. Қазақ тілінде бұл категорияның орнын анықтауға көптеген ғалымдар еңбек еткен, соның ішінде С. Құлманов зор үлесін қосқан, бірақ модальдылық грамматикалық категория ретінде әлі де қалыптаспады.

Сондай-ақ, модальдылық көпмағыналы категория болған соң, оны жете зерттеу қажеттілігі туындап отыр. Қазіргі лингвистикада модальдылық сан алуан жақтан зерттелуде, бұл құбылыстың қазақ тіліндегі, жалпы түркі тілдеріндегі зерттелу тарихы мен зерттеудегі жаңа тәсілдемелері даму үстінде, бірақ жүйелілік жағынан мәселелер әлі де туындап отыр. Модальдылық тілдегі орнына және сөйлеушінің қарым-қатынасын білдірудегі рөліне байланысты бұл категорияны зерттеу қажеттілігі туындап отыр.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Кез келген тілді сипаттау барысында оның жұмсалымдық жағы маңызды рөл атқарады. Жалпы жұмсалымдық грамматиканың негізі ретінде Л. В. Щерба, И. И. Мещаников, С. Д. Кацнельсон еңбектерін атап айтсақ болады. Жұмсалымды грамматиканың қалыптасуына батыстың А. Мартине бастаған француз лингвистикалық мектебі, Париж лингвистикалық ұйымы, ағылшын тілінің зерттеушілері М. Халлидей, С. Дик, И. Р. Гальперин, неміс зерттеушілері В. Шмидт мен В. Бектің және Ш. Балли еңбектерін жатқызуға болады.

Бүгінгі таңда А. В. Бондарко, М. А. Шелякин, В. Г. Гақ, Г. А. Золотова, М. В. Всеволодова, Н. Ю. Шведова сияқты ғалымдар тілді жұмсалымдық тұрғысынан арнайы зерттеу жұмыстарын жүргізуде.

Жұмсалымдық-мағыналық өріс (ЖМӨ) тілдік құралдар бірлігі мен ішкі мазмұннан тұрады. Малбақовқа сүйенетін болсақ, «ішкі мазмұн – белгілі бір семантикалық категория (модальдылық, аспектуальділік және т.б.) болса, тілдік құралдардың бірлігі дегеніміз – сол категорияны беруде қолданылатын лексикалық және грамматикалық құралдар» [1, б. 34].

Қазіргі таңда ЖМӨ семантикалық категориялар, соны беретін тілдік құралдардың бірлігінен тұратындықтан, әлемнің тілдегі бейнесімен тығыз баланысты. Өйткені жалпы адамзатқа тән әмбебап қырыққа жуық ұғымдық категорияның ұлт тілдеріндегі көрінісі біркелкі емес. Мәселен, қазақ тіліндегі модальдылыққа назар салсақ, бұл категория көптеген ғылым салаларында (философия, логика, лингвистика және т.б.) болғанымен, қазақ тіл біліміндегі орны әлі күнге дейін бұлыңғыр.

Тілдегі модальдылық тіл білімінде зерттелу өзектілігін жоғалтпаған феномен десек те болады. Оның жұмсалымдық қасиеттері, белгілері, типологиялық сипаттамасы және көрсеткіш формаларының семантикасы оны тілдік құрылудың бір бөлінбейтін классына жатқызуға жол бермейді.

Лингвистикалық сөздіктегі модальдылықтың анықтамасы: «модальдылық (modality – модальность) – сөйлеушінің айтылғанның мазмұнына, шындыққа деген қарым-қатынасын түрлі грамматикалық және лексикалық құралдар (интонация, модальдық етістіктер, жақ формасы және т.б.) арқылы беретін ұғымдық категория». Бұл лингвистикалық сөздікке сүйенетін болсақ, модальдылықтың етістікті (етістік арқылы берілетін модальдылық), болымсыз (мазмұны шындыққа жанаспайтын модальдылық), болжаулық (болжам ретінде келетін модальдылық), ирреалды (мүмкін емес, іске аспайтын мағына беретін модальдылық) түрлері бар екеніне көз жеткіземіз [2, б. 237].

«Модальдылық – сөйлем мазмұнындағы объективтік байланыстарды (объективтік модальдылық) және сөйлеуші көзқарасы тұрғысынан осы сөйлемнің мазмұнының айқындылық дәрежесін (субъективтік модальдылық) білдіретін тілдік категория» [3, б. 267].

Модальдылық категориясы тілдің әмбебап құбылысы екені анық. Себебі, ол тілдің түрлі деңгейлерінде (морфологиялық, синтаксистік және интонация арқылы) кездеседі. Модальдылық негізінен субъектінің объектіге, ақиқат, шындыққа деген сенімін, күмәнін, тілегін, болжамын, қалауын т.б. қатынасын білдіретін категория. Былайша айтқанда, сөйлеушінің сөйлемнің мазмұнына, сөйлемнің баяндалу мазмұнына деген қатынасы. Соның ішінде ақиқат шындыққа деген субъективтік көзқарасының көрінуі, себебі сөйлеуші сөйлеу оқиғасына, сөйлем мазмұнына және құрылысына әрқашан өз қатынасын немесе ойын білдіріп тұрады. Сонымен, бұл қатынасты модальдылық немесе сөйлеушінің ақиқат шындыққа деген қатынас деп атайды.

Модальдылықты жүзеге асыру аспектілерін зерттеумен көптеген ғалымдар айналысқан: А. В. Бондарко, В. Г. Адмони, Е. В. Пугачева, Д. А. Парамонова, Ф. Пальмер, Бархударов және т.б. Модальдылықтың лингвистикадағы рөлін, оның семантикалық маңыздылығын, тілде берілу тәсілдерін В. В. Виноградов (1950), Г. А. Золотова (1962), В. Г. Адмони (1973), Е. И. Беляева (1988), Г. П. Немец (1990), Л. В. Громоздова (2000), Е. Н. Базалина (2001) және т.б. ғалымдардың еңбектерінде айқын көруге болады. Ал модальдылықтың логикалық рөлін айқындайтын еңбектер қатарынан Ш. Балли (1955), Г. В. Колшанский (1975), В. З. Панфилов (1977), Ю. С. Степанов (1981), Ф. Пальмер (1986), В. И. Кириллова (2002) сияқты зерттеушілердің еңбектерін көруге болады [4].

Қазіргі лингвистикада бұл категорияны зерттеудегі формалды-грамматикалық (В. В. Виноградов, В. З. Панфилов), функционалды-

семантикалық (Ю. Д. Апресян), мәтін құрушы (В. В. Калимов) және коммуникативті-прагматикалық (И. П. Распопов) сияқты бағыттарда зерттеу нысаны болып келеді.

Батыстық тіл білімінде Шарль Баллидің концепциясы өте жоғары деңгейде бағаланатыны белгілі. Ш. Баллидің модальдылық концепциясында айтылған кез келген сөзде диктум (негізгі мағына) және диктумға деген сөйлеушінің интеллектуалды, ерікті және эмоционалды қозғарасты модус (модальдылық бөлігі) деп аталады. Зерттеушілер бұл концепцияның теориясын былай деп түсіндіруде: диктум кең мағынасында белгілі бір оқиғалардың, заттық жағдаятты (предметная ситуация) көрсетсе, модус диктумдағы субъектінің кім, не жайлы қай уақытта, кімге не айтқанын білдіреді деп түсіндіреді. Бұған сүйене отырып, Ш. Балли модальдылықты кең мағынада түсіндірді десек болады [5, б. 44].

С. Құлманов өз монографиясында ғалымдардың модальдылыққа берген мәртебесін көрсетеді: «1) синтаксистік; 2) лексика-грамматикалық; 3) грамматикалық; 4) семантика-грамматикалық; 5) ұғымдық; 6) семантикалық; 7) логика-грамматикалық; 8) функционалды-семантикалық; 9) коммуникативті-грамматикалық; 10) коммуникативті-синтаксистік; 11) коммуникативті-грамматикалық; 12) мәтін түзуші категория; 13) ойлау категориясы; 14) сөйлемнің бірнеше категорияларының жиынтығы; 15) деңгейаралық; 16) прагматикалық» [3].

Қазіргі таңда модальдылықты қазақ тіліндегі орнын анықтау мақсатында және оны басқа тілдермен салғастыра отырып зерттейтін ғалымдар қатарына Н. Оралбаева, Е. Жанпейісов, А. Ысқақов, А. Салқынбай, С. Құлманов және т.б. ғалымдар зерттеуде. Сондай-ақ, бұл категория түркологияда өзектілігін жоғалпаған, себебі түркі тілдерінде модальдылықтың берілу жолдары бір-біріне ұқсас болып келеді.

Барлық тілдерде кездесетін модаль сөздер тіл біліміндегі предикаттық және модальдылық құбылыстарымен байланысы өте терең. Қазақ тілінде модаль сөздер сөз таптарына кірмейді. Ал А. Ысқақов болса, модаль сөздер жайлы «Бұл сөздердің шығу төркіні, өз алдына категория болып қалыптасу ерекшеліктері мен жолдары, олардың қазіргі құрамы мен құрылымы және басқа морфологиялық (үстеу, одағай, шылау сөздермен), синтаксистік (қыстырма сөзбен, сөйлеммен, сөйлем мүшесімен) категорияға қарым-қатынасы мен арақатынасы, олардан бөлінетін ерекшелігі деген сияқты соны жатқан мәселелерді арнайы тексеруді, тиісті шешімін табуды қажет етеді» деген ой білдіреді [6, б. 44].

Модальдылық категориясының сөз таптарының қатарына қосылуы жайлы ғалымдар екі түрлі ойда. Мәселен Н. Оралбай бұл категорияны сөз таптарының қатарына жатқызбайды, өйткені модаль сөздердің саны

аз, аналитикалық форманттың құрамында модальдылық категориясының көрсеткіш болуына байланысты қосымшалар сияқты грамматикалық көрсеткіштер қатарында қалады деген ой түйіндейді [7, 63]. Ал Б. Қасым болса, керісінше ой түйеді, оның ойынша модаль сөздер «сөйлемге қосымша (модальдылық) мән қосады, сол себепті сөз табы ретінде қарастырылуы тиіс» [7, 212]. Б. Қасымның ойын қостайтын ғалымдар қатарынан А. Салқынбайды көруге болады. Ол: «тілімізде модаль сөздер бар, сондықтан оны бір сөз табы ретінде санау қажеттілік. Модаль сөздерді жеке сөз табы ретінде танытатын басты белгі – оның жалпы категориялық мағынасының болуы» деген дәлелдік ой айтады [8, б. 217].

Ал Е. Н. Жанпейісов өзінің зерттеу жұмысында қазіргі қазақ тіліндегі модальдық көбінесе рай категориясы, модаль сөздер және демеуліктер арқылы берілетінін анықтаған. Модаль сөздерді есім және етістікті деп 2 түрге бөлген. Осылардың кейбіреулері қыстырма сөз арқылы берілсе, қалғандары баяндау арқылы беріледі. Бұлар негізінен көпмағыналы болып келеді, сол себепті синонимдер сияқты қолданылады. Қазақ тіліндегі модаль сөздерді арнайы зерттеген ғалым Е. Жанпейісов олардың қатарына төмендегідей сөздерді жатқызады: сияқты, сықылды, секілді, сынайлы, сынды, тәрізді, іспетті, мүмкін, ықтимал, шамасы, тәрізі, әлпеті, мүмкін, асылы, қисыны, анығында, шынында, расында, рас, әрине, әлбетте, бәлкім, керек, қажет, тиіс, шығар, болар, -са(-се) керек, -у (-уға) керек, -уы (-уі) керек, -уы (-уі) тиіс, -у қажет, -ға, -ге ұқсайды және т.б. Модаль сөздердің грамматикаға ену барысында осындай 2 түрлі модаль сөздердің қолданысқа енуі қарқынды дамиды [9].

Қазақ тіл білімінің негізін салушысы А. Байтұрсыновтың еңбегінде болжау, өкініш сияқты мағыналар қазақ тілінің райлары арқылы берілетіндігін айтқан. Ол өзінің жұмысында рай категориясының 14 типін анықтап жазған [10]. Тіл білімінде модальдылықты берудің бірден бір жол – рай категориясы болып табылады. Көптеген тілдерде рай категориясы модальдылықтың функционалды-семантикалық тұтастығының өзгеріске ұшыраған морфологиялық көрсеткіші болып саналады.

Ал А. Н. Нұрмаханова болса, модальдылықты жалпы түркологияда қарастыра отырып, бұл категорияның морфологиялық, лексикалық және синтаксистік берілу жолдарын айқындаған. Қыстырма және қаратпа сөздер, одағай сөздер лексикалық амалдар ретінде қарастырылса, морфологиялық амалдар етістіктің шақтары, модальды демеуліктер, рай формалары арқылы беріледі және интонация мен сөздердің сөйлемдегі орын тәртібі синтаксистік тәсіл болып табылады [11].

Э. У. Илебаевтың ағылшын және қырғыз тілдеріндегі модальдылық категориясы және оның берілу жолдары зерттелген еңбегіне келетін

болсақ, модальдылықтың мазмұны, ерекшеліктері, берілу тәсілдерінің классификациясы берілген. Қырғыз тілінде модальдылық синтетикалық амал арқылы құрылған морфологиялық, ал ағылшын тілінде аналитикалық құрылымдар арқылы жасалатын синтактикалық тәсілдері негізінде жүзеге асады [12].

Түркі тілдеріндегі мүмкінділік модальдылығы мен оның берілу тәсілдерін зерттеген Г. А. Медетованы да айта кеткен жөн. Зерттеуші 2 түрлі түркі тілдер топтарын қыпшақ (қазақ және қырғыз) және қарлұқ (өзбек және ұйғыр) тілдерін салғастыра отырып зерттеген. Түркі тілдерінде модальдылық категориясын анықталмаған, алайда олардың берілу жолдары сан алуан. Бұл тілдерді зерттей отырып, тілдердің генетикалық ұқсастықтарымен қатар айырмашылықтарын айқындауға көмектесті, сонымен қатар, мүмкінділік модальдылығының берілу тәсілдерінің ерекшеліктері анықталды. Медетова Г. А. бойынша бұл категория грамматикалық, лексика-семантикалық және интонация тәсілдері арқылы беріледі. Модальды-болжамды модальдылығының семантикасы, этимологиясы мен қолданылу ерекшеліктері берілген. Ол модальдылық формасын берудің негізгі тәсілі ретінде модаль сөздер деп ой түйген. Бұл сөздер болжамдылықты ашық райда тұрып, кез келген шақтың формасын беруі мүмкін [13].

Модальдылықты мақұлдау және терістеу аспектісінде О. Толегенов зерттеген. Ол сөйлеуші айтылғанның шындыққа деген көзқарасын көрсететін грамматикалық қатынасын модальдылық деп атаған және мақұлдау мен терістеу типті модальдылықты негізгі деп қарастырған. Шындыққа тура қатынсты логикалық қатынас деп және осыған байлансты сөйлемдер болымды және болымсыз мағынада айтылуы мүмкін деген ойды ұстанған. Мақұлдау мен терістеу бір жағынан предикаттық, ал екінші жағынан модальдылық бола алады, себебі сөйлеуші ешқандай көзқарасын білдірмесе де, шындыққа деген ойын білдіреді [14].

З. К. Ахметжанова тілдегі модальды мағыналардың және аспектілік арасындағы маңызды байланысын атап көрсеткен. Интерруптивті (жарылып кете жаздады), фаллацивті (өлген болып жатты), гипотетикалық (жүргелі отыр), аккуративті емес (жаба салды), ілеспелі (жүре тұр), коммодтық (сұрап алды), консекутативті (келісімен, келе сала) сияқты 7 түрлі аспектуальды-модальды тәсілдерін анықтаған және сондағы модальдылықтың 2 түрін атаған: болып жатқан немесе атқаратын іс-әрекетке субъективті қатынасы және істің ирреалдылығы мен реалдығын атаған [15, б. 408].

Қазақ тіліндегі мүмкінділік модальдылығы С. Қ. Құлмановпен терең түрде зерттелген. Оны функционалды-семантикалық категория ретінде қарастырып, оның лексика-грамматикалық, морфологиялық, синтаксистік және контексті-мәтіндік берілу жолдарын зерделеген. Мүмкінділікті

темпоралдық және аспектуалдық категорияларымен ұштастыра отырып қарастырған. Сонымен қатар, модальдылықтың міндеттілік, қажеттілік типтерін де зерттеген [3].

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорытындылай келе, қазақ тіл білімінде ғылыми зерттеу жұмыстарының жаңашылдығына қарамастан, модальдылық ең аз зерттелген болып есептеледі. Ағылшын тілінде модальдылық қазақ тіліне қарағанда жоғары деңгейде зерттелген, сондай-ақ орыс тіл білімінде де бұны байқауға болады. Отандық тіл білімінде модальдылық категориясына арналған көптеген жұмыстардың болуына қарамастан, оның берілу тәсілдері жүйелі түрде зерттелмеген және оның аясы мен көлемі айқындалмаған. Бірақ түркологияда, қазақ тіл білімінде модальдылықты салғастырмалы аспектіде зерттеп, жаңа тәсілдемелер жок деп айта алмаймыз. Бұл зерттемелерге сүйене отырып, жаңа бағытта жұмыс жасап модальдылықтың грамматикалық категория ретіндегі орнын айқындау қажеттілігі әлі де бар. Сонымен қатар, модальдылықты синтаксистік тұрғыдан қарастырған кезде оның сөйлем құрау барысында орны және рөлі толықтай ашылмаған, сондай-ақ тілдегі берілу амалдары жүйеленбеген деген тұжырымға келеміз. Бұл категория ұзақ уақыттар бойы лингвистикада зерттеу өзектілігін жоғалтпайтыны анық.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Малбақов, М.** Қазақ тілінің функционалды грамматикасы. 2–кітап. Алматы : Дайк-Пресс, 2011. – 828 б.
- 2 **Ахманова, О. С.** Словарь лингвистических терминов. – Изд. 3-е, стереотипное. – М. : КомКнига, 2005. – 576 с.
- 3 **Құлманов, С.** Модальдылық функционалды семантикалық өрісі. Жұмсалымды грамматика. – Алматы : «Мемлекеттік тілді дамыту институты», 2016. – 508 б.
- 4 **Сапарова, Д. В.** Деонтическая модальность и средства ее выражения в английском и русском языках (на материале нормативно-правовых актов) : филол.ғыл.канд. алу үшін дисс. автореф. – Алматы, 2005. – 32 с.
- 5 **Балли, Ш.** Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – 416 с.
- 6 **Ысқақов, А.** Қазіргі қазақ тілі : Морфология. – Алматы : Мектеп, 1974. – 408 б.
- 7 **Оралбай, Н.** Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы. – Алматы : Инжу-Маржан, 2007. – 388 б.

- 8 **Салқынбай, А.** Қазіргі қазақ тілі. – Алматы : Эвро, 2008. – 462 б.
- 9 **Жанпейісов, Е. Н.** Модальные слова в современном казахском языке : автореф. ... канд. филол. наук. – Алматы, 1958. – 18 с.
- 10 **Байтұрсынов, А.** Тіл тағылымы. – Алматы : Ана тілі, 1992. – 446 б.
- 11 **Нурмаханова, А. Н.** Типы предложений по модальности и интонации в тюркских языках : филол.ғыл.докт. алу үшін дисс. автореф. – Ташкент, 1966. – 48 б.
- 12 **Илебаев, Э. У.** Сопоставительно-типологическое исследование категории модальности и средства ее выражения в английском и в кыргызском языках : филол.ғыл.канд. алу үшін автореф. – Алматы, 1997. – 20 б.
- 13 **Медетова, Г. А.** Модальность предположения и средства ее выражения в тюркских языках : филол.ғыл.канд. алу үшін автореф. – Алматы, 1982. – 19 б.
- 14 **Төлегенов, О.** Жалпы модальді және мақсат мәнді жай сөйлем типтері. – Алматы : Мектеп, 1968. – 180 б.
- 15 **Ахмеджанова, З. К.** Сопоставительное языкознание : казахский и русский языки. – Алматы : Альянс-2, 2005. – 408 с.

Материал 17.09.18 баспаға түсті.

Л. С. Сабитова¹, А. К. Илеубаева²

Особенности исследования категории модальности в функциональной грамматике казахского языка

^{1,2}Филологический факультет,
Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,
г. Астана, 010000, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 17.09.18.

L. S. Sabitova¹, A. K. Ileubayeva²

The research peculiarities of the category of modality in the functional grammar of Kazakh language

^{1,2}Faculty of Philology,
L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Astana, 010000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 17.09.18.

В статье рассматривается теоретическая база категории модальности и подходы в ее изучении в казахском языке. Научная статья посвящена одной из актуальнейших и сложных проблем казахской функциональной грамматики, однако определение

модальности как грамматической категории до сих пор вызывает спор.

Основной идеей является выявление места и роли модальности в казахском языке и ее отношение к частям речи. Выделяются ученые, изучавшие категории модальности не только в казахском языке, но и в тюркологии, более того представляется ряд ученых, вложивших вклад в развитие этой категории. Дифференцируются типы модальности как объективная и субъективная. Таким образом, приведены виды передачи модальности в тюркских языках на основе традиционного и новых подходов в изучении модальности.

The article deals with the theoretical background and approaches to study the category of modality in the Kazakh language. The research is devoted to one of the most topical and complex problems of modern Kazakh functional grammar, which was a subject of special investigation, however, it could not help to identify modality as a grammatical category.

The main idea of scientific work is to identify the place and role of modality in the Kazakh language and its correlation to parts of speech. There was given a list of outstanding scientists who made a contribution to study this category not only in Kazakh language, but also in Turkology. This article discusses types of modality such as objective and subjective. As a result, there were found the transforming ways of modality on the base of traditional and new approaches.

Ф. Оразакынқызы¹, А. Алмабекова²

¹PhD, асоц. профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан

²магистр филологии, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан
e-mail: ¹zhanat_2006@mail.ru

ФОРМИРОВАНИЕ КРЕАТИВНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ У ОБУЧАЮЩИХСЯ

Данная статья рассматривает вопросы формирования творческих способностей у обучающихся. Также авторы статьи акцентируют внимание на современных технологиях применимых при формировании данных способностей. В современном преподавании гуманитарных дисциплин в число основных задач коммуникативного обучения входит развитие творческих способностей обучающихся. Это может проявляться как одна из форм процесса обучения ориентированного на специалистов, где необходимые задания мотивируют и способствуют активизации их творческих возможностей. Актуальность данной статьи заключается в том, что на сегодняшний день система высшего образования нуждается в специалистах обладающих творческими способностями, для более эффективной подготовки будущих специалистов в системе образования. Также следует отметить, что в статье проведен сравнительный анализ научной и исследовательской литературы по исследуемой проблеме и сделаны необходимые выводы о конструировании дальнейших подходов по данной проблеме и усовершенствованию системы формирования творческих способностей.

Ключевые слова: формирование, профессиональная компетентность, обучающиеся, процесс обучения, креативность.

ВВЕДЕНИЕ

В наши дни творческая личность становится востребованной обществом на всех ступенях ее развития. Различные изменения в жизни, происходящие за определенный отрезок времени, требуют от человека качеств, позволяющих творчески и продуктивно подходить к любым изменениям. Для того чтобы выжить в постоянно меняющихся обстоятельствах, чтобы адекватно на них реагировать, офицер должен активизировать свой творческий потенциал. Таким образом, появляется противоречие между репродуктивным характером

традиционно сложившейся системы обучения и насущной потребностью общества в креативной системе развития личности.

Период реформы высшего образования с увеличением доли самостоятельной учебной деятельности обучающихся в рамках государственных образовательных стандартов особенно остро стоит сегодня проблема педагогического формирования креативных способностей у обучающихся в период обучения в высших военных учебных заведениях.

В современном преподавании гуманитарных дисциплин в число основных задач коммуникативного обучения входит развитие креативных способностей обучающихся. Это может проявляться как одна из форм процесса обучения ориентированного на специалистов, где необходимые задания мотивируют и способствуют активизации их творческих возможностей.

Впервые термин «креативность» появился в конце 50-х годов в западной психологии, он определил способности индивида создавать новые понятия и формировать новые навыки.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Концепция креативности, как универсальной познавательной творческой способности, приобрела популярность после выхода в свет работ Дж. Гилфорда. Основанием этой концепции явилась его кубообразная модель структуры интеллекта: материал X операции X результаты PSOI (structure of the intellect). В этих работах он указывает на основное различие между двумя типами мыслительных операций: конвергенцией и дивергенцией. Конвергентное мышление (схождение) действует тогда, когда человеку, решающему творческую задачу, надо на основе множества условий найти единственно правильное решение. В этом значении Дж. Гилфорд сравнивал способность к конвергентному мышлению с интеллектом, который измеряется высокоскоростными тестами IQ.

Под дивергентным мышлением он предложил установить тип мышления, который работает в необходимых направлениях, допускает различные пути решения проблемы и приводит к определенным выводам и результатам.

Исходя из этого Дж. Гилфорд определил шесть критериев креативности:

- способность к обнаружению и постановке проблем;
- способность к генерированию большого числа идей;
- способность к продуцированию разнообразных идей;
- способность нестандартно отвечать на раздражители;
- способность усовершенствовать объект, добавляя детали;
- способность решать проблемы, т.е. способность к анализу и синтезу [1].

Таким образом, Дж. Гилфорд выделяет операцию дивергенции вместе с операциями преобразования и импликации в качестве основы креативности как общей творческой способности человека.

Однако не все исследователи интеллекта соглашаются с мнением Дж. Гилфорда. Некоторые из них пришли к выводу о слабой связи творческих способностей со способностями человека к обучению и интеллектом. Одним из первых на различие творческой способности и интеллекта указал Л. Терстоун [2]. Он определил, что в творческой активности важную роль играют особенности темперамента, способность быстро усваивать и порождать новые идеи (а не только критически относиться к ним). Творческие решения, по его мнению, приходят в момент релаксации, рассеивания внимания, а не в момент сосредоточения над решением проблемы.

Е. П. Торранс продолжил эти изучения и создал собственную программу развития творческих способностей обучающихся. Она состоит из несколько этапов. На первом – он развивал конвергентное мышление по Гилфорду, а на втором этапе – дивергентное мышление.

Под креативностью Е. П. Торранс понимает способность человека к обострённому восприятию недостатков, пробелов в знаниях, дисгармонии и т.д. По его мнению, творческий акт делится на восприятие проблемы, поиск решения, возникновение и формулировку гипотез, их проверку, модификацию и нахождение результата [3].

В связи с этим, он даёт следующую характеристику основным требованиям креативности: лёгкость – быстрота выполнения тестовых заданий, т.е. тестовые нормы аналогичны нормам теста скоростного интеллекта; гибкость – число переключений с одного класса объектов к другому в ходе ответов; оригинальность – минимальная частота данного ответа к однородной группе. Точность в тестах Торранса оценивается по аналогии с тестами интеллекта.

Е. Г. Алиева провела исследования, которые подтвердили, выводы Е. П. Торранса о том, что оригинальность и беглость тесно коррелируют между собой: чем больше ответов, тем они оригинальнее и наоборот [4].

Ученики и последователи Дж. Гилфорда и Е. П. Торранса М. Воллах и Н. Коган подвергли критике работы своих учителей, так как в проведенных ими исследованиях явно прослеживалась зависимость между уровнем интеллекта и уровнем креативности. Они пришли к выводу, что перенос тестовых моделей измерения интеллекта на измерение креативности ведет к тому, что такие тесты просто диагностируют уровень интеллекта (IQ), как и обычные тесты интеллекта. Исследователи выступили против жестких лимитов времени и атмосферы соревновательности при оценке креативности. Эти авторы разделяют исходную мысль Дж. Гилфорда о различии дивергентного и конвергентного мышления. По их мнению, для проявления творчества нужна непринужденная свободная обстановка. Они считают, что исследование и тестирование творческих способностей должны проводиться в обычных жизненных ситуациях, чтобы испытуемый мог иметь свободный доступ к дополнительной информации по предмету задания.

М. Воллах и Н. Коган предложили свою систему оценки развития креативности на основе использования тестовых методик. Они предоставляли обучающимся столько времени, сколько им было необходимо для решения задачи. Тестирование проводилось в ходе игры, так как мотивация достижений, соревновательная мотивация, мотивация социального одобрения блокируют самоактуализацию личности, затрудняют проявление ее творческих возможностей. С этих позиций интеллектуальные и креативные способности имеют связь не только на уровне свойств личности, но и на уровне целостного познавательного процесса.

Следовательно, креативность – это скорее совокупность различных способностей, каждой из которых индивид может обладать в различной степени. Творческие способности, по мнению английских психологов, есть генерализованные интеллектуальные способности, которые могут быть развиты по средствам соответствующей практики. Это «комбинация гибкости, оригинальности, чувствительности к идеям, которые позволяют думающему оторваться от обычных стереотипов мышления и использовать другие продуктивные пути решения поставленных задач. Результаты, которые удовлетворяют его самого и, возможно других».

Проблема отношения креативности и интеллекта возникла в тот момент, когда креативность была выделена в качестве самостоятельного понятия. Дж. Гилфорд полагал, что творческая одаренность включает в себя способности к дивергентному мышлению и к преобразованиям (IQ).

На формирование креативности влияют личностные особенности обучающегося, а также эмоциональные и мотивационные факторы. Вместе с тем в наши дни в отечественной психолого-педагогической науке не сложилось определенного мнения в отношении мотивационных характеристик креативности. Одни исследователи считают, что креативный индивид намерен наилучшим образом реализовать себя, максимально соответствовать своим возможностям, осваивать новые виды деятельности. Другие считают, что мотивация креативных способностей обучающихся основана на стремлении к риску, к проверке предела своих возможностей.

системно-ориентированных исследованиях отечественных психологов и педагогов (В. А. Кан-Калика, Я. А. Пономарёва, С. Ю. Степанова, Т. В. Фроловой, Б. Ф. Ломова, Д. Б. Богоявленской) можно встретить выводы о том, что творческая деятельность ярче и профессиональнее раскрывается при анализе личностной, регулятивно-коммуникативной и результативной подсистем креативной парадигмы.

Так, например, Б. Ф. Ломов полагает, что система психических явлений многоуровневая, и строится иерархически. Она включает ряд подсистем, имеющих разные функциональные качества. Среди них выделены три основные

взаимосвязанные подсистемы: когнитивная, в которой реализуется функция познания; регулятивная, обеспечивающая регуляцию деятельности и поведения; коммуникативная, формирующаяся и реализующаяся в процессе общения человека с другими людьми [5].

Деятельность преподавателя оказывает существенное влияние на развитие креативности обучающихся, так как в конечном итоге не знания и не отдельные умения обеспечивают развивающий эффект, а их воплощение в развитие способностей личности. Исследователь Е. Торранс определяет несколько факторов в деятельности преподавателя, которые положительно влияют на развитие креативных способностей обучающихся. Это признание ценности творческого мышления, развитие чувствительности обучающихся к стимулам окружения, свободное манипулирование объектами и идеями, умение дать конструктивную информацию о творческом процессе, развивать конструктивную критику, но не критиканство, поощрять самоуважение, рассеивать страх перед оценкой и т. д.

Стимульно-продуктивный или пассивный уровень. Представители этого уровня интеллектуальной активности, работают энергично и добросовестно, но остаются в диапазоне первоначально найденного способа действия. Их деятельность безинициативна. Она каждый раз стимулируется извне.

Эвристический уровень. Обучающиеся, имеющие данный уровень интеллектуальной активности характеризуются проявлением той или иной степени интеллектуальной инициативы, которая не стимулируется ни внешними факторами, ни субъективной оценкой результатов деятельности как неудовлетворительных. Обладатель такого уровня развития интеллектуальной активности способен оценивать состав и структуру своей деятельности, сопоставляет задачи, и это приводит к открытию новых более оригинальных способов решения. «Эврист» каждую новую закономерность анализирует как открытие, как творческую находку. Это продукт логического анализа, позволяющий углубиться в объект и взять из него что-то новое.

Креативный уровень интеллектуальной активности. Для обучающихся, которые обладают креативным уровнем, эмпирически обнаруженная закономерность становится не конечным пунктом мыслительного процесса, а самостоятельной целью дальнейшего исследования. Это осознаётся как важнейший фактор творчества и определяется во многих тестах на чувствительность. Такой обучающийся старается окунуться в глубь проблемы, хотя его никто не заставляет это делать. Он доводит объект познания до создания теории, которая объясняет природу фактов и пытается понять причины явлений. Таким образом, исчезает психологический барьер, который создает помеху обучающимся выходить за пределы заданной ситуации. В этом случае нет необходимости обязательного сравнения ряда ситуаций и можно ограничиться

решением всего одной задачи, но для которой необходимо найти доказательства феномена.

Определенное число обучающихся обладает интенсивной умственной деятельностью, а представители эвристического и стимульно-продуктивного уровней интеллектуальной активности характеризуются экстенсивной умственной деятельностью. Характерной особенностью каждого представителя является его техника к выполнению поставленной задачи. Так, человек со стимульно-продуктивным уровнем увеличивает темп работы в рамках заданного и механически репродуцирует свою деятельность в расширенном масштабе, эврист применяет всё новые и новые пути решения проблемы, а креативный человек изучает предмет всё глубже и глубже, определяя теоретические объяснения феномена.

Эксперименты, которые провела Д. Б. Богоявленская, показывают, что люди только с креативным уровнем развития интеллектуальной активности, попадая в ситуации усиленной внешней мотивации (личное соперничество), показывают стабильные, характерные для них в обычной ситуации стратегию и результаты деятельности. Обучающиеся, обладающие креативным уровнем интеллектуальной активности, более устойчивы к воздействию внешних условий.

По мнению большинства исследователей, креативные способности поддаются развитию. Особенно эффективно воздействие на ее формирование в сензитивные периоды (В. Н. Дружинин, Е. Л. Солдатова и др.).

Многими исследователями описаны особенности личности, обладающей креативными способностями. Так, например, Г. В. Бурменская и В. М. Слуцкий выделяют перфекционизм обучающихся – внутреннюю потребность совершенства, что часто приводит к критическому отношению собственных достижений и заниженной самооценке. В. М. Астапова отмечает высокий уровень тревожности, впечатлительности обучающихся с высоким уровнем креативных способностей. Е. Л. Барышникова обнаружила способность креативных индивидов ценить и воспринимать юмор. Е. Л. Барышниковой были исследованы особенности эмоционального состояния креативных личностей. Результаты этой работы позволили сделать вывод о том, что с ростом креативных способностей повышаются аффективность, тревожность, дезадаптация, депрессивные тенденции и др. Сюда же можно отнести организаторские способности, альтруизм, эмпатию и др.

Следует выделить, что отдельные исследователи разделяют креативность на потенциальную и актуальную. Так, например, Н. М. Гнатко рассматривает потенциальную креативность, как креативность додеятельностную, которая характеризует потенциальную предрасположенность человека в форме базовой готовности, к обретению актуальной креативности в определённых внешних

условиях, к проявлению творческой активности. Потенциальная креативность – это субъективное условие творчества.

Актуальная креативность – порождение взаимодействия индивидуальных характеристик потенциального креативного человека с характеристиками того или иного вида деятельности, обуславливающее актуальную, непосредственную готовность её носителя к проявлению творческой активности в соответствующем виде деятельности; актуальная креативность – достаточное субъективное условие творчества.

Потенциальную креативность можно охарактеризовать как креативность в возможности. Для того чтобы креативность в возможности стала креативностью в действительности – актуальной креативностью, первая должна быть сильно преобразована посредством освоения её носителем определённого вида деятельности. Но не все обучающиеся одинаково относятся к новшествам и воспринимают их.

Данная типизация с точки зрения решения задач настоящего исследования приемлема для анализа креативной деятельности специалистов, однако на занятиях офицеры встречаются не только с новым материалом, но и с уже известным из других учебных дисциплин, поэтому им приходится переносить знания из одной области в другую. Такое умение также необходимо учитывать при дифференциации специалистов на группы. Исходя из сказанного, считаем, целесообразным выделить следующие уровни развития креативных способностей у специалистов военного вуза: низкий, средний, достаточный, высокий. Преподавателю важно знать, к какому типу группы (ГГ) следует отнести обучающихся, чтобы определить им задания, способствующие развитию у них креативных способностей, при этом необходимо создавать благоприятные условия для их дальнейшего развития и успешного усвоения учебного материала на занятиях по гуманитарным дисциплинам.

ВЫВОДЫ

Вузовская практика свидетельствует, что важным условием развития креативных способностей обучающихся является создание обстановки творчества при обучении, так как только в этом случае возникает возможность проявления способностей в разнообразных видах учебной деятельности. Вместе с тем следует отметить, что важен вклад каждого индивида в общее дело, необходимо поощрение любознательности, развитие интересов, повышение мотивации, свобода высказывания и действий. Это способствует снижению уровня боязни сказать или сделать что-то, выходящее за рамки, устанавливаемые статичной, существующей системой обучения.

Наряду с названными существуют условия, положительно влияющие на улучшение креативных способностей у обучающихся. К ним относятся

признание ценности творческого мышления, развитие чувствительности у специалистов к стимулам окружения, свободное манипулирование объектами и идеями, умение дать конструктивную информацию о творческом процессе, поощрение самоуважение, рассеивание чувства страха перед оценкой и т.д.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Гилфорд, Дж. Креативная акмеология. Психология высшего образования : Монография в 2-х частях. Изд. 2-е доп. и перераб. – Мн. : «Дэбор», 2008. – 242 с.
- 2 Терстоун, Л. Интеллект : новый взгляд // Вопросы психологии. – 2005. – № 1.
- 3 Торранс, Е. П. Психолого-дидактические основы творческого взаимодействия преподавателя и обучающихся в процессе учебного диалога. – СПб. : Изд. ЛОИРО, 2008. – 149 с.
- 4 Алиева, Е. Г. Творческая одаренность и условия ее развития // Психологический анализ учебной деятельности. – М. : ИП РАН 2001. – С. 7–17.
- 5 Ломов, Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. – М., 2004. – 106 с.

Материал поступил в редакцию 17.09.19.

Ф. Оразакынқызы¹, А. Алмабекова²

Үйренушілердің шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру

¹әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы;

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы.
Материал 17.09.19 баспаға түсті.

F. Orazakynkyzy¹, A. Almabekova²

Formation of creative abilities of students

¹al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan;

²Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 17.09.18.

Бұл мақалада ағылшын тілінің мұғалімдерінің арасында мета-коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыруын қарастырылады. Автор осы құзыреттілікті қалыптастыруда

қолданылатын қазіргі заман технологияларға да назар аударады. *Мета-коммуникативті құзыреттілік - белгілі мета-салада коммуникативтік құзыреттілік, яғни кәсіптік бағдарланған дискурс. Осы мақаланың өзектілігі бүгінгі күні жоғары білім беру жүйесіне болашақ мамандарды білім беру жүйесінде тиімді дайындау үшін осы біліктілік бойынша мамандар қажет. Мақалада зерттелетін мәселе бойынша ғылыми-зерттеу әдебиеттеріне салыстырмалы талдау жасалып, осы мәселеге қосымша көзқарастарды жобалау және метасотехникалық құзыреттілікті қалыптастыру жүйесін жетілдіру туралы қажетті тұжырымдар жасалды.*

The given research paper reviews the issues of communicative language competence formation among the future English language teachers. Also, the authors focus on the modern technologies, which are applicable in the process of the mentioned competence formation. Communicative competence represents by itself the type of competence in the communication sphere, which means the professionally oriented discourse. The urgency of this problem is that at present, the system of high education needs specialists possessing this type of competence, for more effective preparation of future specialists in the system of education. Also, it is better to mention that the comparative analysis is being done in scientific and research literature by the mentioned problem and the necessary conclusions have been made on constructing further approaches by this issue and enhancing the system of communicative competence formation.

SRSTI 16.21.25

Sh. Saimkulova

Phd student, Ablai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages, Almaty, 050022, Republic of Kazakhstan
e-mail: zhanat_2006@mail.ru

MODERN TECHNOLOGIES IN FUTURE FOREIGN LANGUAGE SPECIALISTS META COMMUNICATIVE COMPETENCE FORMATION PROCESS

The given research paper reviews the issues of communicative language competence formation among the future English language teachers. Also, the authors focus on the modern technologies, which are applicable in the process of the mentioned competence formation. Communicative competence represents by itself the type of competence in the communication sphere, which means the professionally oriented discourse. The urgency of this problem is that at present, the system of high education needs specialists possessing this type of competence, for more effective preparation of future specialists in the system of education. Also, it is better to mention that the comparative analysis is being done in scientific and research literature by the mentioned problem and the necessary conclusions have been made on constructing further approaches by this issue and enhancing the system of communicative competence formation.

Keywords: meta competence, technique, education system, to determine the effectiveness, pedagogical technologies

INTRODUCTION

In our study, the competence approach to teaching brings out the essence and structure of the professional competence of students in the field of multimedia technologies and in accordance with the definition of new methods, means and forms of education, as well as the goal, objectives and content of this process.

Depending on the main idea in different years in pedagogy and psychology developed various learning technologies, including targeting the formation of a systematic approach to the tools, techniques and methods of teaching; the formation of system knowledge in students; on the enhancement of intellectual and creative activity; the education of socially adapted active individual student; on the fulfilment of the principles of pedagogy of cooperation in the learning process, etc.

Society of Information Technique, or as it is called post-industrial society, in contrast to the industrial society of the late nineteenth and mid-twentieth century is

much more interested in the fact that its citizens have been able to independently and actively act, make decisions, flexibility to adapt to changing conditions of life. Hence the modern information society confronts all types of schools and higher school the task of preparing graduates able to:

Flexibly to adapt in the changing life situations, independently acquiring necessary knowledge, skillfully applying them in practice for solving a variety of problems that throughout all life to have opportunity to find in it the place;

The ongoing reform of the high education system places high demands on the training of professionals encourages the search for new ways to improve the educational process in high school.

MAIN PART

Contextual approach to learning is realized through our selection of the content of training modules discipline «Multimediatechnology» in accordance with professional features IT professional and dedicated to their base competencies in the field of multimedia technique and the choice of forms, methods and means of organizing the learning process. We use projects to develop multimedia products that are the basis for the construction of the educational context for engineering students. In addition to the substantive context in multimedia projects is also available, and social context.

The diversity and complexity of the current stage of knowledge creation, working conditions require high school to make significant adjustments to the training. That is why the School of gradually moving from the transfer of knowledge to students in finished form to the management of their self-learning and cognitive activity in the formation of their experience of creativity. This transition involves accounting psychological, theoretical and practical readiness of students to Learning in Higher Education; selection of material in accordance with the specifics of the university; the use of advanced learning technologies; diagnosis of acquired knowledge and skills of students, the level of formation experience of independent activity at various stages of their enhancement as future professionals.

The ongoing reform of the education system places high demands on the training of professionals encourages the search for new ways to improve the educational process in high school.

One of these ways is enhancement and fulfilment of educational practice in modern pedagogical technologies aimed at improving the quality of training of future officers, in this case the future interpreters:

- Content and structure technique is based on the model of the expert and profессиogram of a specialist;
- Technique functioning through certain stages, each of which has clearly defined tasks and contents;
- Technique of formation of a professional orientation of students is a basic branch,

the main part of general psychological and pedagogical technologies of formation of professional skill of a specialist.

Mass enhancement and fulfilment of educational technologies relate to the mid-50's, the technological approach to the construction of education arises early in the American and European schools.

The overall objective of the proposed technique is to increase the level of formation of competence of students in the field of multimedia technique, consisting of three components (motivational-value, the activity and cognitive-emotional and volitional).

Initially, under the educational technique means to try technisation of the educational process; the first child of this trend, and simultaneously a foundation on which subsequent floors lined educational technique has been programmed instruction.

The further enhancement of researches in the field of educational technique has expanded her understanding, which is reflected in the different definitions of the concept by famous teachers and methodologists.

Despite differences of opinion, all scientists agree that the concept of «competence» wider knowledge and skills, not their sum, as it includes all aspects of activity: knowledge-operatively-technological, motivational. Signs of competence:

- constantly changing (with the change of the world, requirements, etc.);
- future-oriented (manifested in the possibility to organize their education, relying on their own abilities to meet the requirements of the future);
- have activity character of generalized skills in a situation with skills and knowledge in specific areas;
- manifested in the ability to make choices on the basis of knowledge itself in a particular situation;
- appear in the motivation for continuous self-education activity.

In the narrow sense of educational technique is full justification for the choice of professional operational effects on the student teacher in the context of its interaction with the world, in order to form his relationship to the world, harmoniously combines the freedom of personal appearance and socio-cultural norms.

In the scientific literature devoted to the theoretical justification and design of pedagogical techniques, it is possible to find a new understanding (Slastenin, 2004);

According to it the pedagogical technique is «not simply researches in the sphere of use of technological tutorials; it researches with the purpose to reveal the principles and to develop methods of optimization of educational process by the analysis of the factors increasing educational efficiency, by designing and application of receptions and materials, and also by means of an assessment of the applied methods.

This approach is currently being circulated as widely as the original understanding of educational (that is application of technical means in teaching).

Evaluation of the results of professional practice in the rating system allows

to move away from traditional assessments and allows each student to get a certain number of points for work during practice. All students are equal, since each proposed design operates according to its capabilities.

Evaluation (rating – from the English slovarating «evaluation», assignment to a particular class, category) is a kind of indirect observation. Rating – estimation method, or a method of psychological measurement, based on the judgments of competent judges.

Systematic approach covers all the main aspects of the enhancement of education systems from setting goals and designing of the educational process to test the efficiency of innovative educational systems, their testing and distribution.

V. M. Monks under the pedagogical technique realizes a certain «technological shell», which is comfortable and teacher and student. The main characteristics of the «technological shell» should be stable and not depend on the author and the artist.

Early distribution of students on teaching practice

The distribution of students to practice should take place at the beginning of the school year, so that they could prepare methodical «package» for the classroom of the type they have chosen for themselves. It was during this period was focused refunding experience of students. Students in the preparatory period, in addition to preparation of various teaching materials, enhancement, interesting methodological findings are engaged on special courses such as «Methodical features of student learning in the classroom in-depth study of physics», «Physics in humanitarian classes» and so on. In addition, the preparatory time students studying purposefully theoretical course of the following disciplines: pedagogy, psychology, technique and methods of teaching physics (Timo) workshop solving physical problems, etc. Allocated to elective courses, depending on the choice of school for practice, class – natural sciences and mathematics, humanities.

He suggests that any educational technique expresses a certain conceptual approach to education, therefore it is desirable to compare different technologies as possible to develop a universal methodological approach to the design and examination of educational technologies. In other words, it is time.

Modern educational technique is a holistic didactic system that should fulfill the following requirements:

- while maintaining the collective forms of organization of educational process enable personalization of training each student on an individual professional educational path, taking into account the cognitive abilities, motivation, and personal preferences of the cadet;
- promote the optimization of educational process through innovation in a broad educational practice;
- ensure the fulfilment of the principles of teaching in the educational process (motivation, activation, independence, continuity, continuity, and others.);

For pedagogical technologies is important to consider this duality. It can not

be eliminated or overcome, but it is important to find the optimal combination of using both sides of this is the function of educational technique. Suitable for specific conditions should be technique vector ways to achieve the goals and the very process of achieving these goals.

CONCLUSION

The main challenge in conditions of competence approach in education, teach future officers think and based on the thinking function effectively in the modern world.

Thought-activity forms of educational content are: design, construction, management, which most effectively promotes personal self-determination.

Socially conditioned society's need for training of engineers, professionals, fluent operations of computers, on the one hand, and new approaches to the formation of professional competence of the other, urgently require improvement and diversity of methods of teaching special disciplines.

Imperative for the survival and work rights in the information world becomes mastery of the method of scientific knowledge of the world, the research style of thinking.

Highlights the fact from the surrounding world, to analyze these facts, should be able to compare each person in the XXI century, regardless of their chosen profession.

Identified appropriate levels of formation of professional competence of students of technical colleges by means of individualization of learning in an environment of information technologies and levels of information culture.

To the fore training cadets fundamentally new technologies work with the knowledge, primarily associated with the processes of generation and use of knowledge. The student must not only remember – he needs to understand how knowledge arises and how it can be used.

The forms organization of classes in conditions of the competence of education should be different; it is not only the traditional lessons.

It is shown that the possibility of improving the teaching of special disciplines in high school with the help of information technique professional use diverse. Individualization of the educational process with the use of asynchronous teaching in the medium of information technique contributes to the formation of professional competence of future specialists.

Professional competence, according to some psychologists, including the ability to perceive and understand the personality, her emotional state, knowing the rules of behavior in professional situations, ability to navigate in them, establish contacts with the individual and with groups of people, own culture of debate and argument, to be able to manage in the process of communicating to their mental state, emotions.

REFERENCES

- 1 **Mazhikeev, T. M.** Educational technique to developing student-centered learning : Lectures – Abstract // Colleagues – pedagogical journal Kazakhstan. – 2006. – № 1. – P. 57.
- 2 **Monks, V. M.** Military psychology and pedagogy. – М., 1998. – P. 5.
- 3 **Shipanova, V. V.** Motivation – professional self-enhancement. – М., 2004. – P. 23.
- 4 **Slastenin, V. A.** On the question of professiogram school teachers. – М., 2004. – 576 p.
- 5 **Baydrahmanov, D. H.** Pedagogical conditions of formation of cognitive activity of students through computer technique in teaching foreign language : Dis. ... cand. ped. sciences. – Astana, 2010. – P. 12.
- 6 **Rudenko, N. G.** Civilizational-cultural paradigm of enhancement of university education // Pedagogy. – 2003. – P. 54–59.
- 7 **Kiklevich, A.** Psychology of teaching foreign languages in school. – М., 2001. – P. 78.
- 8 **Jacob Mincer.** The distribution of labor incomes : a survey with special reference to the human capital approach // Journal of Economic Literature. – 2000. – № 8 (1): 1–26.
- 9 **Samuel Bowles; Herbert Gintis.** Schooling In Capitalist America : Educational Reform and the Contradictions of Economic Life. – 18 October, 2011.
- 10 «Teaching Council Act, 2001». / Office of the Attorney General, Ireland. Retrieved 23 July, 2012.
- 11 **Baker, J. A., Terry, T., Bridger, R., & Winsor, A.** Schools as caring communities: A relational approach to school reform // School Psychology Review, (1997). – № 26. – P. 576–588.
- 12 **Moos, R. H.** Evaluating Educational Environments : Measures, procedures, findings, and policy implications. – San Francisco : Jossey-Bass, 1979.

Material received on 17.09.18.

Ш. Сайымкулова

Болашақ шет тілі мамандардың мета-коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру үдерісіндегі заманауи технологиялар

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
Алматы қ., 050022, Қазақстан Республикасы .
Материал 17.09.18 баспаға түсті.

Ш. Сайымкулова

Современные технологии при процессе формирования мета коммуникативной компетенции у будущих специалистов иностранного языка

Казахский университет Международных отношений
и мировых языков имени Абылай хана,
г. Алматы, 050022, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 17.09.18.

Бұл мақалада ағылшын тілінің мұғалімдерінің арасында мета-коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыруын қарастырылады. Автор осы құзыреттілікті қалыптастыруда қолданылатын қазіргі заман технологияларға да назар аударады. Мета-коммуникативті құзыреттілік - белгілі мета-салада коммуникативтік құзыреттілік, яғни кәсіптік бағдарланған дискурс. Осы мақаланың өзектілігі бүгінгі күні жоғары білім беру жүйесіне болашақ мамандарды білім беру жүйесінде тиімді дайындау үшін осы біліктілік бойынша мамандар қажет. Мақалада зерттелетін мәселе бойынша ғылыми-зерттеу әдебиеттеріне салыстырмалы талдау жасалып, осы мәселеге қосымша көзқарастарды жобалау және метасотехникалық құзыреттілікті қалыптастыру жүйесін жетілдіру туралы қажетті тұжырымдар жасалды.

Данная статья рассматривает вопросы формирования мета коммуникативной компетенции у будущих учителей английского языка. Также автор статьи акцентирует внимание на современных технологиях применимых при формировании данной компетенции. Мета коммуникативная компетенция представляет собой вид коммуникативной компетенции на определенную мета сферу то есть профессионально ориентированный дискурс. Актуальность данной статьи заключается в том, что на сегодняшний день система высшего образования нуждается в специалистах обладающей данной компетенцией, для более эффективной подготовки будущих специалистов в системе образования. Также следует отметить, что в статье проведен сравнительный анализ научной и исследовательской литературы по исследуемой проблеме и сделаны необходимые выводы о конструировании дальнейших подходов по данной проблеме и усовершенствованию системы формирования мета коммуникативной компетенции.

Ф. Оразакынқызы

доктор философии PhD, ассоц. профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, 050040, Республика Казахстан
e-mail: zhanat_2006@mail.ru

СОВРЕМЕННЫЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ ПРИ ФОРМИРОВАНИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ

Данная статья посвящена вопросам современных педагогических технологий при формировании профессиональной компетентности у обучающихся на занятиях. В данной статье проведен теоретический анализ литературы по исследуемой проблеме. Цель исследования: научное обоснование, разработка и экспериментальная проверка СП технологии при формировании ПК обучающихся на основе современных технологий в условиях их профессиональной подготовки. Современный этап развития казахстанского общества предъявляет высокие требования к личности специалиста, которому уже в самом начале профессиональной деятельности необходимо выполнять свои профессиональные обязанности в быстро меняющихся социально-политических и экономических условиях. Стремительный технический прогресс требует от современного специалиста постоянного совершенствования своих знаний, умений и навыков, готовности и способности совершенствовать их на основе познавательной и жизненной активности.

Ключевые слова: профессиональная компетентность, обучающиеся, формирование, компетентность

ВВЕДЕНИЕ

Современное общество ставит перед учебным заведением задачу подготовки специалиста знающего, мыслящего, умеющего самостоятельно добывать знания и применять их на практике [1].

В связи с этими требованиями все большее значение приобретает организация учебно-познавательной деятельности обучающихся. Решение поставленной задачи осуществляется через поиск содержания, форм, методов и средств обучения, обеспечивающих более широкие возможности развития и самореализации студента [2]. В данном случае особую актуальность приобретает проблема активизации самостоятельной учебно-познавательной деятельности обучающихся в ходе изучения.

Большой объем знаний, получаемый обучающимися, приводит к необходимости отдавать предпочтение усвоению той информации, которая, с их точки зрения будет иметь для них непосредственное практическое значение.

Качественное решение задач формирования кадрового потенциала нашей страны во многом зависит от состояния профессионального образования. Об этом с первых дней провозглашения государственной независимости отмечал в своих выступлениях Президент Республики Казахстан Н. А. Назарбаев: «Нам необходимо укреплять личный состав и улучшать работу по его обучению» [3].

Чтобы оптимально удовлетворять современным требованиям к качеству профессиональной подготовки студентов, высшим учебным заведениям необходим переход на модель опережающего образования, в контексте которого становление будущего специалиста осуществляется не только как процесс накопления предметных знаний, но и как совершенствование всей его профессионально-личностной подготовки высокой ПК как субъекта предстоящей профессиональной деятельности. Оценка различного рода теорий обучения и воспитания подрастающего поколения в историко-педагогическом плане показывает, что все они, так или иначе, касались принципа активности, проблемы активности людей, прежде всего, в учебной деятельности.

Методологической основой исследования выступают труды крупнейших отечественных и зарубежных ученых (К. А. Абульханова-Славская, М. Я. Басов, Л. С. Выготский, А. И. Крупков, В. С. Мерлин, В. Д. Небылицын, А. В. Петровский, В. А. Петровский, С. Л. Рубинштейн, В. М. Русанов, Д. Н. Узнадзе, Е. В. Вирема, Дж. Гилфорд, Л. Терстон, Г. Хейманс и др.)

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Изучение психолого-педагогической литературы свидетельствует о том, что в массовой практике остаются недостаточно разработанными методологические и организационно-методические аспекты развития ПК обучающихся на основе современных технологий.

Особенно актуальна данная проблема для образовательного процесса школы, который в связи с основными направлениями модернизации казахстанского образования нуждается в усилении личностной составляющей, предполагающей учет индивидуальной вариативности познавательных процессов у обучающихся.

Следствием этого является противоречие между назревшими потребностями современного казахстанского общества в обновлении образовательного процесса высшей школы и отсутствием в образовательной системе вузов научно обоснованной, содержательно и процессуально разработанной технологии развития ПК личности, учитывающей стили учения обучающихся.

Исходя из выявленного противоречия была определена проблема исследования: каковы научно-теоретические и организационно-методические

аспекты развития ПК личности обучающихся на основе современных технологий?

Таким образом, актуальность исследования определяется:

– социальным заказом общества на подготовку специалиста как активного субъекта учебно-познавательной и предстоящей профессиональной деятельности, обладающего многофункциональными умениями, профессиональной мобильностью и конкурентоспособностью на современном и перспективном рынке труда;

– потребностью использования в образовательном процессе вуза педагогической технологии, позволяющей развивать познавательную активность обучающихся.

Теоретико-методологической основой исследования являются:

– общая теория деятельности (Б. Г. Ананьев, А. В. Брушлинский, Л. С. Выготский, С. Л. Рубинштейн и др.);

– теория учебной деятельности (Д. Н. Богоявленский, П. Я. Гальперин, В. В. Данылов, И. А. Зимняя, И. И. Ильясов, В. Я. Ляудис, А. К. Маркова, Г. И. Шукина, Д. Б. Эльконин, В. А. Якунин и др.);

– концептуальные идеи личностно ориентированного образования (Е. В. Бондаревская, М. В. Кларин, И. А. Колесникова, В. В. Сериков, Г. И. Якиманская и др.);

– концептуальные положения о сущности образовательных технологий (В. П. Беспалько, В. А. Бухвалов, И. С. Дмитрик, М. В. Кларин, В. М. Коротков, М. М. Левина, В. Ю. Питюков, А. И. Пригожин, Г. К. Селевко, Н. Е. Щуркова, Н. Р. Юсуфбекова);

В связи с повышением потребностей современного общества в активной личности проблема ПК обучающихся становится особенно актуальной. Чтобы определить, как формируется это качество в юношеском (студенческом) возрасте, необходимо выявить сущность понятий «активность» и «познавательная активность».

В психолого-педагогической литературе (Т. А. Гусева, С. А. Мышкин) появление понятий «активность», «познавательная активность» связано с пониманием постулата: предъявление учебного задания не предполагает его автоматического выполнения, а эффективность обучения зависит не столько от характера системы предъявляемых заданий, сколько от характера активности обучающегося [3].

Исследование проблемы активности и активизации познавательной деятельности обучающихся в педагогической науке имеет глубокие исторические корни. Принципы ПК обучающихся, ещё до соответствующего терминологического оформления, находят свое отражение в педагогических учениях мыслителей древности, развиваются Я. А. Коменским, И. Г. Песталотти,

А. Дистервегом [4]. Значительный вклад в разработку идей и методов развития ПК внесли отечественные педагоги и ученые: К. Д. Ушинский, Л. Н. Толстой, Н. Г. Чернышевский и др.

Ян Амос Коменский писал, что всеми возможными способами нужно воспламенить в детях горячее стремление к знанию и к учению [5].

К. Д. Ушинский определял непременным условием, предпосылкой развития ученика его активность в учении. Он отмечает, что хорошее развитие ученика обеспечивается активной деятельностью, в которой ученик полностью реализует свои возможности, выражает себя как личность.

Большинство казахстанских исследователей отечественного образования (М. Т. Ажибаев, Л. А. Бирюк, Б. Б. Джакубақынов, В. А. Егорова, А. А. Загинайко, А. К. Калиев, Т. Г. Мальгаждарова, А. М. Саганаев, С. С. Тауланов, К. Ф. Толенгутов и др.) в своих работах частично затрагивают вопросы подготовки обучающихся в процессе формирования интереса к профессиональной деятельности, профессионально-ценностной ориентации и формирования готовности к различным видам деятельности.

Анализ состояния данного вопроса показал, что во взглядах многих исследователей наблюдается некоторая противоречивость по поводу сущности самостоятельной работы, не дается понятия самостоятельной учебно-познавательной деятельности обучающихся, недостаточно раскрыты остаются вопросы условий, обеспечивающих формирование готовности к данной деятельности.

Я предлагаю определить социальные, организационные и психолого-педагогические условия формирования готовности обучающихся к учебно-познавательной деятельности в вузе. Важнейшей задачей профессионального образования является переход от парадигмы преподавания (передача информации) к парадигме научения (передача компетенций, выражающихся в побуждении к действиям).

В современных условиях результатом образования должно быть не столько усвоение обучаемыми новой информации, новых идей, сколько формирование у них предпосылок для изменений в собственном поведении, предпосылок, которые можно рассматривать как готовность к предстоящей профессиональной деятельности.

Ориентация образовательного процесса в технологии отображена в таких основных подходах: технологическом, исследовательском и системном.

Технологический подход предусматривал традиционное обучение на основе репродуктивной деятельности обучающихся, но при этом применялась такая технология обучения, в которой осуществлялась организация достижений обучающихся на базе четко зафиксированных эталонов усвоения.

Для решения проблемы формирования ПК предлагаю следующий своеобразный технологический процесс, обеспечивающий:

- развитие творческой познавательной самостоятельности как реализации своей индивидуальности;
- развитие творческого мышления;
- развитие стремления к самообразованию;
- обучение методике самостоятельной работы;
- овладение системой приемов умственной деятельности;
- самоуправление интеллектуальным развитием;
- развитие способности творчески подходить к решению задач профессиональной деятельности;
- развитие самосознания и саморегуляции.

При исследовательском подходе традиционное обучение основывалось на методе продуктивной деятельности самих обучающихся. Этот подход предусматривал такую технологию обучения, целью которой было развитие у обучающихся возможностей самостоятельно осваивать не только новый материал, но и опыт его освоения. Ориентиром деятельности преподавателя и обучающихся при этом было создание новых знаний, способов деятельности, личностных содержаний. Ориентируясь по современным требованиям исследовательской направленности в обучении, я считаю, что оно должно моделировать учебный процесс как процесс научного поиска. Другими словами, поисковое обучение в моем исследовании было таким обучением, в котором обучающиеся попадали в ситуацию самостоятельного овладения знаниями и способами решения проблем в процессе познания, которую организовывал преподаватель.

Решение проблемы развития познавательной деятельности обучающихся также базируется на системном подходе. В современных условиях внимание исследователей в разных отраслях наук обращено на системный подход при рассмотрении всех общественных явлений, поскольку рассмотрение отдельных элементов, вырванных из целого, не может дать ответа на вопросы их взаимозависимости в целом.

На успешность учебной деятельности обучающегося оказывают влияние различные факторы педагогического и психологического характера. Но важнейшим фактором, влияющим на успешность учебной деятельности, является учебная мотивация и ее структура. Процессы мотивации имеют определенные направления: достижение или уклонение от поставленной цели, осуществление определенной деятельности или воздержание от ее выполнения.

ВЫВОДЫ

Формирование внутренней ПК личности должно осуществляться с помощью целостной мотивационной сферы, составляющими которой являются

потребности, интерес, мотивы и цели. Проведенное мной исследование показывает, что для привлечения интереса к предмету, и к учению в целом, большую роль играет значимость изучаемого материала для обучающихся, Исключительную роль в формировании ПК личности путем воздействия на мотивационную сферу, которая представляет собой целостную динамичную систему, способствующую становлению личности играют стимулы. Стимул – это системообразующий элемент мотивационной сферы, наполняющий её содержанием. Грамотное определение системы стимуляции позволит руководить процессом формирования ПК, конечно, с учетом внутреннего развития учащегося на данный момент времени.

Формирование ПК как качества личности является одной из важнейших задач теории и практики педагогики. Поэтому необходимо более полное определение структуры такого сложного образования, как познавательная активность, а для оптимизации воздействия на данный процесс необходимы определенные компоненты, на базе которых возможно определение уровней и признаков сформированное ПК.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Государственная программа развития образования в РК на 2005–2010 годы // Казахстанская правда, № 327, за 16 октября 2004. – с.7–9.
- 2 **Фоменко, Ю.** Армия обретает новый облик // Казахстанская правда. – № 200, за 27 декабря 2007. – С. 5.
- 3 **Тауланов, С. С.** Профессионально-ценностное ориентирование будущих офицеров в процессе обучения военной педагогике в условиях информатизации образования : дис. ... докт. пед. наук : 13.00.08. – Алматы, 2005. – 389 с.
- 4 **Агеева, Н. В.** Развитие ПК обучающихся как способ преодоления психологических барьеров при аудировании [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.lib.tsu.ru/mminfo/000349304/02/image/02-065.pdf> (дата обращения: 10.12.2013)
- 5 **Ажибаев, М. Т.** Формирование у будущих офицеров готовности к управлению профессиональной деятельностью подчиненных : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08. – Алматы, 2001. – 128 с.
- 6 **Бирюк, Л. А.** Формирование основ научно-исследовательской деятельности обучающихся высших военно-учебных заведений во внеучебных формах работы: автореф. ... канд. пед. наук: 20.01.04. – Алматы, 2009. – 30 с.
- 7 **Джакубакынов, Б. Б.** Профессионально-ценностное ориентирование обучающихся учебных заведений органов внутренних дел : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08. – Алматы, 1998. – 129 с.

8 **Егорова, В. А.** Формирование гуманистической направленности профессионального самовоспитания обучающихся военных вузов : автореф. ... канд. пед. наук : 20.01.04. – Алматы, 2009. – 30 с.

9 **Загинайко, А. А.** Подготовка будущих офицеров к валеологическому воспитанию военнослужащих : автореф. дисс. ... канд. пед. наук : 20.01.04. – Алматы, 2006. – 30 с.

10 **Мальгаждарова, Т. Г.** Формирование интереса к профессиональной деятельности у будущих офицеров-пограничников : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08. – Алматы, 2004. – 168 с.

Материал поступил в редакцию 17.09.18.

Ф. Оразакынқызы

Заманауи педагогикалық технологиялар құзіретін құрастыру

әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы.

Материал 17.09.18 баспаға түсті.

F. Orazakynkyzy

Formation of the competence of modern pedagogical technologies

al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan.

Material received on 17.09.18.

Бұл мақалада ағылшын тілінің мұғалімдерінің арасында мета-коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыруын қарастырылады. Автор осы құзыреттілікті қалыптастыруда қолданылатын қазіргі заман технологияларға да назар аударады. Мета-коммуникативті құзыреттілік – белгілі мета-салада коммуникативтік құзыреттілік, яғни кәсіптік бағдарланған дискурс. Осы мақаланың өзектілігі бүгінгі күні жоғары білім беру жүйесіне болашақ мамандарды білім беру жүйесінде тиімді дайындау үшін осы біліктілік бойынша мамандар қажет. Мақалада зерттелетін мәселе бойынша ғылыми-зерттеу әдебиеттеріне салыстырмалы талдау жасалып, осы мәселеге қосымша көзқарастарды жобалау және метасотехникалық құзыреттілікті қалыптастыру жүйесін жетілдіру туралы қажетті тұжырымдар жасалды.

The given research paper reviews the issues of communicative language competence formation among the future English language

teachers. Also the author makes focus on the modern technologies which are applicable in the process of the mentioned competence formation. Communicative competence represents by itself the type of competence on the communication sphere which means the professionally oriented discourse. The urgency of this problem is concluded that at present time the system of high education is needed in specialists possessing this type of competence, for more effective preparation of future specialists in the system of education. Also it is better to mention that the comparative analysis is being done in scientific and research literature by the mentioned problem and the necessary conclusions have been made on constructing further approaches by this issue and enhancing the system of communicative competence formation.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ ПГУ ИМЕНИ С. ТОРАЙГЫРОВА
«ВЕСТНИК ПГУ», «НАУКА И ТЕХНИКА КАЗАХСТАНА»,
«КРАЕВЕДЕНИЕ»

Редакционная коллегия просит авторов руководствоваться следующими правилами при подготовке статей для опубликования в журнале.

Научные статьи, представляемые в редакцию журнала должны быть оформлены согласно базовым издательским стандартам по оформлению статей в соответствии с ГОСТ 7.5-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов», пристатейных библиографических списков в соответствии с ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

Статьи должны быть оформлены в строгом соответствии со следующими правилами:

– В журналы принимаются статьи по всем научным направлениям в

1 экзemplяре, набранные на компьютере, напечатанные на одной стороне листа с полями 30 мм со всех сторон листа, электронный носитель со всеми материалами в текстовом редакторе «Microsoft Office Word (97, 2000, 2007, 2010) для WINDOWS».

– Общий объем статьи, включая аннотации, литературу, таблицы, рисунки и математические формулы не должен превышать **12 страниц печатного текста**. *Текст статьи: кегль – 14 пунктов, гарнитура – Times New Roman (для русского, английского и немецкого языков), KZ Times New Roman (для казахского языка).*

Статья должна содержать:

1 **ГРНТИ** (Государственный рубрикатор научной технической информации);

2 **Инициалы и фамилия** (-и) автора (-ов) – на казахском, русском и английском языках (*прописными буквами, жирным шрифтом, абзац 1 см по левому краю, см. образец*);

3 **Ученую степень, ученое звание;**

4 **Аффилиация** (факультет или иное структурное подразделение, организация (место работы (учебы)), город, почтовый индекс, страна) – на казахском, русском и английском языках;

5 **E-mail;**

6 **Название статьи** должно отражать содержание статьи, тематику и результаты проведенного научного исследования. В название статьи необходимо вложить информативность, привлекательность и уникальность (*не более 12 слов, заглавными прописными буквами, жирным шрифтом, абзац 1 см по левому краю, на трех языках: русский, казахский, английский, см. образец*);

7 **Аннотация** – краткая характеристика назначения, содержания, вида, формы и других особенностей статьи. Должна отражать основные и ценные, по мнению автора, этапы, объекты, их признаки и выводы проведенного исследования. Дается на казахском, русском и английском языках (*рекомендуемый объем аннотации – не менее 100 слов, прописными буквами, нежирным шрифтом 12 кегль, абзацный отступ слева и справа 1 см, см. образец*);

8 **Ключевые слова** – набор слов, отражающих содержание текста в терминах объекта, научной отрасли и методов исследования (*оформляются на языке публикуемого материала: кегль – 12 пунктов, курсив, отступ слева-справа – 3 см.*). Рекомендуемое количество ключевых слов – 5-8, количество слов внутри ключевой фразы – не более 3.

Задаются в порядке их значимости, т.е. самое важное ключевое слово статьи должно быть первым в списке (*см. образец*);

9 **Основной текст статьи** излагается в определенной последовательности его частей, включает в себя:

– слово ВВЕДЕНИЕ / КІРІСПЕ / INTRODUCTION (*нежирными заглавными буквами, шрифт 14 кегль, в центре см. образец*).

Необходимо отразить результаты предшествующих работ ученых, что им удалось, что требует дальнейшего изучения, какие есть альтернативы (если нет предшествующих работ – указать приоритеты или смежные исследования). Освещение библиографии позволит отгородиться от признаков заимствования и присвоения чужих трудов. Любое научное изыскание опирается на предыдущие (смежные) открытия ученых, поэтому обязательно ссылаться на источники, из которых берется информация. Также можно описать методы исследования, процедуры, оборудование, параметры измерения, и т.д. (*не более 1 страницы*).

– слова ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ / НЕГІЗГІ БӨЛІМ / MAIN PART (*нежирными заглавными буквами, шрифт 14 кегль, в центре*).

Это отражение процесса исследования или последовательность рассуждений, в результате которых получены теоретические выводы. В научно-практической статье описываются стадии и этапы экспериментов или опытов, промежуточные результаты и обоснование общего вывода в виде математического, физического или статистического объяснения. При необходимости можно изложить данные об опытах с отрицательным результатом. Затраченные усилия исключают проведение аналогичных испытаний в дальнейшем и сокращают путь для следующих ученых. Следует описать все виды и количество отрицательных результатов, условия их получения и методы его устранения при необходимости. Проводимые исследования предоставляются в наглядной форме, не только экспериментальные, но и теоретические. Это могут быть таблицы, схемы, графические модели, графики, диаграммы и т.п. Формулы, уравнения, рисунки, фотографии и таблицы должны иметь подписи или заголовки (*не более 10 страниц*).

– слово ВЫВОДЫ / ҚОРЫТЫНДЫ / CONCLUSION (*нежирными заглавными буквами, шрифт 14 кегль, в центре*).

Собираются тезисы основных достижений проведенного исследования. Они могут быть представлены как в письменной форме, так и в виде таблиц, графиков, чисел и статистических показателей, характеризующих основные выявленные закономерности. Выводы должны быть представлены без интерпретации авторами, что дает другим ученым возможность оценить качество самих данных и позволит дать свою интерпретацию результатов (*не более 1 страницы*).

10 **Список использованных источников** включает в себя:

– слово СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ / ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ / REFERENCES (*Нежирными заглавными буквами, шрифт 14 кегль, в центре*).

Очередность источников определяется следующим образом: сначала последовательные ссылки, т.е. источники на которые вы ссылаетесь по очередности в самой статье. Затем дополнительные источники, на которых нет ссылок, т.е. источники, которые не имели место в статье, но рекомендованы вами для кругозора читателям, как смежные работы, проводимые параллельно. Рекомендуемый объем *не более чем из 20 наименований* (ссылки и примечания в статье обозначаются сквозной нумерацией и заключаются в квадратные скобки). Статья и список литературы должны быть оформлены в соответствии с ГОСТ 7.5-98; ГОСТ 7.1-2003 (*см. образец*).

11 **Иллюстрации, перечень рисунков** и подрисуночные надписи к ним представляют по тексту статьи. В электронной версии рисунки и иллюстрации представляются в формате TIF или JPG с разрешением не менее 300 dpi.

12 **Математические формулы** должны быть набраны в Microsoft Equation Editor (каждая формула – один объект).

На отдельной странице (после статьи)

В бумажном и электронном вариантах приводятся полные почтовые адреса, номера служебного и домашнего телефонов, e-mail (для связи редакции с авторами, не публикуются);

Информация для авторов

Все статьи должны сопровождаться двумя рецензиями доктора или кандидата наук для всех авторов. Для статей, публикуемых в журнале «Вестник ПГУ» химико-биологической серии, требуется экспертное заключение.

Редакция не занимается литературной и стилистической обработкой статьи.

При необходимости статья возвращается автору на доработку. За содержание статьи несет ответственность Автор.

Статьи, оформленные с нарушением требований, к публикации не принимаются и возвращаются авторам.

Датой поступления статьи считается дата получения редакцией ее окончательного варианта.

Статьи публикуются по мере поступления.

Периодичность издания журналов – четыре раза в год (ежеквартально).

Статью (бумажная, электронная версии, оригиналы рецензий и квитанции об оплате) следует направлять по адресу:

140008, Казахстан, г. Павлодар, ул. Ломова, 64,

Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, Издательство «Кереку», каб. 137.

Тел. 8 (7182) 67-36-69, (внутр. 1147).

E-mail: kereku@psu.kz

Оплата за публикацию в научном журнале составляет **5000 (Пять тысяч) тенге.**

Наши реквизиты:

РГП на ПХВ Павлодарский
государственный университет имени
С. Торайгырова
РНН 451800030073
БИН 990140004654
АО «Цеснабанк»
ИИК KZ57998FTB00 00003310
БИК TSESKZK A
Кбе 16
Код 16
КНП 861

РГП на ПХВ Павлодарский
государственный университет имени
С. Торайгырова
РНН 451800030073
БИН 990140004654
АО «Народный Банк Казахстана»
ИИК KZ156010241000003308
БИК HSBKZKX
Кбе 16
Код 16
КНП 861

ОБРАЗЕЦ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ:

ГРНТИ 396.314.3

А. Б. Есимова

к.п.н., доцент, Гуманитарно-педагогический факультет, Международный Казахско-Турецкий университет имени Х. А. Ясави, г. Туркестан, 161200, Республика Казахстан
e-mail: ad-ad_n@mail.ru

СЕМЕЙНО-РОДСТВЕННЫЕ СВЯЗИ КАК СОЦИАЛЬНЫЙ КАПИТАЛ В РЕАЛИЗАЦИИ РЕПРОДУКТИВНОГО МАТЕРИАЛА

В статье рассматриваются вопросы, связанные с кодификацией норм устной речи в орфоэпических словарях, являющихся одной из отраслей ортологической лексикографии. Проводится анализ составления первых орфоэпических словарей, говорится о том, что в данных словарях большее внимание уделяется устной орфографии в традиционном применении, а языковые нормы устной речи остались вне внимания. Также отмечается, что нормы устной речи занимают особое место в языке программ средств массовой информации, таких как радио и телевидение, и это связано с тем, что диктор читает свой текст в микрофон четко по бумажке. В статье также выявлены отличия устной и письменной речи посредством применения сравнительного метода, и это оценивается как один из оптимальных способов составления орфоэпических словарей.

Ключевые слова: репродуктивное поведение, семейно-родственные связи.

ВВЕДЕНИЕ

В настоящее время отрасль мобильной робототехники переживает бурное развитие. Постепенно среда проектирования в области мобильной ...

Продолжение текста

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

На современном этапе есть тенденции к стабильному увеличению студентов с нарушениями в состоянии здоровья. В связи с этим появляется необходимость корректировки содержания учебно-тренировочных занятий по физической культуре со студентами, посещающими специальные медицинские группы в ...

Продолжение текста публикуемого материала

ВЫВОДЫ

В этой статье мы представили основные спецификации нашего мобильного робототехнического комплекса...

Продолжение текста

Таблица 1 – Суммарный коэффициент рождаемости отдельных национальностей

	СКР, 1999 г.	СКР, 1999 г.
Всего	1,80	2,22

Диаграмма 1 - Показатели репродуктивного поведения

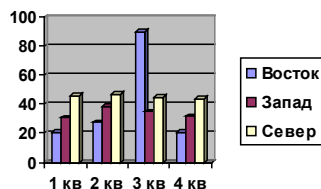

Рисунок 1 – Социальные взаимоотношения

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Эльконин, Д. Б. Психология игры [Текст] : научное издание / Д. Б. Эльконин. – 2-е изд. – М. : Владос, 1999. – 360 с. – Библиогр. : С. 345–354. – Имен. указ. : С. 355–357. – ISBN 5-691-00256-2 (в пер.).
- 2 Фришман, И. Детский оздоровительный лагерь как воспитательная система [Текст] / И. Фришман // Народное образование. – 2006. – № 3. – С. 77–81.
- 3 Антология педагогической мысли Казахстана [Текст] : научное издание / сост. К. Б. Жарикбаев, сост. С. К. Калиев. – Алматы : Рауан, 1995. – 512 с. : ил. – ISBN 5625027587.
- 4 http://www.mari-el.ru/mmlab/home/AI/4/#part_0.

А. Б. Есімова

Отбасылық-туысты қатынастар репродуктивті мінез-құлықты жүзеге асырудағы әлеуметтік капитал ретінде

Гуманитарлық-педагогикалық факультеті,
Қ. А. Ясави атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университеті,
Түркістан қ., 161200, Қазақстан Республикасы.

А. В. Yesimova

The family-related networks as social capital for realization of reproductive behaviors

Faculty of Humanities and Education,
K. A. Yesevi International Kazakh-Turkish University,
Turkestan, 161200, Republic of Kazakhstan.

Мақалада ортологиялық лексикографияның бір саласы – орфоэпиялық сөздіктердегі ауызша тіл нормаларының кодификациялануымен байланысты мәселелер қарастырылады. Орфоэпиялық сөздік құрастырудың алғашқы тәжірибелері қалай болғаны талданып, дәстүрлі қолданыстағы ауызша емлесімен, әсіресе мектеп өмірінде жазба сөзге ерекше көңіл бөлініп, ал ауызша сөздің тілдік нормалары назардан тыс қалғаны айтылады. Сонымен қатар ауызша сөз нормаларының бұқаралық ақпарат құралдары – радио, телевизия хабарлары тілінде ерекше орын алуы микрофон алдында диктордың сөзді қағаз бойынша нақпа-нақ, тақпа-тақ айтуымен байланысты екені атап көрсетіледі. Сөздікте ауызша сөзбен жазба сөздің салғастыру тәсілі арқылы олардың айырмасын айқындалғаны айтылып, орфоэпиялық сөздік құрастырудың бірден-бір оңтайлы жолы деп бағаланады.

The questions, related to the norms of the oral speech codification in pronouncing dictionary are the one of the Orthologous Lexicography field, are examined in this article. The analysis of the first pronouncing dictionary is conducted, the greater attention in these dictionaries is spared to verbal orthography in traditional application, and the language norms of the oral speech remained without any attention. It is also marked that the norms of the oral speech occupy the special place in the language of media programs, such as radio and TV and it is related to that a speaker reads the text clearly from the paper. In the article the differences of the oral and writing language are also educed by means of application of comparative method and it is estimated as one of optimal methods of the pronouncing dictionary making.

Теруге 17.09.2018 ж. жіберілді. Басуға 28.09.2018 ж. қол қойылды.
Пішімі 70x100 $\frac{1}{16}$. Кітап-журнал қағазы.
Шартты баспа табағы 24,5. Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша.
Компьютерде беттеген: А. Елемесқызы
Корректорлар: А. Р. Омарова, Қ. Б. Жетписбай
Тапсырыс № 3230

Сдано в набор 17.09.2018 г. Подписано в печать 28.09.2018 г.
Формат 70x100 $\frac{1}{16}$. Бумага книжно-журнальная.
Усл. печ. л. 24,5. Тираж 300 экз. Цена договорная.
Компьютерная верстка: А. Елемесқызы
Корректоры: А. Р. Омарова, К. Б. Жетписбай
Заказ № 3230

«КЕРЕКУ» баспасынан басылып шығарылған
С. Торайғыров атындағы
Павлодар мемлекеттік университеті
140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

«КЕРЕКУ» баспасы
С. Торайғыров атындағы
Павлодар мемлекеттік университеті
140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.
67-36-69
E-mail: kereku@psu.kz